



T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ESKİÇAĞ BİLİM DALI

PHRYGLERDE DİN VE ASKERÎ YAPI İLİŞKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Oğuzhan ALTIN

BURSA - 2022



T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ESKİÇAĞ BİLİM DALI

PHRYGLERDE DİN VE ASKERÎ YAPI İLİŞKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Oğuzhan ALTIN

Danışman:

Doç. Dr. Kamil DOĞANCI

BURSA - 2022

ÖZET

Yazar Adı Soyadı	Oğuzhan ALTIN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih
Bilim Dalı	Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği	Yüksek Lisans
Mezuniyet Tarihi	18/05/2022
Tez Danışmanı	Doç. Dr. Kamil DOĞANCI

PHRYGLERDE DİN VE ASKERÎ YAPI İLİŞKİSİ

Günümüzden binlerce yıl önce yaşayan ve Anadolu'nun en eski sakinlerinden biri olan Phrygler, yarattıkları özgün kültürleri ile Anadolu tarihinde önemli bir yere sahiplerdir. MÖ 13. yüzyılın sonlarından itibaren meydana gelen ve Ege Göçleri olarak bilinen kitlesel göç hareketleri birçok değişimi de beraberinde getirmiştir. Öyle ki bu göç hareketleri Anadolu'yu da yakından etkilemiş ve yeni bir dönemin başlangıcını temsil etmiştir. Ege Göçleri ile Anadolu'ya giriş yaptıkları düşünülen Phrygler, bu göçlerin de etkisiyle yıkılan Hitit Devleti'nin (MÖ 1650-1200) ardından bölgenin yeni siyasi aktörü olmuşlardır. MÖ 1. binyılın ilk yarısında Anadolu'da merkezî bir güç olarak tarih sahnesine çıkan Phrygler, en parlak dönemlerini özellikle MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Midas dönemi ile birlikte yaşamışlardır. Phrygler, çok tanrılı bir dinî inanca sahiptir. Fakat bu inanç içerisinde Ana Tanrıça Kybele'nin tekil konumu çok özeldir. Kybele'nin gücünün ve nüfuzunun karşısında diğer Phryg tanrıları ikincil bir konuma sahip olmuşlardır. Phryglerin Ana Tanrıça Kybele'ye olan inançlarını ve bağlılıklarını göstermek için gerçekleştirdikleri gizemini hâlen koruyan bir birtakım dikkat çekici dinî ritüeller, onların siyasi ve askerî politikalarında belirleyici bir unsur olmuştur. Bu tez çalışmasında, Kybele inancının Phryg askerî yapısını etkileyerek Phryg siyasetini nasıl şekillendirdiğinin üzerinde durulacak ve Midas döneminde Anadolu'da önemli bir güç hâline gelen Phryglerin bu gücünün kaynağı üzerine değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Phrygler, Kybele, Midas, Din, Askerî Yapı

ABSTRACT

Name & Surname	Oğuzhan ALTIN
University	Bursa Uludağ University
Institution	Social Science Institution
Field	History
Branch	Ancient History
Degree Awarded	Master
Date of Degree Awarded	18/05/2022
Supervisor	Doç. Dr. Kamil DOĞANCI

THE RELATION BETWEEN PHRYGIANS' RELIGION AND MILITARY STRUCTURE

The Phrygians, who lived thousands of years ago and are one of the oldest inhabitants of Anatolia, have an important place in Anatolian history with their unique culture. Mass migration movements, known as Aegean Migration, which took place from the end of the 13th century BC, brought many changes with it. So much so that these migration movements affected Anatolia closely and represented the beginning of a new era. Phrygians, who are thought to have entered Anatolia with the Aegean Migration, became the new political actor of the region after the Hittite State (1650-1200 BC), which was destroyed by the influence of these migrations. Phrygians, who emerged on the stage of history as a central power in Anatolia in the first half of the 1st millennium BC, lived their heydays especially with the Midas period in the second half of the 8th century BC. Phrygians have a polytheistic religious belief. However, the singular position of the Mother Goddess Cybele in this belief is very special. Against the power and influence of Cybele, other Phrygian gods had a secondary position. A number of remarkable religious rituals, which are still mysterious, performed by the Phrygians to show their faith and devotion to the Mother Goddess Cybele, have been a determining factor in their political and military policies. In this thesis, it will be emphasized how the belief in Cybele shaped the Phrygian politics by affecting the Phrygian military structure and evaluations will be made on the source of this power of the Phrygians, who became an important power in Anatolia during the Midas period.

Key Words: Anatolia, Phrygians, Cybele, Midas, Religion, Military Structure

ÖNSÖZ

Eski Anadolu'nun en değerli sakinlerinden biri olan Phrygler; üstlendikleri siyasi rolleri, dinî inançları ve kendilerine has kültürleri ile bu eşsiz coğrafyada derin izler bırakan önemli bir toplumdur. Söz konusu özgünlükleri ve günümüze miras bıraktıkları eserleri ile aradan geçen yüzyıllara rağmen hâlen kendilerinden söz ettiriyor olmaları da sahip oldukları bu önemin somut göstergelerinden biridir.

"*Phryglerde Din ve Askerî Yapı İlişkisi*" başlıklı tez çalışmamız, Phryglerin siyasi ve dinî tarihlerine ilişkin yeni bir perspektif ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaçla tez konumun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar olan süreçte tüm bilgi, birikim ve tecrübeleriyle yolumu aydınlatan, tezimin her aşamasında desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Sayın Doç. Dr. Kamil DOĞANCI'ya, bilgilendirmeleri ve yönlendirmeleri ile tez sürecime katkılarda bulunan Sayın Doç. Dr. Ali ÖZCAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Tüm eğitim hayatım boyunca olduğu gibi bu süreçte de benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, her zaman yanımda olan anneme, babama ve kız kardeşime çok teşekkür ediyor ve sevgilerimi sunuyorum.

Ayrıca tez çalışmam boyunca desteğini benden eksik etmeyen değerli arkadaşım Ayşe ARSLAN'a, çeşitli kaynaklara erişim noktasında zamanını ayırarak yardımcı olan değerli arkadaşım Gülsüm ÖZDEMİR'e buradan teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Son olarak ise tarihlerini, kültürlerini ve inançlarını araştırmaktan çok büyük keyif aldığım Phryglere ilişkin bu tür bir tez çalışması ile alana katkı sağlamaktan duyduğum mutluluğu ifade etmek istiyorum. İlaveten Phryglere ve Ana Tanrıça Kybele inancına dair farklı bir bakış açısı ile yaklaştığım tez çalışmamın ilerleyen süreçlerde bu yönde yapılacak diğer çalışmalara da öncülük etmesini temenni ederim.

Oğuzhan ALTIN

Bursa - 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
EK-1: HARİTALAR, TABLOLAR VE GRAFİKLER.....	v
EK-2: RESİMLER.....	vi
ESER KISALTMALARI	ix
DİĞER KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. PHRYG COĞRAFYASI VE TARİHİ	4
1.1. Phryg Coğrafyası.....	4
1.2. Phryglerin Kökenleri	13
1.3. Phryg Devleti'nin Tarihsel Gelişimi	32
2. PHRYG DİNİ	48
2.1. Ana Tanrıça Kybele İnancı'nın Kökenleri.....	51
2.2. Phrygler'de Kybele İnancı.....	76
2.3. Kybele - Attis Kültü	96
2.4. Yunan ve Roma Dünyasında Kybele İnancı	118
3. PHRYG ASKERİ YAPISI VE PHRYG DİNİNİN ASKERİ YAPI ÜZERİNE ETKİLERİ	145
3.1. Phryg Askerî Yapısı	145
3.2. Kybele İnancı'nın Şekillendirdiği Phryg Dış Politikası	161
SONUÇ.....	180
KAYNAKÇA	192
EKLER.....	224
EK-1: Haritalar, Tablolar ve Grafikler.....	224
EK-2: Resimler	240

EK-1: HARİTALAR, TABLOLAR VE GRAFİKLER

Harita 1: MÖ 1. Binyılda Anadolu'da Phryg Yayılım Alanları Haritası

Harita 2: MÖ 8. Yüzyılda Phryg Hâkimiyeti Haritası

Harita 3: Phrygia'nın Doğusu'nu Gösteren Harita

Harita 4: Phrygia'nın Batısı'nı Gösteren Harita

Harita 5: MÖ 1. Binyılın Başlarında Yakındoğu Haritası

Harita 6: Geç Hitit Devletleri Haritası

Harita 7: Tabal, Que ve Hilakku Bölgeleri Haritası

Harita 8: Yeni Assur İmparatorluğu Haritası

Harita 9: II. Sargon (MÖ 721-705) Dönemi Yeni Assur İmparatorluğu Sınırları

Harita 10: Kimmerlerin Anadolu'ya Yayılışını Gösteren Harita

Harita 11: MÖ 2. Binyılda Kubaba Kültü Yayılım Haritası

Harita 12: MÖ 1. Binyılda Kubaba/Kybele Kültü Yayılım Haritası

Harita 13: Ana Tanrıça Kybele'nin Deniz Yolu ile Roma'ya Transferi

Tablo 1: Gordion ve Phryg Kronolojisi (YHSS)

Tablo 2: Gordion'daki Gelişmelerin Eski ve Yeni Kronolojik Karşılaştırması

Tablo 3: Erken ve Orta Phryg Dönemlerindeki Krallar ve Başlıca Olaylar

Grafik 1: Phryg Yerleşim Türleri Dağılımı

Grafik 2: Phryg Kalelerinin Günümüz Şehirlerine Göre Dağılımı

EK-2: RESİMLER

Resim 1: 1950'lerde Gordion'un Havadan Görünümü

Resim 2: Gordion Kale Höyüğü Havadan Görünümü

Resim 3: Erken Phryg Dönemi Gordion Planı

Resim 4: Orta Phryg Dönemi Gordion Planı

Resim 5: Erken Phryg Dönemi Kale Höyüğü Rekonstrüksiyonu

Resim 6: Gordion Megaron 3'ün Rekonstrüksiyonu

Resim 7: Erken Phryg Dönemi Kale Kapısı Rekonstrüksiyonu

Resim 8: Erken Phryg Dönemi Kale Kapısı

Resim 9: Willendorf, Lausel ve Lespugue Venüsleri

Resim 10: Çatalhöyük Leoparlar Tarafından Desteklenen Tahtında Oturan Ana Tanrıça

Resim 11: Çatalhöyük'te Ortaya Çıkarılan Çeşitli Tanrıça Figürinleri

Resim 12: Çatalhöyük'te Sırtındaki Oyuklukta Tahıl Tanesi Bulunan Tanrıça Figürini

Resim 13: Hacılar'da Ortaya Çıkarılan Çeşitli Tanrıça Figürinleri

Resim 14: Kalkolitik Dönem Çeşitli Kadın Figürinleri

Resim 15: Erken Tunç Çağı Çeşitli Kadın Figürinleri

Resim 16: Tunç Çağı Çeşitli Kadın Figürinleri ve İdoller

Resim 17: Kültepe'de Ortaya Çıkarılan Tanrıça Figürinleri ve İdoller

Resim 18: Yazılıkaya'da Bir Panterin Üzerinde Betimlenen Tanrıça Hepat

Resim 19: Arinna'nın Güneş Tanrıçası

Resim 20: Kargamış Kubaba I

Resim 21: Kargamış Kubaba II

Resim 22: Kargamış Kubaba III

Resim 23: Malatya Kubaba

Resim 24: Birecik Kubaba

Resim 25: Zincirli Kubaba

Resim 26: Ancuzköy Kubaba

Resim 27: Gordion Ana Tanrıça Kybele Tasviri

Resim 28: Gordion'da Ortaya Çıkarılan Ana Tanrıça Kybele Tasviri

Resim 29: Gordion E Tümülüsü'nde Bulunan Ana Tanrıça Kybele Tasviri

Resim 30: Gordion C Tümülüsü'nde Bulunan Ana Tanrıça Kybele Tasviri

Resim 31: Ayaş Kybele Tasviri

- Resim 32:** Salmanköy Kybele Tasviri
- Resim 33:** Bahçelievler Kybele Tasviri
- Resim 34:** Etlik Kybele Tasviri
- Resim 35:** Boğazköy Kybele Tasviri
- Resim 36:** Aslankaya Anıtı Ön Cephe
- Resim 37:** Aslankaya Anıtı Yan Cephe
- Resim 38:** Aslantaş Anıtı
- Resim 39:** Büyük Kapıkaya Anıtı
- Resim 40:** Küçük Kapıkaya Anıtı
- Resim 41:** Kumcaboğaz Kapıkaya Anıtı
- Resim 42:** Deliktaş Anıtı
- Resim 43:** Midas Anıtı Ön Cephe
- Resim 44:** Midas Anıtı Sol Üst Paleo-Phrygçe Yazıt
- Resim 45:** Midas Anıtı Sağ Yan Paleo-Phrygçe Yazıt
- Resim 46:** Areyastis Anıtı
- Resim 47:** Bitmemiş Anıt
- Resim 48:** Maltaş Anıtı
- Resim 49:** Sümbüllü Anıt
- Resim 50:** Bahşeyiş Anıtı
- Resim 51:** Yılantaş Anıtı
- Resim 52:** Yılantaş Anıtı Mızraklı Savaşçı ve Diğer Kabartmalar
- Resim 53:** Deliklitaş Anıtı
- Resim 54:** Değirmen Anıtı
- Resim 55:** Boğazköy'de Bulunan İdol Örneği
- Resim 56:** Gordion'da Bulunan İdol Örneği
- Resim 57:** Kerkenes Dağ'da Bulunan İdol Örneği
- Resim 58:** Midas Kent İdollü Basamaklı Anıt
- Resim 59:** Boğazköy'de Bulunan Ana Tanrıça Tasvirli Çömlek Çizimi
- Resim 60:** Maşat Höyük'te Bulunan Ana Tanrıça Tasvirli Çömlek I
- Resim 61:** Maşat Höyük'te Bulunan Ana Tanrıça Tasvirli Çömlek II
- Resim 62:** Gordion MM Tümülüsü Servis Standı A
- Resim 63:** Gordion MM Tümülüsü Servis Standı B
- Resim 64:** Gordion P Tümülüsü Servis Standı
- Resim 65:** Gordion'da Bulunan Attis Adının Yazılı Olduğu Çanak Çömlek Örneği I

- Resim 66:** Gordion'da Bulunan Attis Adının Yazılı Olduğu Çanak Çömlek Örnekleri II
- Resim 67:** Miletos Kybele
- Resim 68:** Piraeus Adak Steli
- Resim 69:** Roma Dönemi Palatine'deki Magna Mater Tapınağı Çizimi
- Resim 70:** Claudia Quinta ve Magna Mater'in Temsil Edildiği Sunak
- Resim 71:** Ana Tanrıça Kybele ve Attis I
- Resim 72:** Ana Tanrıça Kybele ve Attis II
- Resim 73:** Kybele ve Attis'in Yer Aldığı Gümüş Tabak
- Resim 74:** Attis Temsilleri
- Resim 75:** Kybele'nin Rahibi Gallos Temsilleri
- Resim 76:** Archigallus Temsilleri
- Resim 77:** Taurobolium Töreni
- Resim 78:** Gordion Megaron 3 Fildişi Süvari Kabartması
- Resim 79:** Gordion Megaron 3 Ahşap Süvari Kabartması
- Resim 80:** Gordion Geyik Avı Sahnesi
- Resim 81:** Bıçak/Kılıç ile Betimlenen Fildişi Savaşçı
- Resim 82:** Pazarlı Phryg Piyade Askerleri I
- Resim 83:** Pazarlı Phryg Piyade Askerleri II
- Resim 84:** Pazarlı Phryg Piyade Askerleri III
- Resim 85:** Gordion Megaron 2 Çizimleri
- Resim 86:** Midas Kenti Çevreleyen Kaleler
- Resim 87:** Kocabaş Kale
- Resim 88:** Pişmiş Kale
- Resim 89:** Gökgöz Kale
- Resim 90:** Akpara Kale
- Resim 91:** Gordion Ana Tanrıça Kybele'nin Erkek Hizmetkârları
- Resim 92:** Gordion'da Bulunan ve Yalnızca Baş Kısımının Korunduğu Erkek Kafası
- Resim 93:** Elmalı Bayındır D Tümülüsü Gümüş Rahip Heykelciği
- Resim 94:** Kerkenes Dağ Kumtaşı Erkek Heykeli
- Resim 95:** İvriz Kaya Kabartması

ESER KISALTMALARI

BIN 6	Ferris J. Stephens, <i>Old Assyrian Letters and Business Documents</i> , Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies, Vol.6, New Haven: Yale University Press - London: Humphrey Milford Oxford University Press, 1944.
CAH	The Cambridge Ancient History
CTH	E. Laroche, <i>Catalogue of Hittite Texts</i> , Paris: Klincksieck, 1971. (https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php)
ICK 1	B. Hrozný, <i>Inscriptions cunéiformes de Kultepe</i> , Vol.I, Prag: Státní Pedagogické Nakladatelství, 1952.
KBo	<i>Keilschrifttexte aus Boghazköi</i> (Leipzig, Berlin)
KTH	Julius Lewy, <i>Die Kültepe-Texte aus der Sammlung Frida Hahn</i> , Berlin, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1930.
KUB	<i>Keilschrifturkunden aus Boghazköi</i> (Berlin)
LCL	Loeb Classical Library

DİĞER KISALTMALAR

Abb.	Abbildung
bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
dpn.	Dipnot
ed.	Editör
Fig.	Figure
haz.	Hazırlayan
Kat.Nr.	Katolog Numarası
m	Metre
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
No.	Sayı
nr.	Numara
Pl.	Plate
res.	Resim
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
trans.	Translator
vd.	ve diğerleri
Vol.	Volume
yak.	Yaklaşık
YHSS	Yassıhöyük Stratigraphic Sequence
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Coğrafi konumunun etkisiyle ve üstlendiği köprü vazifesiyle farklı toplumların ve çeşitli kültürlerin hem bir buluşma hem de bir etkileşim noktası olma özelliği taşıyan Anadolu, sahip olduğu köklü geçmişi ile tarihin akışını doğrudan etkileyen pek çok değere ev sahipliği yapmaktadır. Söz konusu bu değerlerden biri de farklı ve bir o kadar da kendilerine has kültürleriyle Anadolu tarihinde ayrı bir önem taşıyan Phrygler'dir. MÖ 13. yüzyılın sonları ile MÖ 12. yüzyıl boyunca pek çok değişime yol açan ve Ege Göçleri olarak adlandırılan kitlesel göç hareketleri, Anadolu tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Ege Göçleri ile birlikte Anadolu'ya gelen Thrak kökenli Phrygler, MÖ 2. binyıla damgasını vuran Hitit Devleti'nin (MÖ 1650-1200) bu göç hareketlerinin de etkisiyle yıkılmasının ardından Anadolu'da önemli bir aktör hâline gelmişlerdir. Bilhassa MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında efsanevi Phryg kralı Midas ile birlikte dönemin siyasi gelişmelerinde hayli aktif rol üstlenen Phrygler, gerçekleştirdikleri politik ve diplomatik girişimlerle kuşkusuz dönemin siyasetine yön veren öncü devletlerinden biri olmuşlardır. Phrygler her ne kadar Orta Anadolu merkez olmak üzere kurulmuş olsalar da sınırları Orta Anadolu'yu aşan siyasal ve kültürel etkileriyle Anadolu tarihinde derin izler bırakmışlardır.

"*Phryglerde Din ve Askerî Yapı İlişkisi*" başlıklı tez çalışmamız, Phryglerin siyasi ve dinî tarihlerine yönelik yeni bir perspektif ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaçla 3 bölüm olarak tasarladığımız tez çalışmamızın "*Phryg Coğrafyası ve Tarihi*" başlıklı ilk bölümünde, Phryglerin daha yakından tanınmasını sağlayacak ve tarihsel sürecin kolay bir biçimde anlaşılmasına imkân tanıyacak konular ele alınmıştır. Sözü edilen bu konuların başında Phryg Coğrafyası gelmektedir. Nitekim Phryglerin üzerinde yaşadığı ve kendi isimleri ile özdeşleşen Phrygia coğrafyası, gerek Phryg kültür ve uygarlığının burada yeşermesi gerekse en eşsiz maddi kültür buluntularına ev sahipliği yapması nedeniyle özel bir konuma sahiptir. İlaveten Phryg etkisinin coğrafi yayılım alanlarının ve ulaştığı sınırların gözlemlenmesinde coğrafi çerçevenin çizilmesi önemli yer tutmaktadır. Coğrafyanın ardından ise Phryglerin Kökeni konusu ele alınan bir diğer konudur. Eski Yakındoğu tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilen Ege Göçleri'nden başlamak suretiyle Herodotos (yak. MÖ 484-424), Amaseialı Strabon (MÖ 64-MS 21), Yaşlı Plinius (MS 23-79) ve Stephanos Byzantinos (MS 6. yüzyıl) gibi çeşitli Antik Çağ yazarlarının Phryglerin kökenine dair verdikleri bilgiler karşılaştırmalı

olarak detaylarıyla incelenmiş ve modern çalışmalarla desteklenmiştir. Hemen ardından Assur kaynakları esas alınarak Phrygler ile özdeşleştirilen Muşkililer hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak ise Phryg Devleti'nin Tarihsel Gelişimi ile Gordion'un bir merkez olarak dönüşüm evreleri kronolojik bir sırada irdelenmiştir.

"*Phryg Dinî*" başlıklı ikinci bölümde, yayılım sınırları Anadolu'yu aşarak farklı coğrafyalarda çeşitli isimlerle birçok toplum tarafından tapınım gören, Phryg dininin temelini ve tez çalışmamızın odak noktasını oluşturan Ana Tanrıça Kybele inancı tüm yönleriyle ele alınmıştır. İlk bakışta politeist bir görünüm sunan Phryg dinî inancı, aslında Ana Tanrıça Kybele'nin üstlendiği başat rol ve sahip olduğu güçlü nüfuz nedeniyle tekil bir tanrısal görünüm ortaya koymaktadır. Bu nedenle diğer tanrıların Kybele'nin gücünün ve nüfuzunun karşısında âdeta ikincil bir görünüm sergiledikleri anlaşılmaktadır. Antropomorfik şekilde betimlenen tek Phryg tanrısının Ana Tanrıça Kybele olması da bu durumun en somut kanıtlarından biri olarak kabul edilmektedir. Sınırlı sayıdaki Paleo-Phrygçe yazıtlardan edinilen bilgilere göre Phryglerin tanrıçayı *Ana* anlamına gelen *Matar* adıyla benimsedikleri anlaşılmaktadır. Fakat *Kybele* ismi de tanrıçanın evrensel olarak tanınan bir diğer ismidir. Bu nedenle tez çalışmamız boyunca tanrıçayı ifade etmek üzere Kybele isminin kullanılması tercih edilmiştir. Ana Tanrıça Kybele inancı ile bağlantılı olarak bir Ana Tanrıça inancının ilk olarak ortaya çıkışı ve gelişim süreci oldukça dikkat çeken konuların başında gelmektedir. Konuya ilişkin arkeolojik kaynakların ışığında karşıt görüşlere de yer verilerek Prehistorik dönem Venüsleri'nden Anadolu Tanrıçası Kubaba'ya kadar Kybele inancının kökeni konusu tüm ayrıntılarıyla geniş ölçekte ele alınmıştır. Hemen ardından Phrygler'deki Kybele inancının benimsenme ve gelişim süreci ile bu inancın başta dinsel mimari olmak üzere çeşitli alanlar üzerindeki yansımaları örnekleriyle değerlendirilmiştir. Kybele inancı ele alınırken akıllara gelen bir diğer konu Kybele-Attis kültürüdür. Bu doğrultuda Diodoros (MÖ 90-20), Ovidius (MÖ 43-MS 17), Pausanias (MS 2. yüzyıl) ve Arnobius (MS 255-330) başta olmak üzere Kybele-Attis kültürü hakkında çeşitli bilgiler veren diğer antik kaynakların da aktarımları üzerinde durulmuştur. Tıpkı Kybele gibi Attis de farklı birçok toplumun dinî yaşamında kendisine önemli bir yer edinmiştir. Fakat Attis'in bir tanrı olarak tapınım görmesi ya da hangi dönemde tanrısal bir değer kazandığı gibi hâlen bir tartışma konusu olan çeşitli sorunlar irdelenerek Phrygia'daki varlığı üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Son olarak ise Ana Tanrıça Kybele inancının Yunan ve

Roma inanç dünyalarındaki varlığı incelenmiştir. Bilindiği üzere Kybele inancı sınırları Anadolu'yu aşarak Yunan ve Roma pantheonlarında kendine yer edinen ve önemli oranda tapınım gören saygın bir tanrıçadır. Ne yazık ki inanç sistemi içindeki birtakım kült âdet ve ritüelleri, bilhassa hadım olmak suretiyle kendilerini tanrıçanın hizmetine adayan hadım rahiplerin tutum ve davranışları zaman içerisinde olumsuz bir bakış açısına dönüşmüş ve bu toplumlar tarafından utanç verici olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada kült âdet ve ritüelleri ile hadım rahiplik kurumunun Yunan ve Roma inanç sistemindeki varlığıyla Phrygia'daki varlığı arasında bağlantı kurulmuş ve eldeki mevcut arkeolojik kanıtlar değerlendirilerek Phryg kökenine dair çeşitli yorumlar yapılmıştır.

"Phryg Askerî Yapısı ve Phryg Dininin Askerî Yapı Üzerine Etkileri" başlıklı son bölümde ise Phrygler'de yaşamlarının her alanına nüfuz eden Kybele inancının Phryg askerî yapısı üzerine olan etkileri ele alınmıştır. Öyle ki Phryg askerî yapısı bugünkü mevcut bilgilerimiz ışığında tam manasıyla anlaşılabilmiş bir konu değildir. Genellikle Thrak kökenleri, başlangıçtaki göçebe yaşamları ve çeşitli Phryg merkezinde arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkarılan Phryg piyade ve süvari askerleri temsilleri nedeniyle güçlü bir askerî yapıya sahip oldukları öne sürülmüştür. İlginçtir ki mevcut kaynaklar incelendiğinde Phryglerin düşünülenin aksine güçlü bir askerî yapıya sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Sözü edilen bu kaynaklar arasında Phryglerin altın çağını yaşadıkları Midas dönemine ait siyasi faaliyetlerin izlerinin takip edilebileceği Assur kaynakları önemli yer tutmaktadır. Özellikle Midas'ın çağdaşı ve rakibi Assur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) dönemi Assur kaynaklarında o zamanda gerçekleşen siyasi olaylar ve Midas'ın bu olaylar karşısında sergilediği tutumlar hakkında hayli dikkate değer bilgiler elde edilmektedir. Bunun yanı sıra diplomatik bir kişiliğe sahip olan Midas'ın Doğu ve Batı komşularıyla yakın ilişkiler yakın ilişkiler kurmak üzerine geliştirdiği dış politikasının ışığında Phryglerin askerî yapıları hakkında birtakım değerlendirmeler yapılmıştır.

Tez çalışmamızda sonuç olarak "Phrygler için güçlü bir askerî yapının varlığından söz etmek mümkün müdür? Ana Tanrıça Kybele inancının Phryg askerî yapısı üzerinde ne tür bir etkisi vardır? Özellikle Midas döneminde Anadolu'da önemli bir güç hâline gelen Phrygler'de bu gücün kaynağı nedir? Phrygler askerî bir toplum mudur?" gibi çeşitli sorulara tatmin edici cevaplar aranacak ve Ana Tanrıça Kybele inancının Phryg askerî sistemini etkileyerek Phryg siyasetini nasıl şekillendirdiği üzerinde durulacaktır.

1. PHRYG COĞRAFYASI VE TARİHİ

Anadolu'nun en eski sakinlerinden biri olan Phrygler, farklı ve bir o kadar da kendilerine has kültürleriyle Anadolu tarihinde ayrı bir öneme sahiptirler. Aradan geçen yüzlerce yıla rağmen bu önem hâlen korunmakta ve varlıkları hatırlanmaya devam etmektedir. Kendi isimleriyle anılan yaşadıkları coğrafya Phrygia ise hem Phryg kültür ve uygarlığının en güzel örneklerine ev sahipliği yapan eşsiz bir bölge hem de stratejik konumu itibarıyla tarih boyunca önemli bir merkez olmuştur. Phrygler'den günümüze miras kalan ünik sanatsal ve mimari yapıları, efsanelere konu olan sıra dışı yönleri ve çok geniş bir alana yayılım göstererek benimsenen dinî inançları ile gerek Anadolu'da gerekse farklı toplumlar üzerinde derin izler bırakmışlardır. Öyle ise Phryglerin sahip oldukları saygın konumlarını daha iyi analiz edebilmek adına tarihsel süreç içerisindeki gelişmelerini coğrafi ve tarihî bağlamda detaylarıyla ele almak faydalı olacaktır.

1.1. Phryg Coğrafyası

Sahip olduğu stratejik konumu nedeniyle çok eski zamanlardan beri yerleşime sahne olan Anadolu, tarihsel süreç içerisinde farklı pek çok isimle tanımlanan çeşitli coğrafi bölgelere ayrılmıştır. Bu bölgelerden biri de MÖ 12. yüzyıldan itibaren Ege Göçleri adı verilen göç hareketleriyle birlikte Anadolu'ya giriş yaptıkları düşünülen Phryglerin idaresi altında bulunan coğrafyayı ifade etmek için kullanılan *Phrygia* tanımlamasıdır.¹ Bu tanımlama Phryglerin siyasi ve kültürel nüfuzunun sona ermesinin ardından da uzun yıllar bölgeyi tanıtmak için kullanılmaya devam etmiştir.²

Phrygia bölgesinin sınırları çeşitli zamanlarda farklılıklar göstermiştir. Phryglerin siyasi olarak varlıklarının sona ermesi, Anadolu'da Pers hâkimiyeti, Büyük İskender'in ölümü sonrası ve Galatların Anadolu'ya gelerek ilerleyen dönemlerde Phrygia'nın bir kısmının Galatia olarak adlandırılması gibi birçok önem arz eden gelişmelerin yaşandığı dönemlerde Phrygia bölgesi çeşitli değişikliklere uğramıştır.³

Bazı arkeolojik ve epigrafik bulgular ile sınırlı da olsa yazılı kaynaklar ışığında Phryglerin özellikle altın çağlarını yaşadıkları Midas dönemi ile birlikte etkileri Orta

¹ W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, London: John Murray, 1890, s.146.

² W. Ruge, "Phrygia (Topographie)", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band XX/1, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1941, ss.781-868.

³ Peter Edmund Laurent, *An Introduction to Study of Ancient Geography*, Oxford: Henry Slatter Publisher, 1830, s.221; Charles Anthon, *A System of Ancient and Mediaeval Geography*, New York: Harper & Brother Publishers, 1850, s.641.

Anadolu'nun hem doğusu hem de batısında çok geniş sınırlara ulaşmıştır. Öyle ki Halys (=Kızılırmak) Nehri'nin doğusunda Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun; güneyde Niğde ve Konya; güneybatıda Burdur ve Elmalı Ovası; batıda Afyonkarahisar, Eskişehir ve Kütahya; kuzeybatıda ise Bandırma'ya⁴ kadar olan geniş bir coğrafyada Phryg etkisi gözlemlenmiştir. Fakat Phryg etkisi gözlemlenen tüm bu alanları Phrygia bölgesi sınırları içerisine dahil etmek ne yazık ki mümkün değildir. Bölgeler arasında kesin sınırları belirlemek her ne kadar zor olsa da Phrygia'nın kapsam alanı dikkatli bir şekilde incelenmeli ve bu doğrultuda değerlendirilmelidir.

Halys Nehri'nin batısındaki yarımada'nın tüm iç yaylaları, kuzeye akan Sangarios (=Sakarya Nehri) ve Rhyndakos (=Orhaneli Çayı/Kocaçay) ile batıya akan Hermos (=Gediz Nehri) ve Maiandros (=Büyük Menderes) nehirlerinin kaynak bölgeleriyle birlikte ortadaki kısım Phrygia olarak adlandırılmıştır.⁵ Kuzeybatı Anadolu'da Marmara Denizi yakınlarındaki Daskyleion'dan (=Ergili), Orta Anadolu'da Gordion ve Ankara ile Kızılırmak Nehri doğusundaki Boğazköy ve Kerkenes Dağ dahil olmak üzere Tyana'ya (=Kemerhisar)⁶ kadar uzanan çok geniş bir alanda Phryg etkisi görülmesine rağmen Phryglerin Anadolu'da aktif bir güç hâline geldikleri MÖ 8. yüzyılda Phrygia bölgesi esasen Orta Anadolu yüksek yaylası, Kızılırmak ve Konya bölgeleriyle birlikte Tuz Gölü'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır.⁷ Bugün takriben Ankara, Afyonkarahisar ve Eskişehir'in tümü; Konya, Isparta ve Burdur'un kuzey, Kütahya'nın ise batı tarafını kapsayan Phrygia bölgesi; klasik anlamıyla ise doğuda Kappadokia ve Pontus, sonraları Galatia⁸; güneyinde Lykaonia, Pisidia bölgeleri ile Kabalis, Milyas ve Kibyratis dolayları; batıda Mysia, Lydia, Karia; kuzeyde ise Bithynia ve Paphlagonia bölgeleri ile sınırdadır.⁹

Phrygia bölgesi hakkında Herodotos, Ksenophon, Strabon ve Plinius gibi Antik Çağ yazarları önemli bilgiler vermektedir. Bu isimlerden biri olan Herodotos (yak. MÖ

⁴ Taciser Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.11.

⁵ Heinrich Kiepert, *A Manuel of Ancient Geography*, London: MacMillan and Co., 1881, s.66.

⁶ Eckart Olshausen, Anne-Maria Wittke, "Phryges, Phrygia", *Brill's New Pauly*, Vol.11, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2007, s.195; Lynn E. Roller, "Phrygian and The Phrygians", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, s.560.

⁷ Veli Sevin, "Frygler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt:II, İstanbul: Görsel Yayınları, 1982, s.230.

⁸ Strab. XII.5.2; Plin. Nat. V.146.

⁹ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016, s.233,236.

484-424) *Historiai* (=Tarih) adlı ünlü eserinde Phrygia'nın doğu sınırında Halys Nehri'nin bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁰ Doğuda Halys Nehri her ne kadar sınır oluştursa da Boğazköy, Pazarlı, Alishar, Alacahöyük, Kültepe ve Göllüdağ gibi nehrin doğusunda Phryg etkisi gözlemlenen önemli merkezler bulunmaktadır.¹¹ A. Tuba Ökse, Phrygia'nın doğu sınırının Orta Anadolu Platosu ile Orta Toros Sıradağları arasındaki coğrafi bir bölgede yer aldığını; bu sınırın ise Bolkar-Aladağlar kuşağından, Tahtalı ve Kulmaç-Tecer kuşağına kadar uzandığını ifade etmektedir.¹²

Phrygia ve Lydia arasındaki sınır hakkında da bilgiler veren Herodotos, Kydrara (=Hierapolis?) kentinin iki bölgeyi birbirinden ayıran sınır olduğunu ve kentte Kroisos tarafından diktirilen dikmetaşın üzerindeki yazıtın bu sınırı gösterdiğini belirtmiştir.¹³ İlaveten Herodotos, Maiandros Nehri kaynaklarının bir Phrygia kenti olan Kelainai'de (=Dinar) olduğunu¹⁴ ve Lykos (=Çürüksu) Irmağı'nın büyük bir Phrygia kenti olan Kolossai'de (=Honaz) bir yarıktan akıp kaybolduğu ancak daha sonra tekrar yeryüzüne çıkarak Maiandros'a karıştığının bilgisini vermektedir.¹⁵

Phrygia bölgesi coğrafyasına ilişkin Ksenophon'un (MÖ 430-355) *Anabasis* (=On Binlerin Dönüşü) adlı eseri birtakım önemli bilgiler içermektedir. Söz konusu bu eserde Ksenophon, bir Phrygia kenti olan Kolossai'nin (=Honaz) büyük ve müreffeh bir kent olduğundan söz ederken; Kelainai'nin (=Dinar) de aynı şekilde büyük ve zengin bir kent olduğunun ve bu kentin akropolünün altında, Marsyas (=Çine) Nehri'nin kaynakları yakınlığında Pers kralının sarayının bulunduğu bilgisini paylaşmaktadır.¹⁶ Eserinde önemli coğrafi bilgiler vermeye devam eden Ksenophon, İkonion (=Konya) kenti için ise Phrygia'nın son kenti olduğundan söz etmektedir.¹⁷

¹⁰ Hdt. V.52: "Phrygia sınırında Halys ırmağına rastlanır...".

¹¹ Sevin, "Frygler", s.230.

¹² A. Tuba Ökse, "The Eastern Border of Phrygia", *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period: Proceedings of an International Conference 'The Phrygian Lands over Time: From Prehistory to the Middle of the 1st Millennium AD', held at Anadolu University, Eskişehir, Turkey, 2nd-8th November, 2015*, ed. Gocha R. Tsetskhladze, Leuven-Paris-Bristol, CT: Peeters, 2019, s.161.

¹³ Hdt. VII.30.

¹⁴ Hdt. VII.26: "Halys ırmağını geçip Phrygia'ya ve ülke içinde yürünerek Kelainai'ye varıldı, Maiandros'un kaynakları buradadır...". Benzer bir ifade için bkz. Paus. II.5.3.

¹⁵ Hdt. VII.30.

¹⁶ Ksen. *Anab.* I.2.6-8. Benzer bir ifade için bkz. Arr. *Anab.* I.29.1: "Kalainai kentinin ortasında her yanı dimdik yükselen bir kayalık üzerine kurulu bir kale vardır. Burası buyruklarını Frigya'nın Pers satrapından alan 1.000 Kariyalı asker ve 100 Yunanlı paralı asker tarafından korunur."

¹⁷ Ksen. *Anab.* I.2.19: "Buradan üç günde yirmi parasang yürüyerek Phrygia'nın son şehri İkonion'a ulaştı."

Amaseialı coğrafyacı Strabon (MÖ 64-MS 21), 17 ciltten oluşan *Geographika* (=Coğrafya) adlı önemli eserinde Phrygia bölgesinin kendi içerisinde çeşitli bölümlere ayrıldığına vurgu yapmaktadır:

"Bithynia'lıların güney sınırında, Mysia Olympos'u denem dağın etrafında oturan Mysia'lılar ve Phrygia'lılar vardır. Bu kabilelerin her biri ikiye ayrılmıştır. Phrygia'nın bir kısmına Büyük Phrygia denir; burada Midas hüküm sürmüştür ve bir kısmı Galatia'lılar tarafından işgal edilmiştir. Hellespontos üzerindeki ve Olympos'un etrafındaki kısım Küçük Phrygia yani Phrygia Epiktetos denem yerdir."¹⁸

Büyük Phrygia ya da Phrygia Magna¹⁹ olarak anılan bölüm, Phryglerin başkenti Gordion'un da dahil olduğu Sangarios ve Halys nehirleri arasında kalan geniş bir alanı ifade etmektedir.²⁰ Orta Anadolu Platosu'nun önemli bir kısmını kapsayan ve Phryglerin efsanevi kralı Midas'ın da yaşamış olduğu Büyük Phrygia'nın kuzeydoğuda Pontus Kappadokiası ile sınırını Halys Nehri belirlerken; Ksenophon tarafından kuzeybatıdaki sınır Keramon Agora olarak tanımlanmıştır.²¹ Güneydoğu sınırı için Plinius²² örneğinde görüldüğü üzere bazen Phrygia Garsauritis olarak adlandırılan Garsaura (=Aksaray) yöresinin ismi geçerken; Strabon²³ tarafından Büyük Phrygia'nın bir parçası olduğu belirtilen Tatta Gölü'nün (=Tuz) güney kıyıları sınır olarak anılmış ve güneybatıdaki sınırı da Salbakos (=Babadağ) çevresinin oluşturduğu ifade edilmiştir. Batıda ise Mysia, Lydia, Karia ve Bithynia bölgeleri ile aradaki sınırın kesin olarak çizilmesi oldukça güçtür.²⁴ Strabon, Karura'nın (=Tekeköy?) Phrygia ve Karia arasında sınırı meydana getirdiğini söylerken; W. M. Ramsay, sınırın Aphrodisias (=Geyre) ile Trapezopolis (=Boludüzü) arasında yer aldığı ve Maiandros (=Büyük Menderes) Nehri'nin Phrygia ve Lydia arasındaki sınır olduğu bilgisini vermektedir.²⁵ Fakat Kadoi (=Gediz) örneğinde

¹⁸ Strab. XII.8.1.

¹⁹ Phrygia Magna ve kentleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Vol.2, Oxford: Oxford University Press, 1832, s.22 vd.

²⁰ Emre Erdan, *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da Frig Kültür Etkileri*, (Doktora Tezi), Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s.10.

²¹ Ksen. *Anab.* I.2.11: "İki günde on iki parasang yürüyerek, Mysia'ya giderken son Phryg kenti olan meskün Keramon Agora şehrine varıldı."; Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.236; R. D. Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *CAH*, Vol.II/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, s.419.

²² Plin. *Nat.* VI.9.

²³ Strab. XII.5.4: "...Bu göl Morimene yakınında Büyük Kappadokia boyunca uzanır fakat, Büyük Phrygia'nın bir parçasıdır...".

²⁴ Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.236-238.

²⁵ Strab. XII.8.17; W. M. Ramsay, "Antiquities of Southern Phrygia and the Border Lands (I)", *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*, Vol.3, No.3/4 (Dec., 1887), s.355-356.

görüldüğü üzere bu kentin bazen Phrygia bazen de Mysia sınırları içerisinde bulunması mutlak sınırlar çizilmesinin ne kadar zor olduğunu göstermektedir.²⁶ Aynı şekilde Phrygia'nın güney sınırının da tam anlamıyla belirginlik kazanmamış olması²⁷ bölgeler arasındaki sınırları kesin çizgilerle saptamayı olanaksız hâle getirmektedir.

Büyük Phrygia, kendisini çevreleyen dağlık bölgelerden genellikle daha alçak ve yüzey şekilleri bakımından daha silik bir fiziki görünüme sahiptir. Bölgenin yüksekliği ortalama 1.000 m civarındadır.²⁸ Bölgenin 2.312 m yüksekliğindeki Dindymos (=Murat Dağı)²⁹ ve aynı isme sahip 1.820 m yüksekliğindeki Dindymos (=Günyüzü Dağı)³⁰ en önemli dağları iken; güneyinde 2.494 m yüksekliğinde Signia (=Akdağ), güneybatı ucunda 2.571 m yüksekliğinde Kadmos (=Honaz) ve 2.308 m yüksekliğinde Salbakos (=Babadağ) gibi diğer dağlar da yer almaktadır.³¹ Bu dağlar arasındaki Signia Dağı'nın eteklerinde kurulu olan Kelainai/Apameia (=Dinar) kentine dair bilgiler veren Plinius³², Maiandros'un kollarının onun etrafında aktığını ve Marsyas'ın burada yer altından çıkıp, biraz sonra tekrar gömüldüğünü aktarmaktadır.

Phrygia bölgesinin iklimi kendi içerisinde farklılıklar göstermekle beraber genel olarak karasal bozkır iklimi koşullarına sahiptir. Bu iklim türünde kışlar soğuk ve sert, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir. Bölgenin büyük bir kısmını meydana getiren düzlükler bozkırlarla kaplı hâlde bulunur ve Küçük Phrygia bölümüne kıyasla ormanlık alan bakımından daha fakir bir görünüme sahiptir.³³

Phrygia içerisindeki bir diğer bölüm, *Küçük Phrygia* ya da *Phrygia Epiktetos* olarak bilinen ve Kuzeybatı Anadolu ile İç Anadolu arasında geniş bir alanı kapsayan bölümdür.³⁴ Kelime anlamı olarak "*yeni edinilmiş, sonradan kazanılmış, fethedilmiş*

²⁶ Strab. XII.8.12: "...keza bazı yazarlara göre Mysia'ya ait olduğu kabul edilen Kadoi da bunlar arasında yer alır."

²⁷ Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.419.

²⁸ Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.240.

²⁹ Strab. XIII.4.5: "...Hermos, Mysia'da kutsal Dindymene Dağı'ndan çıkar..." sözleriyle bu dağın Mysia bölgesinde yer alığını belirtmektedir.

³⁰ Phryglerin inanç dünyalarında önemli bir yere sahip Pessinus kenti yakınlarındaki Dindymos Dağı'nın, Phrygler tarafından Ana Tanrıça Kybele inancı ile bağlantılı kutsal bir dağ olarak görüldüğüne ilişkin bkz. Strab. XII.5.3: "...Kybele'nin ismini Kybelon Dağı'ndan aldığı gibi, Dindymene ülkesi de ismini üst tarafındaki Dindymon Dağı'ndan almıştır..."

³¹ Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.240.

³² Plin. Nat. V.106.

³³ Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.241.

³⁴ Strab. XII.8.1; Cramer, *A Geographical and Historical...*, s.11 vd.; Sencer Şahin, "Phrygia Epiktetos", *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 26-30 Mayıs 1986*, Ankara, 1986, s.265.

Phrygia"³⁵ manasına gelen bölge; Pergamon Kralları (Attalos'lar) döneminden itibaren *Phrygia Epiktetos* olarak adlandırılmıştır.³⁶ Romalılar tarafından Pergamon Krallığı'na karşı bir denge olarak düşünülen Bithynia kralı I. Prusias (MÖ 228-182), öncelikle Phrygia'nın önemli bir kısmını ele geçirerek güneyde Aizanoi (=Çavdarhisar) ve Kadoi (=Gediz) kentlerine kadar olan yerleri kontrolü altına almıştır. Ancak Roma'ya karşı müttefikliğinin gereğini yerine getirmemesi üzerine daha önce ele geçirmiş olduğu Phrygia Epiktetos bölgesi, MÖ 184 yılında Roma'nın da desteğiyle Pergamon kralı II. Eumenes (MÖ 197-159) tarafından I. Prusias'ın elinden alınmış ve bu dönemden itibaren bölgeye "*sonradan kazanılmış*" anlamındaki *Epiktetos* ismi verilmiştir.³⁷

Aizanoi (=Çavdarhisar), Nakolia (=Seyitgazi), Kotiaieion (=Kütahya), Midaieion (=Karahöyük) ve Dorylaion (=Şarhöyük/Eskişehir) kentlerini Phrygia Epiktetos'a bağlı kentler olarak gösteren Strabon³⁸; Bithynia, Phrygia, Mysia bölgeleri arasında ve hatta Dolionlar, Mygdonlar ve Troialılar arasında yer alan mutlak sınırları belirlemenin zor olduğundan söz etmektedir.³⁹ İlaveten Phrygia Epiktetos'un coğrafi yayılımı hakkında da önemli bilgiler vermektedir:

"...*Epiktetos'un Mysia dolayında olduğunu fakat; hiçbir yerde kıyıya ulaşmadan Askania Gölü'nün ve topraklarının doğu kısımlarına doğru uzandığını kabul edebiliriz; çünkü bu topraklar gölle aynı ismi taşıyordu ve toprakların bir kısmı Phrygia diğer kısmı da Mysia'daydı. Fakat Phrygia kısmı Troia'ya nazaran en uzak olardı ve gerçekten, bir kimse ozanın "Phorkys ve tanrısız Askanios uzaktan, Askania'dan gelen Phrygia'lıları yönetiyordu" sözlerini bu şekilde, yani buranın Phrygia Askania'sı olduğu şeklinde yorumlamalıdır.*"⁴⁰

Böylece Phrygia Epiktetos'un sınırları; Kütahya'nın güneyinden, kuzeyde İznik Gölü'ne (=Askania Gölü), kuzeydoğuda ise Mudurnu ve Gerede'ye kadar olan geniş bir alanda gösterilebilmektedir.⁴¹

³⁵ Strab. XII.4.3; David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Vol.I-II, Princeton: Princeton University Press, 1950, s.39; Cramer, *A Geographical and Historical...*, s.11; Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.239.

³⁶ Strab. XII.4.3; Anthon, *A System of Ancient...*, s.641; Ramsay, *The Historical Geography...*, s.150.

³⁷ Magie, *Roman Rule in Asia Minor...*, s.759; Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Cilt:II, çev. Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002, s.269; Kamil Doğancı, "Bithynia Tarihi I Bithynia Krallığı (M.Ö. 297-M.Ö. 74)", *Bursa Defteri*, Sayı:20 (Aralık 2003), s.76; Şahin, "Phrygia Epiktetos", s.265.

³⁸ Strab. XII.8.12; Texier, *Küçük Asya Coğrafyası...*, s.273.

³⁹ Strab. XII.4.4: "...(*en azından Phrygia'lılar ve Mysia'lılar arasında şu atasözü vardır: "Mysia'lıların ve Phrygia'lıların sınırları ayrıdır"; fakat aralarındaki sınırları belirtmek zordur*).".

⁴⁰ Strab. XII.4.5; Strab. XII.4.8: "*Syklaks Askania Gölü'nün etrafında Phrygia'lılar ve Mysia'lıların yaşadığını söyler;...*". Benzer bir ifade için ayrıca bkz. Hom. *Il.* II.862.

⁴¹ Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.239.

Phrygia Epiktetos'un iklim şartlarının Büyük Phrygia'dan daha elverişli olması bölgeyi ormanlar bakımından zengin kılmıştır.⁴² Ancak zaman içinde ormanlık alanlar yerini bozkır görünümüne bırakmıştır.⁴³ Bölgede Phryg dinî inancında kutsal yönleriyle öne çıkan Pessinus (=Ballıhisar) ve Midas Kenti⁴⁴ gibi önemli merkezlerin bulunmasına ek olarak dağlık ve ormanlık alanlar içerisinde Ana Tanrıça Kybele'ye adanmış birçok anıtsal dinî yapı bulunmaktadır. İlaveten kaynak noktası Phrygia olan meşhur Sangarios (=Sakarya) Nehri'nin büyük bir kısmı Phrygia Epiktetos'ta akmaktadır.⁴⁵ Sangarios'un sağladığı verimli araziler Phryglerin yaşamında büyük önem taşımış ve hatta en önemli şehirlerinden bazıları burada yer almıştır. Öyle ki Strabon, bu nehrin üzerinde Midas'a ve hatta ondan önce yaşamış olan Gordios'a ait iskân kalıntılarına rastlandığından söz etmektedir.⁴⁶

Phrygia Epiktetos ya da Küçük Phrygia gibi bölgeyi ifade etmek için kullanılan tanımlamaların yanı sıra Afyonkarahisar, Eskişehir ve Kütahya illerinin arasında kalan dağlık bölgeyi belirten ve Hollandalı arkeolog C.H. Emilie Haspels tarafından "*Dağlık Phrygia*"⁴⁷ olarak adlandırılan bir başka tanımlama daha bulunmaktadır. Merkezinde Türkmen Dağı silsilesinin yer aldığı bu alan Phryglerin siyasi ve kültürel açıdan en güçlü ve etkili oldukları yerdir.⁴⁸ *Phryg Vadisi* olarak da bilinen bölgede Ana Tanrıça Kybele'ye tapınım maksadıyla yapılan görkemli kaya anıtları ile Phryglerin anıtsal kaya mezarlarının büyük bir kısmının burada yer alması bölgeye Phryg dinî inancında önemli bir konum kazandırmıştır. Zira bölgenin yüzey şekillerinin kolay işlenebilir bir yapıya sahip olması da Phryg kaya anıtları ve kaya mezarlarının bu bölgede yoğun bir şekilde bulunmasına imkân sağlamıştır.

Phrygia bölgesinde yer alan bölümlerden bir diğeri de *Hellespontos Phrygia*'dır. Hellespontos (=Çanakkale Boğazı) ve Propontis'in (=Marmara Denizi) güneyini ifade

⁴² Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.419; Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.241.

⁴³ Taciser Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1999, s.9.

⁴⁴ Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.419.

⁴⁵ Arr. *Anab.* I.29.5: "*Bu nehir Frigya'da doğar ve Bithynia Trakyasından akarak Kara Deniz'e dökülür.*"; Plin. *Nat.* VI.4: "*...Sangarius fluvius ex inclutis ; oritur in Phrygia...*"; Strab. XII.3.7: "*Irmağın büyük bir kısmı Phrygia Epiktetos'ta ve ayrıca Bithynia'nın bir kısmında akar,...*".

⁴⁶ Strab. XII.5.3: "*Yakınında Sangarios ırmağı akar ve bu ırmağın üzerinde eski Phrygia'lılara, Midas'a, hatta kendi devrinden önce yaşamış olan Gordios'a ve diğerlerine ait iskan kalıntılarına rastlanır;...*".

⁴⁷ C. H. Emilie Haspels, *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, Vol.I-II, Princeton: Princeton University Press, 1971, s.20.

⁴⁸ Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.5; Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", s.13.

eden bu tanımlama⁴⁹, genellikle Troas ve Mysia bölgelerinin kapsadığı alanı belirtmek için kullanılmıştır.⁵⁰ Strabon tarafından Bithynia bölgesi sınırlarını çizirken kullanılan "...*Hellespontos Phrygia'sı da denen Phrygia Epiktetos'la...*"⁵¹ ifadesinden Hellespontos Phrygia ve Phrygia Epiktetos bölümlerinin aynı sınırları içerdiği anlamı çıkarılmaktadır. Bunun yanı sıra Hellespontos Phrygia ile ilgili olarak bir diğer önemli nokta ise Pers Kralı Kyros'un, MÖ 547 yılında Sardis'i ele geçirdikten sonra satrap Pharnuchos idaresinde Daskyleion (=Ergili) merkezli Phrygia Hellespontos Satraplığı kurmasıdır.⁵² Bu satraplığın başkenti Daskyleion'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Phryglere ait arkeolojik ve epigrafik kalıntılar; Phryglerin Anadolu'daki yayılım alanlarını ve MÖ 8. yüzyıldan başlayarak Hellenistik döneme kadar uzanan bir zaman diliminde burada yaşadıklarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.⁵³ Bahsi geçen bilgilerden yola çıkarak Daskyleion'un Pers satraplığının başkenti olmadan önce bir Phryg yerleşim merkezi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴

Phrygia Paroreios ise Emir Dağı ile Sultan Dağı arasındaki yüksek vadiyi belirten ve bu iki dağ arasında kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan bölümü ifade eden bir tanımlamadır.⁵⁵ Strabon'a göre Phrygia Paroreios, "*Phrygia'nın dağlar boyunca uzanan parçası.*"⁵⁶ anlamına gelmektedir. Ayrıca Phrygia Paroreios'un başlangıç noktası olarak Holmi (=Taşucu) kentini göstermektedir ve böylece bölge sınırının Holmi kentinden başlayarak Tyriaion'a (=İlgın) kadar uzandığı belirtilmektedir.⁵⁷

Phrygia bölgesi bir dönem birinci ve ikinci anlamına gelen *Phrygia Prima* ve *Phrygia Secunda* olarak ikiye ayrılmıştır. İlerleyen dönemlerde bölge büyük ve küçük anlamında *Magna* ve *Parva* olarak adlandırılmış; 360 yılından sonraki zamanlarda ise

⁴⁹ Ramsay, *The Historical Geography...*, s.150.

⁵⁰ Bilge Umar, *Phrygia*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2008, s.3.

⁵¹ Strab. XII.4.1.

⁵² Tomris Bakır, "Daskyleion (Tyaiy Drayahya) Hellespontine Phrygia Bölgesi Akhaemenid Satraplığı", *Anadolu/Anatolia*, Sayı:25 (2003), s.6.

⁵³ Bakır, "Daskyleion (Tyaiy Drayahya) Hellespontine Phrygia...", s.7.

⁵⁴ Susanne Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function, and Cult Practice*, Leiden-Boston: Brill, 2006, s.1.

⁵⁵ Ramsay, *The Historical Geography...*, s.150; Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.239; W. M. Ramsay, "The Cities and Bishoprics of Phrygia (Continued)", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol.8 (1887), s.488-489.

⁵⁶ Strab. XII.8.13.

⁵⁷ Strab. XIV.2.29; Ramsay, "The Cities and Bishoprics of Phrygia (Continued)", s.489.

Phrygia Pacatiana ve *Phrygia Salutaris* olarak anılmaya başlanmıştır.⁵⁸ Afyonkarahisar ilinin güney yarısı ile Denizli'nin kuzey yarısı *Phrygia Pacatiana* olarak tanımlanırken; *Phrygia Salutaris* olarak adlandırılan güney kısım ise şifalı kaplıcaların bulunması ve birçok hastayı iyileştiren St. Michel'in mucizelerinden dolayı bu isim ile anılmıştır.⁵⁹

Phrygia, klasik dönemlerde yapılan bölümlemelerin dışında günümüzde yapılan araştırmalarda *Doğu, Merkez ve Batı Phrygia* olarak üç bölümde incelenebilmektedir. Buna göre takriben Kızılırmak yayının tamamını içeren alan Doğu Phrygia; Gordion'un da dahil olduğu Sangarios ve Halys nehirleri arasında kalan alan Merkez Phrygia; Eskişehir, Afyonkarahisar, Isparta, Bilecik, Kütahya ve Balıkesir'in kuzey kesimi ise Batı Phrygia olarak ifade edilmektedir.⁶⁰

Tarihsel süreç boyunca Phrygia, hem coğrafi konumun getirmiş olduğu stratejik önemi hem de sahip olduğu kültürel zenginlikleriyle Anadolu'da daima önemsenen bir bölge olmuştur. Yüzyıllardır kendi isimleriyle anılan bölgenin dört bir yanında Phryg tarihini, kültürünü ve dinî inancını yansıtan günümüze miras kalmış değerlere rastlamak mümkündür. Köklü bir geçmişi bulunan Phrygia'nın sahip olduğu bu değerler yalnızca Phrygler ile sınırlı kalmamış, tarihin her döneminde önemini korumaya devam etmiştir.

⁵⁸ Laurent, *An Introduction to Study...*, s.222; Anthon, *A System of Ancient...*, s.641; Ramsay, *The Historical Geography...*, s.151; Umar, *Phrygia*, s.4; Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.240.

⁵⁹ Texier, *Küçük Asya Coğrafyası...*, s.275.

⁶⁰ Erdan, *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da...*, s.6-17.

1.2. Phryglerin Kökenleri

MÖ 1. binyılda Anadolu tarihinde derin izler bırakan ve günümüzden binlerce yıl önce yaşamalarına rağmen hâlen kendilerinden söz ettirmeyi başaran Phrygler kimdir, kökenleri nereye dayanmaktadır gibi soruların temelinde karşımıza *Ege Göçleri* olarak bilinen kitlesel göç hareketleri çıkmaktadır. Phryglerin Anadolu'ya geçiş süreçlerini ve politik gelişimlerini daha iyi kavrayabilmek adına göç hareketlerinin etkisiyle değişen siyasi manzarayı yakından incelemek gerekmektedir.

Tarihin farklı dönemlerinde siyasi, ekonomik ve sosyokültürel çeşitli sebeplerin etkisiyle gerçekleşen birçok göç hareketi görmek mümkündür. Bu göç hareketleri farklı toplumların karışıp kaynaşması, eski devletlerin yıkılarak yerine yenilerinin kurulması gibi birtakım sonuçları da beraberinde getirmektedir. Bu doğrultuda tarihin akışına etki eden önemli kitlesel göçler arasında yer alan ve MÖ 13. yüzyılın sonlarından başlayarak MÖ 12. yüzyıl boyunca devam eden Ege Göçleri'nin meydana geliş nedenlerine yönelik dıştan gelen istilalar, iç huzursuzluklar ve doğal ya da çevresel felaketler gibi üç farklı yorum üzerinde durulmaktadır.⁶¹ Bu süreçte devletlerin çöküşlerinin başlıca sorumlusu olarak istilalar ve göçler öne sürülse de böylesine kapsamlı bir değişimi tek bir sebeple açıklamak mümkün değildir.⁶² Netice itibarıyla Ege Göçleri, Geç Tunç Çağı'nın Ege ve Akdeniz dünyası ile Anadolu ve Mısır'ı bu anlamda fazlasıyla derinden etkilemiştir. Fernand Braudel, MÖ 12. yüzyılın felaketlere yol açtığını ve geçmiş yüzyılların bu zamana kıyasla mutlu devirler olduğunu ifade ederek söz konusu dönemde meydana gelen göç hareketlerinin yıkıcı etkileri üzerinde durmaktadır.⁶³ Arif Müfid Mansel, bu dönemde gerçekleşen göç hareketleri ile mevcut düzenin kökten değişime uğradığına dikkat çekmektedir:

*"...Ön Asya'nın batısında ve güneyinde oturan birtakım kavimler o zamana kadar 2 nci binyılın büyük devletleri tarafından inadla korunan sınırları aşarak kültür ülkelerini büyük dalgalar halinde istila etmişler, büyük devletlerden bazılarını tümüyle ortadan kaldırmışlardır."*⁶⁴

⁶¹ Eric H. Cline, Mark W. Graham, *Antikçağ İmparatorlukları: Mezopotamya'dan İslamiyet'in Doğuşuna*, çev. Ekin Duru, 2. Baskı, Ankara: Say Yayınları, 2017, s.44.

⁶² Marc Van de Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, çev. Sinem Gül, 1. Basım, İstanbul: Homer Kitabevi, 2018, s.175.

⁶³ Fernand Braudel, *Bellek ve Akdeniz: Tarihöncesi ve Antikçağ*, çev. Ali Berktaş, 3. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, s.191.

⁶⁴ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 10. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s.93-94.

Bu dönemin bir facia olduğunu bildiren Robert Drews, göç hareketlerinin bahsi geçen tüm bölgelerin siyasi, kültürel ve toplumsal yapısında önemli değişimlere neden olarak yeni bir dönemin kapılarını araladığına vurgu yapmaktadır.⁶⁵ Böylece anlaşıldığı üzere, söz konusu göçlerin ardından hiçbir şey eskisi gibi kalmamış aksine çeşitli değişimleri beraberinde getirmiştir. Mevcut düzeni tamamen değiştiren bu göç hareketlerine katılan toplulukları ifade etmek için kullanılan *Deniz Halkları* terimi ise MÖ 2. binyılın ikinci yarısında, özellikle de Tunç Çağı'nın son dönemlerinde Ege, Yakındoğu ve Mısır'ı hayli rahatsız eden gevşek klan konfederasyonlarının oluşturduğu çeşitli deniz akıncılarına ve göçmenlere verilen bir isimdir.⁶⁶ Farklı pek çok gruptan meydana gelmelerine rağmen Mısır kaynaklarında genellikle bu terim altında tanımlanmışlardır.⁶⁷

Tunç Çağı'nda Akdeniz bölgesi, kompleks bir uluslararası dünyaya ev sahipliği yapmaktadır. Karmaşık bir görünüme sahip bu dönemde Minos, Miken, Hitit, Assur, Babil, Mitanni, Kenan, Kıbrıs ve Mısır gibi birbirinden farklı ancak tüm toplumların etkileşim hâlinde bulunduğu kozmopolit sistem; Tunç Çağı'nı sona erdiren Ege Göçleri ile diğer birtakım nedenden kaynaklı olarak derin yara almış ve sonunda birinin düşüşü diğerlerini de yıkmıştır.⁶⁸ Böylece çoğu bölgede anıtsal mimari, farklı bölgelerle ticaret, siyasi ittifak oluşumları ile nüfus artış oranları ve okuma-yazma oranları gibi ölçütlerde azımsanamayacak seviyede düşüşün ya da yok oluşun meydana geldiği görülmüştür.⁶⁹ Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçişte yaşanan bu kargaşa ortamında çoğu yeni gelen göçmenler, yerleşik hâlde bulunan nüfusu yerlerinden etmiştir. Bu suretle bazıları yeni yerleşim alanları aramak için bulundukları yerleri terk etmişler, bazıları ise yeni gelen göçmenlerin arasına karışmışlardır. Bu durum eski devletleri parçalanmaya götüren sürece neden olurken; göç hareketlerine katılan toplulukların da sayılarının ve çeşitliliğinin artmasına sebep olmuştur. Böylece gerçekleşen saldırılar güneye, özellikle de Mısır'a doğru genişlemiştir.⁷⁰

⁶⁵ Robert Drews, *Tunç Çağı'nın Sonu: Askeri Değişim ve Antik Akdeniz'de Çöküş*, çev. Tolga Ersoy-Gürkan Ergin, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.3.

⁶⁶ Raffaele D'amato, Andrea Salimbeti, *Sea Peoples of the Bronze Age Mediterranean c.1400 BC-1000 BC*, Oxford: Osprey Publishing, 2015, s.4.

⁶⁷ Anthony Leahy, "Sea Peoples", *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Vol.III, ed. Donald B. Redford, New York: Oxford University Press, 2001, s.257.

⁶⁸ Eric H. Cline, *1177 B.C. The Year Civilization Collapsed*, Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2014, s.171.

⁶⁹ Cline, Graham, *Antikçağ İmparatorlukları:...*, s.44.

⁷⁰ D'amato, Salimbeti, *Sea Peoples of the...*, s.5.

Kuzeyden, Balkan Dağları bölgesi civarından geldikleri düşünülen göçmenler, Yunanistan ve Anadolu'dan geçip, Mısır'a kadar ulaşmışlardır. Illyrialılar olarak bilinen Hint-Avrupa kökenli bir halkın, Balkanlar'a doğru hareket etmesi nedeniyle geçtikleri bölgelerdeki insanların yerlerinden oynatılmaları sonucunda bazılarının Yunanistan'ın güneyine, bazılarının ise Anadolu'ya göç etmeye mecbur bırakıldıkları görüşü üzerinde durulmaktadır ve bu suretle göçmen kavimler karşılaştıkları toplulukları da önlerine katarak güneye doğru ilerlemişler; Kıbrıs, Suriye ve Filistin'deki yerleşimleri tahrip ettikten sonra Mısır'a varmışlardır.⁷¹ Dolayısıyla göç hareketinin genel yönünün Ege ve Güney Anadolu'dan Mısır'a doğru geliştiği tahmin edilmektedir. Bu doğrultuda iki ana hareket noktası olduğu düşünülmektedir: gruplardan birinin kuzeybatıdan güneydoğuya doğru Anadolu'yu geçerken; diğerinin ise güneybatı Anadolu'dan aşağı hem karadan hem de denizden olacak şekilde geçtiği varsayılmaktadır.⁷²

MÖ 13. yüzyılın sonu ile MÖ 12. yüzyıl sürecinde büyük bir karmaşa ortamının oluşmasına yol açan Ege Göçleri ile ilgili bilgilerimiz büyük oranda Mısır kaynaklarının verdiği bilgilere dayanmaktadır. Mısır firavunları Merneptah (MÖ 1237-1226) ve III. Ramses'in (MÖ 1198-1166) hükümdarlık zamanlarına ait kaynaklar bu dönem hakkında detaylı bilgiler veren başlıca kaynaklardır.⁷³ Mısır firavunu Merneptah'ın saltanatının 5. yılına ait Karnak'taki yazıtlarda; Deniz Kavimleri'nin Batı Deltası'na sızmaya çalışan Libyalılar ile ittifak kurdukları ve Merneptah'ın altı saat süren savaş sonunda bu ittifaka karşı zafer kazandığı bilgisi verilmektedir.⁷⁴ Buna karşılık III. Ramses'in saltanatının 8. yılında karşılaştığı saldırılar ise daha zordur. Medinet Habu Tapınağı'ndaki yazıtlarda ayrıntılı biçimde verilen bilgilere göre göçmenlerin nihai hedefi Mısır'dır ve Delta'da hem karadan hem de denizden olmak üzere saldırı başlatmışlardır. Bu saldırılar daha önce Delta'nın kıyı bölgelerine yapılan baskınlarla sınırlıyken; bu sefer sadece askerî değil, aynı zamanda aileleri ve mülkleriyle gelerek yerleşim amacı taşıyan bir saldırı gerçekleştirmişlerdir. Fakat Ramses, birliklerini bu duruma karşı gayet iyi hazırlamış ve

⁷¹ Oğuz Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya: Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.14-15.

⁷² D'amato, Salimbeti, *Sea Peoples of the...*, s.50.

⁷³ Leahy, "Sea Peoples", s.257.

⁷⁴ R. D. Barnett, "The Sea People", *CAH*, Vol.II/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, s.366; Jacobus Van Dijk, "The Amarna Period and The Later New Kingdom (c.1352-1069 BC)", *The Oxford History of Ancient Egypt*, ed. Ian Shaw, Oxford: Oxford University Press, 2003, s.295; Amélie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, Cilt:II, çev. Dilek Şendil, 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s.5; Leahy, "Sea Peoples", s.258.

saldırı geldiğinde geri püskürtmeyi başarmıştır.⁷⁵ Kaynaklarda her ne kadar bahsi geçen göç dalgalarına karşı başarılı mücadeleler verildiği iddia edilmiş olsa da bu kaynakların olayları tek bir perspektiften ele aldığı unutulmamalı ve bu çerçevede değerlendirme yapılmalıdır. Nihayetinde Mısır'ın bu süreçten ağır hasar alarak çıktığı ve eski gücünü büyük oranda kaybettiği anlaşılmaktadır.

Ege Göçleri'nin Anadolu üzerine olan etkilerine bakıldığında ise burada köklü değişimlere neden olduğu görülmektedir. Ekrem Akurgal, MÖ 12. yüzyılın başlarından itibaren etkili olan bu göç hareketlerinin, Anadolu'nun tarihsel akışına yeni bir doğrultu kazandırdığından söz etmektedir.⁷⁶ Anadolu'da ilk siyasi birliği sağlayan ve yüzyıllar boyunca bölgede hâkim bir güç konumunda bulunan Hitit Devleti'nin (MÖ 1650-1200) bu süreçte tarih sahnesinden çekilmesi, söz edilen bu değişimlerden biridir. Yüzyıllar boyunca Anadolu'da siyasi bir otorite olarak varlığını sürdüren Hitit Devleti'nin başkenti Hattuşaş, yaklaşık olarak MÖ 1200'de yıkılmıştır.⁷⁷ Diğer önemli Hitit yerleşimleri olan Alacahöyük, Alishar ve Maşat Höyük için de aynı açıklamayı yapmak mümkündür.⁷⁸ Hattuşaş'ın yıkılması ve Hitit Devleti'nin sona ermesi, Anadolu tarihinde ve hatta genel itibariyle Eski Yakındoğu tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır.⁷⁹ Fakat Hititlerin yıkılışına hangi olayın neden olduğu konusu belirsizliğini korumaktadır. Arif Müfid Mansel'in aşağıdaki ifadesinde de vurgulandığı üzere;

*"Modern tarihlerde "Ege Göçleri" olarak gösterilen bu kavimler hareketinin köklerini o zamanlar daha henüz tarihöncesi çağlarını yaşayan Orta Avrupa'da aramak gereklidir. İkinci binyılda Trak'ların işgali altında bulunan Balkan yarımadasının güney-batı bölgelerine İlliryalı'ların girmesi üzerine yerlerinden oynatılan bazı Trak kabileleri, en çok Brig'ler ya da Frig'ler Boğazlar üzerinden Anadolu'ya geçerek bu ülkenin batısında ve kuzeyinde oturan bazı cenkçi kavimlerin bunlara katılmasıyla günden güne büyüyen bir çığ halinde Hitit devletine saldırmışlar, şehir ve kasabaları yakıp yıkarak bu devleti ortadan kaldırmışlar, aynı zamanda Anadolu'nun etnik ve sosyal bünyesinde büyük değişiklikler meydana getirmişlerdir."*⁸⁰

⁷⁵ Barnett, "The Sea People", s.371; Dijk, "The Amarna Period...", s.297; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.6; D'amato, Salimbeti, *Sea Peoples of the...*, s.6,10; Leahy, "Sea Peoples", s.259.

⁷⁶ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 9. Baskı, İstanbul: Net Turistik Yayınları, 2007, s.134.

⁷⁷ Kurt Bittel, *Hattusha: The Capital of the Hittites*, New York: Oxford University Press, 1970, s.132; Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford-New York: Oxford University Press, 2005, s.345; Ann C. Gunter, "Anatolia: Ancient Anatolia", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol.I, ed. Eric M. Meyers, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.129.

⁷⁸ Drews, *Tunç Çağı'nın Sonu...*, s.11; Cline, *1177 B.C.*, s.125-126.

⁷⁹ Antonio Sagona, Paul Zimansky, *Ancient Turkey*, Routledge World Archaeology, London-New York: Routledge, 2009, s.291.

⁸⁰ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s.94. Benzer bir yorum için bkz. D'amato, Salimbeti, *Sea Peoples of the...*, s.5

Hitit Devleti'nin yıkılışı ile Ege Göçleri arasında yakın bir ilişki bulunduğu dikkat çekilmiş ve bu yıkımın sorumlusunun Anadolu'ya gelen göçmen topluluklar olduğu belirtilmiştir. Aslında bu yaklaşımın dayanağı Mısır firavunu III. Ramses dönemine ait göçmenlere karşı verilen mücadelelerin ve zaferlerin anlatıldığı Mısır kaynaklarıdır. Söz konusu bu kaynaklarda aşağıda yer alan ifadelerden dolayı Hititlerin yıkılışının başlıca sorumlusu olarak göçmen topluluklar gösterilmiştir:

"Hatti (Hitit) ülkelerinden hiçbir bunların saldırısına dayanamadı. Kode, Karkamış, Arzava ve Alaşya (Kıbrıs) tahrip edildiler. Bu insanlar, Amurru ülkesinde bir yerde ordugahlarını kurdular. Buranın halkını sanki hiç yokmuş gibi mahvettiler. Bunlar, önlerinde bir ateş perdesi bulundurmak suretiyle Mısır üzerine yürüdüler. Müttefikler arasında Pelest, Turşa, Şerdana, Şekeleş, Zakkari, Danuna ve Vavaşlar vardı. Bu insanlar, dünyanın kenarındaki ülkelere bile el uzatıyorlardı. Kalpleri inanç doluydu ve kendi kendilerine "planlarımızı başarıyoruz" diyorlardı."⁸¹

Fakat Hititlerin yıkılışında farklı birçok etmenin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu etmenler arasında hanedanlık içi sorunlar ve taht kavgaları, kurulu dengeleri değiştiren kitlesel göçler, düşman saldırıları, ekonomik güçlükler, ticaret problemi, iklim sorunu ve kıtlık gösterilmektedir.⁸² Amélie Kuhrt'un, Hititlerin yıkılışının başlıca nedeni olarak göç hareketlerinin gösterilmesine rağmen şayet böyle bir göç hareketi yaşanmamış olsaydı bu çöküşün sebebinin Kaşkalar olarak gösterilebileceğine dikkat çekmesi⁸³, bu süreçte Kaşkaların önemli bir aktör olduğunu göstermektedir. Hititler için kuzeyde bulunan Kaşkalar⁸⁴ sürekli bir tehdit unsuru olmuş ve hatta şehrin yok edilmesinden sorumlu tutulmuşlardır. Bu nedenden dolayı Kaşka saldırıları, Hititlerin zayıflamasında önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁵ Hititlerin zayıflamasında etkili olan bir

⁸¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 5. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi, 2019, s.236-237. Ayrıca bkz. William F. Edgerton, John A. Wilson, *Historical Records of Ramses III: The Texts in Medinet Habu*, Vol.I-II, Chicago: University of Chicago Press, 1936, s.53, Plate 46.

⁸² Theo P. J. Van Den Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, haz. Meltem Doğan Alparslan-Metin Alparslan, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s.27; Andreas Schachner, "Hattuşa, Hitit İmparatorluğu'nun Başkenti", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, haz. Meltem Doğan Alparslan-Metin Alparslan, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s.123-124; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, çev. Nazife Mertoğlu, 5. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2018, s.316; Ali M. Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt:I, İstanbul: Görsel Yayınları, 1982, s.52.

⁸³ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu...*, s.11.

⁸⁴ Kaşkalar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Charles Burney, "Kaska (Kasku)", *Historical Dictionary of the Hittites*, Toronto-Oxford: The Scarecrow Press, 2004, s.150-151; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, Cilt:II, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, s.48 vd.

⁸⁵ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev. Esra Davutoğlu, 5. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2018, s.55; Cline, *1177 B.C.*, s.125-126; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu...*, s.11; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.417.

diğer ana unsurun ise kıtlık olduğu üzerinde durulmaktadır. O dönemde iklim şartlarına bağlı hasatın kötü olması sebebiyle kıtlığı önlemek adına Mısır'dan tahıl getirtilmiştir. Fakat Mısır ya da Doğu Akdeniz kıyılarından Hitit ülkesine yapılan tahıl gönderiminin Anadolu'daki göçmenler tarafından engellenmesi ve ticaret yollarının kaybedilmesi, Anadolu'da ciddi anlamda gıda sıkıntılarının yaşanmasına yol açmıştır.⁸⁶ Son olarak ise Geç Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş sürecinde kurulan yeni düzenin en önemli unsurlarından birinin de demir madeninin kullanımı olduğu belirtilmektedir. Öyle ki bu madenin kullanımının Hititler gibi Geç Tunç Çağı'nın önemli devletlerinin yıkılışında rol oynamış olabileceği görüşü dile getirilmektedir.⁸⁷ Demir madeninin silah yapımında kullanılmaya başlaması ile Hititlerin yıkılışa giden süreçleri arasında bir ilişki kurmak bugünkü bilgilerimiz ışığında oldukça zordur. Sonuç olarak çeşitli sıkıntıların yaşandığı olağanüstü bir süreçte, göç hareketlerinin Hitit Devleti'nin yıkılışında doğrudan bir rol oynadığını söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Ancak göç hareketlerinin tüm bu yaşananların üzerine yıkılışa giden süreci hızlandırıcı bir rol oynadığını söylenebilir. Bu çöküş sürecinde ise her ne kadar yaşamlarını sürdürmekte olan halk tamamen bölgeyi terk etmese de en büyük darbeyi Hitit dili ve kültürünün aldığı ifade edilmektedir.⁸⁸

Geç Tunç Çağı devletlerinin çöküşünü izleyen bir dönemde Anadolu'nun batı kıyılarında ilk Yunan yerleşimleri görülmeye başlanmıştır.⁸⁹ Balkanlar'da Illyrialıların ve Thrakların faaliyetleri, Dorların güneye inerek Yunanistan'ın büyük bir bölümü ile Ege Adaları'nı istila etmesine ve burada yaşayan halkları göçe zorlamasına sebep olmuştur. Böylece Batı Anadolu kıyılarına olan göç dalgası artmış ve bölgede Yunan yerleşimleri görülmeye başlanmıştır.⁹⁰ Dolayısıyla yeni yerleşim yerleri bulmak isteyen göçmenler Ege'yi geçerek büyük olasılıkla nüfusun az ve siyasi örgütlenmenin olmadığı sahillere yerleşmişlerdir.⁹¹

⁸⁶ Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında...*, s.55-56; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.11; Hout, "Hitit Krallığı...", s.27.

⁸⁷ Drews, *Tunç Çağı'nın Sonu...*, s.77-80; Ali Özcan, *IV. Tuthaliya Dönemi ve Sonrası Hitit Krallığı'nda Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s.322-326.

⁸⁸ Schachner, "Hattuša, Hitit İmparatorluğu'nun Başkenti", s.124.

⁸⁹ J. M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*, London: Thames and Hudson, 1962, s.23.

⁹⁰ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s.101; Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya...*, s.20; Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s.239.

⁹¹ J. M. Cook, "Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor", *CAH*, Vol.II/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, s.773.

Ege Göçleri'yle alakalı son olarak, gelen göçmen toplulukların gerek Anadolu'da gerekse nüfuz ettikleri tüm alanlarda büyük bir değişim ve dönüşümü başlattıklarını söyleyebiliriz. Bu göç hareketinin de etkisiyle, MÖ 2. binyılın önemli devletleri olan Anadolu'da Hitit, Kuzey Suriye'de Mitanni ve Mezopotamya'da III. Babil (Kassitler) devletleri yıkılmış; Mısır ise büyük ölçüde güç kaybetmiştir.⁹² Nitekim Anadolu, Hitit Devleti'nin yıkılışının ardından ortaya çıkan yeni dönemde mevcut önem ve değerini korumaya devam etmiştir. Zira tarımsal ve madensel zenginlikleri ile ticaret yolları bakımından sahip olduğu değerler komşuları tarafından oldukça ilgi çekmiş ve bilhassa MÖ 1200'den sonra artan demir kullanımı bu ilgiyi arttırmaya hizmet etmiştir.⁹³ Ege Göçleri ile birlikte Trakya ve Boğazlar üzerinden Anadolu'ya giriş yaptıkları tahmin edilen Phrygler ise Hitit Devleti'nin yıkılışının ardından Anadolu'nun yeni siyasi aktörü olmuşlardır. Peki Phrygler kimdir? "*Tarihin Babası*" olarak anılan Herodotos, 9 kitaptan oluşan *Historiai* (=Tarih) adlı ünlü eserinde, MÖ 5. yüzyılda gerçekleşen Pers-Yunan savaşları hakkında bilgiler vermesinin yanı sıra Anadolu tarihi ve coğrafyası hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Öyle ki Herodotos'un belirttiği üzere;

"Makedonialılara göre Phrygialılar, Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıyorlardı ve onların komşularıydılar, Asya'ya geçtikten sonra yurtları ile birlikte adları da değişmiştir."⁹⁴

Amaseialı ünlü coğrafyacı Strabon, *Geographika* (=Coğrafya) adlı eserinde yer verdiği bilgede Herodotos ile oldukça benzer ifadeler kullanmıştır:

"...Aynı şekilde Bryg'ler ve Phryg'ler aynı insanlardır..."⁹⁵

Phryglerin kökenlerine dair bilgiler veren diğer bir isim *Gaius Plinius Secundus* ya da daha çok bilinen şekliyle *Yaşlı Plinius* (MS 23-79)'tur. 37 ciltten oluşan *Naturalis Historia* (=Doğa Tarihi) adlı eserinde önemli bilgiler vermektedir:

⁹² Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998, s.232; Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s.238.

⁹³ J. G. Macqueen, *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor*, New York: Thames and Hudson, 1986, s.154.

⁹⁴ Hdt. VII.73. Herodotos bu anlatımın devamında Armenialıları Phrygler ile bağlantılı göstermektedir. İlaveten Herodotos başka bir anlatımında, Phryglerin adının geçtiği farklı bir hikâyeden söz etmektedir. Aktarılan hikâyeye göre, Mısır firavunu Psammetikos (MÖ 664-610) döneminde ilk insanların kimler olduğunu öğrenmek amacıyla iki çocuk üzerinde birtakım gözlemler yapılmıştır. Bu gözlemler sonucunda Mısırlılar, Phryglerin kendilerinden daha eski olduklarına inanmışlardır bkz. Hdt. II.2: "...Phrygialıların ekmeğe bekos dediklerini öğrendi. Böylece ve bu ipucuna tutunarak Mısırlılar, Phrygialıların kendilerinden daha eski olduklarını itiraf ettiler."

⁹⁵ Strab. XII.3.20.

"Bazı yazarlar der ki; Mysialılar, Phrygler ve Bithynialılar isimlerini Avrupa'dan geçen üç göçmen topluluk Moesi, Brygi ve Thyni'den alır."⁹⁶

Stephanos Byzantinos ise *Ethnica* adlı eserinde, *Bryks* adlı Thrak boyunun Illyria yakınlarındaki bir Makedon ulusu olduğunun bilgisini aktarmaktadır.⁹⁷ Söz konusu Antik Çağ yazarlarının yanı sıra modern araştırmacılardan biri olan Claude Brixhe, Herodotos başta olmak üzere Antik Çağ yazarlarının sıklıkla vurguladığı Bryg ismine ve bu ismin Phryg ile olan benzerliğine farklı bir yönden dikkat çekmektedir:

"Onlara verdiğimiz isim Frigler, bize Hint-Avrupa *bh sesini ph olarak kullanan tek halk olan Yunanlılar'dan geçmiştir. Eğer kendilerini tanımlamak için bu kökü kullanıyordysalar kendilerine Brugler diyor olmalıydılar (Avrupa'da kalmış olan Frigler için kullanılan biçim)."⁹⁸

Görüldüğü üzere, Antik Çağ yazarlarının Phryglerin kökenlerine dair verdikleri bilgiler tutarlılık göstererek birbirini doğrular nitelik taşımaktadır.⁹⁹ O hâlde Phryglerin Anadolu'ya Güneydoğu Avrupa'dan geldiklerini söylemek muhtemelen doğru bir ifade olacaktır. Nitekim çeşitli arkeolojik verilerin ve yapılan dilbilimsel çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlar büyük ölçüde bu bilgileri teyit etmektedir. Olasılıkla Phrygler, MÖ 1100 yılı civarı Orta Anadolu'ya ulaşmışlar ve bölgeye yerleşerek kontrol altına almaya başlamışlardır.¹⁰⁰ Ancak bu tür yaklaşım tarzının tartışmalı olduğunu ileri süren farklı görüşler de bulunmaktadır. Yaşanan göçlerle aynı dönemde Anadolu'dan Balkanlar'a ve daha sonra İtalya'ya doğru hareketler olduğunu ifade eden Eleonora Petrova; Antik Çağ yazarlarının Troia Savaşı'ndan önce ve sonra Brygler ya da Phryglerin Anadolu'ya olan göçlerine ve aynı zamanda Phryglerin Anadolu'dan Balkanlar'a göçlerine işaret ettiğinden söz ederek bu bilgilerin tartışmalı olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰¹

⁹⁶ Plin. Nat. V.145; "sunt auctores transisse ex Europa Moesos et Brygos et Thynos, a quibus appellantur Mysi, Phryges, Bithyni."

⁹⁷ Steph. Byz. Eth. s.186; Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, s.233.

⁹⁸ Claude Brixhe, "Phrygian", *The Ancient Languages of Asia Minor*, ed. Roger D. Woodard, Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2008, s.69; Claude Brixhe, "Frigler ve Frig Dili", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.149.

⁹⁹ Phryglerin kökenlerine dair bilgiler için ayrıca bkz. Gustav Körte, Alfred Körte, *Gordion: Ergebnisse Der Ausgrabung Im Jahre 1900*, Berlin: Druck und Verlag Von Georg Reimer, 1904, s.1 vd.; G. Neumann, K. Strobel, "Phrygien, Phryger. B. Geschichte und Religion", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.10, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2003-2005, ss.546-549; O. Haas, "Das Problem der Herkunft der Phryger und ihrer Beziehungen zu den Balkanvölkern", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol.18 (1970), ss.31-69; Peter Carrington, "The Heroic Age of Phrygia in Ancient Literature and Art", *Anatolian Studies*, Vol.27 (1977), s.117 vd.

¹⁰⁰ Gunter, "Anatolia: Ancient Anatolia", s.130.

¹⁰¹ Eleonora Petrova, "Bryges and Phrygians: Parallelism Between The Balkans and Asia Minor Through Archeological, Linguistic and Historical Evidence", *Balkanica*, Sayı:28 (1997), s.97.

Phryglerin Anadolu'ya ne zaman geldikleri hususu da belirsizliğini koruyan bir başka konudur. Antik Çağ yazarları tarafından yapılan farklı tarihlendirmeler, yaklaşık olarak MÖ 12. yüzyıl civarına tarihlenen Troia Savaşı'nın öncesi ya da sonrasını işaret etmektedir. Homeros'un (MÖ 8. yüzyıl) *İlyada Destanı*'nda yer alan bazı ifadeler bu noktada önemli ipuçları sunmaktadır. Öyle ki söz konusu ifadelerden birinde yer alan;

"Phorkys'le tanrıya benzer Askanios yönetir Phrygialıları, uzak Askania'dan gelmişlerdir onlar..."¹⁰²

ifadesinden hareketle Phrygler, Troialıların müttefikleri arasında sayılmış ve Troia kralı Priamos zamanında Anadolu'da bulundukları belirtilmiştir.¹⁰³ Bu bilgiden yola çıkarak Phryglerin Anadolu'ya göçünün Troia Savaşı öncesinde gerçekleşmiş olduğu anlamı çıkarılmaktadır. Ancak Strabon'un aktardığı üzere Lydialı Ksanthos, Phryglerin Troia Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya geldiklerini ileri sürmektedir.¹⁰⁴

Tarihlendirme olarak Anadolu'ya geçiş süreci belirsizliğini korurken, Phryglerin kökenlerine dair soru işaretlerinin giderilmesi noktasında ilk olarak, Phryglerin Güney Balkanlar'daki tarih öncesi topraklarından Orta Anadolu'daki tarihi yerleşim bölgelerine yanlarında getirmiş oldukları Phryg dili önemli ipuçları sunmaktadır.¹⁰⁵ Sayıca çok fazla olmamakla birlikte Phryg dilinde yazılmış metinlerde yapılan dilbilimsel çalışmalar, bu dilin Hint-Avrupa dil ailesine ait olduğunu göstermiştir.¹⁰⁶ Bu dönemde Anadolu'nun eski Hint-Avrupa dillerinin hiçbirinden türetilmeyen yeni Hint-Avrupa kökenli Phryg dilinin ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁰⁷ Zira Phryg dilinin, Luvi ve Hitit dilleri gibi Tunç Çağı Anadolu dillerinin bir parçası olmadığı anlaşılmaktadır. Oluşan bu farklılıktan yola çıkarak Phryg dilinin Anadolu'ya Avrupa'dan göç yoluyla geldiği öne sürülmektedir.¹⁰⁸

İkinci olarak ise arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen buluntular, Phryglerin kökenlerine ışık tutar nitelik taşımaktadır. Öyle ki Troia'da yapılan kazılarda özellikle Troia VIIb2 aşamasından ortaya çıkarılan çanak çömlekler, Phryglerin Anadolu'ya geçiş

¹⁰² Hom. *Il.* II.861-862.

¹⁰³ Hom. *Il.* III.184-190; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.417.

¹⁰⁴ Strab. XIV.5.29.

¹⁰⁵ Claus Haebler, "Phrygian", *Brill's New Pauly*, Vol.11, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2007, s.196; Susanne Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri, Tarihi ve Politik Gelişimi", *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, ed. Taciser Tüfekçi Sivas-Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s.20.

¹⁰⁶ Roller, "Phrygian and...", s.561; Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.20.

¹⁰⁷ J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*, London: Thames and Hudson, 1991, s.30.

¹⁰⁸ Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.20; Roller, "Phrygian and...", s.561.

süreçlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.¹⁰⁹ Troia VIIa (MÖ 1300-1180) dönemi, MÖ 1180 yılı civarında bir yangın sonucu yıkıma uğramıştır. Yangının sebebinin bir düşman saldırısı olduğu ifade edilmektedir. Bu aynı zamanda Tunç Çağı'nın gerileme gösterdiği ve birçok önemli merkezin de yıkıldığı bir dönemdir.¹¹⁰ Carl W. Blegen, bu dönemde Troia'da yıkıma işaret ettiği gözlemlenen unsurlardan yola çıkarak, şayet Agamemnon tarafından kuşatılmış ve ele geçirilmiş bir Priamos Troiası gerçekten var olduysa, bunun Troia VIIa yerleşimi ile özdeşleştirilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹¹¹ Troia VIIa döneminin ardından gelen ve birtakım değişikliklerin gözlemlendiği Troia VIIb dönemi ise kendi içinde Troia VIIb1 ve Troia VIIb2 olarak iki gruba ayrılmıştır.¹¹² Bu ayrım, Troia VIIb2 döneminden daha önce görülmeyen "*Knobbed Ware*" ya da "*Buckelkeramik*" olarak adlandırılan yeni bir seramiğin ortaya çıkması ve Güneydoğu Avrupa'dan göçmen bir nüfusun gelişini yansıtmaları ile doğrudan ilişkilidir.¹¹³

Anadolu'da varlıkları Troia kazıları ile saptanan *Coarse Ware* (Barbar Seramik) ve *Buckelkeramik* (Yumrucuklu Seramik), MÖ 1200 tarihinden itibaren iki yeni seramik tarzı olarak ortaya çıkmıştır. Bu seramik türlerinin, Balkan kökenli yeni göçmenlerin Anadolu'ya geçişlerine yönelik delil olabilecekleri belirtilmektedir.¹¹⁴ Yaşanan bu göç hareketinin ilk somut kanıtlarından biri olabileceği ifade edilen ve MÖ 1200 yılından önce Anadolu'da bilinmeyen kaba görümlü, el yapımı *Coarse Ware* türünün kökenleri Orta Tuna-Balkan bölgesine dayanmaktadır.¹¹⁵ Elle şekillendirilen bu ilkel seramiğin, Troia VIIa'nın yıkılmasının ardından kurulan Troia VIIb1 döneminde aniden ortaya çıkması, göçlerle yeni gelen göçmenlerin varlığıyla ilişkilendirilmiştir.¹¹⁶ MÖ 1130 yılı civarında Troia VIIb1 döneminin bir yangın sonucu yok olmasının hemen ardından

¹⁰⁹ Ekrem Akurgal, *Phrygische Kunst*, Ankara: Archäologisches Institut der Universität Ankara, 1955, s.113 vd.; Petrova, "Bryges and Phrygians: Parallelism...", s.96.

¹¹⁰ Trevor Bryce, *The Trojans and Their Neighbours*, London-New York: Routledge, 2006, s.67; Peter Jablonka, "Troy", *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, ed. Eric H. Cline, Oxford: Oxford University Press, 2010, s.849 vd.

¹¹¹ Carl W. Blegen, "Troy VII", *CAH*, Vol.II/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, s.162-163.

¹¹² Blegen, "Troy VII", s.163; Bryce, *The Trojans...*, s.67.

¹¹³ Bryce, *The Trojans...*, s.67; Blegen, "Troy VII", s.164; Jeremy B. Rutter, "Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period", *American Journal of Archaeology*, Vol.79, No.1 (Jan., 1975), s.27 vd.; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.418.

¹¹⁴ Şengül Aydıngün, Haldun Aydıngün, "Erken Demirçag'da "İstanbul Boğazı" Üzerinden Trak/Frig Kavimlerinin Anadolu'ya Geçişine Ait İlk Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı:142 (Ocak-Nisan 2013), s.65-66.

¹¹⁵ Aydıngün, Aydıngün, "Erken Demirçag'da...", s.66-67.

¹¹⁶ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.137.

gelen Troia VIIb2 döneminde Balkanlar'dan yeni bir göç gerçekleşmiştir.¹¹⁷ Göçmen toplulukların bu göç dalgasıyla beraberinde getirdikleri yeniliklerden biri olan Knobbed Ware ya da Yumrulu Kaplar olarak tanımlanan *Buckelkeramik* ise ilk dönem gerçekleşen Balkan göçlerinden kısa bir süre sonra meydana gelen ikinci göç dalgasının bir delili olarak görülmektedir ve Troia'da VIIb1 ve VIIb2 dönemlerinde birbiri ardına görülen her iki seramiğin geçmişi ise Orta Avrupa-Balkan bölgesine dayanmaktadır.¹¹⁸ Troia kazılarının önemli ismi Carl W. Blegen, çömlekçi çarkının yüzyıllardır bilinip kullanıldığı bir yerde, özellikle VIIb2 döneminde el yapımı olan ürünlerin aniden ortaya çıkmasını "*garip bir fenomen*" olarak nitelendirmiş ve bu tür çömlekleri ilkel veya geriye dönük olarak nitelendirmekle birlikte bir çekiciliğe sahip olmadıkları yorumunu yapmıştır.¹¹⁹ Bahsi geçen dönemde kaba görümlü, el yapımı seramikler dışında çömlekçi çarkının kullanılmaya devam ederek çeşitli diğer ürünlerin üretilmesi ve kullanılması, yerleşik hâlde bulunan nüfusun en azından bir kısmının Troia VIIb2'de kaldığına işaret etmektedir.¹²⁰ Eleonora Petrova, Troia Savaşı sonrasında gelişen süreçte önemli oranda göçmenin Güneydoğu Avrupa'dan Anadolu'ya yerleştiğini belirtmiştir. Fakat göçün bu aşamasında, göçmen toplulukların Troia VIIb2'nin maddi kültüründeki değişiklikleri etkilememelerinden hareketle Brygler/Phryglerin sayılarının çok olmadığı şeklinde yorum yapmıştır.¹²¹

Gordion'da yapılan arkeolojik kazılar, Antik Çağ yazarları tarafından Phryglerin Anadolu'ya Güneydoğu Avrupa'dan geldikleri şeklinde verilen bilgileri büyük ölçüde destekleyen sonuçlar vermiştir. Bir dizi Geç Tunç Çağı¹²² tabakalarının ardından Erken Demir Çağı'nı temsil eden aşamalarda Trakya'daki örnekleriyle paralellikleri bulunan ve Troia VIIa'nın yıkılışının ardından farklı toplulukların gelişini yansıtan Troia VIIb1 Coarse Ware ile özellikle Troia VIIb2 Knobbed Ware arasında benzerlikleri mukayese edilebilecek yeni tür el yapımı çanak çömlek türü ortaya çıkarılmıştır.¹²³ Gordion'daki

¹¹⁷ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, Peter Jablonka, *Resimlerle Troya*, çev. Akın Kanat, 3. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015, s.105-106.

¹¹⁸ Aydıngün, Aydıngün, "Erken Demirçağ'da...", s.68.

¹¹⁹ Carl W. Blegen, *Troy and The Trojans*, London: Thames and Hudson, 1963, s.169.

¹²⁰ Brandau, Schickert, Jablonka, *Resimlerle Troya*, s.106; Blegen, *Troy and The Trojans*, s.169

¹²¹ Petrova, "Bryges and Phrygians...", s.97.

¹²² Tunç Çağı Gordion'u hakkında bilgi için bkz. Ann C. Gunter, *The Gordion Excavations Final Reports (The Bronze Age)*, Volume III, ed. E. L. Kohler, Philadelphia: The University Museum University of Pennsylvania, 1991.

¹²³ G. Kenneth Sams, *The Gordion Excavations, 1950-1973: Final Reports (The Early Phrygian Pottery)*, Volume IV: Text, ed. E. L. Kohler, Philadelphia: The University Museum University of Pennsylvania,

Balkanlar ve Troia VIIb1 ile VIIb2 aşamalarından iyi bilinen bu çanak çömlek türü, Geç Tunç Çağı'nın yıkımından sonra ve MÖ 8. yüzyıldan önce Orta Anadolu'da yaşayan bir halkın varlığını belgelemiştir.¹²⁴ YHSS 8 (Geç Tunç Çağı) ve YHSS 7 (Erken Demir Çağı) arasında seramik stili ve teknolojisi ile geçim kaynakları dışında ev planları ve yapı öğeleri ile depolama tesisleri açısından da çeşitli farklılık görülmektedir.¹²⁵ Yıkım veya net bir kesinti kanıtı olmaması rağmen iki dönem birbirinden büyük ölçüde ayrılmaktadır.¹²⁶ Erken Demir Çağ evresinde Gordion'da yeni seramik türü başta olmak üzere maddi kültürde meydana gelen değişimin yeni bir nüfusun buradaki varlığını yansıttığı görülmektedir.¹²⁷ Bu yeni nüfusun Phrygler olduğuna ve Batı'dan Anadolu'ya taşındıklarına inanılmaktadır.¹²⁸ Erken Demir Çağı'nda Gordion'da arka arkaya en az iki yeni seramik geleneğinin ortaya çıktığı bilinmektedir. Böylece basit ve el yapımı Erken Demir Çağı seramiği, Geç Tunç Çağı seramik geleneğinden ayrılmaktadır. Yeni seramik türlerininse Güneydoğu Avrupa ve bilhassa Trakya ile tipolojik açıdan ilişkisi vardır.¹²⁹

Gordion'da YHSS 7B, yoğun tanecikli hamuru ile oldukça yumuşak ve kırılgan Erken Demir Çağı el yapımıyla karakterize edilmektedir. Tüm kaplar sarma, kıştırma ve kalıplama kullanılarak elle şekillendirilmiştir. Renk, taba renginden koyu kahverengiye, koyu gri-kahverengiye ve neredeyse siyaha kadar değişmektedir. Bazen kazıma ve baskı bezeme kullanılmıştır.¹³⁰ YHSS 7B'nin bir sonraki aşaması olan YHSS 7A'dan seramik olarak ayırt edilmesi zordur zira değişim genel topluluğa yapılan eklemelerden oluşuyor gibi görünmektedir. Erken Demir Çağı'nın bu aşaması, seramik olarak ilk aşamadan daha karmaşık bir mozaiktir ve Erken Demir Çağı el yapımı seramikleri YHSS 7A

1994, s.20; G. Kenneth Sams, "The Early Phrygian Period at Gordion: Toward a Cultural Identity", *Source: Notes in the History of Art*, Vol.7, No.3/4 (Spring/Summer 1988), s.9.

¹²⁴ Oscar White Muscarella, "The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No.299/300 (Aug. - Nov., 1995), s.93.

¹²⁵ Mary M. Voigt, Robert C. Henrickson, "Formation of the Phrygian State: The Early Iron Age at Gordion", *Anatolian Studies*, Vol.50 (2000), s.46; R. C. Henrickson, "Frig Çanak Çömleği", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.190.

¹²⁶ Lisa Kealhofer, Peter Grave, "The Iron Age on the Central Anatolian Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, s.429.

¹²⁷ Mary M. Voigt, "Excavations at Gordion 1988-89: The Yassihöyük Stratigraphic Sequence", *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990*, ed. A. Çilingiroğlu-D. H. French, Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara, 1994, s.277; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.418.

¹²⁸ Voigt, Henrickson, , "Formation of the Phrygian...", s.46.

¹²⁹ Mary M. Voigt, Robert C. Henrickson, "The Early Iron Age at Gordion: The Evidence from the Yassihöyük Stratigraphic Sequence", *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, ed. Eliezer D. Oren, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000, s.341.

¹³⁰ Voigt, Henrickson, "The Early Iron Age at Gordion...", s.342.

aracılığıyla kullanılmaya devam ederken; yeni bir seramik geleneği devetüyü ürünler de ortaya çıkmıştır. Bu türün şekilleri ise gayet basittir ancak Erken Demir Çağı YHSS 7B'ye göre çok daha düzgün ve hassas profildedir.¹³¹

Gordion ve Trakya seramikleri arasında birkaç yönden paralellik bulunmaktadır. Bu paralelliklerden bir tanesi kullanılan kaba mutfak eşyalarında gözlemlenmektedir.¹³² Bir diğer yakın paralellik ise çanak çömleklerde görülen damga uygulamasıdır. Her iki seramik örneğinde de çok sayıda benzer damgalı desen bulunmaktadır. Özellikle en çok bulunanlar, hem Troia'da hem de Phrygia'da görülen ve en eski motifler olduğu tahmin edilen S şeklindeki damgalı motiflerdir.¹³³ Gordion'da bulunan diğer bazı motiflerin ise Trakya'da tam olmasa da yakın eşleşmeleri bulunmaktadır.¹³⁴ Her ne kadar Troia ve Gordion'daki seramikler arasında yakın benzerlikler bulunuyor olsa da bazı farklılıklar dikkat çekmektedir. Bu değişkenliğin ise coğrafi açıdan ele alındığında Trakya'da farklı yerleşim yerlerinden ya da toplulukların kendi içerisinde barındırdığı kimi özelliklerden kaynaklanmış olabileceği ifade edilmektedir.¹³⁵ G. Kenneth Sams, erken el yapımı çanak çömleklerin Gordion'da görülmesine dair Balkan unsurlarının bölgeye sonradan sızdığına ve Phrygia ile Avrupa arasında açık iletişim hatlarına işaret eden kanıtlar olduğuna dikkat çekmektedir.¹³⁶ Ayrıca çanak çömlek verilerinin farklı dönemlerde, değişen yoğunluklarda bir kültürel alışverişin kanıtı olarak değerlendirilebileceği de ileri sürülmektedir.¹³⁷ Hermann Genz ise konu ile ilgili farklı bir görüş savunmaktadır. Öyle ki Balkan kökenli olduğu ileri sürülen benzerliklerin yüzeysel olduğundan; çanak çömleğin tip ve bezeme yönünden çok sayıda yakın paralellikler gösteren benzerlerine Orta Anadolu'da Erken ve Orta Tunç Çağı dönemlerinde rastlandığından söz etmekte ve söz konusu dönemlere ait seramikler arasında yaptığı karşılaştırmalar sonucunda yakın benzerliklerin gözlemlendiğini ifade ederek görüşünü ortaya koymaya çalışmaktadır.¹³⁸

¹³¹ Voigt, Henrickson, "The Early Iron Age at Gordion...", s.349.

¹³² Maya Vassileva, "Phrygia, Troy and Thrace", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, ed. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire, Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara, 2005, s.228.

¹³³ Vassileva, "Phrygia, Troy and Thrace", s.229.

¹³⁴ Sams, "The Early Phrygian Period...", s.12.

¹³⁵ Sams, *The Gordion Excavations...*, s.21; Sams, "The Early Phrygian Period...", s.9.

¹³⁶ Sams, *The Gordion Excavations...*, s.21,176.

¹³⁷ Vassileva, "Phrygia, Troy and Thrace", s.232.

¹³⁸ Hermann Genz, "Thoughts on the origin of the Iron Age pottery traditions in central Anatolia", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, ed. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire, Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara, 2005, s.75 vd.

Vecihi Özkaya, erken birinci binde Phryglere ait olduğu düşünülen doğu ve batı olmak üzere iki seramik türünün varlığından bahsetmektedir. Her ne kadar bu iki tür ile MÖ 2. binyılın Anadolu gelenekleri arasında doğrudan bir ilişki kurulamasa da bazı uygulamaların ve farklı kültürlerin etkisiyle biçimlendiği yorumundan hareket ederek bunların Demir Çağı için birer yenilik olduğundan söz etmektedir.¹³⁹ Dahası Özkaya, Batı Phryg seramiğini Anadolu'nun yerel gelenekleriyle zaman içinde harmanlanmış ve doğu etkilerinin yoğun şekilde gözlemlendiği bir tür olarak nitelendirirken; Doğu Phryg seramiğini ise Yakındoğu etkisinin daha ön planda olduğu bir seramik türü olarak ifade etmektedir.¹⁴⁰ Netice itibariyle Gordion'da Geç Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı arasında maddi kültürde birtakım değişikliklerin meydana geldiği açıkça görülmektedir. Yaşanan bu değişiklikler, MÖ 1. binyılın başlarında bu bölgeye yeni bir nüfusun yerleştiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Gordion'da bulunan Erken Demir Çağı'na ait çanak çömleğin Trakya'daki çağdaşı olan diğer çanak çömleklerle arasındaki yakın benzerliklerden yola çıkarak bu döneme ilişkin eldeki arkeolojik kalıntılar, Phryglerin Orta Anadolu'ya göçü ile açıklanmıştır.¹⁴¹

Anadolu ve Suriye'de Hitit nüfuzunun ortadan kalkmasıyla oluşan siyasi boşluk, çevre grupların hareketliliğine önemli oranda imkân sağlamıştır.¹⁴² Hititlerin yıkılışının sebeplerinden biri olduğuna inanılan ve Ege Göçleri olarak adlandırılan kitlesel göç hareketleriyle Anadolu'ya gelen Phrygler, bölgede oluşan bu siyasi otorite boşluğunu doldurmaya çalışmışlardır. Ancak hem MÖ 12. yüzyıl hem de Phryglerin Midas dönemi ile birlikte altın çağlarını yaşadıkları MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına dair önemli bilgiler edindiğimiz Assur kaynaklarında, özellikle MÖ 12. yüzyıldan itibaren Halys Nehri'nin doğusunda faaliyet gösteren topluluk Phrygler olarak değil, Muşkiler olarak kayıtlarda yer almıştır.¹⁴³ Hatta Phryglerin efsanevi kralı Midas ile çağdaş olan Assur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) döneminde dahi bu isimlendirme devam etmiş ve Midas'tan MÖ 718-709 yılları arasında "*Muşkili Mita*" olarak söz edilmiştir.¹⁴⁴

¹³⁹ Vecihi Özkaya, *İÖ. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1995, s.25.

¹⁴⁰ Özkaya, *İÖ. Erken Birinci Binde Frig...*, s.23.

¹⁴¹ Mary M. Voigt, "Gordion", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol.II, ed. Eric M. Meyers, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.428.

¹⁴² Billie Jean Collins, *The Hittites and Their World*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007, s.81.

¹⁴³ Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.420.

¹⁴⁴ J. D. Hawkins, "Mita", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.8, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1994, s.271; S. Eitrem, "Midas", *Paulys Realencyclopädie der*

Assur kaynaklarında Muşkiler'den ilk kez MÖ 12. yüzyılın ilk çeyreğinde Assur kralı Ninurta-apil-Ekur (MÖ 1192-1180) zamanında bahsedilmektedir.¹⁴⁵ Daha sonra Assur kralı I. Assur-dan (MÖ 1179-1134) döneminde Muşkilerin Quba (?) şehrinde yenildikleri bildirilmiş fakat kökenleri ve bölgeye gelişlerine ilişkin bir bilgiye yer verilmemiştir.¹⁴⁶ I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) döneminin kaynaklarında Muşkiler hakkında kısmen de olsa ilk kez detaylı bilgiler verilmiş ve kralın Muşkiler ile yaptığı bir savaştan söz edilmiştir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre; 50 yıldır Alzi (=Elazığ ve çevresi) ve Purukuzzi (?) topraklarını ellerinde tutan, Assur'a haraç ve vergi ödeyen Muşkiler, I. Tiglat-pileser döneminde 5 kral tarafından yönetilen 20.000 kişilik askerî güç ile Kutmuhi (=Adıyaman ve çevresi) topraklarını işgal etmiştir. Saltanatının başlangıcında karşı karşıya kaldığı bu tehdit üzerine harekete geçen Tiglat-pileser, Yukarı Dicle Vadisi'nde yapılan savaşta onları yenilgiye uğratarak 6.000 Muşki'yi esir almış ve çok sayıda ganimete el koymuştur.¹⁴⁷

Assur kaynaklarından elde edilen bu bilgiler ışığında Muşkilerin yaklaşık olarak MÖ 1165/1160 tarihlerinde Assur hâkimiyeti altındaki Alzi ve Purukuzzi bölgelerine yerleştikleri varsayılmaktadır.¹⁴⁸ Böylece MÖ 2. binyılın sonundan itibaren Muşkilerin, Elazığ civarında olduğu kabul edilen Alzi bölgesine ulaştıkları ve MÖ 12. yüzyılın başlarından itibaren Elazığ-Malatya bölgesinin içlerinde Muşkilerin de bulunduğu farklı topluluklar tarafından kontrol edilmeye başladığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁹ I. Tiglat-pileser'in

classischen Altertumswissenschaft, Band XV/2, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1932, s.1538; Peter Högemann, "Midas. I. Historical", *Brill's New Pauly*, Vol.8, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2006, s.856; Gwendolyn Leick, "Midas (=Mita)", *Who's Who in the Ancient Near East*, London-New York: Routledge, 1999, s.107.

¹⁴⁵ Konstantinos Kopanias, "The Mushki/Phrygian Problem from the Near Eastern Point of View", *Nostoi: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*, ed. Nicholas Chr. Stampolidis-Çiğdem Maner-Konstantinos Kopanias, İstanbul: Koç University Press, 2015, s.216.

¹⁴⁶ Kopanias, "The Mushki/Phrygian Problem...", s.216.

¹⁴⁷ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol.I, Chicago: The University of Chicago Press, 1926, s.74, nr.221; A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 2, Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 1991, s.14, i 62-88; W. Rölling, "Muški, Muski.", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.8, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1997, s.493; M. J. Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları*, Cilt:II, Sayı:1-2 (1965), s.318-319; Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 12. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s.136-137.

¹⁴⁸ Macqueen, *The Hittites and their contemporaries...*, s.154; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.420; Kopanias, "The Mushki/Phrygian Problem...", s.216.

¹⁴⁹ Veli Sevin, "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians", *Anatolian Studies*, Vol.41 (1991), s.96; Jak Yakar, "Anatolian Civilization Following the Disintegration of the Hittite Empire: An Archaeological Appraisal", *Tel Aviv*, Vol.20, No.1 (1993), s.19.

saltanatının yaklaşık 50 yıl öncesine denk gelen bu dönemde Assur İmparatorluğu'nun yaşadığı yarım yüzyıllık gerileme çeşitli topluluklara Assur İmparatorluğu'na bağlı olan bölgelere girme fırsatı vermiş ve bu topluluklardan biri olan Muşkiler, büyük ihtimalle günümüz Harput civarlarından aşağıya doğru yol alarak Alzi ve Purukuzzi topraklarına yerleşmişlerdir.¹⁵⁰ Assur İmparatorluğu için iyi tarım arazilerinin ve Assur'a yıllık aidat ödeyen bakır madeni bölgelerinin kaybı tehdi olduça ciddi sorun oluşturmıştır. Zira Muşkiler, 50 yıl boyunca Alzi ve Purukuzzi'nin zengin vadilerini kontrol etmişlerdir. Bu zengin tarım alanları ile Assur'a haraç ve vergi ödeyen yerlerin kaybedilmesine daha da verimli olan Kutmuhi eklenince I. Tiglat-pileser için artık harekete geçmenin zamanı gelmiştir.¹⁵¹ Savaş arabalarını ve piyadelerini toplayarak yola çıkan Tiglat-pileser, Kashiari tepelerinin (=Tur Abdin) ötesinde yer alan düzlükte, Kutmuhi topraklarında Muşkilerin 5 kralı ve 20.000 kişilik askerî gücüyle karşılaşarak mağlup etmiştir.¹⁵² Burada dikkat çeken bir ifade olan Muşkilerin 5 kral tarafından idare edildiği bilgisi şayet gerçeği yansıtıyor ise Muşkilerin en az 5 farklı boyun katılımıyla meydana geldiği anlamı çıkarılmaktadır.¹⁵³ Savaş hakkında önemli bilgiler veren kayıta yer alan;

*"Savaşçılarının cesetlerini yıkıcı savaşta Fırtına Tanrısı gibi fırlattım. Kanlarını vadilerde ve dağların yüksek yerlerinde akıttım. Kafalarını kestim ve şehirlerinin dışında tahıl yığınları gibi onları yığdım. Onların sayısız miktardaki ganimetlerini, mallarını ve mülklerini çıkardım. Silahlarımın önünden kaçan ve ayaklarını kucaklayan askerlerinden 6.000 kişiyi taşıdım ve onları topraklarımın sakinleri olarak saydım."*¹⁵⁴

şeklindeki ifadeler savaşın şiddetini gözler önüne sermektedir. Ancak bu kayıtların tek bir perspektiften ele alındığı gerçeği unutulmamalıdır. Savaşın ardından ise kuzeydoğu Dicle'nin doğu yakasındaki Şereşşu/Sherishe (?) kentine kaçan birliklerin olması üzerine Assur buraya cezalandırıcı bir sefer düzenlemesi¹⁵⁵, savaşın acımasızlığını ortaya koyan bir diğer gelişmedir.

I. Tiglat-pileser'den sonraki yıllarda tahta çıkan II. Adad-nirari (MÖ 911-891) dönemine ait "*Kırık Obelisk*" olarak bilinen yazıtta Muşkilere karşı yapılan başka bir

¹⁵⁰ A. T. Olmstead, "Tiglath-Pileser I and His Wars", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.37 (1917), s.169-170.

¹⁵¹ D. J. Wiseman, "Assyria and Babylonia c. 1200-1000 B.C.", *CAH*, Vol.II/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, s.457; Olmstead, "Tiglath-Pileser I...", s.170.

¹⁵² Wiseman, "Assyria and Babylonia...", s.458; Olmstead, "Tiglath-Pileser I...", s.170.

¹⁵³ Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.421; Sevin, "Frygler", s.233.

¹⁵⁴ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria...*, Vol.I, s.74, nr.221.

¹⁵⁵ Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First...*, Vol.2, s.14, i 89-ii 35; Wiseman, "Assyria and Babylonia...", s.458.

savaşta daha bahsedilmektedir.¹⁵⁶ Muşkiler, Assur kralı II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884) dönemi kaynaklarında tekrar karşımıza çıkmaktadır. Kayıta geçen bilgilere göre; Tukulti-Ninurta'nın MÖ 885 yılına tarihlenen seferinde, zor arazi koşullarıyla mücadele ederek vardığı Piru (?) kentinde Muşkilerle karşı karşıya geldiğinden ve kenti işgal ettiğinden söz edilmektedir. Ayrıca mallarına, sığırlarına, koyunlarına el koyulduğu ve şehirlerinin yakıldığı bilgisi de verilmektedir.¹⁵⁷ II. Tukulti-Ninurta'nın ardından Assur tahtına oğlu II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) geçmiştir. Bu döneme ait kayıtlarda kralın saltanatının başlangıcı olan MÖ 883'te Dicle'yi geçerek Kutmuhi toprakları üzerine bir sefer düzenlediği; burada Kutmuhi ve Muşkiler'den haraç olarak bakır kaplar, sığır, koyun ve şarap aldığı bildirilmiştir.¹⁵⁸

Assur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) dönemine gelindiğinde ise bu kez Muşkiler ile birlikte bir de krallarının adının geçtiği kayıtlar karşımıza çıkmaktadır. Bu kayıtlarda Muşkilerin *Mita* adındaki bir kralına pek çok kez atıfta bulunulmuştur. *Muşkili Mita* olarak Assur kaynaklarında tanınan bu kralın, klasik Yunan kaynaklarından tanıdığımız Phryglerin efsanevi kralı Midas olduğuna inanılmaktadır.¹⁵⁹ İlk kez Hugo Winckler¹⁶⁰ tarafından ortaya atılan Muşki kralı Mita ile Phryg kralı Midas'ın aynı kişi olduğuna dair görüş, birçok bilim insanı tarafından da kabul görmüştür.¹⁶¹ Sargon dönemi kayıtlarında adı geçen bu önemli kral, izlediği Assur karşıtı politikalar nedeniyle isminden sıkça söz ettirmiştir.¹⁶² Muşkiler hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan Assur kaynakları ne yazık ki Muşki ülkesi hakkında detaylı bir tarif yapmamıştır. Kayıtlardaki bilgilerden yola çıkarak, MÖ 12. yüzyıldan MÖ 9. yüzyıla kadar olan süreçte Muşkilerin Yukarı

¹⁵⁶ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria...*, Vol.I, s.119, nr.389; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.249.

¹⁵⁷ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria...*, Vol.I, s.132, nr.413; Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First...*, Vol.2, s.177, 115b-127.

¹⁵⁸ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria...*, Vol.I, s.143-144, nr.442; Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First...*, Vol.2, s.198, i 69b-99a.

¹⁵⁹ Oscar White Muscarella, "Relations Between Phrygia and Assyria in the 8th Century B.C.", XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi 6-10/VII/1987- İstanbul, ed. Hayat Erkanal vd., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s.149 vd.; M. Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", *CAH*, Vol.III/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, s.622; Rodney S. Young, *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, Vol.I, ed. E. L. Kohler, Philadelphia: The University Museum University of Pennsylvania, 1981, s.271.

¹⁶⁰ Hugo Winckler, *Altorientalische Forschungen*, Vol.II/1, Leipzig: Verlag von Eduard Pfeiffer, 1898, s.136.

¹⁶¹ Hawkins, "Mita", s.272; Eitrem, "Midas", s.1538; Körte & Körte, *Gordion: Ergebnisse Der...*, s.18; Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", s.318; Lynn E. Roller, "The Legend of Midas", *Classical Antiquity*, Vol.2, No.2 (Oct., 1983), ss.299-313.

¹⁶² Midas/Mita'nın, MÖ 718-709 tarihleri arasındaki Assur kaynaklarından öğrenilen faaliyetleri ve Assur kralı II. Sargon ile olan ilişkisi ilerleyen bölümde detaylarıyla ele alınacaktır.

Dicle Vadisi'nde oldukları; MÖ 8. yüzyılda ise Phrygler ile bağlantılı olarak Tabal'ın batısına, Cilicia/Que'nin ise kuzeyine konumlandırıldığı ve II. Sargon dönemi Assur İmparatorluğu ile sınırlandırıldığı görülmektedir. Nitekim Mita, Toros Dağları boyunca faaliyet gösteren bir kral olarak tanınmaktadır.¹⁶³ Phryglerin altın çağlarını yaşadıkları Midas ile çağdaş Assur kaynaklarında gördüğümüz Mita ismi ikili bir isimlendirmeye atıfta bulunarak, Batı komşularının bu krallığın Phryg yönünü; Assur, Geç Hitit ya da Urartu gibi Doğu komşularının ise krallığın Muşki yönünü bildiğini göstermektedir.¹⁶⁴ M. J. Mellink, bu ikili isimlendirmenin doğu ve batı komşuları tarafından Phrygler ile Midas'ın ayrı ve farklı tecrübe edilmeleri sonucunda ortaya çıkan bir durum olduğunu öne sürmektedir.¹⁶⁵ MÖ 8. yüzyıl hakkında muhtelif bilgiler veren Assur kaynaklarının dışında 2019 yılında Türkmen-Karahöyük'te bulunan bir yazıt oldukça ilginç bilgiler içermektedir. "*Büyük Kral*" unvanıyla anılan Geç Hitit kralı Hartapu'nun faaliyetlerini anlatan yazıtta, bu güçlü kralın Phrygler ile özdeşleştirilen Muşkilere karşı kazandığı askeri başarıdan söz edilmektedir.¹⁶⁶ Ayrıca Halys Nehri'nin doğu ve güneydoğusunda gözlemlenen Phryg etkilerine ait çeşitli kanıtlar da bulunmaktadır. Öyle ki bu yüzyılın sonlarına doğru Kappadokia'daki Tyana'da (=Kemerhisar) Phryg dilinde yazılmış siyah bir taş üzerinde Midas adının yer alması, Phryg kralının egemenlik dönemiyle bağlantılı olarak bölgedeki faaliyetlerini ve ilgisini yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır.¹⁶⁷

Tüm bu bilgilerin yanı sıra değinilmesi gereken bir başka konu ise Hitit dönemi kayıtlarında yer alan "*Pahhuwalı Mita*" ismidir.¹⁶⁸ A. Götze tarafından 1929 yılında KUB XXIII,72 olarak yayınlanan ve bundan sonra literatürde *Mita Metni* olarak tanınan KUB XXIII 72 + KUB XL 10 + KBo L 66 + KBo L 216 + KBo L 218 belgesi, içerdiği

¹⁶³ Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", s.318-319; Körte & Körte, *Gordion: Ergebnisse Der...*, s.17; Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s.622.

¹⁶⁴ Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", s.320.

¹⁶⁵ Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s.624.

¹⁶⁶ Petra Goedegebuure, Theo van den Hout, James Osborne, Michele Massa, Christoph Bachhuber, Fatma Şahin, "Türkmen-Karahöyük 1: a new Hieroglyphic Luwian inscription from Great King Hartapu, son of Mursili, conqueror of Phrygia", *Anatolian Studies*, Vol.70 (2020), ss.29-43.

¹⁶⁷ J. D. Hawkins, "Tyana", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol.5, ed. Eric M. Meyers, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.247; Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", s.321; Bittel, *Hattusha: The Capital...*, s.136-137; Roller, "The Legend of Midas", s.300; Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s.625. Ayrıca Tyana'daki Paleo-Phrygçe yazıt için bkz. Claude Brixhe, Michel Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, Vol.I: Texte, Paris: Editions Recherches sur les civilisations, 1984, s.264-266: T-02 b.

¹⁶⁸ Pahhuwalı Mita hakkındaki suçlamalara ve yapılan antlaşmalara yönelik detaylı bilgi için bkz. Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 2nd Edition, Society of Biblical Literature Writings from the Ancient World Series 7, Atlanta: Scholars Press, 1999, s.160-166.

bilgiler açısından büyük önem taşımaktadır.¹⁶⁹ Kimi araştırmacılar tarafından MÖ 15. yüzyıl ya da MÖ 14. yüzyıl başlarına tarihlendirilen kayıt; kimi araştırmacılar tarafından ise MÖ 13. yüzyılın sonlarına yerleştirilmiştir.¹⁷⁰ Fakat sonradan filolojik ve paleografik gerekçeler ile Yeni Hitit Devleti'nin ilk hükümdarları dönemine yani MÖ 14. yüzyılın başları olacak şekilde düzenlenmiştir.¹⁷¹ Hitit çivi yazılı bu tabletler, Assur kralı II. Sargon dönemi kayıtlarından ismini öğrendiğimiz Mita adındaki kraldan yüzlerce yıl önce yaşayan ve aynı adı taşıyan bir kralın varlığını ortaya çıkarmıştır.¹⁷² Bu kayıtlarda, Hititler ile arasının çok da iyi olmadığı anlaşılan "*Pahhuwalı Mita*" adındaki sadakatsiz bir vassal kraldan söz edilmektedir. Bu isim Hititler için olumsuz bir anlam ifade ediyor olsa da bu ismin o dönemlerden itibaren Anadolu'nun doğusunda bilindiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu doğrultuda Pahhuwalı Mita isminden hareket ederek Muşkiler ile aralarında bir bağlantı kurulmaya çalışılmış ve Assur kaynaklarından bilgi edindiğimiz dönemlerin de öncesinde var olan bir Muşki nüfuzuna işaret edip etmediği sorusuna şüphe ile yaklaşmıştır. Fakat ne yazık ki bugünkü bilgilerin ışığında elimizde bu yönde bir bağlantıyı destekleyecek kanıt bulunmamaktadır.¹⁷³ Tam olarak kesinlik içermemekle birlikte, Hitit kralı I. Arnuwanda'nın (yak. MÖ 1380-1360) hükümdarlığı sırasında Pahhuwalı Mita, Fırat (=Euphrates) yakınlarında yer alan Pahhuwa kentinin vassal bir kralıdır. Ancak Mita; Hititlerin düşmanı olarak ilan edilen Usapa'nın kızıyla evlenmek, Hitit düşmanı olan kaçakçılara sığınma hakkı vermek, Hititlere müttefik olan İşuwa topraklarından insan ve sığır kaçırmak gibi bazı sadakatsizliklerde bulunmuştur. Bunun üzerine Arnuwanda ise Mita'nın, ailesinin ve tüm mal varlığının iadesini istemiş; Hitit ordusunun kente gelene kadar komşularının ona saldırmasını emretmiştir.¹⁷⁴ Bu bakımdan MÖ 8. yüzyılda adından sıklıkla söz ettiren Mita'dan önce aynı adı taşıyan bir kralın varlığı üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁶⁹ Harry A. Hoffner, Jr., "A Join to the Hittite Mita Text", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol.28, No.1 (Jan., 1976), ss.60-62; Serkan Erdoğan, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli - Bingöl Bölgesi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s.22.

¹⁷⁰ Hoffner, Jr., "A Join to the Hittite Mita Text", s.60.

¹⁷¹ Trevor Bryce, "Pahhuwa", *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, London-New York: Routledge, 2009, s.521.

¹⁷² A. H. Sayce, "Midas of Phrygia", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No.1 (Jan., 1931), s.135.

¹⁷³ Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", s.320; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.420.

¹⁷⁴ Charles Burney, "Arnuwanda I (ca. 1380-1360 BC)", *Historical Dictionary of the Hittites*, Toronto-Oxford: The Scarecrow Press, 2004, s.32; Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, çev. Selen Hırçın Riegel, 1. Basım, İstanbul: Homer Kitabevi, 2007, s.376; Bryce, "Pahhuwa", s.521; Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, s.143.

1.3. Phryg Devleti'nin Tarihsel Gelişimi

Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na uzanan kitlesel göç hareketleriyle birlikte Anadolu'ya gelen ve Hitit Devleti'nin yıkılışının ardından burayı yurt edinmeye başlayan Phryglerin, merkezî bir devlet hâline gelme süreçleri hızla gerçekleşen bir olgu değildir. Dalgalar hâlinde devam eden göç hareketleri ile Trakya ve Boğazlar üzerinden Anadolu'ya giriş yaptıkları düşünülen Phryglerin; başlangıçta önce Troia ve çevresinde bulundukları, daha sonra Askania Gölü (=İznik Gölü) kıyıları ile Sangarios Nehri vadisi üzerinden yavaş yavaş Anadolu'nun iç kesimlerine doğru ilerlemeye devam ederek geleceğin başkenti Gordion kentine ulaştıkları tahmin edilmektedir.¹⁷⁵ Zira Gordion'daki arkeolojik kazılar sırasında MÖ 2. binyılın sonlarından itibaren buraya yeni bir nüfusun gelişine yönelik güçlü kanıtlar elde edilmiştir.¹⁷⁶

Phryglerin Anadolu'ya gelişleri ile merkezî bir devlet hâline gelmeleri arasındaki uzun süre zarfında başta siyasi olmak üzere; toplumsal ve kültürel yaşamlarını yansıtan kaynakların yetersizliği, konu ile ilgili yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Buna rağmen başlangıç itibariyle göçebe bir yaşam tarzına sahip oldukları görülen Phryglerin, ilk dönemlerinde merkezî bir idare yerine *Phorkys*, *Askanios*, *Otreus* ve *Mygdon*¹⁷⁷ gibi liderlerin yönetiminde boylar şeklinde yaşam sürdürdükleri tahmin edilmektedir. Gordion'a ulaşmalarıyla paralel olarak yerleşik bir düzen kurmaya başladıklarını düşündüğümüz Phryglerin, burada özellikle MÖ 10. yüzyıl sonları ile MÖ 9. yüzyıl başlarından itibaren anıtsal mimari, endüstriyel üretim ve tarımsal faaliyetler gibi yerleşik bir düzene işaret eden alanlara yoğun ilgi göstermeleri bu düşüncüyü destekler nitelik taşımaktadır. Öyle ki bu süreçten itibaren hızla gelişmeye başlayan Gordion, yaşadığı dönüşüm ile MÖ 1. binyılın ilk yarısında önemli bir başkent hâline gelmiştir. Sahip olduğu geniş çaptaki anıtsal mimari ve maddi kültür zenginliği ile Phryg arkeolojisi için tekil bir öneme sahip olan Gordion¹⁷⁸, Phryg tarihinin aydınlatılması noktasında da kilit bir rol oynamaktadır. Bu kentin keşfi, 1893 yılında Alman Alfred Körte tarafından yapılmıştır. Sakarya Nehri

¹⁷⁵ Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", s.9.

¹⁷⁶ Mary M. Voigt, "Old Problems and New Solutions: Recent Excavations at Gordion", *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work At Gordion*, ed. Lisa Kealhofer, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2005, s.29.

¹⁷⁷ Hom. *Il.* II.862: "...*Phorkys*'le tanrıya benzer *Askanios* yönetir *Phrygialıları*,..."; Hom. *Il.* III.186: "...*Otreus*'un, tanrıya benzer *Mygdon*'un halkı,..."

¹⁷⁸ G. Kenneth Sams, "Gordion: Exploration over a Century", *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work At Gordion*, ed. Lisa Kealhofer, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2005, s.20.

üzerindeki Berlin-Bağdat Demiryolu çalışmaları sırasında rastlanılan ve orada çalışan mühendislerin dikkatini çeken yerleşim izleri, o dönemde Sakarya Nehri yakınlarında bir yeri ziyaret eden Alfred Körte'ye iletilmiştir. Körte, kent hakkında bilgi veren tarihi kaynakların¹⁷⁹ ışığında bu yerleşimi MÖ 1. binyılın ilk yarısında Phryglere başkentlik yapan Gordion olarak tanımlamıştır.¹⁸⁰ 1900 yılına gelindiğinde Alfred Körte, aradan geçen yedi yılın ardından kardeşi Gustav Körte ile beraber ilk kazılara başlamak üzere Gordion'a geri dönmüş; kent höyüğü ve Gordion çevresinde yer alan 5 tümülüste çeşitli kazılar yapmışlardır.¹⁸¹ Körte kardeşler tarafından Gordion'da yürütülen bu ilk kazı çalışmalarından sonra 1950 yılında Rodney S. Young başkanlığında daha geniş çapta modern kazılar başlamış ve 1973 yılına kadar 17 sezon boyunca devam etmiştir.¹⁸² 1974 yılında Young'ın ani ölümünün ardından bir sonraki kazı çalışmaları 1988-2002 yılları arasında¹⁸³ Mary M. Voigt başkanlığında ve daha sonra 2014 yılına kadar G. Kenneth Sams başkanlığında yürütülmüştür. 2014 yılından itibaren ise çalışmalar C. Brian Rose başkanlığında devam etmektedir. Kazılar ile Phrygler'den günümüze kalan birçok değer gün yüzüne çıkartılmış ve Phryg tarihinin aydınlatılmasına büyük katkılar sağlamıştır.

Arkeolojik çalışmalar sırasında özellikle Gordion adını veren herhangi bir yazılı argüman bulunamamış olsa da bu yerleşimin Phryglerin başkenti Gordion olduğuna dair pek çok kanıt vardır. Kentte bulunan Phryg diline ait yazıtlar, sahip olduğu maddi kültür zenginliği ve çevresinde değişen boyutlardaki çok sayıda tümülüsün varlığı ile antik kaynaklarda Gordion hakkında verilen bilgiler birlikte değerlendirildiğinde şüphesiz bu tanımlamanın doğruluğu desteklenmektedir.¹⁸⁴

¹⁷⁹ W. Ruge, "Gordion", *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band VII/2, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1912, s.1590; Thomas Drew-Bear, "Gordium", *Brill's New Pauly*, Vol.5, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2004, s.929; Körte & Körte, *Gordion: Ergebnisse Der...*, s.28-29.

¹⁸⁰ Alfred Körte, "Kleinasiatische Studien II: Gordion und der Zug des Manlius gegen die Galater", *Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, Band XXII (1897), s.4-18; Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.10.

¹⁸¹ Ekrem Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey: From Prehistoric Times Until the End of the Roman Empire*, 4. Baskı, İstanbul: Haşet Kitabevi, 1978, s.279; C. Brian Rose, "Fieldwork at Gordion 1950-2012", *Archäologischer Anzeiger*, Sayı:1 (2012), s.231; Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.10; Körte & Körte, *Gordion: Ergebnisse Der...*, s.36 vd.

¹⁸² Rose, "Fieldwork at Gordion 1950-2012", s.231; Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.10; Voigt, "Excavations at Gordion 1988-89...", s.265.

¹⁸³ Rose, "Fieldwork at Gordion 1950-2012", s.231.

¹⁸⁴ Mary M. Voigt, "Gordion: The Changing Political and Economic Roles of a First Millennium B.C.E City", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, s.1069; Voigt, Henrickson, "The Early Iron Age at Gordion...", s.327; Voigt, "Excavations at Gordion 1988-89...", s.265.

Phryglerin Gordion'u kendilerine bir başkent olarak seçmeleri tesadüf değildir. İlk olarak kentin merkezî konumu ve Anadolu'dan geçen önemli yol güzergâhları üzerinde bulunuyor olması¹⁸⁵ başkent olarak tercih edilmesinde büyük rol oynamış olmalıdır. Ege Denizi kıyılarından Doğu Anadolu'ya, hatta Suriye ve Mezopotamya'ya kadar uzanan bu yolların bağlantı noktasında yer alan Gordion ve Phrygia; böylelikle MÖ 1. binyılın ilk yarısında Anadolu'da siyasi ve ekonomik faaliyetlerin odak noktası hâline gelmiştir.¹⁸⁶ İlâveten Sangarios Nehri ve kaynaklarının sağladığı bol miktarda su başta olmak üzere; kuru tarıma uygun ekilebilir arazi ve hayvancılık için elverişli geniş alanların olması¹⁸⁷ Gordion'un başkent olarak seçilmesinde çok büyük pay sahibidir. Konuyla ilgili olarak yapılan araştırmalar; Gordion'daki temel beslenme düzeninin hem koyun, keçi, sığır gibi hayvanlardan sağlanan et ve süt ürünlerine hem de buğday, arpa gibi önemli tahıllar ile mercimek gibi bakliyatlar üzerine yoğunlaştığını göstermiştir.¹⁸⁸

Başkent Gordion'un yürütülen araştırmalar sonucunda topografik açıdan 3 ayrı bölümden oluştuğu anlaşılmıştır. Bu bölümler; merkezde "*Kale Höyüğü*" ya da "*Şehir Höyüğü*" olarak adlandırılan ve tarihin büyük bir bölümünde tahkim edilmiş olan ana yerleşim bölgesi ile İç Kale Höyüğü'nün güneyinde ve kuzeyinde surlarla çevrili alçak bir "*Aşağı Şehir*" alanı (güneyde "*Küçük Höyük*", kuzeyde "*Kuştepe*") ve son olarak kalenin kuzeybatısında sursuz büyük bir "*Dış Şehir*" alanıdır.¹⁸⁹ Kentin ana yerleşim yeri, Orta Anadolu'da Tembris (=Porsuk) ve Sangarios (=Sakarya) nehirlerinin kesişme noktası yakınlarında bulunan *Yassihöyük* ismindeki büyük düz tepeli höyüktür.¹⁹⁰ Yassihöyük, kuzeyden akan Sangarios Nehri'nin bugünkü sağ yakasında olup, iyi

¹⁸⁵ Rodney S. Young, "Gordion on the Royal Road", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol.107, No.4 (Aug. 15, 1963), ss.348-364.

¹⁸⁶ John M. Marston, "Agricultural Strategies and Political Economy in Ancient Anatolia", *American Journal of Archaeology*, Vol.116, No.3 (July, 2012), s.378; Celâl Tuna, *Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, Cilt:II, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.45.

¹⁸⁷ G. Kenneth Sams, "Gordion ve Frigler", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.49,51; G. Kenneth Sams, "Friglerin Başkenti Gordion ve Mimari Yapıları", *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, ed. Taciser Tüfekçi Sivas-Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s.52.

¹⁸⁸ Marston, "Agricultural Strategies...", s.387. Gordion'un bu yönden daha detaylı bir incelemesi için bkz. Naomi F. Miller, *Botanical Aspects of Environment and Economy at Gordion, Turkey*, Gordion Special Studies V, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2010.

¹⁸⁹ G. Kenneth Sams, "Gordion, 2007", 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı 26-30 Mayıs 2008*, Cilt:3, Ankara, 2009, s.139; Mary M. Voigt, "Gordion: The Rise and Fall of an Iron Age Capital", *Across the Anatolian Plateau: Readings in the Archaeology of Ancient Turkey*, ed. David C. Hopkins, Boston: American Schools of Oriental Research, 2002, s.188; Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1070.

¹⁹⁰ Young, "Gordion on the Royal Road", s.348; Voigt, Henrickson, "The Early Iron Age at Gordion...", s.327; Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1069; Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins...*, s.279.

ekilebilir araziye ve çok sayıda kaynağa sahip bir vadide bulunmaktadır. Yaklaşık 450 × 300 m (135.000 m²) ölçülerindedir. Batı kesiminde neredeyse 16.5 m yüksekliği ile en yüksek seviyesinde bulunurken, doğu kesiminde ise bu yükseklik yaklaşık olarak 13 m civarındadır.¹⁹¹ Geç Tunç Çağı'na kıyasla Erken Demir Çağı'nda Gordion'da pek çok alanda gözlemlenen değişim, yeni bir nüfusun buradaki varlığıyla ilişkilendirilmiştir.¹⁹² Bu yeni gelen nüfusun düşmanca tavrına ait olabilecek herhangi bir arkeolojik bulguyla karşılaşılmamış olması, geçişin barışçıl yollarla yapıldığı şekilde bir değerlendirmeye imkân tanımıştır.¹⁹³ Görünüşe göre bu barışçıl insanlar, MÖ 1100 tarihi civarında Orta Anadolu'daki Gordion'a ulaşmışlardır.¹⁹⁴

MÖ 10. yüzyıla gelindiğinde başkent Gordion'un geçirdiği değişim ve dönüşüm âdeta yeni bir dönemin başlangıcını simgeler nitelik taşımaktadır. İlk anıtsal mimarilerin görülmeye başlamasıyla birlikte giderek önem kazanan Gordion'da; emeğin ve zamanın yönetimini sağlayarak kentin dönüşümüne liderlik edecek güçlü bir Phryg yönetimi, olasılıkla MÖ 950 yılı civarında ortaya çıkmıştır.¹⁹⁵ Böylece Demir Çağı'nın başlarında sıradan bir köy düzenine sahip olduğu anlaşılan Gordion kenti¹⁹⁶, Erken Phryg/YHSS 6 dönemi (yak. MÖ 950-800) ile etrafı surlarla çevrili müstahkem bir sitadel hâlini almış; güneydoğu yönünden girilen süslü bir giriş kapısı, kamusal ve anıtsal mahiyetteki binaları, seçkin endüstriyel faaliyetleri ile tam olarak merkezîleşme özelliği gösteren bir başkent görünümüne kavuşmuştur.¹⁹⁷ Zira yerleşik yaşam düzeninin doğası gereği istikrarın sağlanması ve önem arz eden birtakım faaliyetlerin idare edilmesi noktasında Gordion'da yönetici bir sınıfın varlığına ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim güçlü bir merkezî otoritenin denetimi altında olmadan başta inşaat faaliyetleri olmak üzere; kent yaşamı için kritik öneme sahip faaliyetlerin planlaması ve yürütülmesi pek mümkün değildir. Özellikle bu türden bir değişim dikkate alındığında, kenti yöneten Phryg krallarının başarılı bir dönüşüm programı izledikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki

¹⁹¹ C. Brian Rose, "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", *American Journal of Archaeology*, Vol.121, No.1 (January, 2017), s.137; Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.13; Voigt, "Excavations at Gordion 1988-89...", s.265.

¹⁹² Voigt, Henrickson, "Formation of the Phrygian...", s.46; Henrickson, "Frig Çanak Çömleği", s.190; Voigt, "Excavations at Gordion 1988-89...", s.277.

¹⁹³ Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.21.

¹⁹⁴ Gunter, "Anatolia: Ancient Anatolia", s.130; Mary M. Voigt, "Gordion Kazıları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.71.

¹⁹⁵ Voigt, "Old Problems and New Solutions...", s.31; Voigt, "Gordion: The Rise and Fall...", s.192.

¹⁹⁶ Voigt, "Gordion: The Rise and Fall...", s.192; Sams, "Gordion ve Frigler", s.51.

¹⁹⁷ Voigt, Henrickson, "Formation of the Phrygian...", s.48; Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.21,24; Sams, "Gordion ve Frigler", s.51-52.

Mary M. Voigt, MÖ 10. yüzyıl ile MÖ 9. yüzyıldaki Phryg krallarını, Gordion'daki yerleşimlerini sürekli değiştiren ve geliştiren inşaatçılara benzetmektedir.¹⁹⁸ Böylece artan siyasi kontrolün getirdiği merkezîleşme ile iş gücünün ve zamanın iyi yönetimi, merkezî bir Phryg idaresinin ortaya çıkışına dair güçlü kanıtlar olarak görülmektedir.¹⁹⁹

Erken Phryg dönemi Kale Höyüğü'nde yapılan kazılar, farklı işlevsel özelliklere sahip Erken Phryg yapıları hakkında dikkat çekici bilgiler ortaya koymuştur.²⁰⁰ Öyle ki bölge; Güneydoğu'daki büyük giriş kompleksinin ardından önemli bir bölme duvarıyla ayrılmış iki büyük avlu ve bu avluların çevresinde konumlanan, biri olasılıkla Phryg seçkinleri tarafından yönetim amacıyla kullanılmış geniş megaron yapılara sahip bir yerleşim bölgesi (Saray Alanı) ile diğeri güneybatıya doğru yüksek bir teras üzerinde tekstil üretimi ve tahıl işleme gibi çeşitli faaliyetlere hizmet eden bir sanayi bölgesi olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır.²⁰¹ Böylece Gordion'un bu süreçte artan siyasi öneminin yanında gelişmiş endüstriyel faaliyetlerin varlığına işaret eden güçlü kanıtlar olduğu görülmektedir. Özellikle uzmanlaşmış bir tekstil üretimi, seçkin metal işçiliği ve ahşap mobilyaların imalatı göz önüne alındığında, Phryglerin tüm bu endüstriyel alanlardaki ustalığı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Yerleşim bölgesi içerisinde yönetsel açıdan özellikle Megaron 3, büyüklüğü ve çok sayıdaki zengin buluntularıyla dönemin kralları tarafından kullanılan bir kraliyet konutu için en muhtemel aday olarak görülmektedir.²⁰² Endüstriyel açıdan bakıldığında ise tekstil üretimine yönelik kanıtlar sanayi bölgesi olarak da adlandırılan Teras Binası ve Clay Cut yapısından gelmektedir. Bu yapılar, büyük bir iç oda ile daha küçük bir antre içeren tipik megaron formuna sahiplerdir. Atölye birimleri; içerisindeki fırın, öğütme taşları, dokuma ağırlıkları, ağırşaklar ve diğer tekstil ekipmanlarıyla Gordion'un sur duvarları içinde yiyecek ve giysi üretimi için ayrı bir çalışma alanı sağlamışlardır.²⁰³

¹⁹⁸ Mary M. Voigt, "The Unfinished Project of the Gordion Early Phrygian Destruction Level", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, s.98.

¹⁹⁹ Voigt, "Old Problems and New Solutions...", s.29.

²⁰⁰ Keith DeVries, "The Gordion Excavation Seasons of 1969-1973 and Subsequent Research", *American Journal of Archaeology*, Vol.94, No.3 (Jul., 1990), s.373-377.

²⁰¹ Brendan Burke, "Textile Production at Gordion and the Phrygian Economy", *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work At Gordion*, ed. Lisa Kealhofer, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2005, s.69; Rose, "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", s.137; Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.16-17.

²⁰² Burke, "Textile Production at Gordion...", s.69.

²⁰³ Burke, "Textile Production at Gordion...", s.69-72; Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1081.

Zira bu atölyelerden elde edilen gıda işleme ekipmanları, çanak çömlekler, bıçaklar, kil ağırşaklar, dokuma ağırlıkları ile fildişi, kemik ve tahtadan yapılmış diğer üretimle ilgili aletler, buradaki güçlü bir tekstil endüstrisinin varlığına yönelik işaretler sunmaktadır.²⁰⁴ MÖ 10. yüzyılın ortaları gibi erken bir tarihte başladığı tahmin edilen tekstil üretiminin, yüksek olasılıkla devlet kontrolü altında gerçekleştiği düşünülmektedir.²⁰⁵ Ayrıca bütün bu tekstil üretimine kanıt oluşturan malzemelerin yanında bulunan öğütme ekipmanları, ocaklar, fırınlar ve çöp kutuları geniş ölçekte gıda depolaması ile üretim planlamasının bir yansımasıdır. Nitekim Teras ve Clay Cut binalarında gerçekleştirilen üretimler, çok sayıda insanın beslendiğini ve giydirildiğini ortaya koymaktadır.²⁰⁶ İlaveten Gordion'da sitadel höyüğü ile tümülüslerde bulunan kayda değer orandaki tunç eşyalar, demir alet ve araçlar, nispeten daha az sayıda var olan değerli metalden eşyalar; Phryglerin metal işlemeciliği alanındaki becerisini göstermesi ve gelişmiş metal endüstrisinin varlığını yansıtması bakımından büyük önem taşımaktadır.²⁰⁷

Gordion'un gittikçe artan gelişimine paralel olarak bu dönemde ilk tümülüslerin de ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Öyle ki kentin yaşadığı gelişimden sorumlu yönetici bir sınıfın ortaya çıkması ile ilk tümülüslerin görülmeye başlamasının arasında doğrudan bağlantı vardır. Phryglerin anıtsal ölü gömme geleneği olan bu tümülüsler, toplumun tüm kesimi için uygulanan bir âdet değildir. Zira tümülüsler, Phryg kralı ve ailesi başta olmak üzere; devlet yönetiminde söz sahibi olan soylu kişiler ile belki de soylu kesim içerisinde olmasa da sahip olduğu meslek ya da görev bakımından toplum nazarında önemli bir konum elde etmiş mühim kişilerin anısına yapılan gösterişli bir ölü gömme geleneğidir. Yapılan son arkeolojik ve kronolojik çalışmalar, MÖ 9. yüzyıldan Hellenistik döneme kadar uzanan ve Gordion manzarasına dikkat çekici bir özellik katan 200'den fazla tümülüsün varlığını ortaya çıkarmıştır.²⁰⁸

MÖ 9. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Gordion, Phryg tarihinin kronolojik olarak belirlenmesinde bir dönüm noktası olarak ifade edebileceğimiz yeni bir dönüşüm

²⁰⁴ Burke, "Textile Production at Gordion...", s.72.

²⁰⁵ Voigt, "Gordion: The Rise and Fall...", s.192; Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.24.

²⁰⁶ Burke, "Textile Production at Gordion...", s.80; Voigt, "Gordion: The Rise and Fall...", s.192.

²⁰⁷ Maya Vassileva, "Frig Tunç İşlemeciliği", *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, ed. Taciser Tüfekçi Sivas-Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s.310.

²⁰⁸ Richard F. Liebhart, "Phrygian Tomb Architecture: Some Observations on the 50th Anniversary of the Excavations of Tumulus MM", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, s.129; Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1070-1071.

programına sahne olmuş ancak bu program MÖ 800 civarında çıkan yıkıcı bir yangın nedeniyle kesintiye uğramak zorunda kalmıştır.²⁰⁹ Bu yangının sebep olduğu tahribat seviyesi üzerinde yapılan çalışmalar, Phryg tarihinin oluşturulması noktasında büyük katkılar sağlamıştır. İlk Rodney S. Young başkanlığında yürütülen kazılar sırasında, büyük bir yangının neden olduğu tahribat seviyesi ile karşılaşmıştır. Başlangıçta bu tahribat seviyesinde açıkça görülen yıkımın MÖ 700 tarihi civarında gerçekleştiği kabul edilmiştir. Öyle ki Young tarafından tahribat seviyesinde gözlemlenen yangının sebep olduğu yıkımın sorumlusu olarak o dönemde Anadolu'da büyük bir sorun hâline gelen Kimmerler gösterilmiştir. Bu suretle yıkımla alakalı olarak Phrygler'de bir gerileme sürecinin başladığı düşünülmüştür.²¹⁰ Böylece gerçekleşen söz konusu bu yıkım ile kaynaklarda yer alan Midas'ın boğa kanı içerek yaşamına son verdiği bilgisi²¹¹ arasında bir bağlantı kurularak yakın döneme kadar kabul gören bir Phryg kronolojisi ortaya çıkarılmıştır.²¹² Ortaya konulan bu kronolojiye göre, Kimmerlerin saldırıları sonucunda meydana gelen yıkımın ardından Midas, bu saldırılara karşı koyamamanın verdiği üzüntüyle boğa kanı içerek yaşamına son vermiştir. Midas'ın ölüm tarihinin Eusebios tarafından MÖ 696/5 ve Julianus Africanus tarafından ise MÖ 676 olarak verilmesi, bahsi geçen kronolojinin tamamlayıcı bir halkası olmuştur.²¹³ Tahribat seviyesi için MÖ 700 tarihi ve bu tarihe bağlı olarak oluşturulan Phryg kronolojisi, yakın bir döneme kadar kabul edilmiş ve gerçekleşen olaylar bu çerçevede değerlendirilmiştir. Başlangıçta ortaya konulan bu kronolojinin tarihsel olaylar ile uyum içinde olması duyulan güveni arttırmıştır. Fakat tüm bu bilgilerin aksine yapılan çalışmalar ve incelemeler çok farklı bir kronolojik tabloyu ortaya çıkarmıştır. Öyle ki ilk başlarda kabul edilen MÖ 700 tarihi, zaman içerisinde yeni yeni bilgilerin de ortaya çıkmasıyla birlikte giderek sorunlu bir hâl almış ve son yapılan incelemelerde, yıkım tarihine dair MÖ 800 gibi daha erken

²⁰⁹ Voigt, "Old Problems and New Solutions...", s.32; Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1082; Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.25.

²¹⁰ Rodney S. Young, "Gordion: Preliminary Report, 1953", *American Journal of Archaeology*, Vol.59, No.1 (Jan., 1955), s.16; Rodney S. Young, "The Gordion Campaign of 1959: Preliminary Report", *American Journal of Archaeology*, Vol.64, No.3 (Jul., 1960), s.243; Rodney S. Young, "The 1961 Campaign at Gordion", *American Journal of Archaeology*, Vol.66, No.2 (Apr., 1962), s.159.

²¹¹ Strab. I.3.21.

²¹² Keith DeVries, Peter Ian Kuniholm, G. Kenneth Sams, Mary M. Voigt, "New dates for Iron Age Gordion", *Antiquity*, Vol.77, No.296 (June 2003), <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/devries296>, (06.01.2021); Keith DeVries, "The Creation of the Old Chronology", *The New Chronology of Iron Age Gordion*, ed. C. Brian Rose-Gareth Darbyshire, Gordion Special Studies VI, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2011, s.13-15,19; Voigt, "Old Problems and New Solutions...", s.29-30; DeVries, "The Gordion Excavation Seasons...", s.388-389.

²¹³ Körte & Körte, *Gordion: Ergebnisse Der...*, s.23.

bir döneme işaret eden sonuçlar elde edilmiştir.²¹⁴ İlk Teras Binası 2A'dan elde edilen 256 ahşap örnek incelendiğinde binanın yapımı veya onarımı için yaklaşık olarak MÖ 850 tarihine yani MÖ 9. yüzyıla denk bir sonuçla karşılaşılmıştır.²¹⁵ Bunun yanı sıra yine Teras Binası 2A kazılarında elde edilen arpa, mercimek ve keten gibi 3 bitki türünü temsil eden 5 ayrı tohum örneği üzerinde yapılan incelemelerden de MÖ 9. yüzyıl ile örtüşen sonuçlar elde edilmiştir.²¹⁶ Bu doğrultuda tahribat seviyesinden elde edilen buluntuların üzerinde yapılan radyokarbon ve dendrokronolojik incelemelere ilave olarak kimi farklı buluntular ile çanak çömlekler üzerinde yapılan analizlerin de eklenmesiyle birlikte söz konusu yıkımın MÖ 700 yerine MÖ 800 tarihi civarında gerçekleştiği ortaya konulmuştur.²¹⁷ Böylece en son kronoloji, Erken Phryg dönemi sitadelinde meydana gelen bu yıkıcı yangının zamanını bir yüzyıl geriye çekerek, MÖ 9. yüzyılın sonlarında meydana geldiğini göstermiştir.²¹⁸ Revize edilen kronolojik bilgilere göre; Erken Phryg dönemi sitadelinde MÖ 9. yüzyılın sonlarına doğru başlayan yeni inşaat programı, MÖ 800 tarihi civarında Kimmerler ile hiçbir bağlantısı olmayan ve olasılıkla orada yaşayan insanlara zarar vermeden²¹⁹ sadece maddi kayıplara neden olan şiddetli bir yangınla tahrip olarak durdurulmak zorunda kalmıştır. Bu yıkıcı yangının inşaat programı sırasında tesadüfen çıktığı düşünülmekle beraber Anadolu'da mevsimsel olarak görülen yaz yangınları sebebiyle çıkmış olabileceği de değerlendirilmektedir.²²⁰ Yangın öncesinde başlatılan program yangın anında kesintiye uğramış, sonrasında ise

²¹⁴ DeVries vd., "New dates for Iron Age Gordion"; Ayrıca MÖ 800 tarihinin sorunlu olduğunu öne süren farklı görüşler için bkz. Douglas J. Keenan, "Radiocarbon dates from Iron Age Gordion are Confounded", *Ancient West & East*, Vol.3, No.1 (2004), s.100-103; Oscar White Muscarella, "Deconstructing the Destruction of King Midas' Gordion", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, Vol.18, No.2 (Jan., 2012), ss.377-390; Oscar White Muscarella, "The Date of the Destruction of the Early Phrygian Period at Gordion", *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East: Sites, Cultures, and Proveniences*, Leiden-Boston: Brill, 2013, ss.569-599; Oscar White Muscarella, "Again Gordion's Early Phrygian Destruction Date: ca. 700 +/- BC" *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East: Sites, Cultures, and Proveniences*, Leiden-Boston: Brill, 2013, ss.601-619.

²¹⁵ Mary M. Voigt, Keith DeVries, "Emerging Problems and Doubts", *The New Chronology of Iron Age Gordion*, ed. C. Brian Rose-Gareth Darbyshire, Gordion Special Studies VI, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2011, s.43; Peter Ian Kuniholm, Maryanne W. Newton, Richard F. Liebhart, "Dendrochronology at Gordion", *The New Chronology of Iron Age Gordion*, ed. C. Brian Rose-Gareth Darbyshire, Gordion Special Studies VI, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2011, s.108-110; Voigt, "Old Problems and New Solutions...", s.30-31.

²¹⁶ DeVries vd., "New dates for Iron Age Gordion"; Voigt, "Gordion: The Rise and Fall...", s.195.

²¹⁷ DeVries vd., "New dates for Iron Age Gordion".

²¹⁸ Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.18; Voigt, "Old Problems and New Solutions...", s.31.

²¹⁹ Sams, "Gordion ve Frigler", s.51; Voigt, "Gordion Kazıları", s.75.

²²⁰ C. Brian Rose, "Introduction: The Archaeology of Phrygian Gordion", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, s.6.

Orta Phryg/YHSS 5 (yak. MÖ 800-540) projesine dönüşerek devam etmiştir.²²¹ Bu durum, Phryglerin artık önemli oranda iş gücü yönetimi ve zaman üzerindeki hâkimiyeti bakımından iyi bir şekilde organize olduklarını ortaya koymakla birlikte ciddi ekonomik kaynaklara sahip güçlü bölgesel bir yönetim olduklarını da göstermektedir.²²²

Son yapılan analizlere bağlı olarak gerçekleşen bir diğer kronolojik değişim ise tümülüslerin tarihlendirmesinde meydana gelmiştir. MÖ 9. yüzyıla denk gelen yapım tarihiyle üç büyük kraliyet tümülüsü arasında en erken tarihli olan ve yangın öncesine konumlandırılan *W Tümülüsü*, 22 m yüksekliği ve 150 m taban genişliği ile yangın sonrasında, Orta Phryg döneminde yapılan diğer tümülüsler için de bir tür yapı modeli oluşturmuştur.²²³ 1959 yılında kazısı yapılan bu tümülüsün içerisinde, genç bir yetişkin olarak tanımlanan parçalanmış hâldeki isketlet ve zengin ölü hediyeleriyle karşılaşmış ancak buluntuların çoğu mezar odasının çatısının çökmesi sebebiyle hasar görmüştür.²²⁴ Buna rağmen oldukça zarar gören mezar odası içinde çok sayıda ahşap ürünler ve tekstil ürünleri ile fibula, kemer, bronz kaplar ve çanak çömlekler bulunmuştur.²²⁵

Bir diğer tümülüs ise MÖ 775 tarihiyle²²⁶ MÖ 8. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Orta Phryg yapısı *P Tümülüsü*'dür. Yangın sonrasında Gordion'da zenginliğin ve iş gücü üzerindeki hâkimiyetin devam etmesinin bir kanıtı olarak görülen bu tümülüsün kazısı Rodney S. Young tarafından 1956 yılında yapılmıştır. 12 m yüksekliğe ve yaklaşık olarak 70 m taban genişliğine sahip bu tümülüsün, cinsiyeti belirlenemeyen kraliyet ailesi mensubu küçük bir çocuk için yapıldığı anlaşılmıştır.²²⁷ Zira mezar odası içindeki dişlerin küçük çocuk dişleri olması ve oyuncak olduğu tahmin edilen çok sayıda eşyanın bulunması, mezarın 4 ya da 5 yaşlarında bir çocuğa ait olduğunu göstermiştir.²²⁸ Ayrıca

²²¹ Voigt, "The Unfinished Project of...", s.69.

²²² Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1082; Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.25.

²²³ Young, *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, s.191-218; Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1081-1082.

²²⁴ Elizabeth Simpson, Krysia Spirydowicz, *Gordion Wooden Furniture: The Study, Conservation, and Reconstruction of the Furniture and Wooden Objects from Gordion, 1981-1998*, Ankara: Museum of Anatolian Civilizations, 1999, s.32; Elizabeth Simpson, "Royal Phrygian Furniture and Fine Wooden Artifacts from Gordion", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, s.163.

²²⁵ Young, *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, s.196-198; Simpson, Spirydowicz, *Gordion Wooden Furniture:...*, s.68-71; Simpson, "Royal Phrygian Furniture...", s.163.

²²⁶ Sams, "Gordion ve Frigler", s.55.

²²⁷ Young, *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, s.1-77.

²²⁸ Burhan Aytuğ, Ertuğrul Görcelioğlu, "Gordion'daki 'P' Tümülüsü'nde Bulunmuş Mobilyalar", *IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı 23-27 Mayıs 1988*, Ankara, 1989, s.51.

mezar odasında Phryglerin sanat ve zanaat anlayışını iyi bir şekilde yansıtan birbirinden değerli birçok mezar armağanıyla karşılaşmıştır. Özellikle Phryglerin mobilyacılıktaki ustalıklarını gösteren tabure, masa gibi zarif işlemeli ahşap mobilyalar ile oyuncak olduğu düşünülen oyma ürünlerin de dahil olduğu çok sayıda ahşap nesne ve mobilya parçası ile bronz kaplar, kemerler gibi bol miktarda değerli eşyalar bulunmuştur.²²⁹

Üç büyük kraliyet tümülüsü arasında en geç tarihli olanı *MM Tümülüsü*'dür. Bu tümülüs 53 m yüksekliği ve yaklaşık 300 m çapı ile Sakarya Nehri Vadisi'nin hemen her yerinden görülebilen en büyük tümülüstür.²³⁰ Dünyanın ayakta kalmış en eski ahşap yapısı olduğu düşünülen *MM Tümülüsü'nün*²³¹, başlangıçta görkemli yapısı ve zengin mezar hediyeleri ile Midas'a ait olduğu sanılmıştır ancak yapılan son analizlerle yeni bir tarih ortaya koyularak bu varsayım ortadan kaldırılmıştır. Zira tümülüsün mezar odasına ait kütükler üzerinde yapılan radyokarbon ve dendrokronolojik analizler sonucunda ilk başlarda belirlenen MÖ 718 +/-1 tarihi revize edilmiş; MÖ 740 +4/-7 tarihi yeni olarak belirlenmiştir. Bu yeni tarih aynı zamanda erken bir tarihe işaret ediyor olması sebebiyle tümülüsün Midas'a ait olabilme imkânını ortadan kaldırmıştır çünkü çağdaşı Assur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) dönemi Assur kaynaklarında MÖ 709 yılına kadar Midas'ın faaliyetleri hakkında bilgi edinilmektedir. Böylece Midas için çok erken tarihli görülen bu tümülüsün belki de Midas tarafından babası Gordios adına yaptırılmış olabileceği düşünülmektedir.²³²

MM Tümülüsü, büyük boyutu ve zengin mezar armağanları ile birlikte Gordion çevresinde yer alan tümülüsler arasında en dikkat çekici olanıdır. 1957 yılında Rodney S. Young tarafından açılan mezar odası içerisindeki iskelet üzerinde yapılan inceleme, tümülüsün 60'lı yaşlarda ve 1.59 cm boyunda bir erkeğe ait olduğunu göstermiştir.²³³ Mezar odasında bulunan değerli armağanlar ise Phryglerin diğer tümülüslerde olduğu gibi ileri sanat ve zanaat anlayışlarını yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır. Çok

²²⁹ Young, *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, s.11-77; Aytuğ, Görcelioğlu, "Gordion'daki 'P' Tümülüsü'nde...", s.51-59; Simpson, Spirydowicz, *Gordion Wooden Furniture...*, s.32,52-67; Simpson, "Royal Phrygian Furniture...", s.155-162.

²³⁰ Young, *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, s.79-190; Elizabeth Simpson, *The Furniture from Tumulus MM, The Gordion Wooden Objects, Vol.I: Text*, Leiden-Boston: Brill, 2010, s.7; Liebhart, "Phrygian Tomb Architecture...", s.129.

²³¹ Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.20.

²³² DeVries vd., "New dates for Iron Age Gordion"; Keith DeVries, "The Age of Midas at Gordion and Beyond", *Ancient Near Eastern Studies*, Vol.45 (2008), s.33-34; Liebhart, "Phrygian Tomb Architecture...", s.129; Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.20.

²³³ Young, *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, s.101.

sayıda bulunan bronz kapların, mutfak eşyalarının yanı sıra seramik kaplar, fibulalar, kemerler ve ahşap mobilyalar ile donatılmış mezar odası oldukça zengin buluntular içermektedir.²³⁴ Yapılan araştırmalar mezar odası için kullanılan çam, ardıç ve sedirin²³⁵ dışında odadaki mobilyaların yapımında özellikle ardıç, şimşir ve cevizin öne çıktığını göstermiştir.²³⁶ Tüm bu değerli buluntulara ilave olarak mezar odasındaki kaplar üzerinde yapılan incelemeler, Phryglerin yemek kültürü hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Burada bulunan kapların içindeki organik maddelerin kimyasal analizleri; koyun veya keçi etinin, mercimek gibi bakliyatlar ve çeşitli baharatlarla zenginleştirilmesiyle oluşan bir tür yemeğin cenaze törenine katılan kişiler tarafından tüketildiğini ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda çok sayıda bronz karıştırma ve servis kabı içinde üzüm şarabı, arpa birası ve bal liköründen oluşan karışık fermente bir içecek belirlenmiştir.²³⁷ Bu bakımdan Phryglerin siyasi ve ekonomik güçlerinin bir yansıması olarak nitelendirilen tümülüsler, farklı birçok açıdan Phryg yaşamına yönelik aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Buna karşın, özellikle bir krala ait olduğu bilinen MM Tümülüsü içerisinde birçok zengin armağanlar bulunmasına rağmen Phryglerin askerî özelliklerini yansıtan herhangi bir silah vb. buluntu ile karşılaşılmamış olması, üzerinde düşünülmesi gereken ve dikkatle irdelenmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki özellikle bir krala ait olduğu düşünülen tümülüste bu yönden buluntulara rastlanmıyor olması akıllara cevaplanması gereken birçok soru getirmektedir.

Nihayetinde MÖ 800 tarihi civarında meydana gelen yangın, ne bir düşman saldırısı sonucunda meydana gelmiş ne de Gordion'un gelişimi ve zenginliği üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştır. Dahası bu yangın sebebiyle ara verilen dönüşüm programı, yangının hemen ardından daha güçlü bir şekilde devam etmiştir. Bu dönemde Eski Kale'nin üzerine yapılan Yeni Kale, anıtsal bir girişim olarak değerlendirilmiş²³⁸ ve çeşitli farklar bulunmakla birlikte genel itibarıyla Eski Kale ile benzer bir yapı planına

²³⁴ Young, *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, s.100-190; Simpson, "Royal Phrygian Furniture...", s.150-155; Simpson, *The Furniture from Tumulus MM*, s.10; Simpson, Spirydowicz, *Gordion Wooden Furniture:...*, s.35-52.

²³⁵ Simpson, *The Furniture from Tumulus MM*, s.7.

²³⁶ Machteld J. Mellink, "Archaeology in Anatolia", *American Journal of Archaeology*, Vol.91, No.1 (Jan., 1987), s.15.

²³⁷ Patrick E. McGovern vd., "A funerary feast fit for King Midas", *Nature*, Vol.402, No.6764 (1999), ss.863-864; Patrick E. McGovern, "The Funerary Banquet of "King Midas"", *Expedition*, Vol.42, No.1 (2000), ss.21-29; Simpson, "Royal Phrygian Furniture...", s.155.

²³⁸ Voigt, "The Unfinished Project of...", s.98.

sahip olmuştur.²³⁹ Bu anıtsal kalenin inşası büyük olasılıkla Midas dönemine denk gelen MÖ 8. yüzyılın sonlarında tamamlanmış olmalıdır.²⁴⁰ Ayrıca bu dönemlerde yapılan P Tümülüsü ve MM Tümülüsü örneğinde görüldüğü üzere, görkemli tümülüs geleneğinin uygulanmasına da devam edilmiştir. Tüm bu gelişmeler Gordion'un zenginliğinin Orta Phryg/YHSS 5 (yak. MÖ 800-540) döneminde artarak devam ettiğini göstermektedir. Zira kapsamlı bir inşaat programının yürütülmesi aynı zamanda kayda değer oranda iş gücünün planlanması ve idare edilmesi noktasında ciddi bir siyasi gücün var olduğu anlamına gelmektedir. Böylece Orta Phryg döneminin ve hatta Phryg tarihinin en ünlü kralları olan Gordios ve oğlu Midas döneminde bu zenginliğin yönetimi ve emeğin harekete geçirilmesi bağlamında maksimum seviyeye ulaşan Phrygler, artık bölgesel bir güç olmanın ötesinde Anadolu'da önemli bir aktör hâline gelmişlerdir.

Phryglerin bilinen ilk kralı, Phryg Devleti'nin kurucusu olarak anılan ve başkent Gordion'a da adını verdiği düşünülen Gordios'tur.²⁴¹ MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında yaşam sürdüğü bilinen Gordios, Gordion'un gelişimine önderlik etmiş ve Anadolu'da önemli bir idari merkez hâline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu gelişim Midas dönemi ile birlikte ivme kazanarak en üst seviyeye ulaşmıştır. Gordios ve döneminde meydana gelen olaylar hakkında antik kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen, "*Gordion Düğümü*" efsanesi ile ilgili olarak antik kaynaklarda verilen bilgiler, kentin kuruluşu ve kralları hakkında önemli bilgileri içermektedir. Büyük İskender'in MÖ 333 yılında Gordion'a gelmesi doğrultusunda bir kehanete bağlı olarak aktarılan Gordion Düğümü²⁴² efsanesinde; Phrygia'da yaşayan ve yoksul bir çiftçi olan Gordios, birgün tarlasını sürerken boyunduruğun üzerine bir kartal (ya da herhangi bir türden kuş) konar ve tüm gün orada durur. Bu durum karşısında endişelenen Gordios, bu işaretin ne anlam ifade ettiğini Telmissos bilicilerine sormak ister. Karşısına çıkan Telmissos'lu bir kıza olayı anlatır ve onun tavsiyesi doğrultusunda Zeus'a bir adak sunar. Daha sonra o kız ile

²³⁹ Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.14; Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1082.

²⁴⁰ Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.18.

²⁴¹ H. Swoboda, "Gordios", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band VII/2, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1912, ss.1590-1593; Fritz Graf, "Gordius", *Brill's New Pauly*, Vol.5, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2004, ss.929-930.

²⁴² Arr. *Anab.* II.3; Plut. *Alex.* 18.1-2; Curt. III.1.11-18; Iust. XI.7.3-16. Ayrıca bkz. Ernest A. Fredricksmeyer, "Alexander, Midas, and the Oracle at Gordium", *Classical Philology*, Vol.56, No.3 (Jul., 1961), ss.160-168; Lynn E. Roller, "Midas and the Gordian Knot", *Classical Antiquity*, Vol.3, No.2 (Oct., 1984), ss.256-271; Brendan Burke, "Anatolian Origins of the Gordian Knot Legend", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol.42, No.3 (2001), ss.255-261.

evlenir ve bu evlilikten Midas adında bir oğlu olur. Midas'ın büyüyüp, yakışıklı bir genç olduğu dönemlerde Phrygler kendi aralarında bir anlaşmazlık içindedir. Bir bilici onlara, araba içinde Gordion'a gelecek kişinin kralları olacağını ve aralarındaki anlaşmazlığa son vereceğini söyler. Esasen efsanenin bu kısmından sonra özellikle kimin kral olduğu noktasında antik kaynaklarda iki farklı versiyon bulunmaktadır. Justin versiyonunda²⁴³ kente giren kişi Gordios'tur ve halk tarafından kral olarak selamlanmıştır ancak Arrianus versiyonuna²⁴⁴ göre ise kral olarak tahta oturan kişi Midas'tır.²⁴⁵ Efsanenin devamında Gordios ya da Midas'ın, şehre girilen bu arabayı armağan olarak Zeus Tapınağı'na ya da kent akropolüne²⁴⁶ karmaşık bir düğümle bağışladığı bildirilmektedir. Kızılılık ağacının kabuğundan yapılmış bir ip ile çözülmesi zor bir şekilde bağlanan bu düğümü kehanete göre her kim çözerse Asya'nın hâkimi olacaktır. Bu düğümü çözerek kehanete ulaşma niyetinde olan İskender, bir kılıç darbesi ya da düğümü bir arada tutan çiviye çıkararak boyunduruğu oktan kurtarıp düğümü çözer ve böylece kehanet gerçekleşir. Görüldüğü üzere, Büyük İskender'in çözülmesi zor bu düğümü çözerek kehaneti gerçekleştirmesine yönelik anlatılan efsanenin içerisinde Phrygler hakkında önemli detaylar bulunmaktadır. Öyle ki bilinen ilk Phryg kralı Gordios, başkentte istikrar ve zenginliğin artarak devam etmesi noktasında önemli bir görev üstlenmiştir. Gordios'un, Gordion merkezli yerel bir güç yerine artık Anadolu'da politikaların şekillenmesinde kilit bir rol oynayacak güçlü Phryg Devleti'nin temellerini attığını ifade etmek mümkündür. Bu temel ise Gordios'un oğlu Midas²⁴⁷ döneminde daha da sağlamlaşmış ve zirve noktasına ulaşmıştır.

Phryglerin şüphesiz en önemli kralı, Gordios'un ardından tahta geçen Midas'tır. Efsanevi bir kişiliği de bulunan Midas döneminde Phrygler, Anadolu'da önemli bir güç hâline gelmişler ve altın çağları olarak ifade edebileceğimiz bir dönemi yaşamışlardır. Midas'ın izlediği başarılı politikalar sonucunda Phrygler, Doğu ve Batı komşularıyla yakın ilişkiler kurmuşlar ve dönemin siyasi ittifaklarında mühim bir rol oynamışlardır. Böylece Orta ve Güneydoğu Anadolu'da nüfuz sahibi bir devlet hâline gelmişlerdir.²⁴⁸ MÖ 8. yüzyılda, Gordios ve Midas dönemlerinde tam manasıyla güçlü bir devletin

²⁴³ Iust. XI.7.3-16.

²⁴⁴ Arr. *Anab.* II.3.

²⁴⁵ Fredricksmeier, "Alexander, Midas,...", s.160; Roller, "Midas and the Gordian Knot", s.259-260; Burke, "Anatolian Origins of...", s. 256.

²⁴⁶ Roller, "Midas and the Gordian Knot", s.260.

²⁴⁷ Hdt. I.14; VIII.138; Arr. *Anab.* II.3.1-5.

²⁴⁸ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.191. Midas döneminde izlenen siyasi politikaları ilerleyen bölümde detayları ile ele alacağız.

yönetim merkezi hâline gelen Gordion, ne yazık ki MÖ 7. yüzyıldan itibaren giderek eski yönetsel ihtişamını kaybetmeye başlamıştır.²⁴⁹ Zira MÖ 8. yüzyılın sonları ile MÖ 7. yüzyıl boyunca Anadolu'da Kimmer tehdidi ortaya çıkmıştır.²⁵⁰ Birçok devletin mücadele etmek zorunda kaldığı göçebe bir topluluk olan Kimmerler, söz konusu dönemde Anadolu'da gayet ciddi bir sorun hâline gelmişler ve antik kaynaklara göre Phrygia'da Midas'ın boğa kanı içerek yaşamına son vermesinden Lydia Krallığı'nın başkenti Sardis'in tahrip edilmesine kadar uzanan çok geniş çaplı bir etkiye neden olmuşlardır.²⁵¹ Ancak Kimmer baskısı sebebiyle Midas'ın boğa kanı içerek yaşamına son verdiği konusunun üzerinde biraz durmak gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak Susanne Berndt-Ersöz, MÖ 660'lı yıllardan önce Phrygia ve Batı Anadolu için bir Kimmer tehdidinin söz konusu olmadığını, hatta MÖ 670'lerde Cilicia, Tabal, Muşki ve Kimmerlerin Assur karşıtı bir ittifak olarak Assur kaynaklarında geçtiğinden söz etmektedir.²⁵² Böylece bu süreçte Phrygler ile Kimmerlerin arasında bir ittifak olduğunu dile getiren Berndt-Ersöz, MÖ 668 tarihinde Asurbanipal'in (yak. MÖ 668-630) Assur tahtına çıkmasıyla Kimmerlerin tercih değiştirerek Anadolu'nun batısı için bir tehdit oluşturmaya başlamış olabileceklerinden bahsetmektedir.²⁵³ Nitekim Lydia kralı Gyges (yak. MÖ 680-645), Kimmer tehlikesi karşısında desteğini alabilmek için Assur kralı Asurbanipal'e elçiler göndermiş ve yardımını talep etmiştir.²⁵⁴ Hatta bu talep, krallığın yabancılığı ve uzaklığı sebebiyle Assurlular tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır.²⁵⁵ Lydia kralı Gyges'in bir Phryg kralı yerine Assurlular ile iletişim kurması, G. Kenneth Sams tarafından Phryglerin bahsi geçen dönemde Kimmerler tarafından zayıflatılmış olabileceğinin bir işareti olarak yorumlamaktadır.²⁵⁶ Berndt-Ersöz'e göre ise esasen MÖ 645-640 tarihlerinde Phrygia ve Batı Anadolu Kimmer baskısına maruz kalmıştır.²⁵⁷ Bu suretle sürece bağlı olarak genellikle kaynaklarda boğa kanı içerek yaşamına son veren

²⁴⁹ Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1086.

²⁵⁰ Jan Bouzek, "Cimmerians", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol.II, ed. Eric M. Meyers, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, ss.11-12.

²⁵¹ Hdt. I.6; I.15; Strab. I.3.21; XIII.4.8; XIV.1.40.

²⁵² Susanne Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical Context of Midas", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol.57, No.1 (2008), s.23.

²⁵³ Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical...", s.23.

²⁵⁴ Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s.644-645; Bouzek, "Cimmerians", s.12; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.251; G. Kenneth Sams, "Anatolia: The First Millennium B.C.E. in Historical Context", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, s.612.

²⁵⁵ Sagona, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.363; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.251.

²⁵⁶ Sams, "Anatolia: The First Millennium...", s.612.

²⁵⁷ Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical...", s.29.

Midas'ın, Phryglerin en meşhur kralı Midas olduğu şekilde bir eşleştirmenin yapıldığı görülmektedir. Fakat tüm bu bilgiler ve kronoloji dikkate alınarak değerlendirildiğinde, boğa kanı içmek yoluyla yaşamına son veren Midas'ın, Phryglerin efsanevi kralı olan Midas değil, aynı ismi taşıyan başka bir Midas olduğu sonucuna varılmaktadır.²⁵⁸ Buna karşın Phryg-Kimmer mücadelesine dair elimizde bilgi edinebileceğimiz hiçbir yazılı belge yoktur. Hatta Gordion'da yerleşimin Kimmerler tarafından kesintiye uğradığına yönelik çok az kanıt vardır.²⁵⁹ Dahası eldeki veriler değerlendirildiğinde Gordion'da zenginliğin ve tümülüs yapımının MÖ 7. yüzyılda devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁶⁰ Belki de Kimmerlerin neden olduğu etki kısa vadede izleri silinerek ortadan kaldırılmış, uzun vadede ise Gordion'da alışlagelmiş uygulamalara devam edilmiştir. Fakat bu süreçte Phryglerin, siyasi açıdan ele alındığında efsanevi kral Midas döneminden oldukça farklı bir görünüm sergiledikleri açıkça görülmektedir.

Anadolu'da Kimmer tehdidini ortadan kaldıran kişinin Lydia kralı Alyattes (yak. MÖ 610-560) olduğu Herodotos tarafından ifade edilir.²⁶¹ Aynı zamanda Herodotos, MÖ 585 tarihinde Alyattes'in yönetimindeki Lydialılar ile Medler arasında yapılan bir savaştan da söz etmektedir.²⁶² Güneş tutulması nedeniyle son bulan bu savaştan sonra Halys Nehri'nin sınır kabul edilerek; nehrin doğu kısmının Medlerin yönetiminde, batı kısmının ise Lydialılar yönetiminde olduğu düşünüldüğünde²⁶³, bu dönemden itibaren Orta Anadolu'da güçlü bir Lydia hâkimiyeti olduğu görülmektedir. Böylelikle MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında Lydia etkisi altına giren Phryglerin, birçok yönden Lydialıları tamamlayan önemli bir unsur oldukları anlaşılmaktadır.²⁶⁴ Gordion'da Küçük Höyük Kalesi'nde yapılan kazılarda bulunan çok sayıdaki Lydia çanak çömleği, söz konusu dönemde kalede Lydialıların olduğunu göstermekle beraber doğu yönünden gelebilecek tehlikelere karşı bir Lydia garnizonu bulunduğuna da işaret etmiştir.²⁶⁵

²⁵⁸ Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical...", s.29-30; Roller, "Phrygian and...", s.564.

²⁵⁹ Sevin, "Phrygler", s.235; Roller, "Phrygian and...", s.564.

²⁶⁰ Roller, "Phrygian and...", s.564; Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", s.14.

²⁶¹ Hdt. I.16: "...ondan sonra Alyattes geldi. Bu, Medlerden Deïokes soyundan Kyaxares'e karşı savaş açtı. Kimmerleri, Asya'dan sürdü;...".

²⁶² Hdt. I.74.

²⁶³ Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s.649; Sagona, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.363; Sams, "Anatolia: The First Millennium...", s.613; Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", s.14.

²⁶⁴ Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s.648-649.

²⁶⁵ Sams, "Gordion, 2007", s.140; Rose, "Introduction: The Archaeology...", s.16; Sams, "Anatolia: The First Millennium...", s.614; Roller, "Phrygian and...", s.564.

Orta Phryg/YHSS 5 (MÖ 800-540) dönemi, MÖ 540 civarına tarihlenen Küçük Höyük Kalesi'nin Persler tarafından bir kuşatma rampasının inşasını da içeren zorlayıcı kuşatmanın ardından yıkılması ve kentin ele geçirilmesiyle son bulmuştur.²⁶⁶ Sams, bu olayın Pers kralı Büyük Kyros'un (yak. MÖ 559-539), Lydia kralı Kroisos'a (yak. MÖ 560-540) karşı yürüyüşüne bağlanabileceğine dikkat çekmektedir.²⁶⁷ Perslerin Kroisos'u mağlup etmesi ise Lydia'nın bağımsızlığının artık son bulduğu anlamına gelmektedir ve böylece Phrygia da dahil olmak üzere Lydia toprakları Akhaemenid İmparatorluğu'nun kontrolüne girmiştir.²⁶⁸ Anadolu'da 200 yılı aşkın Pers hâkimiyetinin bulunduğu bir süreçte Gordion, Geç Phryg/YHSS 4 (MÖ 540-330) dönemi ile birlikte artık bölgesel bir merkez veya bir satraplık merkezi değildir fakat Akhaemenid İmparatorluğu'nun bir parçası olarak ekonomik açıdan önemi sürdürmeye devam etmiştir.²⁶⁹

Büyük İskender'in (MÖ 356-323) MÖ 333 tarihinde Gordion'a gelişyle ilgili hiçbir arkeolojik kanıt bulunamamıştır²⁷⁰ ancak İskender'in Gordion'a gelerek düğümü çözdüğü ve söz konusu kehaneti gerçekleştirdiği antik kaynaklardan bilinmektedir.²⁷¹ Hellenistik/YHSS 3 (yak. MÖ 330-189/100) döneminde Gordion, bir başkent olarak eski ihtişamını kaybetmesine rağmen ve Akhaemenid dönemine kıyasla gerek nüfusun azalması gerekse daha basit bir yapılaşmanın ortaya çıkması gibi birçok farklılığa karşın ticari açıdan varlığını sürdürmeye devam etmiştir.²⁷² Nihayetinde Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu fethetmesinin ardından izlenen Hellenleştirme politikası sebebi ile Phryg kültürü yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır.²⁷³ Ancak bu gelişmelere rağmen Phryglerin oluşturdukları kendilerine has kültürleri yüzyıllar boyunca Anadolu'da varlık göstermeye devam etmiştir.

²⁶⁶ Sams, "Gordion, 2007", s.140; Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1086.

²⁶⁷ Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.19.

²⁶⁸ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.256; Roller, "Phrygian and...", s.564.

²⁶⁹ Elspeth R.M. Dusinberre, "The collapse of empire at Gordion in the transition from the Achaemenid to the Hellenistic world", *Anatolian Studies*, Vol.69 (2019), s.109; Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1086.

²⁷⁰ Voigt, "Gordion: The Changing Political...", s.1087.

²⁷¹ Konu ile ilgili kaynaklar yukarıda yer alan 242. dipnotta bahsedilmiştir.

²⁷² Dusinberre, "The collapse of empire at Gordion...", s.121,127; Roller, "Phrygian and...", s.565.

²⁷³ Sams, "Gordion ve Frigler", s.58.

2. PHRYG DİNİ

Tarihin en eski dönemlerinde yaşayan insanlar, çevrelerinde gözlemledikleri ve bilinç dünyalarında anlayıp kavramakta zorlandıkları; güneşin doğuşu ve batışı, gök gürültüsü, şimşek çakması ya da mevsim değişiklikleriyle oluşan doğa olayları gibi örneklerini daha da çoğaltabileceğimiz birtakım gelişmeleri doğaüstü güçlerin varlığı ile açıklamaya çalışmışlardır. Bu güçlerin genel bir özelliği olarak gizemli olduklarına ve sıradan bir yaşam süren insandan daha güçlü bir yapıda bulunduklarına inanmışlardır.²⁷⁴ İnançlarına göre dünya, kendileri gibi çeşitli insani duygulardan etkilenebilen kişisel varlıklarca yönetilmektedir.²⁷⁵ Nitekim insanlar, kendi zihinsel dünyalarında tanrıların ne kadar güçlü olduklarına inanmış olsalar da insanlardan farklı bir yapıda olduklarını düşünmemişlerdir.²⁷⁶ Böylece geçmişteki insanların canlı ve aktif olduğuna inanılan her şeye ve nesneye, kendi özelliklerini vermiş olmaları olası görünmektedir.²⁷⁷ Benzer bir ifadeyle David Hume, insanların bütün varlıkları kendileri ile benzer düşünmek ve onları aşına oldukları niteliklerle ilişkilendirmek şeklinde bir eğilimleri olduğundan söz etmektedir.²⁷⁸ Bu doğrultuda zihinlerinde yer edinen ve o dönemin bilgi birikimiyle açıklamakta zorlandıkları sorulara anlam kazandırarak, bir bakıma ilk inanç biçimlerinin de ortaya çıkmasında öncü rol oynadıklarını ifade edebiliriz.

Dinî inançlar, insan hayatının her alanına nüfuz edebilen ve bütün yaşamında aktif bir rol oynayan etkenler arasında belki de ilk sırada gelmektedir. En temel insani ihtiyaçların başında yer alan beslenme, barınma gibi yaşamın niteliği ve devamlılığı için zorunluluğu bulunan gereksinimlerden başlayarak hastalık ve hatta ölüm konusunda bile insanların başlıca dayanak noktalarından biri dinî inançları olmuştur. Zira bu inançlar sayesinde tanrıların hoşnutluğunun bir göstergesi olarak hastalıklardan, felaketlerden ve kötülüklerden korunmuşlar; mevsim koşullarının elverişli olması ve hasatın bereketli geçmesi gibi oluşan olumlu koşullar içerisinde verimli bir şekilde yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Tüm bu olumlu koşulların aksi yönünde bir gelişme meydana geldiğinde ise bunun yapılan yanlış bir davranışın neticesi olarak tanrıların hoşnutsuzluğunun bir

²⁷⁴ Crawford Howell Toy, *Introduction to the History of Religions*, Boston-New York-Chicago-London: Ginn and Company, 1913, s.1.

²⁷⁵ James G. Frazer, *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökleri*, Cilt:I, çev. Mehmet H. Doğan, 2. Basım, İstanbul: Payel Yayınevi, 2004, s.10.

²⁷⁶ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2004, s.43.

²⁷⁷ Toy, *Introduction to the History of Religions*, s.1.

²⁷⁸ David Hume, *Din Üstüne*, s.41.

işareti olduğunu düşünmüşlerdir. Zira yapılan eylemlerin iyi veya kötü yönden sonuçları beraberinde getireceğine yönelik bir inanca sahiplerdir.²⁷⁹ Bu suretle başlangıç itibariyle dinin gücü, günlük yaşamda ve topluluğun taleplerinde kök salmıştır.²⁸⁰ Kısacası, insan yaşamının devamlılığını ve gelişimini sağlayacak bu tür beklentilerin tanrılardan talep edilmesi o günün dinî inanç ve düşünce sisteminin temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Güzel ve iyi olana ulaşmak fakat zararlı ve kötü olandan sakınmak adına eski zamanlarda insanlar tarafından yapılan dinî ritüeller, sunulan kurbanlar ve edilen dualar temel olarak tanrıların memnuniyetini kazanmak gayesiyle yapılmıştır. Bir diğer açıdan bakıldığında ise bireysel ya da kolektif biçimde gerçekleştirilen bu ritüellerin, ortaklaşa bir değerler sistemi oluşturması ve bu değerlerin nesilden nesile aktarılması noktasında önemli bir toplumsal işleve de sahip olduğu görülmektedir. Tanrıların ya da ataların yapmış olduğu bir eylemin tekrarlanması ve bunun bir arketipin tekrarı olduğu sürece anlam ifade ettiği²⁸¹ düşüncesiyle gerçekleştirilen dinî ritüeller, toplumsal bir hafıza oluşmasında ve gelişmesinde oldukça önemli bir role sahip olmuştur. Nitekim, ilerleyen dönemlerde insanların bilinç dünyalarının zenginleşmesi ve bilgi birikiminin artması ile eşzamanlı olarak gelişen ve çeşitlenen inanç sistemlerinde; muhtelif misyonlara sahip tanrıların, tıpkı Ana Tanrıça Kybele inancında olduğu gibi, farklı toplumların inanç sistemlerinde de kendilerine yer edinmesi sonucunda çok daha geniş ve kapsamlı bir toplumsal birikimin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Eski inanç sistemleri içerisinde Ana Tanrıça inancının varlığı ve bu inancın ifade ettiği anlam geçmişten günümüze insanların dikkatini çeken başlıca konular arasında yer almaktadır. Başlangıç itibariyle baktığımızda bu inancın nasıl ortaya çıktığı ve geliştiği hâlen bir tartışma konusudur. Tarih boyunca çok tanrılı dinî inanca sahip farklı toplumlarda, çeşitli isimlerle anılan ve temelde küçük farklılıklar dışında birbirleri ile benzer özellikler gösteren çok sayıda Ana Tanrıça kimliği taşıyan tanrıçanın bulunması, tanrısal bir devamlılığın söz konusu olup olmadığı sorusunu akıllara getirmiştir. Elbette bu konuda kesin bir görüş bildirmek oldukça zordur ancak bazı tanrıçalar özelinde bu devamlılık gözlemlenebilmektedir.

²⁷⁹ Frazer, *Altın Dal...*, s.12.

²⁸⁰ Paul Radin, *Primitive Religion: Its Nature and Origin*, New York: The Viking Press, 1937, s.16.

²⁸¹ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, 1. Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003, s.54-55.

Phryg dinini, *İlkel Anadolu* ve *Hint-Avrupalı* olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür.²⁸² Ne var ki bu iki grup içinde Phryg dinî inancının temelini Ana Tanrıça Kybele inancı oluşturmaktadır. Ana Tanrıça'nın Phryg dinî inancında sahip olduğu başat gücü ve tekil rolü karşısında Güneş Tanrısı *Sabazios*²⁸³ ve Ay Tanrısı *Men*²⁸⁴ gibi diğer tanrılar, ilahi hiyerarşi bakımından ikincil bir öneme sahip olmuşlardır. Anlaşılabacağı üzere çok tanrılı bir dinî inanca sahip olan Phrygler'de neredeyse tek tanrılı bir inanç izlenimi veren Ana Tanrıça Kybele inancı, Phryglerin bu noktada diğer çağdaşı olan çok tanrılı toplumlardan farklılaşmasına ve özgün bir inanç sistemi geliştirmelerine neden olmuştur. Tez çalışmamız kapsamında inceleyeceğimiz Phryg dinînin temelini oluşturan Ana Tanrıça Kybele inancı²⁸⁵ bahsi geçen bu tanrılar arasında en önemlisidir. Şanslıyız ki coğrafi konumunun bir getirisi olarak tarih boyunca gerek siyasi gerek kültürel açıdan çeşitli toplumların temas ve etkileşim hâlinde bulundukları bir yer olma özelliği taşıyan Anadolu, bu öneminin yanında dinî açıdan da önemli bir merkez konumundadır. Burayı kendilerine yurt edinen ve özgün karakterleriyle farklı bir değere sahip olan Phryglerin benimsedikleri Ana Tanrıça Kybele inancının bu topraklarda köken ve izlerini sürmek mümkündür. Bu bakımdan Ana Tanrıça Kybele inancına geçmeden önce bu inancın kökeninin izini sürmek hem tanrıçanın kimliği hem de inancın gelişimi ve yayılımı açısından oldukça faydalı olacaktır.

²⁸² Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.435; Sevin, "Frygler", s.236.

²⁸³ Sabazios, Ana Tanrıça Kybele'den sonra ismi en çok tanınan Phrygialı tanrılardan biridir. Thrakia kökenli olduğu düşünülen Sabazios'un, insanlara öküzleri evcilleştirme ve sabanı koşma fikrini verdiği ifade edilmektedir. Bu tanrı hakkında detaylı bilgi için bkz. Sarolta A. Takács, "Sabazius", *Brill's New Pauly*, Vol.12, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2008, ss.806-808; Pierre Grimal, "Sabazios", *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2012, s.704; Azra Erhat, "Sabazios", *Mitoloji Sözlüğü*, 26. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019, s.264; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 6. Baskı, İstanbul: Der Yayınları, 2019, s.238.

²⁸⁴ İsmi en çok bilinen bir diğer Phrygialı tanrı ise Men'dir. Thrakia kökenli olduğu net olmayan Men'in, MÖ 3. binyıldan beri tapınım gören eski bir Anadolu tanrısı olduğu düşünülmektedir. Bu tanrı hakkında detaylı bir bilgi için bkz. Afif Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", *Belleten*, Cilt:17, Sayı:65 (1953), ss.1-14; Georg Petzl, "Men", *Brill's New Pauly*, Vol.8, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2006, ss.656-658; Ahmet Türkan, "Men, Mensis, Moon: Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü", *Ömer Çapar'a Armağan*, ed. Turgut Yiğit-Mehmet Ali Kaya-Ayşen Sina, Ankara: Hel Yayıncılık, 2012, ss.333-348; Erhat, "Men", s.203; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.238.

²⁸⁵ Ana Tanrıça Kybele kültü ve yayılım alanı hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. W. Rapp, "Kybele", *Ausführliches Lexikon Der Griechischen Und Römischen Mythologie*, Vol.II/1, ed. W. H. Roscher, Leipzig: Druck Und Verlag Von B. G. Teubner, 1890-1894, ss.1638-1672; W. Drexler, "Meter", *Ausführliches Lexikon Der Griechischen Und Römischen Mythologie*, Vol.II/2, ed. W. H. Roscher, Leipzig: Druck Und Verlag Von B. G. Teubner, 1894-1897, ss.2848-2931; Sarolta A. Takács, "Cybele", *Brill's New Pauly*, Vol.3, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2003, ss.1035-1040; Sarolta A. Takács, "Magna Mater", *Brill's New Pauly*, Vol.8, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2006, ss.458-459; Günter Ristow, "Kybele", *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, Vol.22, Stuttgart: Anton Hiersemann, 2008, ss.576-602.

2.1. Ana Tanrıça Kybele İnancı'nın Kökenleri

Eski inanç sistemleri içerisinde Ana Tanrıça inancının ilk olarak ortaya çıkışı, gelişimi ve yayılım kazanması oldukça dikkat çeken konuların başında gelmektedir. Bu inancın varlığına yönelik çeşitli tartışmalar bulunmaktadır.²⁸⁶ Ancak bu tür tartışmaların yanı sıra ilk olarak arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan ve yaklaşık 40.000 yıl öncesinden başlayarak MÖ 3500'e dek çok geniş bir zaman diliminde yayılım gösteren kadın figürini buluntuları ile daha sonraki dönemlerde görülen İştâr, Astarte, Kybele ve Magna Mater gibi tanrıçaların varlığı, bir Ana Tanrıça inancına destek veren en somut kanıtlar olarak ileri sürülmektedir.²⁸⁷ Başlangıç itibarıyla Johann Jakob Bachofen'ın 1861 yılında yayımlanan *Das Mutterrecht* adlı eseri, Ana Tanrıça tapınımı ile insan toplumunun gelişimindeki ilkel safha arasında görülen yakın ilişkinin en erken ifadesi²⁸⁸ olarak kabul edilmiş ve geçmişten günümüze konuyla ilgili yapılan çalışmalarda başlıca referans kaynaklarından biri olmuştur. Bu doğrultuda inancın geçmişini ve öne sürülen anaerik bir yaşam biçiminin izlerini sürmek için prehistorik dönemlerden başlamak suretiyle bir gelişim çizgisi ortaya koymak gerekmektedir.

Günümüzden on binlerce yıl önceki insanlar için dönemin kısıtlı imkânlarında ve çetin koşullarında hayatın devamlılığının sağlanması oldukça zor bir iştir. Gözlem ve deneyim yoluyla edinilen sınırlı bilgilerin bu zorlu şartlar altında yorumlanması da bir diğer sorundur. İnsanların avcılık ve toplayıcılık yaparak göçebe bir şekilde yaşamlarını sürdürdükleri Paleolitik Çağ, hem sanat hem de inanç yönünden birtakım gelişmelerin yaşandığı bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Bu dönemden itibaren kadın; doğuran, besleyen ve büyüten gücü nedeniyle doğurganlığın, bolluğun ve bereketin bir simgesi olarak algılanmaya başlamıştır. Böylelikle kadın, hem tarım öncesi hem de tarımsal dönemlerde biriken özelliklere sahip birleşik bir imge hâlini almıştır.²⁸⁹ Tarım öncesi dönemlerde zor koşullar altında kadının beslenme adına toplayıcılık göreviyle üstlendiği önemli rol ve neslin devamlılığı açısından sahip olduğu benzersiz nitelikler, kadınların mevcut statüsünü ve kutsallığını yüceltmıştır.

²⁸⁶ Bu konu ile ilgili tartışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Lauren Talalay, "The Mother Goddess in Prehistory: Debates and Perspectives", *A Companion to Women in the Ancient World*, ed. Sharon L. James-Sheila Dillon, Malden-Oxford: Wiley-Blackwell, 2012, ss.7-10.

²⁸⁷ Talalay, "The Mother Goddess in Prehistory:...", s.7.

²⁸⁸ Lynn E. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, çev. Betül Avunç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2013, s.28.

²⁸⁹ Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3500 BC: Myths and Cult Images*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1974, s.152.

Bir kadının en eski temsilleri olarak ifade edilebilecek buluntular, Üst Paleolitik Dönem'e (MÖ 40.000-10.000) ait olan ve *Venüs* olarak isimlendirilen figürinlerdir. Bu figürinler, Fransa Pireneler'den Sibiryaya Baykal Gölü'ne²⁹⁰ kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada bulunmuştur. Genellikle taş, kemik ve fildişi kullanılarak ya da nadir de olsa kilden yararlanılarak şekillendirilmiştir.²⁹¹ Avusturya'da bulunan Willendorf Venüsü ile Fransa'da bulunan Laussel ve Lespuque venüsları en tanınan venüslerden bazılarıdır.²⁹² Figürinlerin şekilleri incelendiğinde, çok büyük boyutlara sahip olmadıkları ve fiziki özelliklerin bilinçli olarak olağanüstü bir şekilde vurgulandıkları dikkat çekmektedir. Bu figürinlerin, abartılı göğüslere ve kalçalara, aynı şekilde abartılı göbek ve karın bölgesine sahip oldukları, daha az belirgin ince kollar ve kısa bacaklarla birlikte çıplak olarak biçimlendirildikleri görülmektedir.²⁹³ Bunun yanı sıra kafa kısımlarında şekil, boyut ve konum açısından çeşitli farklılıklar olmasına rağmen çoğunluğu yüz özellikleri belirtilmeden şekillendirilmiştir.²⁹⁴

Kadınların fiziki özelliklerinin abartılı olarak her örnekte ısrarla vurgulanması, bu figürinlerin; doğurganlığın, bolluğun ve bereketin bir sembolü oldukları düşüncesini beraberinde getirmiştir. Öyle ki özellikle abartılı şekillerde belirtilen karın ve göbek kısımları sanki hamile bir kadına işaret ediyor gibi görünmektedir. Bu tür özelliklerin birden çok figürinde benzer olarak vurgulanmış olması, o dönemlerde geçerli olan ortak bir algılayış biçiminin varlığı sorusunu akıllara getirmiş; kadın ile doğurganlık ve verimlilik arasında doğrudan bir bağlantı kurulmuştur. Kurulan bu bağlantının dışında, konu ile ilgili olarak ortaya atılan birbirinden farklı görüşler nedeniyle figürinlerin ifade ettiği anlam üzerinde tam bir uzlaşma sağlanabilmiş değildir. Buna karşılık, prehistorik

²⁹⁰ Karen Diane Jennett, *Female Figurines of the Upper Paleolithic*, (Honors Thesis), San Marcos, Texas: Texas State University, 2008, s.1; Erich Neumann, *The Great Mother: An Analysis of the Archetype*, Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2015, s.94.

²⁹¹ William Foxwell Albright, *From the Stone Age to Christianity: Monotheism and the Historical Process*, 2nd edition, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1946, s.92; E. O. James, *The Cult of the Mother-Goddess: An Archaeological and Documentary Study*, London: Thames and Hudson, 1959, s.13; Catherine Hodge McCoid, Leroy D. McDermott, "Toward Decolonizing Gender: Female Vision in the Upper Paleolithic", *American Anthropologist*, Vol.98, No.2 (Jun., 1996), s.319; Jennett, *Female Figurines of the Upper Paleolithic*, s.5.

²⁹² Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, Vol.I, çev. Ali Berktaş, 1. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003, s.33.

²⁹³ Işın Yalçınkaya, "Paleolitik Devirlerde Kadın Figürinleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, Sayı:6 (1971), s.204; Albright, *From the Stone Age to Christianity*..., s.92; James, *The Cult of the Mother-Goddess*..., s.13; McCoid, McDermott, "Toward Decolonizing Gender...", s.319-320; Jennett, *Female Figurines of the Upper Paleolithic*, s.5.

²⁹⁴ McCoid, McDermott, "Toward Decolonizing Gender...", s.320; Jennett, *Female Figurines of the Upper Paleolithic*, s.5; Yalçınkaya, "Paleolitik Devirlerde Kadın Figürinleri", s.204.

figürinlere sadece açıklama değil, beraberinde yorum da gerektiren karmaşık anlamlara sahip nesneler olarak yaklaşılmaması gerektiği konusunda bir fikir birliği sağlanmıştır.²⁹⁵

Figürinlerin ifade ettikleri anlamlar noktasında öne sürülen çeşitli görüşlere baktığımızda; Patricia C. Rice, figürinlerin baskın olarak doğurganlığa odaklanmasının sorgulanması gerektiğinden söz ederek, venüslerin yetişkin dişilerin tüm yaş gruplarını temsil ettiğini ve bu nedenle yalnızca doğurganlığı değil, genel olarak kadınlığı ifade ettiklerini belirtmektedir.²⁹⁶ Ayrıca Rice, o dönemlerdeki insanların algı dünyalarında kadınların gizemli güçlere sahip olduğu kabul edilir ise bu figürinlerin bu gücü kontrol etmek ya da bu güce karşı koymak adına kullanılmış olabileceğinden bahsetmektedir.²⁹⁷ Bir başka görüşe göre, figürinlerin doğurganlık ayinlerinde ve ritüellerinde kullanılmış olabileceği ve doğurganlığı arttırmaya yarayan nesneler olarak işlev görmüş olabileceği düşünülmüştür.²⁹⁸ Diğer bir görüşe göre ise figürinlerin muhtemelen sahip olabileceği 3 tür rol önerilmiştir: ilk olarak genç ve cinsel açıdan çekiciliği temsil etmeyi amaçlamış olabilecekleri, ikinci olarak hamilelik sırasında vücutta meydana gelen değişiklikleri ifade ederek doğurganlığın bir sembolü olabilecekleri ve son olarak Avrupa'daki büyük buzullaşmanın en çetin evrelerinde hayatta kalma ve iyi beslenme ile alakalı olarak bir olgunluğa ulaşma umudunu sembolize etmiş olabilecekleri öne sürülmüştür.²⁹⁹ Bunun dışında figürinlerin obezitenin bir göstergesi olabileceği, ideal kişileri veya kişilerin özelliklerini temsil edebileceği ya da insanları geçmişe, ruhlara belki de insanlara bağlamak üzere bir işlev görmüş nesneler olabileceğinden de söz edilmektedir.³⁰⁰ Anlaşıldığı üzere bu temsillerin ifade ettiği anlamı ya da kullanım amaçlarını kesin bir şekilde belirlemek mümkün değildir. Ancak figürinlerin gerçek bir şeyi temsil ettiği ve bu gerçekliğin birinin ya da herhangi bir şeyin yansıması olduğu sonucuna varmak mümkündür.³⁰¹ İlaveten figürinler, insan düşüncesi ve etkinlik düzeyinin yalnızca besin elde etmenin üzerinde ve ötesinde olduğunu göstermesi bakımından da ayrı bir önem

²⁹⁵ Timothy Insoll, "Miniature Possibilities? An Introduction to the Varied Dimensions of Figurine Research", *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, ed. Timothy Insoll, Oxford: Oxford University Press, 2017, s.5.

²⁹⁶ Patricia C. Rice, "Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood?", *Journal of Anthropological Research*, Vol.37, No.4 (Winter, 1981), s.402-403.

²⁹⁷ Rice, "Prehistoric Venuses:...", s.411.

²⁹⁸ Jennett, *Female Figurines of the Upper Paleolithic*, s.39.

²⁹⁹ Alan F. Dixon, Barnaby J. Dixon, "Venus Figurines of the European Paleolithic: Symbols of Fertility or Attractiveness?", *Journal of Anthropology*, Vol.2011 (2011), s.10.

³⁰⁰ Insoll, "Miniature Possibilities?...", s.8-10.

³⁰¹ Lynn Meskell, "The Archaeology of Figurines and the Human Body in Prehistory", *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, ed. Timothy Insoll, Oxford: Oxford University Press, 2017, s.18.

taşımaktadır.³⁰² Zira bu figürinler, sanatsal bir niteliğe sahip olmakla birlikte dönemin özelliklerini ve düşünce yapısını yansıtan değerlerdir. Öyle ise buradan figürinlere konu olan kadınların sahip oldukları güç ve statünün o dönem toplumlarında önemli bir yer tuttuğu anlamını çıkarmak olasıdır. Avcılık ve toplayıcılık yaparak yaşamlarını sürdüren Paleolitik dönem insanların gözünde toplayıcılık rolünü üstlenen kadınlar; yaşam alanının koruyucusu, sosyal grubun çekirdeği ve sosyal dayanışmanın sembolü olarak algılanmış olmaları muhtemeldir.³⁰³ Aynı zamanda başka bir cana hayat verebilen ve neslin devamlılığını sağlayabilen kadının bu türden benzersiz gücü karşısında, henüz o dönemde babalık kavramının niteliği anlaşılamadığı için kadın ailenin tek atası ve gelecek kuşakların tekil yaratıcısı olarak düşünülmüş olabilir.³⁰⁴

Tüm yaşamsal faaliyetlerin merkezinde bulunan kadınların annelik rolleriyle de yaşamın kaynağı olması, bir cana hayat vererek besleyip büyütmesi beraberinde kutsiyet algılamasını getirmiştir. Bu suretle çoğu figürin kadının yüksek statüsünü ve kutsallığını simgeleyecek biçimde dönemin insanları tarafından bilinçli olarak şekillendirilmiştir. Böylece figürinlerde kadının doğurganlığı hem insan öncesi hem de insanüstü bir ifade bulmuştur.³⁰⁵ Bu bakımdan temsilleri, kadının hem toplumsal hem de inanç açısından mevcut güç ve etkinliğinin bir dışa vurumu olarak nitelendirmek mümkündür. Belirtilen tüm bu özellikleriyle kadınlar, erkek bedeninin yalınlığı karşısında üstün bir konum elde etmişler ve sahip oldukları yaşamın kaynağı olma yani annelik vasıfları ile Ana Tanrıça kültleriyle ilgili olarak ilk inanç biçimlerinin de bu şekilde ortaya çıkmasına neden olmuşlardır.³⁰⁶ Sonraki dönemlerde farklı toplumlarda geniş çapta yayılım gösteren ve kabul gören bir Ana Tanrıça inancının varlığının belki de ilk prototipi olarak Paleolitik dönemin venüslerini göstermek mümkündür. Nitekim inanç açısından bir öncü olarak değerlendirebileceğimiz figürinler, bu inancın üretime dayalı günlerden çok daha önce başladığını göstermekte³⁰⁷ ve daha sonraki gelişmiş toplumlarda görülen Ana Tanrıça inancının ilk örneklerini temsil etmektedir.³⁰⁸

³⁰² Robert J. Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s.263.

³⁰³ Rice, "Prehistoric Venuses:...", s.411.

³⁰⁴ Merlin Stone, *Tanrılar Kadıncı*, çev. Nilgün Şarman, İstanbul: Payel Yayınevi, 2000, s.43.

³⁰⁵ Neumann, *The Great Mother:...*, s.96.

³⁰⁶ Şengül G. Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, ed. Şennur Şentürk-Şengül Aydıngün, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, s.12.

³⁰⁷ Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", s.13.

³⁰⁸ Yalçinkaya, "Paleolitik Devirlerde Kadın Figürinleri", s.203.

Değişen ve gelişen hayat koşullarında tarımsal faaliyetlerin başlaması ve göçebe bir yaşamdan yerleşik yaşama geçiş ile birlikte beslenme, barınma, güvenlik gibi birçok temel konuda yaşanan ilerlemeler; insanların algı ve düşünce sistemlerinin gelişmesinde kritik rol oynamıştır. Hayatta kalabilmek için zor koşullarda elde edilen ve kısıtlı olan besinler, tarım sayesinde genişleyen imkânlarla artık yavaş yavaş bir problem olmaktan çıkmıştır. Tarımsal faaliyetlerin yaygınlaşmasına bağlı olarak çoğalan besin kaynakları ve eş zamanlı olarak artan nüfus, Neolitik Çağ'ın (MÖ 10.000-5500) önemli özellikleri arasında yer almaktadır. Neolitik Çağ'da söz konusu bu tür olumlu gelişmelerin yanında birtakım farklı gelişmeleri de görmek mümkündür. Öyle ki bu dönemde kadının tarımın gelişmesi ve üretimin artmasıyla ilgili olarak toprak ile bağlantılı üstlendiği öncü rol büyük önem kazanmıştır. Avcılık yapılan dönemde beslenme konusunda en temel katkı erkeklerden gelirken; şimdi ise ekim ve biçim işine doğrudan katılarak yaşamın annesi ve besleyicisi olan kadınların ekonomik katkısı ön plandadır.³⁰⁹ Nitekim bu durum, Paleolitik Çağ'dan itibaren doğurganlığın, bolluğun ve bereketin bir sembolü görülen kadının mevcut konumunu ve otoritesini daha da güçlendirmiştir. Zira toprağın bereketi ve kadının doğurganlığı birbiriyle uyum içindedir, bu nedenle ürünlerin verimliliğinden kadınlar sorumludur çünkü yaratımın sırrını ancak onlar bilmektedir.³¹⁰ Kadınların sahip oldukları bu başat güç Bachofen tarafından aşağıdaki sözlerle ifade edilmiştir:

*"Sporium'dan doğanların yalnız anası vardır, bu da toprak ya da kadındır. Babanın sabandan, ya da sürülmüş tarladan geçerken açılmış yarıklara tohum saçıp sonra da unutulup giden ekimciden daha fazla bir önemi yoktur."*³¹¹

Bunun yanı sıra Bachofen, kadının yaşamın kaynağı olma özelliğinin dışında tarım ve üretim sayesinde elde ettiği üst düzey statünün beraberinde bir anaerkil yaşam düzenini getirdiğinden de söz etmiştir.³¹² Böylece hayatın merkezinde yer alan kadınların sahip olduğu bu baskın güç, bir Ana Tanrıça inancının doğmasında ve gelişmesinde büyük pay sahibi olmuştur şeklinde yorum yapmak mümkündür.

Asya ve Avrupa kıtaları arasındaki bağlantıyı sağlayan bir köprü konumunda bulunan Anadolu, Ana Tanrıça kültürünün en yaygın ve en köklü olarak tapınım gördüğü

³⁰⁹ Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji: Tanrının Maskeleri*, Cilt:I, çev. Kudret Emiroğlu, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s.142-143.

³¹⁰ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*..., s.58.

³¹¹ J. Jakob Bachofen, *Söylence, Din ve Anaerki*, çev. Nilgün Şarman, 1. Basım, İstanbul: Payel Yayınevi, 1997, s.161-162.

³¹² Bachofen, *Söylence, Din ve Anaerki*, s.164.

bir coğrafyadır.³¹³ Bugüne kadar yapılan arkeolojik çalışmalarda Anadolu'da Paleolitik döneme ait bir kadın figürinine rastlanmamasının nedeni çalışmaların tamamlanmaması olarak gösterilmiştir.³¹⁴ Fakat Anadolu'da hem Neolitik Çağ'a hem de daha sonraki çağlara ait yerleşimlerde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen buluntular, bir Ana Tanrıça inancının izlerini sürmek ve gelişimini takip etmek için önemli miktarda kaynak sunmaktadır. Bilhassa Phryg Ana Tanrıçası'nın Anadolu'daki kökenine yönelik Konya/Çatalhöyük ve Burdur/Hacılar gibi önemli Neolitik dönem yerleşmelerinden elde edilen buluntular, bu inancın varlığı ve gelişimine dair büyük öneme sahiptir.³¹⁵

Çatalhöyük, 1958 yılında Konya Ovası'nda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları esnasında keşfedilmiş ve 1960 yılında Hacılar'da tamamlanan kazı çalışmalarının hemen akabinde dikkatler bu yerleşime çevrilmiştir.³¹⁶ Anadolu'nun bilinen en büyük Neolitik dönem yerleşmesi olan Çatalhöyük³¹⁷, yarattığı uygarlık ile çağdaşı olan diğer kültürler arasında farklı olarak bir süpernova gibi parlamaktadır.³¹⁸ Burada 1960'lı yıllarda James Mellaart tarafından yürütülen ilk kazıların ardından duran çalışmalar, 1993 yılında Ian Hodder başkanlığında yeniden başlamış ve başlangıcından itibaren Çatalhöyük'te uzun yıllar boyunca yapılan çalışmalarla dönemin yaşam, inanç ve düşünce yapısını yansıtan birçok buluntu ortaya çıkarılmıştır. Doğu ve Batı olmak üzere iki ayrı höyükten oluşan Çatalhöyük yerleşmesinde, Neolitik Doğu Höyüğü yaklaşık olarak MÖ 7100-5900 yılları arasına tarihlenirken; Kalkolitik Batı Höyüğü ise yaklaşık olarak MÖ 6250'den MÖ 5600 tarihine kadar devam eden bir sürece tarihlenmektedir.³¹⁹ Burada ilk kazı çalışmaları ile birlikte bulunan antropomorfik veya ona yakın biçimde şekillendirilmiş çok sayıda taş ve kilden yapılmış figürinler³²⁰, bulunduğu andan itibaren geniş yankı uyandırmıştır. Buluntular incelendiğinde, Paleolitik dönem figürinleri gibi kadınların abartılı vücut anatomisine sahip bir şekilde tasvir edildiği ve erkek tasvirlerin ise sayıca

³¹³ Oktay Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, İstanbul: Promete Yayınları, 2001, s.4.

³¹⁴ Yalçınkaya, "Paleolitik Devirlerde Kadın Figürinleri", s.208.

³¹⁵ Anadolu'da Neolitik dönemde insan şeklinde tasvir edilen buluntuların elde edildiği yerleşim yerleri için bkz. Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, s.5-14; Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", s.14-23; Anadolu'nun Neolitik Çağ ve Kalkolitik Çağ dönemleri için bkz. Sagona, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.37-123; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.15-70; Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, Cilt:I, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018, s.43-63.

³¹⁶ James Mellaart, "Excavations at Çatal Hüyük: First Preliminary Report, 1961", *Anatolian Studies*, Vol.12 (1962), s.41.

³¹⁷ Sagona, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.85.

³¹⁸ James Mellaart, *Earliest Civilizations of the Near East*, London: Thames and Hudson, 1965, s.77.

³¹⁹ Ian Hodder, "Twenty-Five Years of Research at Çatalhöyük", *Near Eastern Archaeology*, Vol.83, No.2 (2020), s.74.

³²⁰ James Mellaart, *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, 1967, s.178.

daha az olduğu görülmüştür.³²¹ Çatalhöyük'te bulunan bu kadın betimlerini Yunan ve Roma Kybelesi'nin prehistorik öncülleri ve Anadolu Ana Tanrıçası'nın tasvirleri olarak yorumlayan James Mellaart³²²; bu betimlerin kült heykeller olarak hizmet ettiklerini ve Neolitik nüfus tarafından tanrı veya tanrıçaların somutlaştırılmış bir hâli olduklarını ileri sürerek, Neolitik dönem dinin yeniden inşası için değerli kaynaklar olduklarını ifade etmiştir.³²³ Ayrıca Mellaart, başlıca tanrının; genç bir kadın, doğum yapan bir anne veya yaşlı bir kadın olarak tasvir edilen bir tanrıça olduğunu³²⁴ ve bu ana tanrıçaların dışında erkek tanrının da var olduğunu belirtmiştir.³²⁵ Bulunan figürinlerin çoğunluğunun kadın olmasından dolayı bu tasvirleri Anadolu'daki Büyük Ana Tanrıça kültürünün arkeolojik kanıtları olarak yorumlayan Mellaart, buna bağlı olarak da bu kültürün Anadolu'da hüküm sürdüğünden bahsetmiştir.³²⁶ Bir Ana Tanrıça inancının varlığını ortaya koyan bu görüş geniş çapta destek görmüştür.³²⁷

Çatalhöyük'te bir tahıl ambarında bulunan figürin³²⁸ ile sırt kısmında yer alan bir oyukluk içerisine tahıl tanesi yerleştirilmiş olarak ortaya çıkarılan diğer bir önemli figürinin³²⁹, doğrudan beslenme ve verimlilikle ilgisi bulunduğu için bu temsillerin bolluk ve bereket sembolü oldukları yönündeki düşünceleri destekler niteliktedirler. Zira kadınların kutsal olarak görülen doğurganlığı ve üretkenliği, hem insanların üzerinde

³²¹ Çatalhöyük figürinleri için bkz. James Mellaart, "Excavations at Çatal Hüyük: First Preliminary Report, 1961", *Anatolian Studies*, Vol.12 (1962), ss.41-65; James Mellaart, "Excavations at Çatal Hüyük, 1962: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol.13 (1963), ss.43-103; James Mellaart, "Excavations at Çatal Hüyük, 1963, Third Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol.14 (1964), ss.39-119; Belma Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanrılar ve Tanrıçalar*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1992, s.19-45.

³²² Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.53.

³²³ Mellaart, *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, s.180.

³²⁴ Mellaart, *Earliest Civilizations of the Near East*, s.92.

³²⁵ Mellaart, *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, s.180; Mellaart, *Earliest Civilizations of the Near East*, s.92-93.

³²⁶ James Mellaart, "Deities and Shrines of Neolithic Anatolia: Excavations at Catal Huyuk, 1962", *Archaeology*, Vol.16, No.1 (March 1963), s.30.

³²⁷ Konu ile ilgili olarak önde gelen isimlerden biri olan Marija Gimbutas, pek çok eserinde bir Ana Tanrıça dinine olan desteğini yinelemiştir: Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3500 BC: Myths and Cult Images*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1974; Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess: Unearthing the Hidden Symbols of Western Civilization*, San Francisco: Harper&Row, Publishers, 1989; Marija Gimbutas, *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*, San Francisco: HarperSanFrancisco, 1991. İlave olarak bkz. Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, London: Thames and Hudson, 1977.

³²⁸ Mellaart, "Excavations at Çatal Hüyük, 1962:...", s.95; Mellaart, "Deities and Shrines...", s.32; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.55.

³²⁹ Ian Hodder, "Women and Men at Çatalhöyük", *Scientific American*, Vol.290, No.1 (2004), s.82; Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", s.16-17, res.8a-b.

hem de bitkilerin ve hayvanların üzerinde geçerli olduğuna inanılmıştır.³³⁰ Dolayısıyla bolluğun ve bereketin üzerinde doğrudan bir etkisi olduğu düşünülen bu tür figürinlerin, tahıllarla birlikte ya da tahıl ambarlarında bulunması hiç de şaşırtıcı değildir. Buradan tarımsal verimliliği arttırmak, belki de hasatın iyi geçmesini sağlamak amacıyla kullanıldıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Bir diğer açıdan ise Çatalhöyük buluntuları arasında en dikkat çekenlerden biri olan iki leopar tarafından desteklenen tahtına oturmuş ve doğum yapar şekilde tasvir edilen Ana Tanrıça temsili³³¹, bolluk ve bereket üzerindeki hâkimiyetinin yanında vahşi hayvanlarla yakın olan ilişkisini ve yabani doğa üzerindeki egemenliğini göstermesi bakımından eşsiz bir örnek sunar niteliktedir. İlerleyen zamanlardaki Ana Tanrıça temsilleri için bir ilham kaynağı olarak kabul edilebilen bu tasvirde tanrıçanın leoparlar tarafından desteklenen tahtında oturması, sahip olduğu gücün ve kuvvetin oldukça somut bir göstergesidir.

Çatalhöyük'te bir Ana Tanrıça inancının varlığını destekleyen bu tür yorumların dışında, buradaki kadın hâkimiyetinin abartıldığını öne sürerek bu yorumlara karşı çıkan görüşler de bulunmaktadır.³³² Bu görüşe göre; Çatalhöyük'te elde edilen çeşitli kanıtlar, hem erkeklerin hem de kadınların beslenme düzeni ve yaşam tarzları için bir farklılıktan ziyade benzerlik önermektedir. Buna göre, kadınlar ve erkekler arasındaki herhangi bir farklılığın, statü ya da güç açısından bir ayrıcalığı ortaya çıkardığına dair net bir işaret bulunmamakla birlikte ne anaerkilliğe ne de ataerkilliğe yönelik kesin bir kanıt ortaya koymamaktadır.³³³ Böylelikle Çatalhöyük figürinlerinin kutsallık ya da yüce anlatılara kolayca uyum sağlamadığı ifade edilmiştir.³³⁴ Benzer bir ifadeyle, bu buluntuları dinsel simgeler olarak değerlendirmek yerine topluluğun ekonomik ve sosyal yapısının bir simgesi olarak yorumlanmasının çok daha faydalı olacağından söz eden Lynn E. Roller, simgelerin illaki bir Ana Tanrıça kültünü yansıtmaması gerekmediğinden ve bu figürinlerin bir tanrısal varlığı temsil edip etmediğinin henüz kesinleşmediğinden söz etmektedir.³³⁵ Dahası Ian Hodder, Çatalhöyük'teki yeni çalışmaların, sembolizmin besleyici bir anneye odaklanmasının çok daha ötesinde şiddet, ölüm ve belki de şekil üzerine odaklandığına

³³⁰ Belli, *Anadolu Tanrıcaları*, s.7.

³³¹ Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.40-41, res.29; Belli, *Anadolu Tanrıcaları*, s.10.

³³² Ian Hodder, Lynn Meskell, "The Symbolism of Çatalhöyük in Its Regional Context", *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*, ed. Ian Hodder, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s.34.

³³³ Hodder, "Women and Men at Çatalhöyük", s.81-82.

³³⁴ Meskell, "The Archaeology of Figurines...", s.27.

³³⁵ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.55-56.

işaret ettiğini belirtmektedir.³³⁶ Çatalhöyük'te bir Ana Tanrıça inancını desteklemeyen bu tür görüşlere karşın Fahri Işık; ilk olarak şayet Çatalhöyük kadın buluntularının bir Ana Tanrıça betimleri olarak görülüyorsa neden Kalkolitik Çağ'da bir örnek dışında erkek tasvirinin görülmediğini ve Erken Tunç Çağı'nda bile az sayıda betimlendiklerini; ikinci olarak ise Anadolu'da çok farklı yerleşimlerde bulunan tasvirler arasındaki yakın ilişkinin bu durumda nasıl açıklanacağı şeklinde sorular sormaktadır.³³⁷ Bunun yanı sıra gerek Aydıngün gerekse Işık, şayet kadınlar ve erkekler arasında beslenme düzenlerinde bir farklılık yoksa niçin erkek tasvirlerinin zayıf yapılı olarak betimlenmesine karşın kadın tasvirlerinin dolgun betimlendiği sorusunu sorarak³³⁸, bir Ana Tanrıça dinine olan desteklerini ortaya koymuşlardır.

Bir diğer önemli Neolitik dönem yerleşmesi ise Burdur/Hacılar'dır. Bu yerleşim 1956'da keşfedilmiş ve 1957-1960 yılları arasında James Mellaart öncülüğünde yapılan kazılarla birçok maddi buluntu ortaya çıkarılmıştır.³³⁹ Burada Çatalhöyük örnekleriyle benzer çok sayıda abartılı vücut anatomisine sahip kadın figürinleri bulunmuştur.³⁴⁰ Hacılar yerleşiminde IX. kattan itibaren görülmeye başlanan bu tür tasvirler, özellikle VI. katta yaygınlaşmıştır.³⁴¹ Hacılar'da bulunan kadın tasvirlerinin; ayakta, oturan ya da dinlenen şekilde çok çeşitli pozisyonlarda betimlendikleri görülmektedir. Bu tasvirlerin içerisinde ayakta ve oturmuş biçimdekiler en yaygın olanlar iken; tahtta olanlar ise en az olanlarıdır.³⁴² Figürinler; genç kız, hamile anne, emziren anne, çocuğuyla birlikte anne, hayvanların hanımı gibi kadınların gençlik, olgunluk ve yaşlılıktaki farklı yaşamsal

³³⁶ Ian Hodder, "Çatalhöyük in the Context of the Middle Eastern Neolithic", *Annual Review of Anthropology*, Vol.36 (2007), s.114.

³³⁷ Fahri Işık, "Neolitik Çağ'dan Klasik Dönem'e Anadolu - Eski Phryg Ana Tanrıçası", *Uygurlık Anadolu'da Doğdu*, 1.Baskı, İstanbul: Ege Yayınları, 2012, s.339.

³³⁸ Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratıcı Beden", s.22; Işık, "Neolitik Çağ'dan Klasik Dönem'e Anadolu...", s.339.

³³⁹ James Mellaart, "Hacılar: A Neolithic Village Site", *Scientific American*, Vol.205, No.2 (August 1961), s.87.

³⁴⁰ Hacılar figürinleri için bkz. James Mellaart, "Excavations at Hacılar. First Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol.8 (1958), ss.127-156; James Mellaart, "Excavations at Hacılar: Fourth Preliminary Report, 1960", *Anatolian Studies*, Vol.11 (1961), ss.39-75; James Mellaart, *Excavations at Hacılar*, Vol.II, Edinburgh: British Institute of Archaeology at Ankara by Edinburgh University Press, 1970; Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.46-61.

³⁴¹ Refik Duru, "Göller Bölgesi Neolitiği: Hacılar - Kuruçay Höyüğü - Höyücek - Bademağacı Höyüğü", *Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Cilt:I, ed. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s.334. Aynı zamanda Hacılar'ın kronolojisi için bkz. Duru, "Göller Bölgesi Neolitiği:...", s.334.

³⁴² James Mellaart, *Excavations at Hacılar*, Vol.I, Edinburgh: British Institute of Archaeology at Ankara by Edinburgh University Press, 1970, s.168.

dönemlerini vurgular nitelik taşımaktadır.³⁴³ Burada erkek tasvirler hemen hemen hiç olmamakla birlikte yalnızca çocuk ya da genç bir sevgili olarak ikincil bir rolde görülmektedir.³⁴⁴ Böylelikle Hacılar kadın figürinleri de doğurganlığın, bolluğun ve bereketin bir sembolü olan Ana Tanrıça inancının somutlaşmış bir biçimi olarak kabul edilmiş ve Anadolu'da Ana Tanrıça dinindeki devamlılığın işareti olarak algılanmıştır. Çatalhöyük yerleşiminde olduğu gibi Hacılar'da da tahıl ambarında bulunan figürin³⁴⁵, bolluk ve bereket ile doğrudan ilişkilendirilerek verimliliği arttırmak amacıyla oraya yerleştirildiği tahmin edilmiştir. Zira Çatalhöyük ve Hacılar kadın tasvirlerini özel kılan iki faktör bulunmaktadır: Birincisi, kadınların leopar gibi yırtıcı hayvanlarla olan ilişkisi iken, ikincisi ise tahıl ve tarım ile olan ilişkisidir.³⁴⁶ Her iki yerleşim yerinde de kadın betimlerinin leopar gibi yırtıcı hayvanlar ile yakın ilişki içinde olması ve tahıl ambarları gibi yerlerde bulunması, dinsel devamlılığın bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Öyle ki tüm bu tasvirler, Hepat, Kubaba, Kybele ve Magna Mater'in prototipi olan Anadolu doğurganlık ve bereket tanrıçasının yerli kült tasvirleri olarak varsayılmıştır.³⁴⁷ Buna karşın Lynn E. Roller, daha sonraki dönemlerde gördüğümüz Meter ya da Magna Mater adıyla anılan tanrıçanın Çatalhöyük ve Hacılar'daki Neolitik dönem figürinlerinin aksine anneliğe ait özelliklerle neredeyse hiç tasvir edilmediği, doğum yaparken gösterilmediği ve nadir olarak bir çocukla birlikte görüldüğünü ifade ederek³⁴⁸ dinsel bir devamlılığın varlığını sorgulamaktadır.

Görüldüğü üzere Çatalhöyük ve Hacılar'da ortaya çıkarılan kadın figürinlerinin, ileri sürülen farklı görüşlere karşın Anadolu'daki Ana Tanrıça dininin en erken tasvirleri olarak kabul edilmektedir. Öyle ki bu buluntular, o dönemdeki insanların farklı yerlerde yaşam sürmelerine rağmen ortak bir dinî inanç noktasında buluştuklarını göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Nitekim toprakla özdeşleştirilen kadın; doğuran, büyüten ve besleyen bir anne rolüyle topluluğun yaşantısında üst düzey bir statü ve güce sahip olmuştur. Söz konusu bu gücüyle hem verimliliğin artırılması hem de yaşamın devamlılığının sağlanmasında kutsal bir görev üstlenmiştir. Bu nedenle dönemin algı ve

³⁴³ Mellaart, *Excavations at Hacilar*, Vol.I, s.170; Mellaart, "Deities and Shrines...", s.30.

³⁴⁴ Mellaart, *Earliest Civilizations of the Near East*, s.106; Mellaart, *Excavations at Hacilar*, Vol.I, s.168.

³⁴⁵ Mellaart, "Deities and Shrines...", s.30; Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", s.17.

³⁴⁶ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.59-60.

³⁴⁷ Mellaart, "Excavations at Hacilar: Fourth Preliminary Report, 1960", s.61; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi...*, s.176.

³⁴⁸ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.63.

düşünce yapısındaki kutsiyetin bir dışı vurumu olarak yapılan kadın figürinleri, farklı yerleşmelerde çok sayıda bulunmuştur. Bu bakımdan tüm bu somut göstergeler, bir Ana Tanrıça dininin Anadolu'da karşılık bulduğu ve zaman içerisinde temsilinde farklılıklar görülmesine rağmen özünde değişmeyen Ana Tanrıça kimliği ile Phryg Ana Tanrıçası Kybele ve hatta Magna Mater olarak anıldığı Roma'ya kadar tanrısal bir devamlılığa işaret ettiği görülmektedir. Temsil şekillerinde gözlemlenen bu farklılıkları ise olasılıkla gelişen ve değişen algı yapısıyla açıklamak doğru olacaktır. Buna rağmen özündeki Ana Tanrıça kimliği değişmemiş, farklı pek çok kültürün etkisiyle değişip gelişerek yüzyıllar boyunca varlığını korumuştur.

Anadolu'da Neolitik dönemden itibaren izleri görülen bir Ana Tanrıça inancının yanı sıra bilhassa son dönemlerde ortaya çıkan yeni keşifler ve bilgiler, Anadolu'da Ana Tanrıça inancından önce var olan olası inanç biçimlerini sorgulamaya yöneltmiştir. Öyle ki böyle bir düşüncenin gelişmesinde Göbekli Tepe'de ortaya çıkarılan buluntular büyük bir rol oynamıştır.³⁴⁹ Günümüzden yaklaşık 12.000 yıl öncesine tarihlenen bu merkezde ortaya çıkartılan T biçimli dikilitaşların, stilize edilmiş insan tasvirlerini yansıttıkları ve bu tür özellikleriyle antropomorfik bir anlam taşıdıkları düşünülmektedir.³⁵⁰ İlaveten, Göbekli Tepe'nin en eski kült merkezi olması sebebiyle Anadolu'nun Neolitik dönemine ışık tutan özelliği yanında bu kült merkezinde kadını temsil eden herhangi bir figürinin bulunmaması ya da kadın sembolizminin görülmemesine rağmen³⁵¹ farklı özelliklerle erkek sembolizminin güçlü bir şekilde vurgulanmasına ek olarak kimi bölgelerde erkek temsillerinin de ortaya çıkarılması, Ana Tanrıça inancından önce bir Baba Tanrı inancının varlığını tartışmaya açmıştır.³⁵² Şayet böyle bir inanç söz konusu ise bu durumun nedenini dönemin yaşam koşullarında aramak mümkündür. Ancak değişen ve gelişen hayatın merkezinde yer alan kadınların sahip olduğu güç ve kutsallık gittikçe ön plana çıkarak bir Ana Tanrıça inancının doğmasında ve yaygınlaşmasında büyük pay sahibi

³⁴⁹ Göbekli Tepe hakkında detaylı bilgiler için bkz. Klaus Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe - En Eski Tapınağı Yapanlar*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007; Karl W. Luckert, *Göbekli Tepe*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016; Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe", *Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Cilt:I, ed. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, ss.115-129.

³⁵⁰ Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli...*, s.279; Schmidt, "Göbekli Tepe", s.117.

³⁵¹ Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli...*, s.123; Hodder, Meskell, "The Symbolism of Çatalhöyük...", s.36. Göbekli Tepe'de bir kadını gösteren tek kazı bezek çizim için bkz. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli...*, s.263.

³⁵² Bu konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", s.18-21; Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, s.2.

olduğunu düşünmek olasıdır. Nihayetinde, Phryg Ana Tanrıçası Kybele'nin kökenlerine dair özellikle yukarıda bahsi geçen Anadolu'nun Neolitik dönem yerleşmelerinden elde edilen kanıtlar, bir Ana Tanrıça inancının Anadolu'da karşılık bulduğunun net göstergesi olarak kabul edilmelidir. Söz konusu dönemden itibaren farklı yerleşimlerde, benzer özelliklerle sıkça görülmeye başlayan Ana Tanrıça temsilleri; tanrıçanın doğasına uygun olarak güçlü ve hâkim kimliğiyle sonraki dönemlerde karşılaştığımız ana tanrıçalar ile benzer karaktere sahip nitelikler taşımakta ve bir devamlılığı simgelemektedir.

Anadolu'da Neolitik Çağ'dan Kalkolitik Çağ'a (MÖ 5500-3200)³⁵³ geçişte Ana Tanrıça tasvirleri olarak yorumlanan buluntular incelendiğinde betimsel bir devamlılığın söz konusu olduğu görülmektedir. Buna karşın, Neolitik Çağ'dan itibaren doğurganlığın, bolluğun ve bereketin bir simgesi olarak görülen bu türden tasvirlerin, Kalkolitik Çağ ve sonraki çağlarda şekillendirme biçimlerinde yavaş yavaş bazı farklılıkların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Zira baş, gövde, kollar ve bacaklarda detayların azaldığı; gövdelerin ise yassılaşmaya başlayarak tasvirlerin giderek daha stilize bir görünüm kazandıkları dikkat çekmektedir.³⁵⁴ Erken Kalkolitik dönemlerde kısmen görülen, Geç Kalkolitik dönemde ise hayli artan bu stilize biçimler; Eski Tunç Çağı'nda tam stilize ve soyutlaşmış bir hâl almıştır.³⁵⁵ Süregelen abartılı vücut anatomisine sahip kadın figürlerinin dışında ortaya çıkmaya başlayan bu tür tasvirler, inanç açısından bir devamlılığın söz konusu olduğunu göstermekle beraber somuttan soyuta doğru değişen algılama biçimini yansıtmaktadır. Tunç Çağı'nda örnekleriyle karşılaştığımız bu temsiller, değişen yaşam tarzı ve gelişen düşünce yapısıyla birlikte karmaşıklaşan algılama biçimlerinin bir dışa vurumu olarak kabul edilebilir. Öyle ki Ana Tanrıça'nın çeşitli şekiller almış görüntüsünü yansıtan ve Anadolu da dahil olmak üzere çok geniş bir alana yayıldığı görülen *idol* adı verilen bu temsiller, prehistorik çağların din ve inanç birliğine işaret eden önemli buluntular olarak değerlendirilmektedir.³⁵⁶

³⁵³ Anadolu'da Kalkolitik dönemde insan şeklinde tasvir edilen buluntular ve elde edildiği yerleşim yerleri için bkz. Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.64-71; Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, s.15-19; Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", s.24-26; Anadolu'nun Neolitik Çağ ve Kalkolitik Çağ dönemleri için bkz. Sagona, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.124-172; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.71-106; Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, Cilt:I, s.65-76.

³⁵⁴ Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", s.24.

³⁵⁵ Önder Bilgi, "Yeni Bulunmuş Eserlerin Işığı Altında Anadolu'da Bronz Çağı Öncesi İnsan Figürleri Hakkında Yeni Gözlemler", *Belleten*, Cilt:44, Sayı:173 (1980), s.7.

³⁵⁶ Tahsin Özgüç, "Öntarihte Anadolu İdollerinin Anlamı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:II, Sayı:1 (1943), s.68.

Tunç Çağı (MÖ 3200-1200)³⁵⁷; Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik dönemlerden farklı olarak kentleşmenin arttığı, çeşitli merkezî yapıların ortaya çıkmaya başladığı; aynı zamanda siyasi, ekonomik, sosyal ve dinsel birtakım değişimlerin yaşandığı bir dönem olarak ifade edilebilir. Söz konusu dönemde bakır ve kalayın karışımıyla elde edilen tunçtan, muhtelif ihtiyaçları karşılamak için çok sayıda malzeme üretilmiş ve üretilen bu malzemeler dönemin gelişmişliğinin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Yaşanan değişime rağmen Anadolu'nun Tunç Çağı dönemi, geçmiş dönemlerde olduğu gibi bir Ana Tanrıça inancını desteklemeye yönelik çok sayıda kanıt sunmaktadır.³⁵⁸ Fiziksel açıdan abartılı vücut hatları yerine daha sadelik gösteren kadın figürinleri ile soyutluk kavramının ön plana çıktığı idoller, bu dönemde de kadınların sahip olduğu güç ve kutsallığın devam ettiğini göstermiştir. Aynı zamanda madenden üretilen çeşitli aletler ve silahlarla erkeğin savaşçı yönünün giderek gelişmesi, toplumsal konumunun güçlenmesine yol açmıştır.³⁵⁹ Böylelikle artık tanrılar da en az tanrıçalar kadar toplum nazarında saygınlık kazanmaya başlamıştır.³⁶⁰

Ana Tanrıça Kybele'nin Anadolu'daki geçmişinin izlerini sürerken, Tunç Çağı'na ait önemli yerleşimlerinden biri olan Kayseri yakınlarındaki Kültepe/Kaniş³⁶¹, MÖ 2. binyılın ilk çeyreğinde Anadolu ve Mezopotamya arasında kurulan oldukça organize ve yaygın bir ticaret ağı³⁶² ile Tunç Çağı'nda Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi ve çeşitli kültürlerin karışıp kaynaştığı bir buluşma noktası olmuştur. Anadolu'da henüz o dönemde merkezî bir devlet bulunmadığı için ticaret ağının organizasyonu ve güvenliği

³⁵⁷ Anadolu'nun Tunç Çağı dönemi için bkz. Sagona, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.172-287; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.107-184; Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, Cilt:I, s.77 vd.

³⁵⁸ Tunç Çağı dönemi kadın tasvirleri ve idoller için bkz. Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.74-99; Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, s.20-33; Şengül G. Aydıngün, "Kentleşme ve Tunçun Keşfi: İlk Tunç Çağının Kutsal Bedenleri", *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, ed. Şennur Şentürk-Şengül Aydıngün, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, ss.29-80.

³⁵⁹ Aydıngün, "Kentleşme ve Tunçun Keşfi:...", s.30-31.

³⁶⁰ Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, s.20.

³⁶¹ Kültepe'nin keşfi, yapılan kazı çalışmaları ve yerleşim hakkında detaylı bilgi için bkz. Tahsin Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neşa*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005; Mogens Trolle Larsen, *Ancient Kanesh: A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*, New York: Cambridge University Press, 2015; Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal (eds.), *Anatolia's Prologue, Kültepe Kanesh Karum: Assyrians in Istanbul*, Kayseri: Kayseri Metropolitan Municipality, 2011; Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş: Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, 2. Baskı, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017; Fikri Kulakoğlu, "Kültepe-Kaneş: A Second Millennium B.C.E. Trading Center on the Central Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, ss.1012-1030; Fikri Kulakoğlu, "Kaniş Karumu: Eski Assur Ticaretinin Anadolu'daki Başkenti", *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, ed. Kemalettin Köroğlu-Selim Ferruh Adalı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, ss.51-73.

³⁶² Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neşa*, s.3.

yerel krallıklar tarafından sağlamış; bunun karşılığında ise Assurlu tüccarlardan vergi alınmış ve ticari malların alımı noktasında kimi imtiyazlar elde edilmiştir. Öyle ki ticari faaliyetler için sağlanan bu elverişli zeminde Assurlular ve Anadolu arasındaki bu ilişki yalnızca siyasi ve ekonomik bağlamda sınırlı kalmamış, aynı zamanda özel hayatlara da etki edecek şekilde çok boyutlu olarak gelişim göstermiştir.³⁶³ Eski Anadolu tarihinde bir dönüm noktası olarak ifade edilebilen Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (yak. MÖ 1928-1720)³⁶⁴; Assurlu tüccarların maddi değerlere sahip ürünlere ilave olarak getirmiş oldukları yazı sistemi, Anadolu'da tarihi çağların başlangıcını müjdelemektedir. Nitekim Kültepe'de yapılan kazı çalışmalarında ticaret kolonileri çağını temsil eden II. seviyede yaklaşık 23.000, Ib seviyesinde 500 kadar olmak üzere toplamda yaklaşık 23.500 çivi yazılı tablet bulunmuştur.³⁶⁵ Bu tabletler; iş ve alışveriş mektupları, borç senetleri, evlenme-boşanma, evlat edinme ve satış gibi dönemin ticari, ekonomik ve hukuki hayatına ışık tutar niteliktedir.³⁶⁶ Fakat bu tabletler büyük oranda ticarete ve tüccarlara odaklandığı için Anadolu'nun yerli halkının siyasi, sosyal, kültürel ve dinî yaşamları hakkında yeterli bilgi sağlanamamaktadır.³⁶⁷ Buna rağmen çivi yazılı tabletlerden sınırlı şekilde dinî inançlar hakkında bilgi sahibi olunmakta ve az sayıda yerel tanrının isimleri söz konusu bu kayıtlardan öğrenilmektedir.³⁶⁸ Bu suretle Kültepe'den elde edilen hem arkeolojik buluntular hem de çivi yazılı tabletler, Anadolu'daki mevcut dinî inancın yorumlanmasına ve anlaşılmasına yönelik değerli bilgiler sunmaktadır.

İlk olarak Kültepe'de gün ışığına çıkarılan arkeolojik buluntulara bakıldığında, Anadolu'daki birçok yerleşim merkezinde olduğu gibi burada da Ana Tanrıça inancının varlığına yönelik çok sayıda kanıt sağlanmaktadır. Fildişi, kurşun, gümüş, fayans, tunç gibi çeşitli malzemelerden üretilen heykelcikler³⁶⁹ ile soyut bir tanrıça kavramını temsil

³⁶³ Larsen, *Ancient Kanesh*..., s.133.

³⁶⁴ Günbattı, *Kültepe-Kaniş*..., s.37.

³⁶⁵ Kulakoğlu, "Kaniş Karumu...", s.64. Karum'un II. seviyesi olarak adlandırılan dönem, Assurlu tüccarların ana faaliyet dönemlerini temsil etmektedir. Ib döneminde de hâlâ orada faaliyetlerine devam etmektedirler. Ia dönemi ise ayrılımlarını takip eden döneme denk gelmektedir bkz. Cécile Michel, "The Kārum Period on the Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, s.313; Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neša*, s.52.

³⁶⁶ Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neša*, s.12-13; Günbattı, *Kültepe-Kaniş*..., s.39.

³⁶⁷ Klaas R. Veenhof, "The Old Assyrian Period (20th-18th Century BCE)", *A Companion to Assyria*, ed. Eckart Frahm, Hoboken, NJ: John Wiley&Sons, 2017, s.58; Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neša*, s.38; Günbattı, *Kültepe-Kaniş*..., s.39.

³⁶⁸ Kulakoğlu, "Kaniş Karumu...", s.66; Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neša*, s.38.

³⁶⁹ Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neša*, s.39.

eden idoller bunun en güzel örnekleridir.³⁷⁰ Figürinler ve idoller incelendiğinde, çeşitli değişimlerle birlikte geçmiş kültürlerde görülen tasvirlerin bir devamlılığını temsil ettikleri ve aynı zamanda daha sonraki dönemler için de bir ilham kaynağı oldukları anlaşılmaktadır. Böylece arkeolojik kazılar sonucunda bu dönemlere ait elde edilen Ana Tanrıça temsilleri, kadının kutsallığının hâlâ Anadolu'da önemli bir güç olarak karşılık bulduğunun somut bir göstergesidir. Şengül G. Aydıngün'e göre, özellikle Kültepe'deki Erken Tunç Çağı II dönemine tarihlenen idollerden birinin, tahtında oturan tanrıçanın stilize bir hâlini yansıtmaması ve yine Kültepe'nin Erken Tunç Çağı sonlarına tarihlenen idollerinin gövdeleri üzerinde zaman zaman daha küçük idollerin ya da aslan gibi kimi hayvanların tasvir edilmesi, Neolitik ve Kalkolitik çağların doğuran ve her şeye hâkim Ana Tanrıçası'nı akıllara getirmektedir.³⁷¹ Buradan biçimsel olarak değişen temsillerin özünde aynı karakterde olduğu ve Ana Tanrıça inancında bir devamlılığı simgeledikleri sonucu çıkarmak mümkündür. Ayrıyeten Kültepe'de bulunan silindir mühür baskılar ile kurşun figürinler ve taş kalıplar da dönemin inanç dünyası hakkında bilgi edinilmesi ve yorumlanması açısından önemli kaynakları oluşturmaktadır.³⁷²

Kültepe'de gün ışığına çıkarılan yazılı belgelerden, söz konusu dönemin inanç sisteminde önemli rol oynayan tanrılar ve tanrıçalar hakkında çok sınırlı da olsa bazı bilgiler edinilmektedir. Bu belgelerde Assur tanrıları dışında *Hariharri*, *Ana*, *Kubabat*, *Hikisa*, *Parka*, *Nipas* ve *Tuhtuhanu*³⁷³ gibi yerel tanrı isimlerinin geçtiği görülmektedir. Öyle ki Kaniş ve Assur arasında yapılan antlaşma metinlerinin başında koruyuculuğu talep edilen Mezopotamya kökenli yabancı tanrılarla birlikte *Kaniş Ülkesinin Tanrıları* olarak belirtilen az sayıdaki yerli tanrı isimleri arasında *Tanrıça Kubaba*'nın³⁷⁴ isminin geçmesi oldukça önemlidir. Konuyla ilgili olarak, Kaniş ve Assur arasında yapılmış bir

³⁷⁰ Kültepe'de bulunan Ana Tanrıça tasvirleri ve idoller hakkında detaylı bilgi için bkz. Tahsin Özgüç, "Kültepe'de 1953 Yılında Yapılan Kazılar", *Belleten*, Cilt:18, Sayı:71 (Temmuz 1954), ss.357-372; Nimet Özgüç, "Kültepe Kazılarında Bulunan Mermer İdol ve Heykelcikler", *Belleten*, Cilt:21, Sayı:81 (Ocak 1957), ss.61-70; Önder Bilgi, "Kültepe Kazılarında Bulunmuş Olan İnsan Figürinleri", *Belleten*, Cilt:39, Sayı:154 (Nisan 1975), ss.201-208; Şengül G. Aydıngün, "Kültepe Tipi İki Mermer İdol", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı:77 (Mart-Nisan 1997), ss.12-14; Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neşa*, s.205-212, 238 vd.; Aydıngün, "Kentleşme ve Tunçun Keşfi:...", s.68-71; Kulakoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.98-114; Kulakoğlu, "Kültepe-Kaneş: A Second...", s.1014 vd.

³⁷¹ Aydıngün, "Kentleşme ve Tunçun Keşfi:...", s.39,69.

³⁷² Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neşa*, s.39-40; Günbattı, *Kültepe-Kaniş:...*, s.150; Kulakoğlu, "Kültepe-Kaneş: A Second...", s.1023-1024.

³⁷³ Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neşa*, s.38; Hans Hirsch, *Untersuchungen zur altassyrischen Religion*, Osnabrück: Biblio Verlag, 1972, s.27-28; Piotr Taracha, *Religions of Second Millennium Anatolia*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009, s.28-29.

³⁷⁴ Günbattı, *Kültepe-Kaniş:...*, s.152; Kulakoğlu, "Kaniş Karumu:...", s.66-67.

antlaşmayı içeren *Kt.00/k 6* tablet, Tanrıça Kubaba'nın adının geçtiği bir örnektir.³⁷⁵ Bununla birlikte Kültepe tabletlerinde, Kubaba'nın rahiplerinden de söz edildiği görülür. Öyle ki bu durum Kubaba rahiplerinin toplumsal açıdan sahip olduklarını önemli rolün bir işareti olarak anlaşılmaktadır. Bahsi geçen metinlerden bir tanesi, *Peruaşu/Peruwaş* adındaki bir Kubaba rahibinin mührünün bulunduğu son Kaniş kralı Zuzu dönemine ait olduğu belirlenen bir boşanma belgesidir.³⁷⁶ Başka bir belgede ise *Nakilit/Nakile'ed* isimindeki bir Kubaba rahibinin varlığı öğrenilmektedir.³⁷⁷ İlaveten bir Kubaba rahibine verilen paradan³⁷⁸ ya da Kubaba tapınağındaki sürüler için ödenen ücretten³⁷⁹ söz edilen başka metinler de bulunmaktadır. Görüldüğü üzere, bu kayıtlar tanrıça hakkında sınırlı bilgi vermesine rağmen tanrıçaya olan inancın varlığına ve tanrıça rahiplerinin toplum nazarındaki önemli statüsüne yönelik sonuçlar çıkarmak mümkündür. Peki söz konusu tanrıça Kubaba kimdir? ve Phryg Ana Tanrıçası Kybele ile ne tür bir bağlantısı vardır?

MÖ 2. binyıldan itibaren adı görülmeye başlayan Tanrıça Kubaba, Anadolu din tarihinde kendine yer edinmiş ve saygınlık görmüş önemli tanrıçalardan biridir. *Kubaba* ya da *Kupapa* şeklinde gördüğümüz tanrıça isminin *Gubaba* formu ise Mezopotamya'da ortaya çıkmaktadır.³⁸⁰ Bu tanrıçayı; Kültepe'de Eski Assurlu tüccarlarla bağlantılı olarak gün yüzüne çıkarılan çivi yazılı belgelerde, Alalah'taki (=Hatay/Reyhanlı yakınları)

³⁷⁵ Veysel Donbaz, "An Old Assyrian Treaty from Kültepe", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol.57 (2005), ss.63-68; Cahit Günbattı, "Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni", *Belleten*, Cilt:69, Sayı:256 (Aralık 2005), s.761-768.

³⁷⁶ Kt.k/k 1,2: Guido Kryszat, "Herrscher, Herrschaft und Kulttradition in Anatolien nach den Quellen aus den altassyrischen Handelskolonien - Teil 2: Götter, Priester und Feste Altanatoliens", *Altorientalische Forschungen*, Vol.33, No.1 (2006), s.113 (*Pè-er-wa-su-[x]*); Hasan Ali Şahin, "Kültepe Metinlerinde Geçen Rahip ve Rahibeler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:8 (1999), s.146, dpn.27; Klaas R. Veenhof, Jesper Eidem, *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, Fribourg-Göttingen: Academic Press-Vandenhoeck&Ruprecht, 2008, s.231.

³⁷⁷ Kt.n/k 1787,1-2: Kryszat, "Herrscher, Herrschaft und Kulttradition in Anatolien...", s.113 (*Na-ki-li-et*); Şahin, "Kültepe Metinlerinde Geçen Rahip ve Rahibeler", s.146, dpn.29; Veenhof, Eidem, *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, s.231.

³⁷⁸ BIN 6, 193, 5 ve KTH 36, 23-24: Ferris J. Stephens, *Old Assyrian Letters and Business Documents*, Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies, Vol.6, New Haven: Yale University Press-London: Humphrey Milford Oxford University Press, 1944, Plate LXI; Julius Lewy, *Die Kültepe-Texte aus der Sammlung Frida Hahn*, Berlin, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1930, s.35-36; Kryszat, "Herrscher, Herrschaft und Kulttradition in Anatolien...", s.112; Şahin, "Kültepe Metinlerinde Geçen Rahip ve Rahibeler", s.146, dpn.28; Veenhof, Eidem, *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, s.231; Hirsch, *Untersuchungen zur...*, s.28.

³⁷⁹ ICK 1, 139,10: B. Hrozný, *Inscriptions cunéiformes de Kultepe*, Vol.I, Prag: Státní Pedagogické Nakladatelství, 1952, s.117; Kryszat, "Herrscher, Herrschaft und Kulttradition in Anatolien...", s.112; Şahin, "Kültepe Metinlerinde Geçen Rahip ve Rahibeler", s.146, dpn.30; Hirsch, *Untersuchungen zur...*, s.28.

³⁸⁰ W. F. Albright, "The Anatolian Goddess Kubaba", *Archiv für Orientforschung*, Vol.5 (1928-1929), s.230.

onomastik adlarda, Boğazköy ve Ras Şamra (Ugarit) çivi yazısı metinlerinde, MÖ 1. binyılın başlarında Anadolu ve Kuzey Suriye Luvi Hiyeroglif metinlerinde, Aramice kayıtlarda ve Assur kaynaklarında görmekteyiz.³⁸¹ Bahsi geçen bu kayıtlarda tanrıça adına yapılan atıflar, aynı zamanda onun ve kültünün sahip olduğu önemi kanıtlar nitelik taşımaktadır. Zira Kubaba, MÖ 18. yüzyıldan itibaren Kargamış kentinin baş tanrıçası ve kraliçesi olarak bilinmektedir.³⁸² Kargamış'ın hem hâkim hem de politik rolü ile kadim ibadet yeri olan bu mühim merkezden Anadolu'nun diğer bölgelerine yayılmıştır.³⁸³ Yaklaşık MÖ 1770 olarak tarihlendirilen ve Ras Şamra (Ugarit) kökenli olduğu tahmin edilen bir silindir mühürdeki, "*Matrunna, Aplahanda'nın kızı, ilahi Kubaba'nın hizmetçisi*"³⁸⁴ ifadesinin yüksek olasılıkla Kargamış kralının kızıyla ilgili olduğu ve Kubaba'nın mevcudiyetinin en erken kanıtı olduğu kabul edilmektedir.³⁸⁵ Geçmiş Hitit Devleti'nin kuruluşunun da öncesine dayanan tanrıçanın, Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın (MÖ 1350-1320) Kargamış'ı fethiyle beraber Hitit devlet kültüründe kendine yer bulduğu ifade edilmektedir.³⁸⁶ Bu bakımdan Kubaba'nın Hitit dininde kendine yer edinme sürecini daha iyi anlayabilmek adına kısaca Hitit dininden söz etmek gerekmektedir.

Çok tanrılı bir dinî inanca sahip olan Hititler, nasıl ki Anadolu'nun ilk birleştirici gücü olduysalar, inanç bağlamında değerlendirildiğinde de oluşturdukları pantheonları ile yine birleştirici bir rol üstlenmişlerdir. Bu özelliğiyle Hitit pantheonu, Anadolu ve Suriye kentlerinde tapınım gören çeşitli yerel pantheonunların bir araya getirilmesiyle, kısacası değişik kökenlere sahip farklı unsurların başarılı bir şekilde harmanlanmasıyla

³⁸¹ Albright, "The Anatolian Goddess Kubaba", s.229 vd.; Emmanuel Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne, et le problème des origines de Cybèle", *Éléments Orientaux dans la Religion Grecque Ancienne, Colloque de Strasbourg 22-24 mai 1958*, Paris: Presses Universitaires de France, 1960, ss.113-128; J. D. Hawkins, "Kubaba. A. Philologisch", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.6, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1980-1983, ss.257-261; Friederike Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth, 1983, s.18-20; Vermaseren, *Cybele and Attis*..., s.24.

³⁸² Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1994, s.406; Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne...", s.120; Hawkins, "Kubaba. A. Philologisch", s.257.

³⁸³ Manfred Hutter, "Chapter Six: Aspects of Luwian Religion", *The Luwians*, ed. H. Craig Melchert, Leiden-Boston: Brill, 2003, s.272; Bittel, *Hattusha: The Capital...*, s.134.

³⁸⁴ Albright, "The Anatolian Goddess Kubaba", s.229; Hawkins, "Kubaba. A. Philologisch", s.257; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.19.

³⁸⁵ Hawkins, "Kubaba. A. Philologisch", s.257.

³⁸⁶ Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s.406; Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, Oxford: Oxford University Press, 2002, s.149.

oluşturulmuş karışık bir yapıdır.³⁸⁷ Öyle ki başta Hatti tanrılarının çoğunlukta olduğu ve en erken unsur olarak Hatti etkisinin gözlemlendiği inanç sisteminde³⁸⁸, Hititlerin Anadolu'da merkezî bir güç hâline gelerek siyasal açıdan genişlemeleriyle pantheonun kapsamı ve tanrılarının sayısında da artış ortaya çıkmıştır.³⁸⁹ Bunun sonucunda Hitit dinî üzerinde farklı etkiler görülmeye başlanmış ve bu etkiler arasında en güçlü ve yaygın olanı Hurri etkisi olmuştur.³⁹⁰ Hitit tahtına çıkan I. Tuthaliya'nın (yak. MÖ 1420) muhtemelen Kizzuwatnalı Nikalmati ile olan evliliği neticesinde imparatorlukta Hurri etkisinin ön plana çıkmaya başladığı ve Şuppiluliuma döneminde ise bu etkinin hız kazandığı düşünülmektedir.³⁹¹ Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın Suriye ve Kizzuwatna'da (=Adana ve çevresi) gerçekleştirdiği askerî seferler sonucunda mevcut Hatti tanrıları arasına ele geçirdiği bölgelerdeki yerel halkın Hurri, Luvi ve Mezopotamya kökenli tanrıları da eklenerek pantheon genişletilmiştir.³⁹² Hitit kralı III. Hattuşili (MÖ 1267-1240) ve eşi Hurri kökenli Puduhepa döneminde ise Hurri etkisi doruk noktasına ulaşmış ve genişleyen pantheonda çeşitli tanrıların birbirleriyle eşleştirilmeleri suretiyle bazı düzenlemeler yapılarak pantheonun Hurrileşmesi sağlanmıştır.³⁹³ Gerçekleştirilen bu senkronizasyon, düzenlemelerde büyük bir etkisinin olduğu bilinen ve aynı zamanda Kizzuwatnalı bir rahibe olan³⁹⁴ kraliçe Puduhepa'nın duasında açıkça görülmektedir.³⁹⁵ Dolayısıyla Hitit inanç sistemi içerisinde; Hint-Avrupalı Tanrılar (Hitit-Luvi-Pala), Asyanik Tanrılar (Hatti-Hurri-Sümer), Indo-Ari Tanrılar (Eski Hint) ve Semitik Tanrılar (Assur-Babil) olacak şekilde bir gruplandırma yapılabilse de aslında değişen tek şey tanrıların isimleridir, özlerinde bir değişim görülmez, yani Hitit pantheonunun baş

³⁸⁷ Volkert Haas, "Hitit Dini", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk*, ed. Wenzel Jacob, Bonn: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.438; Dinçol, "Hititler", s.77.

³⁸⁸ Taracha, *Religions of Second...*, s.36; Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında...*, s.123.

³⁸⁹ Gary Beckman, "The Religion of the Hittites", *Biblical Archaeologist*, Vol.52, No.2/3 (Jun.-Sep., 1989), s.99; Bryce, *Life and Society in...*, s.135-136.

³⁹⁰ Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında...*, s.124.

³⁹¹ Hout, "Hitit Krallığı...", s.15; Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında...*, s.124.

³⁹² Yasemin Arıkan, "Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:38, Sayı:1-2 (1998), s.275-276.

³⁹³ Bryce, *Life and Society in...*, s.136-137; Beckman, "The Religion of the Hittites", s.99; Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında...*, s.124; Dinçol, "Hititler", s.79; Arıkan, "Hitit Dini Üzerine...", s.277.

³⁹⁴ O. R. Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford: Published for the British Academy by Oxford University Press, 1977, s.17.

³⁹⁵ KUB, 21, 27: "Arinna'nın Güneş Tanrıçası, sen tüm ülkelerin kraliçesisin! Hatti ülkesinde Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın adını taşıyorsun ama sedir diyarındaki topraklarda taşıdığın isim Hepat'tır.". Albrecht Goetze tarafından yapılan İngilizce çeviri için bkz. James B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Third Edition, Princeton-New Jersey: Princeton University Press, 1969, s.393.

tanrısı olan Fırtına tanrısının Hattice adı *Taru* iken Hurrice adı *Teşup*'tur. Eşinin ise Hattice adı *Wuruşema* iken Hurrice adı *Hepat*'tır.³⁹⁶ Söz konusu durum aynı zamanda Hitit dininin ne kadar kapsamlı ve ayrıcalıklı olduğunu gözler önüne sermektedir. Öyle ki bu ayrıcalık Hititlerin "*Bin Tanrılı*"³⁹⁷ pantheonu kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu kavram aslında egemenliklerinin çok geniş bir alana yayıldığını ve çok sayıda insanı kapsadığını ifade etmesi açısından³⁹⁸ bir bakıma politik bir öneme de sahiptir. İşte böyle çok çeşitli tanrıların bulunduğu zengin bir pantheonda Hurri kökenli Tanrıça Kubaba³⁹⁹ da kendine yer edinmiştir.

Hititler'de dinî inanç kapsamında siyasi antlaşma metinlerinden, fal ve kehanet metinlerinden, bayramlardan, dualar ve ritüellerden söz eden farklı kayıtlar, çeşitli tanrı isimlerinin geçmesinden dolayı oldukça önemli bir yere sahiptir.⁴⁰⁰ Zira bu tür metinler, o dönemde tapınım gören tanrı ve tanrıçaların tespit edilmesinde ve dinî inanca dair bir hiyerarşinin oluşturulmasında mühim bir işleve sahiptir. Bu bakımdan, Boğazköy çivi yazılı metinlerinde Kubaba'nın adının geçtiği birçok kayıt bulmak mümkündür.⁴⁰¹ Öyle ki Tanrıça Kubaba'nın isminin anıldığı bu kayıtlardan biri, I. Şuppiluliuma ve Kargamış kralı Şarri-Kuşuh arasında yapılan bir antlaşmaya (KUB XIX 27) ait olan kayıttır.⁴⁰² I. Şuppiluliuma'nın oğlu II. Murşili tarafından yazılan ve babasının Kargamış'taki çeşitli faaliyetlerinden söz edilen başka bir kayıta, Tanrıça Kubaba'nın bu kentte bir tapınağı olduğundan söz edilmektedir.⁴⁰³ II. Muwatalli'nin (MÖ 1290-1273) dua metninde (CTH

³⁹⁶ Meltem Doğan-Alparslan, "Hitit Dini ve Tanrıları", *Hititolojiye Giriş*, ed. Metin Alparslan, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2009, s.119.

³⁹⁷ Ahmet Ünal'a göre "*Bin Tanrılı*" terimi biraz abartılıdır. Bu terim metinlerde "*tüm tanrılar, binlerce tanrı*" anlamlarında kullanılmıştır: bkz. Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, Cilt:II, s.76.

³⁹⁸ Bryce, *Life and Society in...*, s.136.

³⁹⁹ Gurney, *Some Aspects of...*, s.14; Taracha, *Religions of Second...*, s.119.

⁴⁰⁰ Ian Rutherford, *Hittite Texts and Greek Religion: Contact, Interaction, and Comparison*, Oxford: Oxford University Press, 2020, s.24; Gurney, *Some Aspects of...*, s.6; Dinçol, "Hititler", s.77; Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, Cilt:II, s.77; Ayrıca çeşitli antlaşma metinlerinde geçen tanrı listeleri için bkz. Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.

⁴⁰¹ Bu metinlerin ayrıntılı listesi için bkz. Hawkins, "Kubaba. A. Philologisch", s.257-258; Albright, "The Anatolian Goddess Kubaba", s.229; B. H. L. van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Part I, Leiden-New York-Köln: Brill, 1998, s.264-266; Manfred Hutter, "Kubaba in the Hittite Empire and the Consequences for her Expansion to Western Anatolia", *Hittitology today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday: 5^e Rencontres d'archéologie de l'IFEA, Istanbul 21-22 novembre 2014*, ed. Alice Mouton, İstanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes, 2017, s.114-115.

⁴⁰² Emmanuel Laroche, "Documents Hiéroglyphiques Hittites Provenant du Palais d'Ugarit", *Ugaritica III*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1956, s.121.

⁴⁰³ H. G. Güterbock, "Carchemish", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.13, No.2 (Apr., 1954), s.109-110; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, 1. Baskı, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2001, s.97;

381) ise Kubaba'nın adının diğer tanrılar arasında anıldığı görülmektedir.⁴⁰⁴ İlâveten, Ammihatna Ritüeli, Šamuha Istar'ı Festivali ve İšuwa Festivali gibi farklı metinlerde Tanrıça Kubaba'nın ismi anılmakla beraber çeşitli tanrılar ile birliktelik oluşturduğu da görülmektedir.⁴⁰⁵ Ancak Hitit döneminde tapınım gören bu tanrılar arasındaki hiyerarşi dikkate alındığında Kubaba'nın hiyerarşide çok daha geri planda bir tanrısal güç olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hitit dinî inancında önemli bir yer olan Yazılıkaya'da tasvir edilen tanrıların arasında yer almaması⁴⁰⁶ bu durumun en somut göstergelerinden biridir ve sahip olduğu konumu açıkça ortaya koymaktadır.

Tanrıça Kubaba tasvirinin Yazılıkaya'da tasvir edilen tanrılar/tanrıçalar arasında olmamasına rağmen ikonografik açıdan değerlendirildiğinde, Hepat ve Kubaba arasında özellikle de bazı temsillerde bir tanrısal devamlılığın sembolü olarak yorumlanabilecek birtakım benzerlikler bulunmaktadır. Aradaki bu çeşitli benzerlikler dikkatli bir şekilde incelendiğinde, geçmişten o güne hiç de yabancı olunmayan birtakım unsurların mevcut olduğu göze çarpmaktadır. Böylece ikonografik temsiller arasındaki bu tür yakınlıklar, önemli tarihsel simgeleri barındıran nitelik taşımaktadır. Söz konusu bu benzerliklerden biri, Yazılıkaya'da tasvir edilen Tanrıça Hepat'ın, kutsal hayvanı olarak kabul edilen bir panterin üzerinde betimlenmiş olmasıdır.⁴⁰⁷ Bu temsil, Çatalhöyük ve Hacılar'daki vahşi hayvanlarla yakın ilişki içinde bulunan tanrıça tasvirlerini akıllara getirmektedir. Bunun dışında Hepat'ın uzun elbisesi ve yüksek polosu, Kubaba'nın ve sonrasında Kybele'nin kıyafeti ve taktığı yüksek polosları ile yakınlık göstermektedir.⁴⁰⁸ Tanrısal devamlılığa işaret edebilecek bir diğer unsur ise Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın altından yapılmış bir heykelciğinde dikkat çekmektedir. Burada tanrıçanın aslan ayaklı tahtında oturması

Hutter, "Kubaba in the Hittite Empire...", s.114. Kubaba Tapınağı hakkında detaylı bilgi için bkz. C.L. Woolley, R.D. Barnett, *Carchemish: Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum*, Part III: The Excavations in the Inner Town and the Hittite Inscriptions, London: The Trustees of the British Museum, 1952, s.211-212.

⁴⁰⁴ Itamar Singer, *Hittite Prayers*, Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature, 2002, s.85-95.

⁴⁰⁵ Hawkins, "Kubaba. A. Philologisch", s.258; Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s.406-407; Hutter, "Kubaba in the Hittite Empire...", s.114-115.

⁴⁰⁶ Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne...", s.119; Hawkins, "Kubaba. A. Philologisch", s.258; Hutter, "Kubaba in the Hittite Empire...", s.115.

⁴⁰⁷ Ekrem Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, Ankara: Republic of Turkey Ministry of Culture, 2001, s.124,126, Fig.53a-b; Gurney, *Some Aspects of...*, s.22, Plate 1/a; Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins...*, s.313; Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, s.28; Ömer Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:29, Sayı:1-4 (1978), s.203; Turgut Yiğit, Ali Özcan, Kurtuluş Kıymet, *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016, s.34.

⁴⁰⁸ Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", s.199,203; Yiğit vd., *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, s.34.

ve kucağında çıplak bir çocuk bulunması⁴⁰⁹; hem Neolitik ve Kalkolitik dönemlerde gördüğümüz doğuran, besleyen, büyüten bir anne temsilini hem de yabani hayvanlarla arasındaki yakın ilişkiyi yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır. Öyle ki söz konusu örneklerdeki bu türden simgelere farklı biçimlerde ilerleyen dönemlerdeki Kubaba ve Kybele temsillerinde rastlamak olasıdır. Böylece Fahri Işık'ın ifadesiyle, Çatalhöyük'ten doğan düşünce binlerce yıldır hafızalardan silinmemiş, tekrarlanarak devam etmiştir.⁴¹⁰ Aynı zamanda bu noktada Hititler tarafından tapınım gören ve *Kara Tanrıça* olarak adlandırılan bir tanrıçanın varlığından da söz etmek gerekmektedir. Hitit metinlerinde adı geçen Kara Tanrıça ile Pessinus'ta siyah bir gök taşıyla temsil edilen Ana Tanrıça Kybele arasında bir bağlantı kurulmuş ve tanrısal bir devamlılığın önemli işareti olarak değerlendirilmiştir.⁴¹¹

Görüldüğü üzere, Hititler döneminde daha ikincil bir konumda olduğu anlaşılan Kubaba, asıl önemini ve yüksek statüsünü Hitit Devleti'nin yıkılışının ardından kurulan Geç Hitit Devletleri döneminde ve özellikle de Kargamış'ın yükselişi ile birlikte MÖ 1. binyılın başlarından itibaren kazanmıştır.⁴¹² Kubaba kültürünün merkezi hâlinde bulunan Kargamış'tan, bu kültürün varlığına ve önemine yönelik çok sayıda kanıt elde edilmiştir. Bu bakımdan kadim tapınım merkezi olan bu kentte "*Karkamış'ın Kraliçesi*"⁴¹³ olarak adlandırılması hiç şaşırtıcı değildir. Başta Kargamış olmak üzere çeşitli yerlerden gelen Kubaba tasvirleri, tanrıçanın ikonografik özelliklerine ait bazı ayrıntıları ortaya koyarak karşılaştırma yapılmasına imkân tanımaktadır. Bu tasvirleri yakından incelediğimizde; Kargamış'tan gelen bir Kubaba kabartmasında tanrıça önden, ayakta durur bir şekilde ve uzun bir elbiseyle tasvir edilmiştir.⁴¹⁴ Kargamış'tan gelen bir başka tasvirde tanrıçanın

⁴⁰⁹ Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, s.181-182, Fig.94-95; A. Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, İstanbul: Akbank, 1992, s.102-103, res.103; Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, s.29-30.

⁴¹⁰ Işık, "Neolitik Çağ'dan Klasik Dönem'e Anadolu...", s.343.

⁴¹¹ Füzün Kinal, "Kara Tanrıça Olarak Kybele", *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Ankara*, Cilt:1, 1986, ss.235-239; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.436.

⁴¹² Bryce, *Life and Society in...*, s.149; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.68.

⁴¹³ Kurt Bittel, "Kubaba. B. Ikonographie", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.6, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1980-1983, ss.261-264; J. D. Hawkins, "Kubaba at Karkamış and Elsewhere", *Anatolian Studies*, Vol.31 (1981), ss.147-176; Güterbock, "Carchemish", s.110; Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne...", s.120.

⁴¹⁴ Winfried Orthmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1971, Tafel 34/e; Woolley, Barnett, *Carchemish:...*, Part III, Plate B.62/a; Bittel, "Kubaba. B. Ikonographie", s.261, Abb.1; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.293, Kat.Nr.9, Tafel 3/3; Machteld J. Mellink, "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien: Festschrift für Kurt Bittel*, Band I/II, ed. R. M. Boehmer-H. Hauptmann, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1983, s.354-355, Tafel 71/2.

rozetlerle bezenmiş yüksek süslü bir polos taktığı ve elinde tuttuğu nar ile profilden tasvir edildiği görülmektedir.⁴¹⁵ Bir diğer Karkamış örneğinde de tanrıça yüksek polos, uzun elbisesi; sağ elinde ayna, sol elinde nar ile bir aslanın üzerinde kurulu tahtında oturur pozisyonda ve profilden tasvir edilmiştir.⁴¹⁶ Malatya'dan gelen bir başka Kubaba tasvirinde, sol tarafta bir aslanın üzerinde Karhuha betimlenmiş; sağ tarafta ise uzun duvakla desteklenen yüksek polos, uzun elbisesi ve elinde tuttuğu ayna ile betimlenen Kubaba, bir boğa üzerindeki tahtında oturur pozisyonda tasvir edilmiştir.⁴¹⁷ İlâveten Birecik, Zincirli ve Ancuzköy'den gelen tasvirlerde Kubaba'yı diğer örneklerle benzer olarak yüksek polos, uzun elbisesi, elinde tuttuğu ayna ve nar gibi temel atribüleri ile ayakta ya da oturur pozisyonda profilden görmek mümkündür.⁴¹⁸

Tanrıça Kubaba tasvirlerinde sıklıkla karşılaşılan atribülerin başında ayna ve nar gelirken, tek bir örnekte buğday sapına rastlanmıştır.⁴¹⁹ Kubaba'nın sıkça elinde tuttuğu ayna, kadınlığının ve güzelliğinin bir sembolüdür.⁴²⁰ Giyim olarak ise uzun bir elbise giymektedir ve yüksek süslü bir polos takmaktadır.⁴²¹ Ayrıca Kubaba'nın yukarıda da bahsedildiği üzere aslan ve boğa gibi hayvanlarla birlikte tasvir edildiği görülmektedir. Kubaba tasvirlerinde görülen bu türden bir çok özelliğin ilerleyen dönemlerde Kybele tasvirlerinde de gözlemlenmesi, bu iki tanrıçanın aynı tanrıça olduğu ve tanrısal bir devamlılığa işaret ettiği şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur. Bu yorum ilk kez W. F. Albright tarafından dile getirilmiş ve daha sonra Emmanuel Laroche ile yaygınlık

⁴¹⁵ Orthmann, *Untersuchungen zur...*, Tafel 23/b; Woolley, Barnett, *Carchemish:...*, Part III, Plate B.39/a; Bittel, "Kubaba. B. Ikonographie", s.262, Abb.2; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.292, Kat.Nr.6, Tafel 2/3; Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, s.217, Fig.106; Darga, *Hitit Sanatı*, s.250, res.257; Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.130, res.150.

⁴¹⁶ C.L. Woolley, *Carchemish: Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum*, Part II: The Town Defences, London: The Trustees of the British Museum, 1921, Plate B.19/a; Orthmann, *Untersuchungen zur...*, Tafel 29/f; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.291, Kat.Nr.2, Tafel 1/3; Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, s.218, Fig.107; Darga, *Hitit Sanatı*, s.242, res.250; Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.131, res.151/a.

⁴¹⁷ Orthmann, *Untersuchungen zur...*, Tafel 42/f; Bittel, "Kubaba. B. Ikonographie", s.263, Abb.3; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.291, Kat.Nr.1, Tafel 1/2; Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, s.216, Fig.105; Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.129, res.149.

⁴¹⁸ Birecik: Orthmann, *Untersuchungen zur...*, Tafel 5/c; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.292, Kat.Nr.8, Tafel 3/2. Zincirli: Orthmann, *Untersuchungen zur...*, Tafel 58/e; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.292, Kat.Nr.7, Tafel 3/1; Ancuzköy: Orthmann, *Untersuchungen zur...*, Tafel 5/g.

⁴¹⁹ Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne...", s.123; Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s.408; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.27-36; Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", s.200-201; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.74.

⁴²⁰ Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne...", s.123; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.74.

⁴²¹ Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", s.201; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.72.

kazanarak geniş çapta destek görmüştür.⁴²² Bu durum Anadolu'da Neolitik dönemlerden itibaren görülmeye başlayan Ana Tanrıça inanç geleneğinin tarihsel devamlılığı olarak değerlendirilmiştir. Ömer Çapar'a göre, Phrygler Anadolu yarımadasının iç kesimlerine doğru ilerlediklerinde yerli halk tarafından Kubaba adıyla tapınım gören bir tanrıça bulmuş olmalıydır çünkü Kargamış ve çevresine merkezlenen Kubaba tapınımı batıya Karkamış-Tabal yoluyla geçmiş olabilir ve böylece Phryg ve Tabal ülkeleri arasındaki kültürel etkileşim sonucunda tanrıçanın Phryglere geçmesi muhtemel görünmektedir.⁴²³ Nitekim, MÖ 1. binyılda Tabal bölgesindeki Kululu (X.9/1), Çiftlik (X.11), Sultanhan (X.14), Kayseri (X.15), Karaburun (X.18), Kululu (X.20/5) ve Bulgarmaden (X.45) yazıtlarında Tanrıça Kubaba'nın adı karşımıza çıkmaktadır.⁴²⁴ Ayrıca Lydia'nın başkenti Sardeis'te bulunarak MÖ 570 tarihi öncesine konumlandırılması gerektiği düşünülen bir çömlek parçasında geçen "*Kuvav(a)*" kelimesinin büyük ölçüde Kubaba ile bağlantılı olduğu varsayılmakta ve bu bağlantının izleri Herodotos'ta yer alan "*Kybebe*" isminde de görülmektedir.⁴²⁵

Lynn E. Roller başta olmak üzere Kubaba ve Kybele arasındaki benzerliklerin yüzeysel boyutta değerlendirilebileceği; genel anlamda ele alındığında ise her iki tanrıçanın farklı karakterlere sahip olduğunu ileri süren çeşitli eleştirel yaklaşımlar da bulunmaktadır.⁴²⁶ Bu eleştirel yaklaşımlara göre, Ana Tanrıça Kybele'nin dış görüntüsü bazı yönlerden Kubaba ile benzerlik göstererek her iki tanrıça arasındaki bir etkileşimin izlerini açıkça göstermektedir. Ancak detaylara inildiğinde bu etkileşimin tanrıçaları özdeşleştirmek yerine farklı özelliklere sahip olduklarını gösterdiği ifade edilmektedir.

⁴²² Albright, "The Anatolian Goddess Kubaba", ss.229-231; Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne...", ss.113-128. Kubaba ve Kybele arasındaki tanrısal devamlılık için bkz. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s.408; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.17-18; Gurney, *Some Aspects of...*, s.18; Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.358-359; Bittel, *Hattusha: The Capital...*, s.150; Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", s.201; Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, s.3; Işık, "Neolitik Çağ'dan Klasik Dönem'e Anadolu...", s.343.

⁴²³ Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", s.195,201.

⁴²⁴ J. D. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Vol.I: Inscriptions of the Iron Age, Part 2:Text Amuq, Aleppo, Hama, Tabal, Assur Letters, Miscellaneous, Seals, Indices, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2000, s.443,449,466,473,481,489,523.

⁴²⁵ Hdt. V.102; M. Roberto Gusmani, "Der Lydische Name der Kybele", *Kadmos*, Vol.8, No.2 (1969), ss.158-161, Abb.1; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.23; Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s.408; Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.189.

⁴²⁶ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.68-82; Hutter, "Kubaba in the Hittite Empire...", s.120; Rutherford, *Hittite Texts and Greek Religion...*, s.167; Lynn E. Roller, "The Phrygian Character of Kybele: The Formation of an Iconography and Cult Ethos in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990*, ed. A. Çilingiroğlu-D. H. French, Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara, 1994, ss.189-198; Birgitte Bøgh, "The Phrygian Background of Kybele", *Numen*, Vol.54, No.3 (2007), s.315.

Bu farklılıkların başında ise tanrıçaların isimleri gelmektedir. Phryg Ana Tanrıçası'nın ismi Paleo-Phrygçe yazıtlarda açıkça görüldüğü üzere *Matar* yani *Anne*'dir ve bu isme bir kez *Areyastin*, iki kez de *Kubileya/Kubeleya* sıfatı eşlik ederken; Kubileya sıfatı muhtemelen topografik bir özelliği vurgulamakta ve bu sıfat tanrıçanın yaygın olarak bilinen *Kybele* ismine kaynaklık etmektedir.⁴²⁷ Kubaba ise sadece tanrıçanın adıdır. Bu bakımdan dilbilimsel anlamda ele alındığında Kubaba ve Kybele isimleri arasındaki benzerliğin yalnitıcı olduğu; Phrygler'de Ana Tanrıçası'nın asıl ismi olan Matar ile Kubaba arasında bir benzerlik bulunmamasının her iki tanrıça arasındaki önemli bir fark olduğu ifade edilmiştir.⁴²⁸ İleri sürülen diğer farklılık; Kubaba bir Ana Tanrıça değildir ve otururken, ayakta ya da profilden olmak üzere çok çeşitli şekillerde tasvir edilmiştir. Matar ise isminde de anlaşılacağı üzere bir Ana Tanrıça'dır ve her zaman önden ayakta durur bir şekilde tasvir edilmiştir.⁴²⁹ Ayrıca Kubaba bir kent tanrıçasıdır ve dağlarla bir bağlantı göstermemektedir. Fakat Matar'ın dağlarla olan ilişkisi açıkça görülmektedir.⁴³⁰ Bir başka farklılık da Kubaba'nın temsillerinde sıklıkla görülen atribülerin ayna ve nar olmasına rağmen Phryg Ana Tanrıçası'nın tasvirlerinde ayna yoktur, nar ise bir örnek ile sınırlıdır. Ancak Phryg Ana Tanrıçası Kybele genellikle avcı kuşlar ile birlikte temsil edilmektedir.⁴³¹ Son olarak ifade edilen ayrım ise Kubaba farklı tanrılarla birlikte tasvir edilebilirken; Phryg Ana Tanrıçası tek bir örnek dışında daima yalnız tasvir edilmiştir. Ayrıca antropomorfik olarak betimlenen tek Phryg tanrıçasıdır.⁴³² Tüm bu söz edilen farklılıklardan yola çıkarak, Kubaba ile Phryg Ana Tanrıçası Kybele arasındaki bazı biçimsel benzerlikler kabul edilmekle birlikte esasen her iki tanrıçanın özdeşliği konusu sorunlu bulunmaktadır.⁴³³

Nihayetinde, Anadolu'da Neolitik dönemlerden itibaren başlamak üzere doğuran, besleyen ve hâkim gücü elinde bulunduran bir Ana Tanrıça inancının var olduğu açık şekilde görülmektedir. Bu inancın binlerce yıl boyunca farklı yerleşim merkezlerinde ve

⁴²⁷ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.70-71; Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.189-190.

⁴²⁸ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.70; Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.189; Bøgh, "The Phrygian Background...", s.315.

⁴²⁹ Bøgh, "The Phrygian Background...", s.315; Hutter, "Kubaba in the Hittite Empire...", s.120; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.72; Rutherford, *Hittite Texts and Greek Religion...*, s.167.

⁴³⁰ Rutherford, *Hittite Texts and Greek Religion...*, s.167; Hutter, "Kubaba in the Hittite Empire...", s.120; Bøgh, "The Phrygian Background...", s.315; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.80.

⁴³¹ Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.191; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.74; Bøgh, "The Phrygian Background...", s.315.

⁴³² Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.192; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.81; Bøgh, "The Phrygian Background...", s.315.

⁴³³ Ana Tanrıça Kybele bir sonraki bölümde detaylarıyla ele alınacaktır.

farklı yaşam biçimlerine sahip toplumlarda oldukça benzer şekilde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Zira Ana Tanrıça inancının varlığı ile ilgili yapılan çeşitli varsayımların aksine başta vahşi hayvanlarla olan yakınlığı ve her alandaki egemen rolü ile bu inancın tarihsel bir devamlılığı temsil ettiği kesinlikle göz ardı edilmemelidir. Nitekim binlerce yılı kapsayan uzun süreçte, birtakım farklılıklarla süregelen benzer temsil biçimlerinin varlığını tesadüfi olarak açıklamak muhtemelen yetersiz kalacaktır. Yılların getirdiği kültürel birikim ile beraber çeşitli toplumlarda farklı isimlerle anılıyor olsalar da özünde değişmeyen; köklü geçmişiyle gelişen ve geçmiş kültürlerin de etkisiyle şekillenen bir Ana Tanrıça inancının en somut örneği olan Kybele, bu özelliğinden dolayı Phrygler ile birlikte Anadolu'da doruk noktasına ulaşmıştır. Fakat yalnızca Phrygler ile kalmamış, geniş bir alana yayılarak farklı toplumlarda da etkisini sürdürmüştür.

2.2. Phrygler'de Kybele İnancı

MÖ 1. binyıl Anadolu'sunda kendilerine has kültürleri ve özgün karakterleriyle derin izler bırakan Phrygler, geçmişi Anadolu'nun prehistorik dönemlerine dayanan dinî inançlarıyla Anadolu'nun bu dönemki din tarihine yön vermişlerdir. Ana Tanrıça Kybele inancı çerçevesinde şekillenen ve Phryglerin Anadolu'ya geldikten sonra benimsedikleri düşünülen bu inanç sisteminde, çağdaş kültürlerle yaşanan etkileşimden kaynaklanan birtakım benzerlikler de kendi bünyesinde başarıyla harmanlanmıştır. Neredeyse tek tanrılı bir inanca sahip imaj çizen Phryg dinî, böylece dönemin çok tanrılı dinî inanç sistemlerinden oldukça farklı bir görünüm sergilemiştir. Phrygler ile birlikte inanç ve tapınım bağlamında birleşik bir imge olarak doruk noktasına çıkan Ana Tanrıça Kybele, yalnızca Phryglerin yaşamlarını tümünden etkilemekle kalmamış, aynı zamanda etkisini yüzyıllar boyunca sürdürerek birçok toplumun inanç tarihinde kendine yer edinmiştir. İlginçtir ki farklı pek çok toplum tarafından tapınım görmesine rağmen tanrıçanın Phryg kökenleri unutulmamış, kadim bir Anadolu ve Phryg Tanrıçası olarak anılmaya devam etmiştir.

Phrygler ile öylesine bütünleşmiş olan Ana Tanrıça Kybele'nin sahip olduğu güç ve önemi gerek ikonografik olarak tek temsil edilen gerekse yazılı kaynaklarda açık bir şekilde onaylanan tek Phryg tanrısı olmasından anlamak mümkündür.⁴³⁴ Öyle ki sınırlı sayıdaki Paleo-Phrygçe yazıtlardan elde edilen bilgilere göre tanrıça Phrygler tarafından *Ana* anlamına gelen *Matar* ismiyle benimsenmiştir ve bu isim Paleo-Phrygçe yazıtlarda çok defa yer almıştır.⁴³⁵ Bu yazıtlar içerisinde *Matar* adı tek başına kullanılabildiği gibi üç örnekte de bir sıfat eşliğinde kullanıldığı görülmektedir. Bu sıfatlardan henüz anlamı belirsiz olan *Areyastin*⁴³⁶ bir kez; *Kubileya/Kubeleya*⁴³⁷ sıfatı ise iki kez kullanılmıştır. *Kubileya* sıfatının Phryg dilinde *dağ* anlamına gelen bir kelime ya da belirli dağları ima eden bir isim olabileceği varsayılmakta ve böylece tanrıça *Matar Kubileya* yani *Dağın*

⁴³⁴ Akurgal, *Phrygische Kunst*, s.99-100; Susanne Berndt-Ersöz, "The Phrygian Mother Goddess and her Companions: On Phrygian Religious Iconography", *Bilkent University Newsletter of the Department of Archaeology & History of Art*, No.3 (2004), s.41; Lynn E. Roller, "Phrygian Myth and Cult", *Source: Notes in the History of Art*, Vol.7, No.3/4 (Spring/Summer 1988), s.43.

⁴³⁵ Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.11 vd.: M-01 c, M-01 d I, M-01 d II, M-01 e, W-01 a, W-01 b, W-03, W-04, W-06, B-01. Ayrıca bkz. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.89-90; Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.189.

⁴³⁶ Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.36-39: W-01 a; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.90; Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.189.

⁴³⁷ Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.45-47: W-04 (*Kubeleya*); s.62-68: B-01 (*Kubileya*); Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.90; Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.189.

Anası olarak anılmaktadır.⁴³⁸ Tanrıça'nın Phryg dilindeki Kubileya sıfatının ise Yunanca ismi olan *Kybele*'ye kaynaklık ettiğine inanılmaktadır.⁴³⁹ Amaseialı Strabon tarafından ifade edildiği üzere, *Kybele* ismini *Kybelon Dağı*'ndan aldığı gibi *Dindymene* ismini de üst tarafındaki *Dindymon Dağı*'ndan almıştır.⁴⁴⁰ Tanrıça'nın günümüzde dahi özellikle *Kybele* adıyla geniş oranda tanınırlık kazanmış olmasına rağmen Phrygler tarafından *Matar*, *Matar Areyastin* ya da *Matar Kubileya/Kubeleya* olarak benimsendiği; ilaveten *Agdistis* yani *Kaya Kadın*⁴⁴¹ olarak anıldığı da bilinmektedir. Bunların dışında Strabon tarafından verilen bilgiye göre tanrıça, Phrygler tarafından tapınım gördüğü yerler ile bağlantılı olarak *Idaea*, *Dindymene*, *Sipylene* ve *Pessinuntis* gibi sıfatlarla birlikte de anılmıştır.⁴⁴²

Phryg dinî inancına yönelik günümüze ulaşmış en somut kanıtlar; sınırlı sayıda bulunan Phryg diline ait yazılı kaynaklar, Phryg kült anıtları, Ana Tanrıça *Kybele*'nin ikonografik temsilleri ve Antik Çağ yazarlarının bu inanca dair aktarımları gibi çeşitli arkeolojik, epigrafik ve edebî kaynaklardan elde edilmektedir. Bu bilgiler ışığında ele alabileceğimiz Phryg dininin yine de büyük ölçüde gizemli yönünü korumaya devam ettiği görülmektedir. Phryg Ana Tanrıçası'nın gizemli yönü genellikle dağlık, kayalık alanlarda; vahşi doğa ve yabani hayvanlar üzerindeki egemenliğini yansıtacak nitelikte tabiatın derinliklerinde konumlanmış, tanrıçanın onuruna yapılan mistik ve etkileyici kült anıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Böylece buradan tanrıçanın en karakteristik özelliklerinden birinin dağlar ile olan yakın bağlantısında gizli olduğu görülmektedir.⁴⁴³ Zira bu bağlantı tanrıçanın ismine de doğrudan yansımış ve kendisine *Matar Kubileya* yani *Dağın Anası* denilmiştir.

Ana Tanrıça *Kybele*, isminden de anlaşılacağı üzere Phryglerin ve tüm tabiatın annesidir. Geçmiş Anadolu'nun tarih öncesi dönemlerine dayanan bir geleneğin tanrısal devamlılığı olarak zaman içinde ortaya çıkan tüm etkileşim ve değerler ile bütünleşmiş evrensel bir imgedir. Dağlık alanlar tanrıçanın evi, vahşi hayvanlar en yakın yoldaşdır.

⁴³⁸ Mary Jane Rein, "Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type", *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, ed. Eugene N. Lane, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1996, s.226; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.92.

⁴³⁹ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.90; Rein, "Phrygian Matar: Emergence...", s.224.

⁴⁴⁰ Strab. XII.5.3; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.90.

⁴⁴¹ Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.436; Sevin, "Phrygler", s.236; Çapar, "Anadolu'da *Kybele* Tapınımı", s.194. Antik kaynaklarda *Agdistis* isminin geçtiği anlatımlar *Kybele-Attis* kültü kapsamında bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

⁴⁴² Strab. X.3.12; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.90.

⁴⁴³ Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.437.

Gök kubbenin altındaki uçsuz bucaksız doğa, ulu dağlar ve yalçın kayalar tamamen O'nun tapınağıdır.⁴⁴⁴ Phryglerin yaşamlarının her alanına nüfuz eden yegâne güçtür. Bu güç ve kudret sembolü tanrıçanın Phryg dinsel yaşamındaki etkisinin en somut kanıtları ikonografik temsilleri ve kült anıtlarıdır. O dönemlerden günümüze ulaşmış bu kanıtlar, o günlerde yaşayan insanların zihninde canlanan Ana Tanrıça Kybele inancının en temel göstergesi olması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Çoğunlukla birbirleri ile oldukça benzer özellikler gösterdikleri bilinen Ana Tanrıça Kybele temsillerinde; detaylara inildiğinde coğrafi açıdan ele alınabilecek biri Merkez ve Doğu Phrygia, diğeri ise Batı Phrygia olmak üzere iki farklı ikonografik üslup biçiminin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu iki coğrafi bölge arasında ayrıntılarda görülen ve genele etki etmeyen ufak farklılıklar, tanrıçanın duvağının konumlanışından ve sıklıkla birlikte tasvir edildiği atribütlerinden kaynaklanmaktadır. Merkez Phrygia'daki tanrıça tasvirlerinde duvak sol tarafında kemerin içine sokuludur ve böylece eteğin sol tarafında yatay eğimli çizgiler oluşurken; yırtıcı kuşlarla birlikte betimlenmesi temel bir özellik olarak görülmektedir. Batı Phrygia'dan gelen diğer örneklerde ise duvak arkadan sarkar biçimde gösterilirken; buradaki tasvirlerde yer yer tanrıçanın yol arkadaşlarının aslanlar olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁵ Ancak detaylarda görülen farklılıklar, klasik olarak birçok temsilde gözlemlediğimiz Ana Tanrıça simgesinin ikonografik bütünlüğüne etki etmemektedir. Bu bakımdan tanrıçanın günümüze ulaşmış başlıca tasvirleri, ikonografik olarak tanımlanmasında büyük rol oynamaktadır. O hâlde tanrıçanın başlıca tasvirlerini incelemek oldukça yararlı olacaktır.

İlk olarak inceleyeceğimiz Gordion Kybele kabartmasında; tanrıçanın uzun bir elbise giydiği, uzun bir duvak taktığı ve yüksek polosuyla olgun bir kadın şeklinde ön cepheden ve ayakta durur hâlde tasvir edildiği görülmektedir. Ayrıca sağ elinde bir kâse tutarken, sol elinde yırtıcı bir kuş tutmaktadır.⁴⁴⁶ Tanrıçanın Gordion'da gün ışığına çıkarılan ve baş kısmının eksik olduğu, gövdenin ise bir kısmının korunamadığı küçük

⁴⁴⁴ Taciser Tüfekçi Sivas, "Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü ile Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, Sayı:3 (2002), s.336.

⁴⁴⁵ Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*..., s.53; Berndt-Ersöz, "The Phrygian Mother Goddess...", s.41; Bøgh, "The Phrygian Background...", s.316.

⁴⁴⁶ Maarten J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.I: Asia Minor, Leiden-New York-København-Köln: E. J. Brill, 1987, Plate VII/50; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele*..., s.295, Kat.Nr.19, Tafel 5/3; Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.349-350, Tafel 70/1-4; Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.198, Pl.17.3.1; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.76, res.7; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.580, Levha 72.

boyutlu başka bir tasvirinde, aynı şekilde sağ elinde bir kâse ve sol elinde bir yırtıcı kuş tutarken, burada tanrıçanın eliyle kavradığı yırtıcı kuşun yanı sıra eteğinin sağ kısmında gagasıyla balık tutan bir kuş figürü ile sol yanında yer alan başka bir kuş figürü dahil olmak üzere toplamda üç kuş ile yapılan tasviri, tanrıçanın betimleri arasında dikkat çeken bir örnek oluşturmaktadır.⁴⁴⁷ Gordion'daki E Tümülüsü'nde ortaya çıkan ve tam korunamadığı için bir kısmı eksik olan bir başka tasvirde; tanrıçanın sol elinde bir kâse, sağ elinde ise büyük olasılıkla bir kuş tuttuğu görülmektedir.⁴⁴⁸ Ayrıca yine Gordion'da C Tümülüsü'nden gelen nispeten küçük yapıdaki bir başka kabartmada ise tanrıça ayrı bir bölme içerisinde ortada ve ayakta durmaktadır. Yüksek polosu ve omuzlarına kadar inen duvağı ile uzun elbisesi net bir şekilde görülürken, tanrıça burada kollarını iki yana açmış olarak tasvir edilmiştir. Tanrıçanın sol tarafında yer alan diğer bölme içerisinde ise yürür şekilde betimlenen bir boğa bulunmaktadır.⁴⁴⁹ Bu tasvirde dikkat çeken kısım, tahminen iki kolunu yana açmış hâlde bir tür dinî törene önderlik ettiği varsayılarak betimlenen tanrıçanın; bir tümülüste bulunmasından hareketle her şeye hâkim gücünün ölüm ve belki de ölüm sonrası yaşam ile doğrudan bağlantılı olduğu ve bu bağlantı ile ilgili olarak yüksek ihtimalle ölen kişiyi kutsaması amacıyla burada yer aldığı düşüncesi akıllara gelmektedir.

Bahçelievler Kybelesi olarak isimlendirilen bir diğer önemli tasvir, 1959 yılında Ankara/Bahçelievler'de bulunmuştur. Ana Tanrıça Kybele burada ortasında bir sütun ve akroterle süslenmiş alınlıklı bir nişin içerisinde ön cepheden ayakta durur biçimde gösterilmiştir. Tanrıçanın giydiği uzun elbisesi, taktığı yüksek polosu ve sol tarafında pileler oluşturan uzun duvağı ile bilinen diğer tanrıça tasvirleriyle oldukça uyumlu bir görünüm sergilemektedir. Kolları dirseğinden bükülü hâlde göğüs hizasında durmakta ve sağ elinde bir testi tutarken, sol elinde ise yırtıcı bir kuş tutmaktadır. Ayrıca sol elinde yer alan iki adet bilezik de tanrıçanın bu örnekteki ikonografisinin tamamlayıcı

⁴⁴⁷ Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.352-353, Tafel 73/1; DeVries, "The Gordion Excavation Seasons...", s.398-399, Fig.38; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.101-102, res.12.

⁴⁴⁸ Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.353, Tafel 73/2; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.102.

⁴⁴⁹ Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.I, Plate VII/51; Ellen L. Kohler, *The Gordion Excavations, 1950-1973: Final Reports (The Lesser Phrygian Tumuli, Part 1: The Inhumations)*, Vol.II, Philadelphia: The University Museum University of Pennsylvania, 1995, Plate 17/D. TumC 26; Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.356, Tafel 73/4; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.102, res.13.

halkasını oluşturmaktadır.⁴⁵⁰ Tanrıçanın yırtıcı kuşlar ile yakın ilişkisinin görüldüğü bir diğer örnek olan Ayaş Kybele tasvirinde de benzer şekilde sol elinde yırtıcı bir kuş, sağ elinde derin olmayan bir kâse bulunmaktadır.⁴⁵¹ Bir tür yırtıcı kuşun yer almadığı Etlik Kybele tasviri ise 1968 yılında Ankara/Etlik'te bulunmuştur. Tanrıça burada yine klasik temsil biçimiyle ayakta durur şekilde ön cepheden gösterilmiş; taktığı yüksek polos, giydiği boydan bir elbise ve sağ elinde şekli belirlenemeyen bir kap ile betimlenmiştir. Ayrıca yırtıcı kuşun yer almamasına karşın sol tarafında aslan-insan karışımı bir griffon ile birlikte tasvir edilmiş olması dikkat çeken bir örnek oluşturmaktadır. Nitekim griffon da tıpkı tanrıça gibi ayakta durmaktadır ve başının üzerinde bir güneş kursunun yer aldığı görülmektedir.⁴⁵²

Sahip olduğu özellikleri bakımından daha önceki tanrıça tasvirlerinden farklı bir görünüm sergileyen Boğazköy Kybele tasviri, Boğazköy Büyükkale'deki Hitit sonrası Phryg kalesinin güneydoğu girişindeki bir nişin içerisinde, bir tür heykel grubu hâlinde bulunmuştur. Tanrıça burada, bir kaide üzerinde ortada ve ön cepheden ayakta durur hâlde gösterilirken; yüksek olan süslü polos, sol tarafı pileli uzun eteği ve küpeleriyle tamamlanan tasvirin sol elinde olasılıkla nar olduğu tahmin edilen yuvarlak bir cisim tuttuğu görülmektedir. Genellikle tek başına betimlenen tanrıçaya bu örnekte sağ ve sol yanında biri çift flüt, diğeri ise lir ya da kitara gibi müzik aletleri çalan ve giyim olarak kısa pantolonları dışında çıplak bir hâlde tasvir edilmiş iki küçük erkek figürü eşlik etmektedir.⁴⁵³ Boğazköy yakınlarındaki Salmanköy'de bulunan ve bugüne yalnızca baş

⁴⁵⁰ Raci Temizer, "Ankara'da Bulunan Kybele Kabartması", *Anadolu/Anatolia*, Sayı:4 (1959), ss.179-182; Sevim Buluç, "Ankara Kabartmaları", *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Ankara*, Cilt:1, 1986, ss.423-433, no.9; Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.I, Plate VI/38; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.294-295, Kat.Nr.18, Tafel 5/2; Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.350, Tafel 71/1; Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.198, Pl.17.3.2; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.76, res.8; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.579, Levha 71; Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.140,206, res.161.

⁴⁵¹ Kurt Bittel, *Boğazköy IV: Funde aus den Grabungen 1967 und 1968*, Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1969, Tafel 40; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.295, Kat.Nr.21; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.98; Erdan, *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da...*, Levha 63/a.

⁴⁵² Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.295, Kat.Nr.20, Tafel 5/4; Buluç, "Ankara Kabartmaları", s.423-433, no.11; Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.198, Pl.17.3.3; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.77,99-100, res.9.

⁴⁵³ Rainer Michael Boehmer, *Die Kleinfunde von Boğazköy: aus den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969*, Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1972, Tafel LXXIX/2149; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.295, Kat.Nr.23, Tafel 7/1; Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.I, Plate IV/32; Vermaseren, *Cybele and Attis:...*, Plate 10; Bittel, *Hattusha: The Capital...*, s.150-153, Fig.36, Plate 29; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.77,99-100, res.10; Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.139,206, res.160. Boğazköy Kybelesi örneğinde tanrıçaya eşlik eden iki küçük genç erkek figürünün ifade ettiği anlam ise ilerleyen kısımda tartışılacaktır.

kısımının ulaştığı bir başka önemli temsil olan kumtaşı Salmanköy Kybele tasvirinde ise tanrıçanın diğer örneklerle uyum gösteren yüksek süslü bir polos taktığı görülmektedir. Polosun üzeri rozetler ve dil motifleri ile süslenmiştir. Çok az görünen saçları iki yanda bukle hâlinde aşağı doğru inmektedir. Göz yerleri çukurdur, burun kısmı ise kırıktır.⁴⁵⁴

Ana Tanrıça Kybele'nin Merkez ve Doğu Phrygia'dan elde edilen söz konusu bu antropomorfik temsilleri⁴⁵⁵, Phryglerin tanrıçaya olan bakış açısını yansıtan değerli kült heykel ve kabartmaları olarak büyük önem taşımaktadır. Çoğunlukla birbiriyle uyumlu özellikler gösteren tasvirlerin yalnızca bu bölgeler ile sınırlı kalmadığı görülmektedir. Phryglerin yaşamlarının her alanına nüfuz eden bu tanrıçaya karşı duydukları inanç, özellikle Dağlık Phrygia olarak adlandırılan ve günümüz Afyonkarahisar, Eskişehir ve Kütahya illerinin ortasındaki yüksek dağlık bölgeyi ifade eden coğrafyanın dört bir yanında tanrıçaya tapınım amacıyla kayaları şekillendirerek yaptıkları açık hava kült anıtlarından da anlaşılmaktadır. Bu bölgedeki kayaların kolay şekil alabilen bir yapıda olması; Phryglerin gelişmiş sanat anlayışlarını yansıtan kaya fasadlarının, basamaklı anıtların/altarların, nişlerin ve bazı anıtlarda görülebilen tanrıça temsillerinin sayı ve tür bakımından çoğalmasına imkân tanımıştır.⁴⁵⁶ Farklı görüşlere rağmen çoğunluğunun su kaynakları yakınlarında bulunduğu ve bu su kaynaklarıyla bağlantılı olduğu düşünülen ünik Phryg kaya anıtları⁴⁵⁷ büyük bir sabır ve özverinin somutlaşmış bir hâli olarak geçmişin tanıklığını yapan eşsiz eserlerdir. İlaveten Phryg dinî inancına yönelik önemli ipuçları da sunmaktadır. Zira Phryglerin, çoğunlukla yerleşimlerden uzak olan dağlık ve kayalık alanlarda, ormanlarla kaplı ıssız ve gizemli doğanın derinliklerinde⁴⁵⁸ böylesine kült anıtlarını yapmaya yönelten tek güç şüphesiz Ana Tanrıça Kybele'ye duyulan sevgi ve inançtır. Çeşitli motif ve desenlerle zenginleştirdikleri, âdeta mimari bir yapının ön yüzüne atıfta bulunduğu izlenimi uyandıracak şekilde tasarlanan anıtlar ve bu anıtlarda

⁴⁵⁴ Boehmer, *Die Kleinfunde von Boğazköy:...*, Tafel LXXXI/2162; Bittel, *Boğazköy IV: Funde...*, Tafel 36-39; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.296, Kat.Nr.24, Tafel 7/2; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.78,101, res.11; Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.141,206, res.163.

⁴⁵⁵ Ana Tanrıça Kybele'nin antropomorfik temsilleri için MÖ 8. yüzyıl ile MÖ 6. yüzyıl arası vurgulanan bir gelişim süreci bilgisine yönelik bkz. Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines:...*, s.142; Fahri Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni: Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı:28 (1989), s.15; Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.359; Roller, "Phrygian Myth and Cult", s.46.

⁴⁵⁶ Susanne Berndt-Ersöz, "Kaya Anıtları, Matar'ın Tapınakları", *ArkeoAtlas*, Sayı:5 (2006), s.36; Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", s.13.

⁴⁵⁷ Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.10; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.437. Susanne Berndt-Ersöz tarafından Phryg kaya anıtları ile su kaynakları arasında olduğu varsayılan yakın ilişkiye karşı irdelenen farklı görüş için bkz. Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines:...*, s.4-7.

⁴⁵⁸ Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", s.13.

simgesel bir kapı misyonu gören nişler; tanrıçanın tabiatına uygun olarak dağa açılan yani tanrıçanın evine açılan kapıyı temsil etmektedir. Kimi zaman bu kapının önünde tüm heybetiyle ayakta duran tanrıça ise her şeye hâkim olan gücüyle bilinçli olarak bu şekilde vurgulanmıştır.⁴⁵⁹

Tapınım amacıyla yapılan ve tanrıçanın tasvirinin de bulunduğu en önemli kaya anıtlarından biri şüphesiz *Aslankaya Anıtı*'dir. Bu anıt, söz konusu özelliklerle uyumlu olarak ıssız doğanın derinliklerinde konumlanmış ve tanrıçanın yüceliğine yakışacak şekilde gayet görkemli duruşuyla Phryg kaya anıtları arasında eşsiz örneklerden birini oluşturmuştur. W. M. Ramsay tarafından 1884 yılında bulunarak dikkat çeken aslan figürleri nedeniyle Aslankaya olarak adlandırılan bu anıt; 7.15 m yüksekliği, 6.60 m genişliği ve yaklaşık 15.00 m X 6.60 m X 4.20 m ebatındaki işlendiği kaya kütlesi ile Afyonkarahisar ilinin İhsaniye ilçesine bağlı Döğer Beldesi'nin 4 km güneydoğusunda Emre Gölü'ne yakın mesafede ve Döğer Ovası'na hâkim bir konumda bulunmaktadır.⁴⁶⁰ Çeşitli geometrik motiflerle süslenmiş olarak bir yapının ön cephesiyle mimari yönden benzer özellikler gösteren; tepesi akroter ile taçlandırılmış, beşik çatılı, üçgen alınlıklı ve tanrıçanın adının geçtiği ancak günümüzde okunamayacak kadar aşınmış bir Paleo-Phrygçe yazıtı bulunan Aslankaya Anıtı, Phryg dinî gücünün mimariye olan etkisini en iyi şekilde yansıtmaktadır. Anıtın merkezinde yer alan simgesel kapı görevindeki nişin içerisinde ortada ayakta duran ve ön cepheden tasvir edilmiş Ana Tanrıça Kybele'ye, her iki yanında arka ayaklarının üzerine kalkmış, ön pençeleriyle de tanrıçanın başına doğru uzanmış hâlde onu kutsayan bir biçimde iki aslan eşlik etmektedir. Anıtın sağ yanında aynı şekilde arka ayaklarının üzerinde duran ve baş kısmı zaman içerisinde aşınmış çok daha büyük bir aslan tasviri bulunurken; sol yanında ise daha küçük boyutta ve büyük oranda aşınmış farklı bir tasvir bulunmaktadır.⁴⁶¹ Kybele'nin ikonografik temsillerinde sıkça karşılaştığımız atribülerden biri olan yırtıcı kuşların yanı sıra bu örnekte tanrıçaya

⁴⁵⁹ Rein, "Phrygian Matar: Emergence...", s.234; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*..., s.51; Berndt-Ersöz, "Kaya Anıtları, Matar'ın Tapınakları", s.38. Phryg mimarisi ile Phryg kaya anıtları arasında bulunan benzerliğe dair bir değerlendirme için bkz. Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.356-359.

⁴⁶⁰ Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya*..., s.100; Haspels, *The Highlands of Phrygia*..., s.88.

⁴⁶¹ Aslankaya Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia*..., s.87-88, Plate 186-191,523; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*..., s.53,222-224,333,398, No.16, Fig.27,122; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya*..., s.100-109, Şekil 20-23, Levha 58-69; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele*..., s.293, Kat.Nr.11, Tafel 4/2-3; Akurgal, *Phrygische Kunst*, Tafel 36/b,37/a-b; Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.I, Plate XX/145; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.112-114, res.19-21; Vermaseren, *Cybele and Attis*..., Plate 9. Aslankaya Anıtı'nın üzerinde yer alan Paleo-Phrygçe yazıt için bkz. Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.43-45: W-03.

aslanların eşlik ediyor olması, tanrıçanın vahşi hayvanlar ile olan yakın ilişkisine işaret eden bir diğer somut kanıttır. Sahip olduğu gücü pekiştirmektedir. Aslankaya Anıtı'nda yer alan aslanların bir benzerini de *Aslantaş Anıtı* olarak bilinen kaya mezarında görmek mümkündür. Öyle ki bu kaya mezarının ön cephesinde arka ayakları üzerinde ayakta ve ön pençeleriyle anıt mezarın girişine doğru uzanmış hâlde bulunan iki aslan figürü⁴⁶², belki de Ana Tanrıça Kybele'nin koruyucu rolünün yakın yol arkadaşları olan aslanlar bünyesinde somutlaştırılarak ölen kişiye tanrısal korumanın sağlandığı bir örneği temsil etmektedir.

Aslankaya Anıtı'nın dışında Ana Tanrıça tasvirinin bulunduğu *Büyük Kapıkaya Anıtı*, *Küçük Kapıkaya Anıtı*, *Kumcaboğaz Kapıkaya Anıtı* ve *Deliktaş Anıtı* gibi Phryg dinî inancında önemli bir yere sahip olan ve büyük ustalıkla şekillendirilmiş diğer kült anıtları da bulunmaktadır. Bu anıtlarda bir tür mimari çerçeve içerisine konumlanan Ana Tanrıça Kybele'nin klasik olarak ön cepheden, ayakta durur bir şekilde betimlendiğini; anlaşılabilirdiği kadarıyla uzun bir elbise ve yüksek polosuyla birlikte tasvir edildiğini görmek mümkündür.⁴⁶³ Ancak ne yazık ki bu anıtların zaman içinde hem doğal hem de doğal olmayan çeşitli sebeplerden dolayı gördükleri tahribatlar, genel hatları dışında ikonografinin tam olarak yorumlanmasına imkân tanımamaktadır.

Phrygler, dinî inançları gereği dağlık ve kayalık alanlarda çeşitli kaya anıtlarını yaparken büyük ölçüde birbirine benzer mimari özelliklere sadık kalmışlardır. Esasen benzer niteliklere sahip kaya fasadlarında yukarıda örneklerini verdiğimiz bir tür kapı görevi gören niş ve bu kapının önünde duran tanrıça tasvirlerinin bulunduğu örnekler haricinde nişin içerisinde tanrıça tasvirinin bulunmadığı örnekler de mevcuttur. Buradan niş içerisine konumlanmış tanrıça tasvirlerinin, Phryg dinî inancıyla şekillenen kaya

⁴⁶² Aslantaş Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., s.118 vd., Plate 129-134; Akurgal, *Phrygische Kunst*, Tafel 36/a; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.129, res.34.

⁴⁶³ Büyük Kapıkaya Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., s.87, Plate 182-184; Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.I, Plate XVI/112; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*:..., s.224,334, No.17, Fig.28; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya*..., s.141-144, Levha 103-106; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.115, res.22. Küçük Kapıkaya Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., s.89, Plate 185; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*:..., s.222,332, No.15, Fig.26; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya*..., s.145-148, Levha 107-109. Kumcaboğaz Kapıkaya Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., s.89-90, Plate 159; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*:..., s.228,335, No.25, Fig.29; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya*..., s.136-139, Levha 99-101; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.116, res.23. Deliktaş için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., s.84-85, Plate 199-206; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*:..., s.221,330,397, No.12, Fig.22,121; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya*..., s.178-179, Levha 164-165.

fasadlarında öncelikli bir özellik olmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu türden kaya fasadlarının en etkileyici örneği ise Midas Anıtı'nda açık bir şekilde görülmektedir.

17.00 m yüksekliği, 16.50 m genişliği ve 21.00 m X 22.00 m X 7.00 m ebatında işlendiği kaya kütlesiyle doğu yönüne bakan ve günümüz Eskişehir ilinin, Han ilçesine bağlı Yazılıkaya'da yer alan Midas Anıtı'nın; ilk olarak 19. yüzyılın başlarında W. M. Leake ve arkadaşları, sonrasında Charles Texier tarafından gravürü yapılmış ve çatısının sol üst kısmında geçen Paleo-Phrygçe yazıttaki "*Midai*" sözcüğüyle isminden söz edilen efsanevi Phryg kralı Midas'tan dolayı *Midas Anıtı* olarak ya da üzerinde bulunan Paleo-Phrygçe yazıtlar nedeniyle *Yazılıkaya* olarak adlandırılmıştır.⁴⁶⁴ Phryg kaya anıtları içerisinde mimarisi ve boyutuyla benzersiz bir örnek sunan Midas Anıtı, klasik Phryg mimari üslubunu çok iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Bir mimari yapının ön yüzüne atıfta bulunacak şekilde çeşitli desen ve motiflerle süslenmiş olan kaya cephesinin yanı sıra tepesinde yer alan akroteri, beşik çatısı, üçgen alınlığı, nişi ve üzerinde *Matar*, *Midas*, *Ates*⁴⁶⁵ gibi isimlerin geçtiği Paleo-Phrygçe yazıtlarla zenginleştirilmiş tipik Phryg kült anıtı örneğidir.⁴⁶⁶ Burada özellikle dikkat çeken kısım ise niş içerisinde bir Ana Tanrıça Kybele tasvirinin yer almamasıdır. Muhtemelen bu boş niş içerisine yalnızca tanrıçanın onuruna düzenlenen dinî törenler ve tapınım ayinleri ile belki de çeşitli bayram ve festivaller sırasında yerleştirilen özel bir tanrıça heykelinin bulunduğu tahmin edilmekte ve niş içerisinde gözlemlenen küçük deliklerin bu amaca hizmet ettiği düşünülmektedir.⁴⁶⁷

Midas Anıtı'nın dışında *Areyastis Anıtı*, *Bitmemiş Anıt*, *Maltaş Anıtı*, *Sümbüllü Anıt* ve *Bahşeyiş Anıtı* gibi Phryg mimari özelliklerini başarıyla yansıtan kaya fasadları ile kaya anıtlarının diğer örneklerini içeren basamaklı anıtlar, nişler ve sunaklar; Phryg dinî inancına ve Ana Tanrıça Kybele'ye duyulan sevgiye şahitlik eden günümüze ulaşmış en önemli tanıklardır.⁴⁶⁸ Phryg kaya anıtlarının tarihlendirilmesine yönelik her

⁴⁶⁴ Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.52-53.

⁴⁶⁵ Midas Anıtı üzerindeki yazıtlarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.6-17: M-01 a, M-01 b, M-01 c, M-01 d I, M-01 d II, M-01 e, M-01 f; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines...*, s.233; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.62-65.

⁴⁶⁶ Midas Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia...*, s.73-76, Plate 8-9,510; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines...*, s.232-234,349-352,407, No.30, Fig.50-53,134; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.52-65, Şekil 5-8, Levha 9-23; Akurgal, *Phrygische Kunst*, Tafel 39/a; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.117, res.24.

⁴⁶⁷ Haspels, *The Highlands of Phrygia...*, s.75; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.61-62; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.115.

⁴⁶⁸ Söz edilen fasadlar, basamaklı anıtlar ve nişler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia...*, s.73-111; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.40-179; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines...*, s.213-266.

ne kadar farklı görüşler bulunuyor olsa da söz konusu bu anıtların genel itibariyle MÖ 8. yüzyılın sonlarından MÖ 6. yüzyılın başlarına kadar olan bir süreçte yapıldıkları bilinmektedir.⁴⁶⁹

Phryg Ana Tanrıçası Kybele yalnızca antropomorfik olarak temsil edilmemiştir. Bu tarz temsil biçiminin dışında Anadolu'da çok sayıda örneğini gördüğümüz geçmiş binlerce yıl öncesine dayanan ve soyut bir tanrıça tapınımının sembolü olan idollerin de Phrygler tarafından tapınım amacıyla kullanıldıkları görülmektedir. Böylece tanrıçanın idol şeklindeki betimleri, Anadolu'da geçmiş dönemlerden itibaren süregelen bir soyut tanrıça tapınımının Phrygler'de de karşılık bulduğunu ve tarihsel bir devamlılığa işaret ettiğini göstermesi bakımından önemli bir detaydır. Dikdörtgen bir gövdenin üzerinde, kafanın genellikle dairesel bir disk şeklinde temsil edildiği, kol ya da bacak detaylarının yer almadığı ve herhangi bir kostüm veya atribünün olmadığı şekilde tasarlanan idoller, insan vücudunun şematik olarak sadeleştirilmiş bir biçimini ifade ederken; tek ya da çift başlı olarak betimlenen bu temsiller bazen bir kaya kütesinden kesilmiş tek figür olarak bazen de basamaklı anıtların bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷⁰ Idol şeklindeki tanrısal sembollere özellikle Gordion, Boğazköy ve Kerkenes Dağ gibi önemli Phryg merkezlerinde yapılan kazılar ile ortaya çıkarılan buluntular arasında rastlamaktayız. Coğunluğu taştan ve bir örnekte kemikten yapılmış olmak üzere birçok idol örneği, bu tapınımı kanıtlar nitelik taşımakla birlikte muhtemelen tahtadan oyulmuş idollerin de bulunduğu ancak bu örneklerin günümüze ulaşmadığı tahmin edilmektedir.⁴⁷¹ Phryg kült anıtlarının en özgün örneklerinden biri olan basamaklı anıtlarda ise kayaya işlenmiş basamaklarla birlikte bulunan dikdörtgen, herhangi bir bezemesi olmayan ve yuvarlak

⁴⁶⁹ C. H. Emilie Haspels, anıtları MÖ 8. yüzyıl ile MÖ 6. yüzyıl arasına yerleştirmektedir: Haspels, *The Highlands of Phrygia*..., s.102-105. MÖ 8. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan bir gelişim süreci Fahri Işık ile Midas Anıtı örneğinden yola çıkan Taciser Tüfekçi Sivas tarafından desteklenmektedir: Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni...", s.15; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya*..., s.206-208. Anıtlar için Ekrem Akurgal ve Susanne Berndt-Ersöz ise MÖ 6. yüzyıla dikkat çekmektedir: Akurgal, *Phrygische Kunst*, s.93; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*..., s.142.

⁴⁷⁰ Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*..., s.56; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.104-105; Işık, "Neolitik Çağ'dan Klasik Dönem'e Anadolu...", s.356-361.

⁴⁷¹ Boğazköy'de bulunan idoller için bkz. Boehmer, *Die Kleinfunde von Boğazköy*..., Tafel LXVII/1892 kemik örneği; Tafel LXXVIII/2144A, Tafel LXXIX/2147-2148 ve Tafel LXXXI/2160 ise taş örnekler; Bittel, *Hattusha: The Capital*..., s.152-153, Fig.37. Gordion'da bulunan idoller için bkz. Kohler, *The Gordion Excavations, 1950-1973*..., Plate 11/A,B TumB 17; Plate 12/H,I TumB 33; J,K TumB 34; L,M TumB 35; DeVries, "The Gordion Excavation Seasons...", s.398, Fig.36; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.104-105, res.15. Kerkenes Dağı'nda ortaya çıkarılan örnekler için bkz. Geoffrey Summers, "Kerkenes 2006", 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı 28 Mayıs-1 Haziran 2007*, Cilt:2, Ankara, 2008, ss.477-488, Çizim 4,7a-b.

başlı idoller; kaya fasadlarındaki nişlerin içerisinde yer alan tanrıça tavsirleri dışında bu örneklerde tanrıçanın kaya ile bütünleştiği temsiller olarak yer almıştır.⁴⁷²

Phrygler'de yaşamın her alanına nüfuz eden Ana Tanrıça Kybele, etkisini sadece antropomorfik veya idol şekilde yapılan tanrıça tasvirlerinde ya da büyük bir ustalıklarla işlenen kaya anıtlarında değil; ayrıca çeşitli sanatsal değer taşıyan birtakım faaliyetlerde de görülen oldukça güçlü bir figürdür. Dinî inancın mimari dışındaki diğer sanatlara da yansımalarının somut bir kanıtı olarak ifade edebileceğimiz biri Boğazköy'den, diğer ikisi de Maşat Höyük'ten gelen toplam üç örnekte; bir çömlek üzerine betimlenmiş ve klasik tasvir biçimleriyle büyük oranda benzerlik taşıdığı gözlemlenen Ana Tanrıça Kybele betimleri bulunmaktadır. Boğazköy'de gün ışığına çıkarılan ve MÖ 6. yüzyıla tarihlenen örnekte, tanrıça ön cepheden ortada ve ayakta durmaktadır. Tipik temsil biçimiyle gayet uyumlu şekilde uzun bir elbise giymiş, saçları ise uzun ve kıvrıkcık olarak gösterilmiştir. Kollarını iki yana açmış hâlde duran tanrıça, iki yanında sivri dişleri ve uzun dilleriyle kendisine eşlik eden iki aslan figürünün üzerindeki hâkimiyetini yansıtır nitelikte tasvir edilmiştir.⁴⁷³ Bu temsil, tanrıçanın aslanlar ile olan yakın ilişki bakımından Aslankaya Anıtı'nı anımsatırken; kollarını iki yana açmış olarak sergilediği duruşuyla ise Gordion C Tümülsü'ndenki kollarını iki yana açmış Ana Tanrıça tasvirini akıllara getirmektedir. Maşat Höyük'ten gelen diğer iki örnek arasında II. yapı katının ilk evresinden (MÖ 600-550) gelen birinci örnekte tanrıça silindir boyunlu, üçgen vücutlu olarak ve hatta kolları ile muhtemelen göğüslerini simgeleyen her iki yanındaki yuvarlak kabartmaları saracak şekilde yana açmış hâlde betimlenirken; ikinci örnekte ise yüksek polosuyla gösterilen tanrıçanın kollarını yukarı doğru kaldırdığı görülmektedir.⁴⁷⁴ Söz konusu bu tür örnekler sadece sanatsal değer taşıyan maddi kültür unsurları olmanın ötesinde Phryglerin inanç dünyalarında tanrıçanın oldukça önemli bir güç olduğunu ve etkisinin yayılım alanını yansıtan değerli işaretlerdir.

⁴⁷² Tüfekçi Sivas, "Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü ile Bağlantılı...", s.339, 345-347, res.1a-b, 2a-b, 3a; Berndt-Ersöz, "Kaya Anıtları, Matar'ın Tapınakları", s.39; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.121-123, res.32; Haspels, *The Highlands of Phrygia*..., Plate 28; Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.I, Plate XXIX/170; Vermaseren, *Cybele and Attis*..., Plate 8. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*..., s.56-58; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya*..., s.154-173.

⁴⁷³ Şevket Dönmez, "İ.Ö. 1. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde Ana Tanrıça Kültü", *Belleten*, Cilt:64, Sayı:241 (2000), s.707-708, Çizim 1; Bittel, *Hattusha: The Capital*..., s.153-154, Fig.38.

⁴⁷⁴ Dönmez, "İ.Ö. 1. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde...", s.708: Birinci örnek Resim 1, Çizim 2; ikinci örnek Resim 2a-b, Çizim 3.

Ana Tanrıça Kybele inancının her alanda gözlemlenen etki ve gücünün sanattaki bir diğer yansımaları ise Gordion'daki MM ve P tümülüsleri gibi kraliyet tümülüsleri içerisinde yer alan mezar eşyaları arasındaki servis standlarında gözlemlenmektedir. Bu tümülüslerde gün ışığına çıkarılan servis standlarının tasarımlarındaki dikkat çeken bazı detaylar, kimi Phryg kaya anıtı örneklerinde açıkça gözlemlendiğimiz unsurlar ile yakın benzerlik içerisinde oldukları ve aynı amaca hizmet ettikleri izlenimi uyandırmaktadır. Öyle ki ilk olarak MM Tümülüsü içerisinde yer alan servis standlarını incelediğimizde, özellikle Aslankaya Anıtı'nda yer alan Ana Tanrıça ve ona eşlik eden iki aslan tasvirinin çok daha soyutlaşmış hâlde bu servis standlarının tasarımına yansıdığı anlaşılmaktadır. Zira Elizabeth Simpson tarafından irdelenen bu düşünceye göre; standlar üzerinde yer alan büyük rozetin, tanrıçanın soyutlaşmış bir simgesi olduğu ve rozetin üzerinde olan çıkıntıların tanrıçanın polosunun temsili olduğu varsayılırken; ayrıca pençeyi andıran ayaklarıyla rozeti destekleyen iki kavisli bacağın da tanrıçanın eşlikçileri olan aslanları ifade ettiği düşünülmektedir. Nitekim nasıl ki Aslankaya Anıtı örneğinde tanrıçanın her iki yanında arka ayakları üzerinde ayağa kalkmış hâlde bulunan aslanların ön pençeleri ile tanrıçayı kutsayan pozisyonda bir tasvir biçimi benimsendi ise servis standlarının tasarımındaki rozetin ve onu destekleyen ayakların da konumlandırılış şekillerinin bu tasvir biçimiyle yakından ilgili olduklarını göstermektedir.⁴⁷⁵ Benzer bir ifade tarzını P Tümülüsü'nde ortaya çıkarılan servis standında da görmek mümkündür. Servis standı üzerinde bulunan ve tanrıçanın soyut simgesi olduğu düşünülen bir rozet ile bu rozeti destekleyen aslan temsili ayaklar, tanrıçanın stilize edilmiş örnekleri olarak karşımıza çıkmakta ve her iki tümülüste ortaya çıkarılan bu eserlerin, dinî bir amaca hizmet ederek tanrıçanın taşınabilir tapınaklarını temsil edebilecek türden özelliğe sahip olduklarına inanılmaktadır.⁴⁷⁶ Böylece tanrıçanın ölüm ve ölüm sonrası yaşam ile de olan ilişkine yönelik Gordion'daki C Tümülüsü'nden gelen Ana Tanrıça tasvirinin ardından çok daha soyut formdaki bir tanrıçayı temsil eden bu standlar, ileri sürülen söz konusu varsayımı destekleyecek bir diğer önemli kanıt oluşturmaktadır.

Tüm bu örnekler ışığında Phryg Ana Tanrıçası hakkında kısa bir değerlendirme yapmamız gerekirse; Phryglerin gözünde tüm doğa ve canlılığın annesi olan tanrıçanın,

⁴⁷⁵ Simpson, *The Furniture from Tumulus MM*, s.94-96, Plate 69-99; Simpson, Spirydowicz, *Gordion Wooden Furniture:...*, s.39-43, Fig.15-31; Simpson, "Royal Phrygian Furniture...", s.153-155, Fig.10.5-6.

⁴⁷⁶ Simpson, Spirydowicz, *Gordion Wooden Furniture:...*, s.52-54, Fig.61-65; Simpson, "Royal Phrygian Furniture...", s.156, Fig.10.7-8; Simpson, *The Furniture from Tumulus MM*, s.95-96.

genellikle olgun bir kadın olarak mimari bir çerçeve içerisinde, ayakta durur hâlde ve her zaman ön cepheden tasvir edildiği görülmektedir. Bu örneklerde tanrıça bedeninin abartılı bir yapıda olmadığı; giydiği uzun elbisesi, taktığı duvağı ve yüksek süslü bir poloslu ile benzer ikonografik özelliklerin sıklıkla tekrarlandığı dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda Phryglerin zihin dünyasında her ne kadar farklı yerlerden olsa da aynı tarzda bir Ana Tanrıça imajının canlandığını söylemek mümkündür. Bu durum tanrıçanın çoğu zaman bir elinde bulunan kâse, testi ya da belki de bir nardan da anlaşılmaktadır. Diğer elinde ise vahşi doğa ve hayvanlar üzerindeki egemenliğinin bir sembolü olarak yırtıcı bir kuşun bulunduğunu gösteren örnekler de vardır. Söz konusu örneklerde yırtıcı kuş, yaşam ve ölüm döngüsünü yöneten tanrıçanın önemli bir özelliğini ifade etmektedir.⁴⁷⁷ Tanrıçanın yırtıcı kuşlar dışında görülen en yakın yol arkadaşlarının ise aslanlar olduğu anlaşılmaktadır. Lynn E. Roller tarafından öne sürülen düşünceye göre; aslan tasvirleri Phryg dinî ikonografisinde Merkez ve Doğu Phrygia temsillerinin ikonografik bir parçası değildir. Batı Phrygia'da da birkaç kaya anıtı örneği dışında çok sık görülmeyen bir semboldür ve asıl olarak Yunan Kybele'sinin temel özelliğidir.⁴⁷⁸ Fakat Anadolu'nun prehistorik dönemlerinden itibaren aslan ya da aslan benzeri yırtıcı hayvanlarla birlikte tasvir edilen çok sayıda tanrıça örneği görmek mümkündür. Bu tür ayrıntılar, aslanların tanrıça temsillerinde bilinmeyen bir örnek olmadığını göstermekle beraber tarihsel bir devamlılığına işaret ederek sahip olduğu gücü vurgulamaktadır. O hâlde Phryg Ana Tanrıçası'nın aslanlar ile olan yakın ilişkisi Anadolu'nun tarih öncesi dönemlerine uzanan geçmişiyle yadsınamaz bir gerçektir. Tanrıçanın özellikle Batı Phrygia'daki Aslankaya Anıtı başta olmak üzere aslanlarla birlikte görüldüğü somut örnekler ile Gordion'daki MM ve P tümülüslerinde ortaya çıkartılan servis standlarında Ana Tanrıça ve kendisine eşlik eden aslanların soyut bir şekilde temsil edildiği kimi örnekler, bu doğrultuda önemli birer detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle aslanların Phryg dinî ikonografisinde aslında çok da nadir olmayan bir sembol olduğunu ve Batı Phrygia'daki kaya anıtlarında görülen somut örnekleri dışında soyut olarak temsil edildiği örneklerin de bulunduğunu söylemek olasılıkla doğru olacaktır.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Rein, "Phrygian Matar: Emergence...", s.226.

⁴⁷⁸ Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.191; Roller, "Phrygian Myth and Cult", s.47.

⁴⁷⁹ Gordion MM Tümülüsü ve P Tümülüsü servis standları için yukarıda yer alan 475. ve 476. dipnotlara bakınız. Ayrıca prehistorik dönemlerden itibaren aslan ya da benzeri yırtıcı hayvanlar ile var olan yakın ilişki için "*Ana Tanrıça Kybele İnancının Kökenleri*" bölümüne bakınız.

Phryg dinî inancı, Phryglerin kendilerine has inanışları yanında Anadolu'nun geçmiş ve çağdaş kültürlerinin başarılı bir şekilde harmanlanması ve içselleştirilmesiyle oluşan özgün bir görünüme sahiptir. Bu bakımdan Phryg dinî inancı içerisinde Hititler gibi Anadolu'nun MÖ 2. binyılının önemli bir devletinin inanç dünyasına dair bazı izler bulunurken; çağdaşı Geç Hitit Devletleri ve Urartular gibi MÖ 1. binyılın Anadolu'daki diğer önemli devletlerinin de inançlarına yönelik izlere rastlamak mümkündür. Özellikle Anadolu'da MÖ 1. binyıl gibi siyasi, ticari ve kültürel ilişkilerin yoğun olarak sürdüğü bir dönemde, yoğun ilişkilerden kaynaklanan temas ortamının oluşması ve devletlerin birbirleriyle etkileşim hâlinde bulunması kaçınılmaz bir sonuçtur. Bu tür bir etkileşimin izlerinin görüldüğü alanların başında ise dinî inanç gelmektedir. Nitekim Phryg dininin ikonografik olarak şekillenmesinde Geç Hitit Devletleri ve Urartuların etkilerini görmek rastlantı değildir. Ancak burada tekrar belirtmeliyiz ki, Phryg dinî ve bu dinin temelini oluşturan Kybele inancı, mevcut gücünü Anadolu'nun tarih öncesi dönemlerinden alan ve tarihin erken dönemlerinden başlamak suretiyle tapınım gördüğü çeşitli toplumların katkılarıyla gelişen; adlandırmada görülen bazı farklılıklara karşın özünün değişmediği, koruyucu rolüyle inanan topluma ve hatta tüm canlılığa fayda sağlayan bir Ana Tanrıça dinîdir. Bu yönüyle özellikle bünyesinde izlerini barındırdığı diğer inanç sistemlerinden ayrılmakta ve özgün kimliğini korumaktadır. Zira yukarıda isimleri sayılan devletlerin de kendilerine has kültürleriyle şekillenen bir inanç dünyaları bulunmaktadır. Bu inanç dünyaları arasında gözlemlenen bazı benzerlikler dışında bütüncül olarak bakıldığında ayrı karakterlere sahip oldukları görülmektedir. Özellikle eril bir baştanrı çerçevesinde şekillenen çok tanrılı bir inanca sahip bu toplumlar karşısında sıklıkla tekrarladığımız üzere dişil bir Ana Tanrıça odaklı ve neredeyse tek tanrılı bir dinî inanç görünümü veren Phryg dinî inancı bu bağlamda ayrıcalıklı bir görünüm sunmaktadır.

Phryglerin gözünde tekil bir güç simgesi olan Ana Tanrıça Kybele ile özellikle Geç Hitit Devletleri döneminde oldukça önemli bir tanrıça olan Kubaba'nın ikonografik temsilleri karşılaştırıldığında; Kubaba'nın giydiği uzun elbisesi ve taktığı yüksek süslü poloslu ile kimi zaman ayakta ve ön cepheden gösterildiği örneklerden anlaşılabileceği üzere çeşitli ikonografik niteliklerin Geç Hitit Kubabası'ndan Phryg Ana Tanrıçası Kybele'ye aktarıldığını söylemek mümkündür.⁴⁸⁰ Zira yoğun siyasi ve kültürel ilişkilerin yaşandığı

⁴⁸⁰ Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.354. Yukarıda Kubaba'nın ve Kybele'nin çeşitli ikonografik özellikleri detayları ile ele alındığı için burada yeniden tekrar edilmeyecektir.

bir dönemde Phrygler kendi Ana Tanrıçaları'nın ikonografik görüntüsünü oluştururken Geç Hitit Kubabası'ndan esinlenmişlerdir. Bu esinlenme ve benimseyiş, aynı zamanda tarihsel bir devamlılığa katkı sağlayarak Anadolu'nun kadim Ana Tanrıçası'nın Phrygler üzerinden daha da yaygınlık kazanarak çok geniş coğrafyalara yayılmasına yol açmıştır. Her ne kadar Kubaba ve Kybele arasındaki tanrısal yakınlık ve tarihsel devamlılık bir tartışma konusu olsa da sadece kostüm, polos ya da duruş ile sınırlı kalmayan benzerlik; aynı zamanda Kubaba'nın Geç Hitit hiyeroglifinde adını tamamlayan işaretlerden biri olan yırtıcı kuş⁴⁸¹ örneğinde görüldüğü üzere Phryg Ana Tanrıçası'nın tasvirlerinde tipik bir özellik olarak sıkça karşımıza çıkmaktadır. Fahri Işık'a göre, her iki tanrısallıkta da rastlanan bu yırtıcı kuş, âdeta Kubaba'nın adının yazınsal bir imgesi olmaktan çıkarak Kybele'nin resimsel imgesine dönüşmüştür.⁴⁸² Böylece farklı kültürel unsurların etkisi nedeniyle detaylarda gözlemlenen ayrım genele etki etmeyerek özünü değiştirmemiştir. Mutlaka tapınım gördüğü toplumların kendilerine has özellikleri ya da inanç sistemleri çerçevesinde tanrıçaya olan bağlılıklarını sunmalarının farklı biçimleri olacaktır. Duruş, atribüleri, sergilendiği ortam veya irdelenen diğer ayrıntılar tapınım görülen toplumun karakteri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Çok çeşitli benimsenme biçimlerine rağmen temelde aynı geleneğin devamı olarak düşündüğümüz Kubaba ve Kybele, aynı zamanda Demir Çağı Anadolu'sunun önemli iki toplumu olan Phrygler ve Geç Hititler arasındaki yakın ilişkiye atıfta bulunması bakımından da önem taşımaktadır. Phrygler devraldıkları Anadolu'nun binlerce yıllık inanç bu geleneğini, kendi kültürlerini de katarak başarıyla harmanlamış ve temelde özü korunan özgün bir inanç sistemi geliştirmişlerdir. Böylece Phryg dininin inanç bağlamında Geç Hititler ile gösterdiği çeşitli benzerlikler, Phryg Ana Tanrıçası Kybele'nin geçmişinin izlerini nerede aramak gerektiğine yönelik net bir ipucu vermektedir.⁴⁸³

Phrygler ile Anadolu'daki bir diğer çağdaş kültür olan Urartuların yakın temas hâlinde bulunmalarından kaynaklanan etkileşim izlerini, Phryg dininde önemli bir işleve sahip kaya anıtlarına olan yansımalarında görmek mümkündür. Fahri Işık tarafından Phryg kaya anıtlarında gözlemlenen Urartu etkisi sıklıkla dile getirilmiş ve Urartuların

⁴⁸¹ Hawkins, "Kubaba. A. Philologisch", s.257 vd.; Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.22; Rein, "Phrygian Matar: Emergence...", s.226; Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.191; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.70.

⁴⁸² Işık, "Neolitik Çağ'dan Klasik Dönem'e Anadolu...", s.344.

⁴⁸³ Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni:...", s.11; Fahri Işık, "'Karanlık Dönem'in Aydınlığı ve Frig Sanatının 'Anadoluluğu' Üzerine", *Anadolu/Anatolia*, Sayı:24 (2003), s.21 vd.

Doğu Anadolu'da kayaları büyük bir özveriyle şekillendirerek gerek mezar gerekse kült anıtları yapmak maksadıyla oluşturdukları yapıların bu tür benzerlerine özellikle Dağlık Phrygia'daki Phryg kaya anıtlarında rastlanmasını, Phryglerin kaya anıtları oluştururken Urartular'dan esinlenmiş oldukları sonucunu ortaya çıkardığına dikkat çekmiştir.⁴⁸⁴ Zira Urartuların bir kaya kütesini ustaca şekillendirerek oluşturdukları mimari anıtlarının oldukça ilgi uyandıran örneklerinden olan Van/Tuşpa Meher Kapı ve Yeşilalıç/Pagan Taş Kapı örnekleri⁴⁸⁵ Phryg kaya anıtları ile kıyaslama yapmayı mümkün kılmaktadır. Urartular'da da Tanrı'nın dünyasına açılan bir kapı misyonu gören nişlerde herhangi bir tanrının ya da tanrıçanın tasvirinin bulunmamasına benzer olarak Aslankaya Anıtı gibi niş içerisinde tanrıça tasvirinin görüldüğü birkaç örnek dışında Phrygler'de de çoğunlukla bu nişlerin içinin boş bulunması ya da kimi kaya anıtlarında benzer olarak görülen basamaklar ve yazıtlar⁴⁸⁶, Anadolu'nun bu çağdaş iki toplumu arasında var olan bir etkileşimin ve aynı düşünce yapısıyla şekillenen ince kaya işçiliği ürünlerinin en somut örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece Phryglere bu tür kaya mimarisi alanında öncülük ettiği görülen Urartuların, mimari tekniklerinin ve detaylarının bazı benzerlerini Phryg kaya anıtlarında da buluyor olmamız, benzer düşünce biçimlerinin bir yansıması ve kültürel etkileşimin somut izleri olarak algılanmalıdır. Urartular'da bu kapılar baştanrı Haldi'nin yani Dağ Baba'nın evine ve dünyasına açılırken; Phrygler'de ise Matar Kubileya yani Dağın Annesi'nin evine ve dünyasına açılmaktadır.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Fahri Işık, "Zur Entstehung Phrygischer Felsdenkmäler", *Anatolian Studies*, Vol.37 (1987), s.168 vd.; Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni:...", s.17 vd; Işık, "'Karanlık Dönem'in Aydınlığı...", s.21-23. Fahri Işık tarafından Urartu ve Phryg kaya anıtları arasında kurulan yakın bağlantı, Lynn E. Roller tarafından da desteklenmektedir bkz. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.82-85.

⁴⁸⁵ Van/Tuşpa Meher Kapı örneği için bkz. Işık, "Zur Entstehung Phrygischer Felsdenkmäler", Plate XXXIII/b; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997, s.29, res.11; Yeşilalıç/Pagan Taş Kapı örneği için bkz. Işık, "Zur Entstehung Phrygischer Felsdenkmäler", XXXIV/b; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.105, res.50; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.75, res.5-6.

⁴⁸⁶ Işık, "Zur Entstehung Phrygischer Felsdenkmäler", s.173-174; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.83-84.

⁴⁸⁷ Işık, "Neolitik Çağ'dan Klasik Dönem'e Anadolu...", s.349. Urartu dinî hakkında detaylı bilgi için bkz. B. B. Piotrovskiy, "Urartu Dini", çev. İsmail Kaynak, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:23, Sayı:1-2 (1965), ss.37-48; Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt:I, İstanbul: Görsel Yayınları, 1982, s.190-196; M. Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Ankara*, Cilt:1, 1986, s.288-291; Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, çev. Belgin Aksoy, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, s.196-205; Altan Çilingiroğlu, "Urartu Dini", *Urartu: Doğu'da Değişim*, ed. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019, ss.134-146; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.153-163. Ayrıca Urartu kaya anıtlarında görülen nişler için bkz. M. Taner Tarhan, Veli Sevin, "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağlantı", *Belleten*, Cilt:39, Sayı:155 (1975), ss.389-400.

Kadim Anadolu'nun prehistorik dönemlerinden güç alan ve Kültepe tabletlerinde *Kubaba*, Hitit çivi yazılı metinlerinde *Hepat* veya *Arinna*, Lydia'da *Kybebe*, Komana Pontika (Tokat/Gümenek civarı) ve Komana Kappadokia'da (Kemer?) *Mâ*, Sümer'de *Marienna*, Mısır'da *İsis*, Suriye'de *Lat*, Girit'te *Rhea*, Efes'te *Artemis* ve İtalya'da Nemi Gölü bölgesinde *Venus*⁴⁸⁸ gibi farklı alanlarda değişik isimlerle adlandırılan evrensel bir Ana Tanrıça kültünün temsilcisi olan Phrygler; Ana Tanrıça'yı *Matar*, *Matar Areyastin* ya da *Matar Kubileya/Kubeleya* olarak benimsemişlerdir. Böylelikle tanrıça, Phryglerin inanç dünyalarında eşsiz bir güce ve itibara sahip Anne'dir. Vahşi doğa ve dağlar O'nun yaşam alanı; yabani hayvanlar ise en yakın yol arkadaşı ve gücünün sembolüdür. Vahşi hayvanlar ile olan yakın ilişkisinden dolayı *Potnia Theron (Hayvanların Kraliçesi)*⁴⁸⁹ olarak adlandırılan tanrıçanın, bir yapının ön yüzüne atıfta bulunacak şekilde yapılan ve kimi zaman içinde tasvirinin de yer aldığı açık hava kült anıtları; Kybele inancının kentler dışına taşarak, tanrıçanın karakteriyle uyumlu olarak tüm doğaya yayıldığını gösterir.⁴⁹⁰ Roller, her ne kadar Gordion'daki Megaron 2'nin tanrıçanın tapınağı olduğu ileri sürülse de bunun olası görünmediğini belirterek; herhangi bir Phryg yerleşmesinde tapınak olarak tespit edilen bir yapının olmadığından söz etmektedir.⁴⁹¹ Mutlaka kentsel ortamlarda da tapınım görüyordu ancak esas olarak vahşi doğanın derinlikleri, تنها dağlık, kayalık ve ormanlık alanlar; O'nun adına yapılmış ince kaya işçiliği ürünü kült anıtlarıyla donatılmıştır. Phrygler tarafından gerçekleştirilen dinsel törenlerin içeriğine dair çok ayrıntılı bilgi bulunmasa da Maya Vassileva; Phryg dinî inancının etkisiyle büyük bir ustalık ve sabırla şekillendirilen kült kaya anıtları merkezli yapılan bu kutsal dinî törenlerin olasılıkla bir alay tarafından katedilen kutsal bir yol boyunca kült anıtının bulunduğu dağlık alana tırmanma ile bu kült anıtlarının doğası gereği önünde müzik ve dans destekli gerçekleştirilen dinsel törenler ve ritüelleri ima ettiğini ifade etmektedir.⁴⁹² Nitekim Phrygler, Ana Tanrıça Kybele'yi öyle benimsemişlerdir ki köklü bir Anadolu tanrıçası olduğu hâlde tarihe Phryg tanrıçası olarak geçmiştir.⁴⁹³

⁴⁸⁸ Erhat, "Kybele", s.184. Ana Tanrıça'nın farklı toplumlarda çeşitli isimlerle adlandırıldığı Apuleius'un eserinde de vurgulanmaktadır: *Apul. Met.* XI.5.

⁴⁸⁹ Erhat, "Kybele", s.183; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.162.

⁴⁹⁰ Erhat, "Kybele", s.183.

⁴⁹¹ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.105, dpn.186.

⁴⁹² Maya Vassileva, "Further Considerations on the Cult of Kybele", *Anatolian Studies*, Vol.51 (2001), s.55.

⁴⁹³ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.239.

Phrygler'deki Ana Tanrıça Kybele inancından söz ederken değinmemiz gereken bir diğer önemli nokta ise Pessinus (=Ballıhisar) kentinin bu din içerisindeki konumu ve önemidir. 1834 yılında günümüz Eskişehir/Sivrihisar yakınlarındaki Ballıhisar Köyü'nü ziyaret eden Charles Texier, burasının antik kaynaklarda adından bahsedilen Pessinus kenti olduğunu tespit etmiş; daha sonra ise bu kentte 1967-1973 yılları arasında Pierre Lambrechts başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarını, 1987 yılında John Devreker ve 2008 yılında Gocha Tsetschladze başkanlığındaki diğer kazı çalışmaları izlemiştir.⁴⁹⁴ Bu kazılar sırasında Eski Hitit dönemine ait bir çömlek parçası ve MÖ 1500 dolaylarına tarihlendirilen bir Hitit ocağı ile Geç Phryg dönemine tarihlendirilen fibula ve bazı çanak çömlek parçalarının dışında Phryg dönemini ve öncesini yansıtan kalıntı izlerine rastlanılmamıştır ancak Pessinus kentinin civarında yapılan araştırmalarda birçok Phryg kaya anıtı saptanmış ve bölgedeki Phryg yerleşimi kesinleşmiştir.⁴⁹⁵

Kuzeydoğu yönünde Dindymos Dağı (=Günyüzü/Arayıt)⁴⁹⁶ ve güney yönünde yazın kuruyan fakat ilkbaharda ya da yoğun yağış zamanlarında Sakarya Nehri'ne su taşıyan çok kaynaklı küçük Gallos Nehri'nin vadisinde bulunan bu kenti⁴⁹⁷, ayrıcalıklı kılan özelliği ise Ana Tanrıça Kybele'nin en büyük tapınım merkezi olması özelliğinden kaynaklanmaktadır. Pessinus'ta Ana Tanrıça, gökten düştüğü varsayılan siyah bir gök taşıyla veya diğer bir ifade *baitylos* ile temsil edilmektedir.⁴⁹⁸ Bu siyah gök taşı, ilerleyen bölümde ele alınacağı üzere Romalılar tarafından içinde bulundukları zor durumda koruyuculuk sıfatından faydalanmak için Roma'ya götürülecektir. Orada gördüğü bu kutsal taş hakkında bilgiler veren Arnobius (MS 3-4. yüzyıl); bir kişinin elinde zorlanmadan taşıyabileceği boyutta, koyu siyah renkli, düzgün olmayan ve küçük köşeleri öne çıkan kaba pürüzlü bir taş olduğundan söz etmektedir.⁴⁹⁹ Dolayısıyla

⁴⁹⁴ Inge Claerhout, John Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, çev. Betül Avunç, İstanbul: Homer Kitabevi, 2008, s.57-61; Gocha Tsetschladze, "Frig Pessinus'u", *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, ed. Taciser Tüfekçi Sivas-Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s.184-185. Pessinus hakkında daha detaylı bilgi için bkz. W. Ruge, "Pessinus", *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band XIX/1, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1937, ss.1104-1113.

⁴⁹⁵ Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.97-99,148-155.

⁴⁹⁶ Anadolu'da Dindymos ismini taşıyan üç dağ bulunmaktadır. Bunlardan biri Phrygia'daki Murat Dağı, diğeri Mysia-Phrygia sınırındaki Kapıdağ, sonuncusu ise Pessinus yakınlarındaki Günyüzü Dağı'dır: Erhat, "Kybele", s.184.

⁴⁹⁷ Tsetschladze, "Frig Pessinus'u", s.185; Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.12-13.

⁴⁹⁸ Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.31; Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins...*, s.277; Sevin, "Frygler", s.236.

⁴⁹⁹ Arnob. *Adv. Nat.* VII.49.

Arnobius tarafından tasıl formuna yönelik yapılan bu anlatım, zihnimizde taşın şeklinin canlanması adına önemli bir yere sahiptir.

Pessinus'un dinsel açıdan sahip olduğu önem antik kaynaklardan sıkça söz edilir. Öyle ki MÖ 8. yüzyılda Phryg kralı Midas'ın Pessinus kentinin kurulmasında ve burada Kybele'nin ilk tapınağının yapılmasında öncü bir rol oynadığı bilgisi antik kaynaklarda sıklıkla geçmektedir.⁵⁰⁰ Böylece esas amacı bahsi geçen Kybele tapınağını bulmak olan ilk kazı çalışmalarından bu yana sözü edilen bir tapınak henüz bulunamamıştır.⁵⁰¹ Antik kaynaklarda Midas tarafından yapıldığı bahsedilen Phryg dönemine ait tapınağın henüz tespit edilememiş olması, zaman içerisinde kentte görülen değişim dikkate alındığında muhtemelen birçok yapının zarar görerek yıkıma uğramış olmasıyla ilgilidir ve belki de bu tapınak da aynı şekilde tahribata uğradığı için bulunamamıştır. Elbette eldeki veriler ışığında tapınağın varlığı ya da yokluğuyla alakalı kesin bir yargıya varmak zordur. Zira yapılan kazı çalışmaları ile kalıntıları ortaya çıkarılan tapınak Phryg dönemi sonrasına aittir ancak Phryglerin özellikle Batı Phrygia'da tanrıçaya tapınım amacıyla yaptıkları kaya anıtları referans alındığında; Pessinus'ta da diğer örnekleriyle her ne kadar coğrafi özelliklerden kaynaklı olarak farklılık içerse de belli oranda benzerlik gösteren bir anıt ile tapınım görmüş olması ihtimali yüksek görünmektedir. Pessinus kentine ilişkin Strabon tarafından verilen bilgiler, birçok farklı yönden Phryg dinini ve Pessinus'u değerlendirmemize imkân tanımaktadır. Zira aşağıda yer alan ifadelerden anlaşılacağı üzere, paylaşılan söz konusu bilgiler çeşitli yönlerden irdelenebilecek önemli konulara işaret etmektedir:

"Pessinus dünyanın o kısmındaki en büyük ticaret merkezi olup, büyük saygı gören "Tanrılar Anası"na ait tapınak buradadır. Ona Agdistis derler. Eski devirlerde rahipler aynı zamanda hükümdardı ve rahipliğin sağladığı nimetleri onlar biçiyorlardı. Ama şimdi ticaret merkezi hâlâ ayakta durduğu halde rahiplerin yetkileri azalmıştır. Kutsal bölge, Attaloslar tarafından kutsal bir yere yakışacak şekilde, tapınak ve beyaz mermerden portikler ilâve edilerek yapılmıştır. Romalılar tıpkı Epidauros'taki Asklepios'a yaptıkları gibi Sibly'in kehaneti doğrultusunda oradaki tanrıçanın heykelini almak üzere girişimde bulunarak tapınağı ünlü kılmışlardır..."⁵⁰²

Bu suretle ilk olarak Strabon'un yaşadığı dönem (MÖ 64-MS 21) dikkate alındığında, Ana Tanrıça Kybele'den ve Pessinus kentinden söz ediyor olması, bir bakıma tanrıçanın

⁵⁰⁰ Amm. Marc. XXII.9.6-7; Diod. Sic. III.59.8.

⁵⁰¹ Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.5; Tsetschladze, "Frig Pessinus'u", s.186.

⁵⁰² Strab. XII.5.3.

sahip olduğu gücün büyük oranda yansıması olarak değerlendirilebilir. Nitekim sıklıkla bahsedildiği üzere, Kybele'nin yalnızca Phryg tanrıçası değil; aynı zamanda Yunan ve Roma dünyalarında da adından söz ettiren güçlü bir tanrısal figür olması söz konusu bu etkiyi destekler niteliktedir. Bir diğer nokta ise Pessinus'un ticari olarak öneminin dışında bu kentte tanrıçanın rahipleri hakkında bilgiler veriliyor olmasıdır. Zira bu durum da Ana Tanrıça Kybele ve rahiplerinin insanlar üzerindeki nüfuzunun bir diğer yansıması olarak değerlendirilebilir. Öyle ki Pessinus kenti, Phryg dönemi sonrasında zaman içerisinde tanrıçanın rahipleri tarafından yönetilen ve dinsel açıdan sahip olduğu etkisi ile dönemin mevcut siyasi otoritelerinden görece bağımsız bir gelişim gösteren kent devleti hâline gelmiştir. Bu doğrultuda Pessinus kentinin Ana Tanrıça Kybele tapınımındaki yerini ve tanrıçanın rahiplerinin bu kült içerisindeki önemini çok daha iyi anlayabilmemiz adına öncelikle Kybele-Attis efsanesinden söz etmemiz gerekmektedir.

2.3. Kybele - Attis Kültü

Phryglerin dinî inancından bahsederken nasıl ki akıllara ilk olarak Ana Tanrıça Kybele geliyorsa; bu kült ile ilgili olarak Ana Tanrıça'dan sonra akıllara gelen bir diğer önemli figür de tanrıçanın eşi veya sevgilisi olarak bilinen Attis'tir.⁵⁰³ Zira Attis, Kybele kültü içerisinde dikkat çeken bir çok unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Öyle ki tıpkı Kybele kültü gibi Attis kültü de farklı pek çok toplumun dinî yaşamında önemli bir yer edinmiş ve gerek Antik Çağ yazarlarının Attis'in doğumu, yaşamı ve ölümü hakkındaki efsanevi aktarımları gerekse bu konuda yapılan modern çalışmalarla Attis'in bir tanrı olarak tapınım görmesi ya da ne zaman tanrısal bir figür hâline geldiği gibi çok çeşitli yönlerden en çok irdelenen figürlerden biri olmuştur.

Öncelikle Kybele-Attis kültüyle ilgili olarak birtakım bilgiler edindiğimiz Antik Çağ yazarlarının anlatımlarından başlayarak efsanenin dayandığı kökenleri incelememiz gerekmektedir. Bu doğrultuda Kybele-Attis efsanesine dair anlatımlar, kendi içerisinde biri "*Phrygia*" diğeri ise "*Lydia*" olmak üzere iki farklı türde değerlendirilmektedir.⁵⁰⁴ Bu her iki anlatım türünün esasen ayrım gösterdiği nokta ise Attis'in ölüm şekli üzerine odaklanmaktadır. Böylece söz konusu anlatımların kendi içerisinde değerlendirildiğinde belirli farklılıkları içeriyor olsa da büyük oranda tutarlılık gösterdiği ve kült hakkında önemli bilgileri sunduğu görülmektedir. Bu doğrultuda belki de akıllara gelen ilk soru efsanenin neden iki farklı versiyonunun bulunduğu ve özellikle Lydia versiyonu olarak nitelendirilen türün Kybele-Attis efsanesi ile bir bağlantısının bulunup bulunmadığıdır.

⁵⁰³ Attis hakkında detaylı bilgiler sunan başlıca kaynaklar için bkz. W. Rapp, "Attis", *Ausführliches Lexikon Der Griechischen Und Römischen Mythologie*, Vol.I, ed. W. H. Roscher, Leipzig: Druck Und Verlag Von B. G. Teubner, 1884-1890, ss.715-727; F. Cumont, "Attis", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band II/2, Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1896, ss.2247-2252; H. Strathmann, "Attis", *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, Vol.I, Stuttgart: Hiersemann Verlags-G.M.B.H., 1950, ss.889-899; Grant Showerman, *The Great Mother of the Gods*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin, 1901; Hugo Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, Gieszen: J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung (Alfred Töpelmann), 1903; Maarten J. Vermaseren, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, Leiden: E. J. Brill, 1966; Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, London: Thames and Hudson, 1977; Giulia Sfameni Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden: E. J. Brill, 1985; Eugene N. Lane (ed.), *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1996; Maria Grazia Lancellotti, *Attis, Between Myth and History: King, Priest, and God*, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2002; Gerhard Baudy, "Attis", *Brill's New Pauly*, Vol.2, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2003, ss.327-329; James G. Frazer, *Adonis, Attis, Osiris: Doğu Dinleri Tarihi Araştırmaları - I*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018, ss.287-343.

⁵⁰⁴ Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.98-122.

Burada öncelikle sözü edilen tüm versiyonları sırasıyla inceleyip ardından konu üzerine yorumda bulunmak daha faydalı olacaktır.

Kybele-Attis efsanesi öncelikle "*Lydia*" versiyonu olarak tanımlanan şekliyle ele alındığında, bu anlatım türünde karşımıza ilk olarak sık referans gösterilen Herodotos'un (yak. MÖ 484-424) anlatımı çıkmaktadır. Bu anlatıma göre; Lydia kralı Kroisos'un iki oğlu vardır ve bunlardan bir tanesinin adı Atys'tir. Bir gün Kroisos, rüyasında Atys'in ucu demirli bir kargı ile vurulduğunu görür. Uyandığında bu rüyanın etkisiyle oğlunu korumak için çeşitli önlemler alır ve ayrıca oğlunu evlendirmek ister. Tören hazırlıkları sırasında doğuştan Phrygialı olan ve kraliyet soyundan gelen Adrastos adında bir genç; kardeşlerinden birini istemeyerek öldürdüğü için babası tarafından kovulur ve Lydia'ya gelerek Kroisos'a sığınır. Söz konusu dönemde Mysia köylülerinin başına dert olan ve bir türlü yakalanamayan yaban domuzu için elçiler Kroisos'tan yardım isteyerek bu yabani hayvanın yakalanması için oğlunu göndermesini talep ederler. Gördüğü rüya nedeniyle başlangıçta bu talebe karşı çıkan ancak daha sonra oğlunun da ısrarıyla kabul eden Kroisos, oğlu Atys'i sarayına aldığı Phrygialı Adrastos'a emanet ederek av için gönderir. Fakat av sırasında Adrastos'un fırlattığı kısa kargı yaban domuzunun yerine Kroisos'un oğluna isabet eder ve böylelikle rüya da gerçekleşmiş olur.⁵⁰⁵ Herodotos tarafından anlatılan bu hikâyede, Attis ile yakınlık gösteren Atys adındaki bir gencin yaban domuzu avı sırasında vurulması ve ölümü konu edilmiştir. Zira Lydia versiyonu olarak anılan bu anlatımda üzerinde durulanın ileride Phrygia versiyonunda göreceğimiz üzere Attis'in kendi kendini hadım etmesi sonucunda ölümü değil, bir yaban domuzu avı sırasındaki talihsiz ölümü olduğu anlaşılmaktadır.

Lydia versiyonu için bir diğer referans olarak gösterilen yazar Pausanias (MS 2. yüzyıl)'tır. Herodotos'un anlatımında görülen ölüm temasının bir benzerine Pausanias'ın anlatımında rastlanmaktadır. Pausanias'ın ise ağıt şairi Hermesianax'a (MÖ 3. yüzyıl) dayandırdığı anlatımında aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

"... Attis'e gelince, onun hakkında hiçbir sır öğrenemedim. Ancak, ağıt şairi Hermesianax bir şiirinde, onun Phrygialı Calaus'un oğlu olduğunu ve doğuştan hadım olduğunu söylüyor. Hermesianax'ın anlatımı, büyüdüğünde Attis'in Lydia'ya göç ettiğini ve Lydialılar için Dindymene Ana'nın ayinlerini kutladığını söyler; o kadar onurlandı ki, buna kızan Zeus, kıskançlıktan Lydialıların ekinlerinin arasına bir yaban domuzu gönderdi. Attis ile birlikte Lydialıların bir çoğu bu yaban

⁵⁰⁵ Hdt. I.34-45. Ayrıca bkz. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.5; Vermaseren, *Cybele and Attis*..., s.88-90.

domuzu tarafından öldürüldü ve bunun sonucunda Pessinus'ta yaşayan Galatlar domuz etine dokunmazlar."⁵⁰⁶

Görüldüğü üzere, hem Herodotos'un hem de Pausanias'ın Lydia versiyonu olarak anılan anlatımlarında işlenen ortak motif bir yaban domuzu üzerine kurulmuştur. Olay örgüsü içinde sıklıkla Lydia'ya atıfta bulunan bu anlatımlarda diğer dikkat çeken nokta ise Phrygia versiyonunun aksine Kybele ve Attis arasındaki duygusal temele dayanan bir bağlantının yerine özellikle Pausanias'ın anlatımında görüldüğü gibi Attis'in bireysel olarak bu kültün tanıtımındaki önemli rolünün üzerinde durulmuştur. Ancak ilk olarak Herodotos'un anlatımında görülen Kroisos'un oğlu Atys'in, Kybele-Attis efsanesindeki Attis'i yansıtır yansıtmadığı konusuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bir kısım araştırmacı özellikle bu anlatımda söz konusu kimi unsurların diğer Attis anlatımlarında da tekrarlandığını ileri sürerek Atys ile Attis özdeşliğini desteklerken⁵⁰⁷; bazıları da Herodotos'ta adı geçen Atys'in Attis ile hiçbir bağlantısının olmadığını ve hatta Lydia versiyonu diye bir versiyonun bulunmadığını ileri sürmektedir.⁵⁰⁸ Netice itibarıyla işlenen yaban domuzu temasının, bilhassa Pessinus'ta yaşam süren halk arasındaki yerleşik beslenme düzeninin bir yansıması olduğu düşünülebilir. Konu hakkında bilgiler veren kaynaklardan da teyit edilebildiği gibi buradaki halkın domuz eti tüketmemesi durumu⁵⁰⁹, böyle bir hikâyenin oluşumuna ve neden domuz etinden uzak durulduğuna yönelik bir açıklama sunmaktadır.

Kybele-Attis efsanesinin "*Phrygia*" versiyonu olarak anılan türüne baktığımızda ise bu anlatımlarda sıklıkla Phrygia'ya atıfta bulunulduğu ve köken olarak bu topraklara dayandırıldığı görülmektedir. Phrygia versiyonu adı verilen bu efsaneyi aktarımlarıyla günümüze kadar ulaşmasını sağlayan en temel referans kaynaklarımız; Ovidius (MÖ 43-MS 17), Pausanias (MS 2. yüzyıl) ve Arnobius (MS 255-330)'tur. Ancak sözü geçen

⁵⁰⁶ Paus. VII.17.9-10. Ayrıca bkz. Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.240.

⁵⁰⁷ Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.5; Vermaseren, *Cybele and Attis*..., s.88-90.

⁵⁰⁸ Jan N. Bremmer'e göre, 19. yüzyıl bilim insanları Herodotos tarafından anlatılan Atys hikâyesi ile Hermesianax'ın şiirinde geçen Attis arasında yaban domuzu motifi merkez olmak üzere yakın bir ilişki kurmaya başlamışlardır. Ancak Hermesianax'ın şiiri Pessinus'taki bir yemek tabusu için (domuz etinden uzak durma) etiyolojik bir açıklama ortaya koymayı hedeflemiştir. Sonuç olarak bakıldığında ise Lydia versiyonu diye bir versiyon yoktur: Jan N. Bremmer, "Attis: A Greek God in Anatolian Pessinus and Catullan Rome", *Mnemosyne*, Vol.57, Fasc.5, Catullus 63 (2004), s.536-539; Jan N. Bremmer, *Greek Religion and Culture, the Bible and the Ancient Near East*, Leiden-Boston: Brill, 2008, s.269-272. Atys ve Attis'in farklı figürler olduğunu belirten Inge Claerhout ve John Devreker, muhtemelen Herodotos'ta ismi geçen Atys'in, Attis ile bir ilgisi olmadığını ifade etmişlerdir: Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.164. Lynn E. Roller'a göre de Herodotos'un bahsi geçen kişiye Atys demesi bir rastlantı olabilir: Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.287.

⁵⁰⁹ Iul. Orat. V.177 B.

bu temel kaynaklarımızın dışında Ana Tanrıça'nın geçmişine ve Attis ile arasındaki aşk bağlantısına ya da Attis'in ölümüne değinen farklı anlatım türleri de bulunmaktadır. Bu suretle kronolojik sıra itibariyle ele alındığında ilk olarak Sicilyalı Diodoros'un (MÖ 90-20) anlatımıyla başlamak gerekmektedir. Diodoros tarafından MÖ 1. yüzyılda anlatılan hikâyede şu ifadeler yer almaktadır:

"Bir zamanlar Phrygia ve Lydia'da Meion hüküm sürüyordu; Meion, Dindyme ile evliydi ve bir kızları vardı. Kızlarını büyütmek istemediler. Bu yüzden Kybelon dağlarına bıraktılar; orada panter ve başka yabanıl hayvan, sütleriyle kızı beslediler. Kadınlar sürülerini otlatırken bu mucizeye tanık oldular; sonra çocuğu aldılar ve bulundukları yerden dolayı adını Kybele koydular. Kız büyüdüğüçe güzelliği ve zekasıyla göz aldı. İlk olarak o, birden fazla gövdeli kavalı buldu, oyunlara ve danslara çarparaları ve tefleri soktu. O, hasta hayvanlar ve yeni doğan çocuklar için arındırıcı çareler buldu, büyümlü şarkılarla kollarında tuttuğu birçok çocuğu iyileştirdi; bu iyiliklerinden dolayı "Dağların Anası" adını aldı. Dostları arasında Phrygialı Marsyas vardı... Kybele büyüyünce ilk önce Attis ardından da Papas adında bir genci sevdi, onunla yakın ilişkiye girdi, onu anne ve babası tanıdığına hamileydi. Kralın sarayına götürüldü, bakire olarak kabul edildi ama hamile olduğu anlaşıldı ve baba onu büyüten çobanları ve Attis'i öldürttü. Ve bedenlerini mezarsız bıraktı. Bu gence karşı olan sevgisi ve kendisini büyütenlerin başına gelenlerden dolayı çıldıran Kybele, dağınık saçlarıyla, inleyerek ve tef çalarak ülkeden ülkeye dolaştı durdu... Bütün Phrygia'yı, insanların etkileyen, toprağın meyve vermekten vazgeçtiği salgından, talihsiz halkın nasıl kurtulacaklarını tanrıdan sorduklarında, onlara Attis'in bedenini yakmalarını ve Kybele'ye bir tanrıça olarak saygı göstermelerini buyurduğu anlatılır. Bu sebepten Phrygialılar, zamanın akışı içinde ceset ortadan kaybolduğundan beri, bir genç heykeli yaptılar ve gördüğü haksızlıktan öfkesini yatıştırarak ızdırabını paylaşmak maksadıyla onun önünde ağıtlar yaptılar ve bu ayinleri bizim zamanımıza kadar yapmaya devam ettiler. Kybele'ye gelince, eski zamanlarda onlar (Phrygialılar) sunaklar yaptılar ve her yıl ona kurban törenleri düzenlediler ve sonra Phrygia'da Pessinus'ta onun için görkemli bir tapınak inşa ettiler ve saygı gösterdiler, en parlak törenler yaptılar, kralları Midas bütün bu ibadetlerde yer alarak saygısını gösterdi ve tanrıçanın heykelinin yanına panterler ve aslanlar yerleştirdiler, zira genel kaniya göre tanrıça ilk önce bu hayvanlar tarafından emzirilmişti."⁵¹⁰

Ana Tanrıça Kybele'nin doğumuna ve gelişimine yönelik detayların ön planda olduğu Diodoros'un anlatımında yalnızca yüzeysel olarak Kybele-Attis aşkından ve bu aşkın sonucunda Attis'in öldürülmesinden söz edilmiştir. Bunun dışında herhangi bir hadım edilme motifine yer verilmemiştir. Kybele'nin geçmişine ve Attis ile arasındaki sevgiye ilişkin MÖ 1. yüzyıl itibariyle Diodoros tarafından işlenen bu konu daha sonra

⁵¹⁰ Diod. Sic. III.58-59. (Türkçe çevirisi: Serap Akca, *Yazılı kaynaklar ve Arkeolojik belgeler ışığında Küçük Asya'da Attis Kültü*, (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.126-128, Kat.No.24-25'ten alıntıdır.). Ayrıca bkz. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.16-17; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.243-244; Vermaseren, *Cybele and Attis:...*, s.92.

Ovidius, Pausanias ve Arnobius tarafından da farklı türlerde ele alındığı görülmektedir. Fakat Diodoros'un anlatımında Attis'in geçmişine dair herhangi bir bilginin yer almadığı gibi ölümünün nasıl gerçekleştiği konusunda da bir bilgiye yer verilmemiştir.

İkinci olarak inceleyeceğimiz Ovidius'un anlatımında, külte dair aşağıda yer alan önemli açıklamalar aktarılmaktadır:

"...*"Nereden geldi" dedim "rahiplerin maslahatlarını kesme dürtüsü?" Ben susar susmaz, Pieris konuşmaya başladı: "Yüzü güzel mi güzel, Phrygia'lı bir çocuk olan Attis, kule taşıyan tanrıçayı bağladı kendine saf aşkıyla. Bunu kendisine saklamak istedi tanrıça, tapınaklarını korumasını ve şöyle dedi "yerine getir her zaman bakır kalmanın gereğini." Beriki buyrukları yerine getireceğine yemin etti ve "yalan söylersem, yeminimi bozduğum o aşk, benim sonum olsun" dedi. Heyhat, bozar yeminini ve nymphe Sagaritis'in içinde vazgeçer kalmaktan öncesinde kaldığı şeyi. Çok ağır olur cezaları tanrıçanın öfkesi yüzünden. Biçer naias'ı tanrıça, ağaçta yaralar açtıktan sonra ölür o, çünkü ağaçtı naias'ın kaderi. Öbürü çıldırır ve yatak odasının tavanının çöktüğünü sanıp, kaçar ve koşar koşar Dindymus Dağı'nın zirvesine ulaşır. Kimi zaman "ortadan kaldır yanarcaları" kimi zaman "yok et kırbaçları" diye haykırır; sık sık yemin eder Palaestina'lı Tanrıçaların yanı başında olduğuna. Hatta parçaladı bedenini keskin bir kayayla bulandı uzun saçları toza toprağa, bağırır avaz avaz "hakettim bunu" diye "ödüyorum hakettiğim bedeli kanımla." 'Ah! Yok olsunlar bana zarar vermiş parçalar! Ah! Yok olsunlar' deyip duruyordu hâlâ, kasığının yükünü kesip attığında ve kalmaz artık onda hiçbir erkeklik belirtisi işte o anda. Bu çılgınlık örnek oluşturur ve tanrıçanın efemine hizmetkârları keserler değersiz maslahatlarını, savura savura saçlarını..."⁵¹¹*

Ovidius'un bu anlatımının odak noktasını anlaşıldığı üzere Ana Tanrıça'ya bağlılık yeminini tutmayan Attis'in söz konusu sadakatsizliğinin bedeli olarak kendini hadım etmesi oluşturmaktadır. Böylece hadım işlemi merkez olmak üzere vefasızlık temasının işlendiği bu anlatımda, külte ilişkin birtakım önemli bilgilerin verildiği görülmektedir. Ayrıca Ovidius, başka bir anlatımında ise Attis'in öldükten sonra tanrıça tarafından çam ağacına dönüştürüldüğünün bilgisini vermektedir.⁵¹²

Bir diğer referans kaynağımız Pausanias'ın anlatımında aşağıdaki şu ifadelerle yer verilmektedir:

"Tanrı Zeus, uykusunda boşalır ve yere akan menisi toprağı gebe bırakır. Bunun sonucunda Agdistis adında, hem dişi hem erkek cinsel organına sahip bir yaratık doğar. Dehşete kapılan tanrılar, erkeklik organını keserek onu hadım ederler. Yere düşen organdan bir badem ağacı çıkar. Sangarios Nehri'nin kızı bu ağaçtan bir badem koparır, kucığına koyduğu badem karnına girer ve kız hamile kalır. Çocuk (Attis) doğunca annesi onu bırakır gider ve oğlan bir teke sayesinde yaşar.

⁵¹¹ Ovid. *Fast.* IV.221-244. Ayrıca bkz. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.18-19; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.245; Vermaseren, *Cybele and Attis:...*, s.91-92.

⁵¹² Ovid. *Met.* X.103-105. Ayrıca bkz. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.18.

Büyüdükçe benzersiz güzellikteki bir delikanlıya dönüşen Attis'e Agdistis âşık olur. Delikanlı evlenecek yaşa geldiğinde, akrabaları onu kralın kızıyla evlenmek üzere Pessinus'a yollarlar. Tam düğün şarkıları söylenmeye başladığında Agdistis birden ortaya çıkarak konukları bir çeşit çılgınlık nöbetine sevk eder. Attis de bu çılgınlığa kapılır ve cinnet geçirerek kendini hadım eder; aynı şeyi kayınpederi de yapar. Attis ölür, yaptığına pişman olan Agdistis ise Zeus'a yalvararak delikanlının bedeninin bozulmadan kalmasını diler."⁵¹³

Pausanias ile belli noktalarda farklılık göstermesine karşın büyük ölçüde benzer unsurları olan ve Timotheus'u referans gösteren Arnobius anlatımında ise;

"Phrygia'da yöre halkının "Agdos" dediği bir kaya vardır. Themis kâhinine göre, tufandan kurtulan Deucalion ile Pyrrha buradan aldıkları taşları toprağa fırlatarak yeni bir insan soyu yaratmışlardı. Büyük Ana bu kayadan ortaya çıkmış, tanrıça olarak hayat bulmuştu. Tanrıça bir gün kayanın üstünde uyurken, Iupiter cinsel arzu duyarak ona yaklaşır. Bir süre mücadele ettikten sonra tanrıçayı elde edemeyen öfkeli tanrı, menisini kayaya akıtır. Gebe kalan Agdos kayası, adını ondan alan Agdistis'i doğurur. Çift cinsiyetli, şehvet düşkün, vahşi ve azgın bir yaratık olan Agdistis, eline geçirdiği her şeyi olağanüstü gücüyle mahveder, ne tanrı ne de insan tanır. Bir araya gelen tanrılar, zorbayı nasıl durduracaklarını düşünmeye başlarlar. Sonunda bu görev Liber'e verilir. Agdistis'in her zaman su içtiği pınarı bilen Liber, pınarın suyuna şarap karıştırır. Agdistis bu sudan içtikten sonra derin bir uykuya dalar. O zaman Liber onun cinsel organını ayaklarına bağlar, böylece Agdistis uyanıp ayağa kalktığında kendi kendini hadım etmiş olur. Yaradan o kadar çok kan akar ki, toprak sırlıslam kesilir ve topraktan bir nar ağacı çıkar. Kral Sangarios'un (ya da aynı adlı ırmağın) kızı Nana ağaçtan bir nar koparır, narı kucığına koyar ve ondan hamile kalır. Kızının lekelendiğini düşünen babası onu bir odaya kapatarak aklıktan ölmeye mahkûm eder. Ama Tanrıların Anası kızı elmalar ve çeşitli yiyeceklerle besleyerek yaşatır ve zamanı gelince Nana bir oğlan doğurur. Sangarios, bebeğin dağ başına bırakılmasını emreder. Bebek, bir keçinin sütüyle beslenerek hayatta kalmayı başarır ve ona Attis adı verilir. Olağanüstü güzellikteki Attis, hem Tanrıların Anasının hem de Agdistis'in gözdesi olur. Agdistis, delikanlıyı koruluklara götürüp avladığı hayvanı vererek onunla ahablık kurar. Attis de herkese hayvanı kendisinin yakalamış olduğunu söyler. Ne var ki, sarhoş olduğu bir gün hem Agdistis'le ilişkisini hem de avcının Agdistis olduğunu itiraf eder. O zaman Pessinus kralı Midas, delikanlının böyle adı çıkmış biriyle ilişkiye girmesini engellemek isteyerek Attis'i kendi kızıyla evlendirmeye karar verir ve herhangi bir şey yüzünden düğün şenlikleri yarıda kesilmesin diye kentin kapılarını kapattırır. Ama Attis'in yazgısını ve delikanlının evlenmediği sürece emniyette olacağını bilen Tanrıların Anası, kentin surlarını başıyla kaldırıp (...) kente girer. Ne var ki, öfkeden yanıp tutuşan Agdistis de içeri dalar ve bütün konukları korkutup çıldırtır. Dehşete kapılan Phrygia'lılar tanrıça ortaya çıktığında avazları çıktığı kadar bağırlar, Gallos'un cariyesinin kızı göğüslerini kesip atar. Attis, Agdistis'in çılgınlığı azdırmak için kullandığı flütü alır; öfkeyle dolmuştur, sonunda bir çam ağacının altında kendini hadım eder. Akan kaniyle birlikte hayatı da sönüp gider. Ana Tanrıça, kesilen organ parçalarını toplayıp ölmüş delikanlının giysileriyle sarıp sarmalar ve toprağa gömer. Attis'in toprağa

⁵¹³ Paus. VII.17.10-12; (Türkçe metin: Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.160'dan alıntıdır.). Ayrıca bkz. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.30; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.240; Vermaseren, *Cybele and Attis:...*, s.90-91. Pausanias, Attis hakkında bilgi verdiği farklı bir bölümde ise Pessinus yakınlarında gömülü olduğundan söz etmektedir. Paus. I.4.5.

dökülen kanında biten menekşeler çam ağacının etrafına çepeçevre yayılır. Attis'in nişanlısı Ia, cansız delikanlıyı yumuşacık yünlere sarar, Agdistis'le birlikte delikanlı için gözyaşı döker, sonra da kendini öldürür. Onun kanı da mor menekşelere dönüşür. Bu arada Tanrıların Anası'nın döktüğü gözyaşlarından bir badem ağacı çıkar. Daha sonra tanrıça, altında Attis'in kendini hadım ettiği kutsal çam ağacını mağarasına alır ve göğsünü döve döve feryat edip ağaç gövdesinin etrafında dönerek Agdistis'in matemine katılır. Agdistis, Iupiter'den Attis'i hayata döndürmesini rica eder. Tanrı ise bunun yerine Attis'in bedeninin sonsuza dek bozulmadan kalmasını, saçlarının uzamaya devam etmesini ve küçük parmağının oynamasını kabul eder. Buna memnun olan Agdistis delikanlının ölüsünü Pessinus'ta kutsar ve onun anısına her yıl dinsel törenler düzenler."⁵¹⁴

açıklamaları yer almaktadır. Yukarıda verilen tüm yazarların anlatımları gerek olayın meydana geldiği yer gerekse bahsi geçen isimler bakımından incelendiğinde, Phrygia ile çok yakın bağlantısının olduğu görülmektedir. Zira bu anlatımlardaki olay örgüsünde Kybele ve Attis'in ilişkisi merkeze konulmuş ve özellikle Attis'in kendini hadım ederek son verdiği yaşamı, Lydia versiyonu olarak anılan anlatımla arasındaki en temel farklı oluşturmaktadır. İlaveten Phrygia versiyonu olarak bilinen anlatımlarda söz konusu yazarların belirli noktalardaki farklılıkları dikkat çekiyor olsa da genelde kendi içerisinde tutarlı olduğu görülmektedir. Pausanias ve Arnobius'un anlatımları arasında özellikle dikkate değer oranda benzerlik bulunmakla beraber görülen kimi küçük farklılıklar ise anlatımların geneline etki etmemektedir.

Efsaneye dair söz edilen başlıca anlatımlar dışında Kybele ve Attis'e yönelik bazı bilgiler veren farklı anlatımlar da bulunmaktadır. Bu isimlerden biri olan Minucius Felix (yak. MS 2. ve 3. yüzyıl), Kybele'nin veya Attis'in doğumuna ya da gelişimine ilişkin bilgilerden söz etmemektedir. Öyle ki Kybele hakkında konuşmanın utanç verici olduğundan bahseden Minucius Felix, pek çok tanrının annesi olmasının onu çirkin ve yaşlı kıldığından, şanssız aşığının sevgisini karşılayamadığı için Attis'i hadım ettiğinden bahsetmektedir. Buradan yola çıkarak rahiplerinin de aynı sakatlığı kendi bedenlerine uyguladıklarını ve bu tür uygulamaların kutsal ayinler değil aksine işkenceler olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁵ Hristiyanlık inancının hızla etkisini göstermeye başladığı bir dönemde pagan inancına ve özellikle de Ana Tanrıça Kybele inancına verdiği değerle öne çıkan İmparator Julianus (MS 4. yüzyıl), eserinde Kybele ve Attis hakkında çeşitli bilgiler vermiş ve bir bakıma o zamanki inanç dünyası içerisinde tapınımlarının önemine dikkat

⁵¹⁴ Arnob. *Adv. Nat.* V.5-7; (Türkçe metin: Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.160-162'den alıntıdır.). Ayrıca bkz. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.37-41; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.241-242; Vermaseren, *Cybele and Attis:...*, s.90-91.

⁵¹⁵ Min. Fel. *Oct.* XXIII.4.

çekmiştir.⁵¹⁶ Attis'in ölümü hakkında bilgiler veren Servius (MS 4. ve 5. yüzyıl) ise Attis'in bir çam ağacının altında hadım olmuş bir hâlde ölmek üzereyken bulunduğu farklı bir hikâyeye anlatmaktadır. Servius'un bu anlatımına göre, Attis güzelliği ile dikkat çeken bir çocuktur. Bu güzelliği ile yaşadığı kentteki kralın dikkatini çekmiş ve ona yanaşmak isteyen bu kraldan kaçarak ormana saklanmıştır. Ancak nihayetinde krala yakalanmıştır. Kral ona tecavüz etmiş ve Attis de kralı hadım ederek intikamını almıştır. Kral da karşılığında onu hadım etmiştir. Ana Tanrıça tapınağının hizmetkârları, Attis'i bir çam ağacının altında kan kaybından ölmek üzereyken bulmuşlar ve hayatını kurtarmaya çalışmışlardır. Fakat başarılı olamamışlar ve Attis ölmüştür. Bundan sonra her yıl Attis için bir dönem yas tutulmuş ve tanrıçanın archigalli denilen hizmetkârları kendilerini hadım ederek Attis'i anmışlardır.⁵¹⁷ İlginçtir ki anlatımlar arasında görülen farklılıklar ve ön planda vurgulanan özellikler dışında aslında hepsinde benzer temaların işlendiği görülmektedir. Zira Lydia versiyonu olarak tanımlanan anlatımı hariç tutarsak; diğer anlatımları ortak bir paydada buluşturan temanın Kybele ve Attis'in arasındaki aşk ve Attis'in ölümü üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.

O hâlde sıkça adından söz edilen Attis kimdir? Attis'i burada esasen Phrygia'nın tarihi ve kült gelenekleriyle şekillenen tanrısal figür olarak yorumlamak mümkündür. Ana Tanrıça Kybele ile kurduğu yakın ilişkinin sayesinde kazandığı bu değer yalnızca Phrygia ile sınırlı kalmamış; aynı zamanda Yunan ve Roma inanç dünyalarında tapınım gören Phrygia kökenli bir tanrı hâline de gelmiştir. Sıklıkla Attis'in doğumuna ya da ölümüne dair bilgiler veren antik kaynakların yanı sıra Kybele ile arasında bulunan bu duygusal bağ, Attis'in Phrygia ile olan yakın bağlantısını şüphe bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Zira ilerleyen dönemlerde Attis kültü ile alakalı olarak ortaya çıkan ve hem Yunan hem de Roma toplumlarında bu kültü karşı bir antipati oluşturacak ritüel ve davranışların kökeni olarak da Phrygia'ya işaret edilmiştir. Attis'in ölüm ve yeniden doğuş temasıyla ele alınan tanrısal karakteri, toprak ve doğa ile yakın bağlantıya imkân tanır. James G. Frazer, Attis'in bir bitki tanrısı olduğuna vurgu yapmış; ölen ve yeniden dirilen bu tanrıya yönelik bahar şenliklerinde yas ve sevincin yaşandığını belirtmiştir.⁵¹⁸ Nasıl ki toprak ve doğa kış aylarında tüm canlılığını yitirip ölü bir görünüme kavuşuyor

⁵¹⁶ Iul. Orat. V.159-171; Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.51-56. Türkçe çevirileri için bkz. Akca, *Yazılı kaynaklar ve Arkeolojik belgeler ışığında...*, s.142-151, Kat.No.49-59.

⁵¹⁷ Serv. Aen. IX.115. Ayrıca bkz. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.60; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.281, dpn.11.

⁵¹⁸ Frazer, *Adonis, Attis, Osiris:...*, s.287; Frazer, *Altın Dal...*, s.284.

ancak ilkbahar ve yaz aylarında bu görünümünden uzaklaşarak âdeti yeniden doğuyorsa, Attis'e de ölümüyle birlikte tüm doğanın canlılığını kaybettiğine fakat baharda yeniden dirilişiyle beraber doğanın bütün canlılık ve güzelliğine tekrardan kavuştuğuna dair bir inançla tapınılmıştır. Bu yönüyle Attis, Kybele'nin bitkiler dünyası üzerindeki gücüne de işaret ederek tanrıçanın genç bitki tanrısı sevgilisi olarak kabul edilmiştir.⁵¹⁹ Nitekim Plutarkhos (MS 46-120), tanrıların kışın uyuduğuna, yazın ise uyandığına yönelik bir inancı bulunan Phryglerin; kışın ona ninniler söylediklerinden, yazın da yine onu uyandırmak için ilahiler söylediklerinden bahsetmektedir.⁵²⁰ Julius Firmicus Maternus (MS. 4. yüzyıl) ise Pessinus'ta yaşayan Phryglerin, Attis'in ölümü ve yeniden doğuşu ile bağlantılı olarak yas ve sevinç içeren yıllık ritüel düzenlerinden söz etmektedir ve bu açıklama içinde Attis'in hadım edilmesine vurgu yapmaktadır.⁵²¹ Plutarkhos ve Julius Firmicus Maternus tarafından Phryglerin dinî inancına ilişkin verilen bu bilgiler, aynı zamanda Phryglerin tarıma ve toprağa verdikleri değerin de bir tür yansıması olarak nitelendirilebilir. Öyle ki söz konusu bu anlatımlardan, tarım için elverişli koşulları sağlayan mevsimsel döngünün kutsandığını ve verimliliğin sağlanması için çeşitli törenlerin yapıldığını anlamak olasıdır. Bu durum ayrıca yıllık bir ritüel döngüsünün açıklamasını sunar nitelik taşımaktadır.⁵²²

Attis'in ismine Phrygia'da rastlamak mümkündür. Sınırlı sayıdaki Paleo-Phrygçe yazıtlarda, Phryglerin tanrıçaya seslenmek adına kullandıkları Matar isminin dışında gözlemlenen bir diğer isim ise yazıldığı şekil itibarıyla "Ates/Atas" ismidir. Phryg kaya anıtları içerisinde boyutu, tasarımı ve sahip olduğu yazıtlar ile eşsiz bir örnek oluşturan Midas Anıtı'nda, sol üstte yer alan yazıt içinde Ates ismi görülmektedir.⁵²³ Burada Ates

⁵¹⁹ Catull. LXIII; Vermaseren, *The Legend of Attis...*, s.1-12; Ömer Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:29, Sayı:1-4 (1978), s.177.

⁵²⁰ Plut. *De Is. et Os.* 69.

⁵²¹ Firm. Mat. III.

⁵²² Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.436.

⁵²³ Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.6-9: M-01 a: "ates : arkiaevais : akenanogavos : midai : lavagtaei : vanaktei : edaes". G. L. Huxley, metnin olası çevirisini şu şekilde vermiştir; "Ates, Arkeaevas'ın oğlu, Akenanolas'ın torunu, bunu Lawagetas, Kral Midas için yaptı.". G. L. Huxley, "Titles of Midas", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, Vol.2, No.2 (1959), s.86. Midas Anıtı'nda sağ dikey yazıtta yer alan "Baba" kelimesi önemli bir diğer ifadedir. Zira Lynn E. Roller, *Baba ya da Papa* kelimesinin Attis için kullanılan alternatif bir isim olduğundan söz etmektedir: Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.95. Bu kelimesinin geçtiği yazıt için bkz. Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.9-10: M-01 b. Attis ile Baba/Papas arasındaki ilişkiye dair bkz. Frazer, *Adonis, Attis, Osiris...*, s.305-308; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.437; Bøgh, "The Phrygian Background...", s.320-321.

tarafından Kral Midas'a adanış anlatılmaktadır ve böylece Ates ismi, adayan kişinin adı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵²⁴ Ates/Atas ismine ayrıca Thomas Drew-Bear tarafından Afyonkarahisar'a bağlı Çepni yakınlarında bulunan kaya kütlesi üzerine işlenmiş yazıtlarda da rastlamaktayız. Burada bulunan üç kaya kütlesi üzerinde Paleo-Phrygçe yazıtlar yer almaktadır. Fakat Ates/Atas ismi bu kaya yazıtlarının sadece iki tanesinde geçmektedir.⁵²⁵ Söz konusu iki yazıtta görülen Ates adı, olasılıkla metinlerin birinde adayan kişinin adı olarak karşımıza çıkarken; diğerinde ise muhtemelen adandığı kişinin adı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵²⁶ Bu yazıtların işlendiği kaya kütlesi bakımından ele alındığında Midas Anıtı ve diğer kaya kanıtları örneğinde görüldüğü üzere anıtsal bir mimari yapının üzerinde yer almalarının aksine çok daha basit bir formdaki kaya kütlesi üzerine işlendikleri görülmektedir. Her ne kadar diğer dinsel açıdan önemi kanıtlanan kaya anıtları gibi bir yapıya sahip olmasalar da bahsi geçen bu yazıtların dinî bir değer taşıdığına inanılmaktadır.⁵²⁷ Ates adına ya da bu ismin farklı formda yazılışlarına sadece kaya kütlesi üzerine işlenmiş Paleo-Phrygçe yazıtlarda denk gelmiyoruz. İlaveten bu isim, Gordion'da bulunan çeşitli çanak çömlekler ile Antalya/Elmalı yakınlarındaki Bayındır civarındaki D Tümülüsü'nde ortaya çıkarılan birtakım objeler üzerine işlenmiş hâlde farklı yazılış biçimleriyle pek çok kez karşımıza çıkmaktadır.⁵²⁸

Tüm bu bilgilerin ışığında Lynn E. Roller, farklı yazılış şekilleriyle görülen Attis adının Phrygia'da en sık karşılaşılan kişi adı olduğunu ve ayrıcalıklı bir özelliğe sahip olmadığını belirtmektedir. Nitekim Roller'a göre, belki de Midas adı gibi Attis ismi de Phryg kraliyet ailesinde bulunan bir isimdir. Ancak her ne kadar bu isim dinî içerikli metinler ile yakın bağlantı hâlinde görülse de bu yakınlık onun Phrygia'da bir tanrı

⁵²⁴ Huxley, "Titles of Midas", s.86; Roller, "Phrygian Myth and Cult", s.48; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.94; Lancellotti, *Attis, Between Myth and History...*, s.36.

⁵²⁵ Claude Brixhe, Thomas Drew-Bear, "Trois nouvelles inscriptions paléo-phrygiennes de Çepni", *Kadmos*, Vol.21, No.1 (1982), ss.64-87; Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.52-55: W-08, W-10.

⁵²⁶ Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.52-55: W-08 (Ates ismi burada yalın hâlde ve olasılıkla "adayan" kişi ismi olarak yer almaktadır.), W-10 (Ates adı burada ismin -e hâlinde ve olasılıkla "adanan" kişi ismi olarak yer almaktadır.); Roller, "Phrygian Myth and Cult", s.48; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.95; Lancellotti, *Attis, Between Myth and History...*, s.35, dpn.102.

⁵²⁷ Brixhe, Drew-Bear, "Trois nouvelles inscriptions...", ss.64-87; Roller, "Phrygian Myth and Cult", s.48; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.94-95.

⁵²⁸ Gordion için bkz. Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.101 vd.: G-107, G-118, G-119, G-120, G-123, G-124, G-128, G-148, G-221, G-224, G-234; Rodney S. Young, "Old Phrygian Inscriptions from Gordion: Toward a History of the Phrygian Alphabet", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol.38, No.2 (Apr. - Jun., 1969), ss.252-296; Roller, "Phrygian Myth and Cult", s.48, dpn.31. D Tümülüsü için bkz. Ender Varinlioğlu, "The Phrygian Inscriptions from Bayındır", *Kadmos*, Vol.31, No.1 (1992), ss.10-20.

olarak tapınım gördüğünü kanıtlamaz. Dolayısıyla Phrygia Attis'in ana vatanıdır fakat burada tanrısal bir fonksiyona sahip değildir.⁵²⁹ Böylece Roller, Attis isminin Phrygia'da tapınım gören bir tanrı gibi değerlendirilemeyeceğini ifade etmekle birlikte söz konusu isimlerin Ana Tanrıça tapınımında sahip oldukları önemli konumlara vurgu yaparak bu kişilerin ölüm sonrası kazanmış olabileceği dinsel bir statüye dikkat çekmektedir.⁵³⁰ Bu değerlendirme, Ana Tanrıça Kybele'nin kraliyet ailesi ve üst düzey yönetim tabakası başta olmak üzere tüm toplumu derinden etkilediğini ve yaşamlarının her alanına nüfuz ederek Phryg seçkinlerinin tanrıçanın tapınımındaki önemli rolüne işaret etmektedir. Zira tanrıçanın tapınımında aktif rol oynayan dönemin önemli siyasi figürlerinin zaman içerisinde isimlerinin tanrıça ile birlikte anılması bu yorum da dikkate alınarak mümkün gözükmektedir. Özellikle çeşitli kaynaklarda Midas'ın Pessinus kentinde tanrıçanın ilk tapınağını yaptırmasına ve burada oynadığı öncü role ya da Midas'ın tanrıçanın oğlu olduğuna dair verilen bilgiler bu yakın bağlantıya ışık tutar niteliktedir.⁵³¹ Nitekim Lynn E. Roller'a göre, bir kralın sahip olduğu siyasi ve askerî görevlerinin yanında bir de rahiplik görevini üstlendiği uygulama Hitit Krallığı dahil olmak üzere Eski Yakındoğu yöneticilerinde sıklıkla görülmektedir ve bu uygulamanın Phrygler'de de devam etmiş olması mümkün olabilir. Zira Phryglerin siyasi bağımsızlıklarını yitirmelerinin ardından zaman içerisinde kralın siyasi ve askerî açıdan sahip olduğu görevler kaybedilse de rahiplik görevi başrahip unvanı olarak Attis kraliyet adının kullanılmasıyla hayatta kalmış olabilir.⁵³²

Görüldüğü üzere, Paleo-Phrygçe yazıtlarda sıklıkla gördüğümüz Ana Tanrıça'nın isminin dışında Ates/Atas ya da Midas gibi isimlerin de yer alması dikkat çekmektedir. Bugünkü bilgilerimiz ışığında yazıtların okunabilmekle beraber içerdiği anlamın henüz tam manasıyla anlaşılamaması bu konuda yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Tanrıça'nın ismi ile birlikte görülen diğer isimlerin muhtemelen dinsel açıdan bir değer ve anlam taşıdıkları tahmin edilmekle birlikte bu değer boyutu ve yeri noktasında ilerleyen

⁵²⁹ Lynn E. Roller, "Attis on Greek Votive Monuments; Greek God or Phrygian?", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol.63, No.2 (Apr.-Jun., 1994), s.253-254; Roller, "Phrygian Myth and Cult", s.48-49; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.95,287.

⁵³⁰ Roller, "Phrygian Myth and Cult", s.49; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.137. Ayrıca bkz. Maria Grazia Lancellotti, ölü bir kralın "yarı-tanrısal" bir statüye sahip olabileceğini belirtmektedir: Lancellotti, *Attis, Between Myth and History...*, s.36.

⁵³¹ Diod. Sic. III.59.8; Arnob. *Adv. Nat.* II.73; Amm. Marc. XXII.9.6-7. Midas'ın Ana Tanrıça Kybele'nin oğlu olduğuna ilişkin bilgi için bkz. Plut. *Caes.* IX.3.

⁵³² Roller, "Attis on Greek Votive Monuments...", s.254.

zamanlarda yazıtların tam olarak anlaşılmasıyla birlikte önemli oranda çıkarım yapmak mümkün olacaktır. İlginçtir ki hem efsanevi anlatımlarda hem de çeşitli Paleo-Phrygçe yazıtlarda adı geçen Attis, aynı zamanda Ana Tanrıça tapınımindaki en önemli dinî merkez olan Pessinus'ta başrahiplere verilen bir isim olarak da karşımıza çıkmaktadır.⁵³³ Burada Attis adı verilen başrahip ve Gallos⁵³⁴ adı verilen diğer rahiplerden oluşan dinî kurum, inancın en dikkat çeken unsurlarının başında gelmektedir. Öyle ki bahsi geçen rahiplerin Ana Tanrıça'nın hizmetkârı unvanına sahip olabilmeleri için hadım olmaları gereklidir. Kendilerini hadım olmak yoluyla tanrıçanın tapınımina adayan rahipler, akan kan ve kaybolan erkekliğin evrensel bir boyut kazanarak tüm doğaya canlılık ve bereket getireceği inancını taşımaktadırlar.⁵³⁵ Bununla beraber yaptıkları söz konusu ritüel ile daha sonra inanç değiştirmeyi imkânsız kılacak bir şekilde kendilerini tanrıçalarına ve tapınaklarına bağlamaktadırlar.⁵³⁶

Ana Tanrıça Kybele inancının kült âdet ve gelenekleri arasında en dikkat çeken unsurlardan biri olarak yer alan hadım rahiplik kurumu, bu inanç içerisinde başlıca ele alınması gereken konulardan biri olarak özel önem taşımaktadır. Nitekim Ana Tanrıça Kybele tapınımindaki büyük rol oynayan bu hadım rahiplerin özellikle Yunan ve Roma inanç dünyalarında kült âdet ve ritüellerine bağlı olarak pek de hoş karşılanmadığı gibi toplum tarafından da tanrıça ve rahiplerine karşı bir ön yargı oluşturulmasında büyük

⁵³³ Polyb. XXI.37; Catull. LXIII; Rapp, "Attis", s.724; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.178; Erhat, "Kybele", s.185.

⁵³⁴ Ana Tanrıça Kybele'nin hadım rahiplerini ifade etmek için kullanılan *Gallos*, *Gallus*, *Galli*, *Galloi* gibi farklı yazılış biçimlerindeki isimler temelde aynı rahiplik kurumunu ifade etmektedir. Tanrıça'nın hadım rahipleri Gallos'lar ile hadım rahiplik olgusu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. F. Cumont, "Gallos", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band VII/1, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1910, ss.674-682; G. M. Sanders, "Gallos", *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, Vol.VIII, Stuttgart: Anton Hiersemann, 1972, ss.984-1034; Henri Graillot, *Le Culte de Cybèle, Mère des Dieux, à Rome et dans l'Empire Romain*, Paris: Fontemoing et cie, 1912; Arthur Darby Nock, "Eunuchs in Ancient Religion", *Essays on Religion and the Ancient World*, Vol.I, ed. Zeph Stewart, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972, ss.7-15; Will Roscoe, "Priests of the Goddess: Gender Transgression in Ancient Religion", *History of Religions*, Vol.35, No.3 (Feb., 1996), ss.195-230; Lynn E. Roller, "The Ideology of the Eunuch Priest", *Gender and the Body in the Ancient Mediterranean*, ed. Maria Wyke, Oxford-Malden, MA: Blackwell Publishers, 1998, ss.118-135; Giovanni Casadio, "The Failing Male God: Emasculation, Death and Other Accidents in the Ancient Mediterranean World", *Numen*, Vol.50, Fasc.3 (2003), ss.231-268; Erkan İznik, "Galluslar: İlkçağda Anadolu'daki Sıradışı Rahipler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1-2 (2004), ss.127-161; Shaun Tougher (ed.), *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, London: The Classical Press of Wales and Duckworth, 2002; Shaun Tougher, *The Roman Castrati: Eunuchs in the Roman Empire*, London-New York: Bloomsbury Academic, 2021.

⁵³⁵ Erhat, "Kybele", s.185.

⁵³⁶ Walter Burkert, *Antikçağ Gizem Kültleri*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. Basım, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018, s.62.

önemli pay sahibi oldukları anlaşılmaktadır. İşte böyle dikkat çeken bir hadım rahiplik olgusunun Kybele tapınımı içerisinde ilk ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı konusunda yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Öyle ki bugün bu rahipler hakkında sahip olduğumuz bilgiler çoğunlukla Yunan ve Roma dönemi yazarlarının anlatımlarına dayanmaktadır. Özellikle Phrygler'de bu rahiplik kurumunun varlığı ve işlevi hakkında yeterli oranda bilgi bulunmamaktadır. Fakat Phryglerin Anadolu'da siyasi olarak etkilerini kaybederek bağımsızlıklarını yitirdikleri dönemden yüzlerce yıl sonra bile Pessinus merkezli olarak varlığını sürdüren bir rahiplik kurumunun olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla dinî açıdan Ana Tanrıça Kybele'nin ve hadım rahiplerinin oldukça baskın bir nüfuza sahip olduğuna ve saygın bir konumda bulunduklarına dair bir sonuç çıkarmak mümkündür. Nitekim birtakım arkeolojik buluntuların ve sonraki dönemlerden elde edilen çeşitli bilgilerin bir arada yorumlanması yoluyla bu olağandışı rahipler hakkında yorum yapmak olası hâle gelmektedir. Mevcut bilgilerimizin sınırlı olması hem Phryg diline ait yazılı kaynakların yetersizliğine hem konuyla alakalı arkeolojik buluntuların azlığına hem de henüz gün ışığına çıkmamış maddi kaynakların olmasına bağlanabilir. Zira ilerleyen dönemlerde yapılacak olan arkeolojik kazılar ve Paleo-Phrygçe yazıtların anlamlarının anlaşılması ile sahip olduğumuz birçok bilgiye yeni bilgilerin eklenmesi yoluyla yerleşik mevcut birçok düşüncenin değişmesi muhtemel görünmektedir.

Ana Tanrıça Kybele'nin rahipleri hakkında bilgiler veren Antik Çağ yazarları, rahiplik kurumunun içeriğinin anlaşılması ve işleyişinin kavranmasında büyük bir pay sahibidir. Bu doğrultuda özellikle MÖ 190 ve MÖ 189 tarihlerinde gerçekleşen birtakım gelişmeler hakkında Polybios (yak. MÖ 200-118 sonrası) ve Titus Livius (MÖ 59-MS 17) tarafından verilen bilgiler, hem o tarihlerde Anadolu'da var olan rahiplik kurumuna hem de kurumun işleyişine ilişkin önemli ipuçları barındırmaktadır. Öyle ki söz konusu yazarlar, ilk olarak MÖ 190 tarihindeki Sestos kuşatması esnasında göğüslerinde kutsal imgeler olan Ana Tanrıça'nın hizmetkârı iki Galli'nin Romalılara yaklaştığı ve Romalı komutandan şehri ve surları kurtarmalarını istedikleri bilgisini vermektedir.⁵³⁷ İkinci olarak ise MÖ 189 yılında Roma konsülü Manlius Vulso tarafından Galatların üzerine yapılan bir sefer sırasında gerçekleşen diğer bir olaydan bahsedilmektedir. Polybios'tan öğrendiğimize göre, Manlius Vulso'nun Sangarios (=Sakarya) Nehri'ne yakın bir yerde

⁵³⁷ Polyb. XXI.6.7; Liv. XXXVII.9.8-9. Ayrıca bkz. Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.256; Graillot, *Le Culte de Cybèle*,..., s.94.

kamp kurduğu sırada Pessinus'ta Ana Tanrıça'nın rahipleri olan Attis ve Battakes adına, göğüslerinde imgeler bulunan iki Galli gelmiş ve tanrıçanın zaferi önceden bildirdiğini müjdelemişlerdir. Söz konusu olay Romalı tarihçi Livius tarafından da anlatılmaktadır. Ancak Livius'un anlatımında Attis ve Battakes gibi rahiplerin isimleri yer almamaktadır. Burada sadece Gallilerin ritüel süslerini takmış olarak ve çılgın ilahilerle karşıladıkları Romalılara, tanrıçanın hâkimiyet bahşettiğini söyleyerek zafer kehanetinde bulundukları anlatılmaktadır.⁵³⁸

Polybios ve Titus Livius tarafından anlatılan bu iki olay, dolaylı olarak Ana Tanrıça Kybele'nin Anadolu'da Pessinus merkezli olarak var olan rahiplik kurumunun geçmişine işaret etmektedir. Söz konusu iki olaydan hareketle mutlaka Romalılar Ana Tanrıça'nın rahiplerine ilişkin öncesinde bir bilgileri bulunmaktadır. İlerleyen bölümde detaylarıyla ele alacağımız üzere, Romalılar MÖ 204 yılında Ana Tanrıçayı temsil eden siyah gök taşı ve tanrıçanın kültünü resmen Roma'ya taşımışlardır. Fakat belki de bu iki olayla birlikte oluşan temas ortamı sayesinde bu kurumun Anadolu'daki sahip olduğu güç yakından gözlemlenmiş ve çok daha dikkat uyandırmıştır. Öyle ki anlatımlarda Gallilerin göğüslerinde taşıdıkları imgeler gibi yoğun şekilde dikkat çektiği anlaşılan detaylara özellikle vurgu yapılmıştır. Dahası Mehmet Ali Kaya'ya göre; Ana Tanrıça'nın Pessinus'taki rahipleri ile Galatlar arasında iyi ilişkiler kurulmuş değildir fakat ilginçtir ki Galatlara karşı politikalar yürüten Pergamon ile hayli yakın ilişkiler sürdürülmüştür. Böylece hiç olmazsa MÖ 189 tarihinde Manlius Vulso ve Roma ordusuna zafer bildiren rahipler, burada Galatlara karşı olan düşmanlıklarını ilk kez açıkça sergilemişlerdir.⁵³⁹ Diğer açıdan ele alındığında bu anlatımlar, Kybele rahiplerinin dinî nüfuzlarının yanı sıra siyasi olarak da önemli biri gücü ellerinde bulundurduklarının bir somut göstergesi durumundadır. Ayrıca Polybios'un anlatımında Pessinus'ta bulunan Attis ve Battakes adı verilen rahiplerin adına Gallilerin gönderilmesi, Pessinus'taki rahiplik kurumunun kendi içerisinde belirli bir hiyerarşik yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Zira Attis isminin tanrıçanın Pessinus'taki başrahiplerine verilen bir isim olduğu bilinmektedir. İlâveten

⁵³⁸ Polyb. XXI.37.4-7; Liv. XXXVIII.18.9. Ayrıca bkz. Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.256; Graillot, *Le Culte de Cybèle*,..., s.94; Magie, *Roman Rule in Asia Minor*..., s.25. Galatlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Stephen Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*, Vol.I: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule, Oxford: Clarendon Press, 1993; Murat Arslan, *Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000; Mehmet Ali Kaya, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, 1. Basım, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.

⁵³⁹ Kaya, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, s.109.

Strabon eserinde Pessinus'taki rahiplik kurumundan söz etmekte fakat kurum hakkında ya da buradaki rahiplere ilişkin çok detaylı bilgi vermemektedir.⁵⁴⁰ Ancak söz konusu ifadelerinden Pessinus'un bilhassa Hellenistik dönemde dinî ve siyasi bir merkez olarak önemli konumunun yanı sıra oldukça zengin ticari ve ekonomik bir hareketliliğe de sahip olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle Pessinus, özellikle bu dönemde başrahip Attis tarafından yönetilen bağımsız bir tapınak-devlet olarak Pergamon, Roma ve Galatya gibi dönemin otoritelerinin arasında kendisine ayrıcalıklı bir konum elde etmeyi başarmıştır.⁵⁴¹ Pessinus kentinin ve bu kentin yöneticisi Attis adındaki başrahiplerin elde ettikleri siyasi ve politik güçlerin bir yansımasını özellikle MÖ 163-156 tarihleri arasında Pergamon kralları II. Eumenes ve II. Attalus gibi dönemin önemli otoriteleri ile yürüttükleri birtakım gizli yazışmalardan anlaşılmaktadır.⁵⁴² Erkan İznik'e göre bu yazışmalardan, Pessinus'ta bulunan rahiplerin Pergamon ile yakın ilişkileri devam ettirme isteğinde olduğu; Pergamon'un ise bu kutsal merkezi kendi çıkarlarına yönelik kullanma arzusunda bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴³ Yazışmalarda Attis adına özellikle bir rahiplik unvanı olarak vurgu yapıldığı ve sahip olunan gücün bir sembolü olarak Pergamon kralları tarafından muhattap alındığı dikkat çekmektedir.

Attis adlı başrahip dışında Gallos adı verilen diğer rahipler kült içerisinde önemli bir misyona sahiptir ve isminin kökeni ya da nereden geldiği noktasında çeşitli yorumlar bulunmaktadır. İlk olarak özellikle eski yazarlar tarafından sıkça vurguladığı üzere, Ana Tanrıça'nın rahipleri ile Pessinus'a yakın bir konumda bulunan Gallos (Gökçesu/Göksu) Nehri arasında bir bağlantı kurulmuş ve rahiplere verilen bu isme ise Gallos Nehri'nin kaynaklık ettiğine inanılmıştır.⁵⁴⁴ A. H. Sayce, bu ismin kökenine dair farklı bir yorum ortaya koymaktadır. Buna göre, Attis/Attys adına Hitit metinlerinde rastlanılmaktadır. Öyle ki örnek gösterilen yazıtta, Attis'in ismi "*İskallis*" adıyla yer almaktadır. Kelimeye

⁵⁴⁰ Strab. XII.5.3: "...Eski devirlerde rahipler aynı zamanda hükümdardı ve rahipliğin sağladığı nimetleri onlar biçiyorlardı. Ama şimdi ticaret merkezi hâlâ ayakta durduğu halde rahiplerin yetkileri azalmıştır..."

⁵⁴¹ İznik, "Galluslar: İlkçağda Anadolu'daki...", s.127-128.

⁵⁴² C. Bradford Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy*, New Haven: Yale University Press, 1934, ss.241-253, no.55-61.

⁵⁴³ İznik, "Galluslar: İlkçağda Anadolu'daki...", s.133, dnp.17.

⁵⁴⁴ Plin. Nat. V.147: "...Daha önce bahsedilenlerin yanında içindeki nehirler Sakarya ve Gallus'tur; ikincisinden Tanrıların Annesi'nin rahipleri isimlerini alır."; Hdn. I.11.2: "Eski Phrygler şenliklerini, Kybele'nin hadım rahiplerinin isimlerini aldıkları Gallus Nehri kıyısındaki Pessinus'ta sahnelediler."; Ovid. Fast. IV.361; Steph. Byz. Eth. s.198.2-8. Ayrıca bkz. Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.236; Graillot, *Le Culte de Cybèle*,..., s.289; Vermaseren, *Cybele and Attis*..., s.96; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.182.

bakıldığında, Hitit dilinde *isgall-* ya da *iskall-* fiili "*kesmek*" anlamına gelir ve Hitit Kanunları'nda kulağı "*kesmek*" manasında kullanılır. Hadım rahiplerin giydiği elbisenin adı olan "*iskallissar*" kelimesi de bu kelimedenden türetilmiştir. Sayce ayrıca Yunanca'da *isgallas* ya da *iskallis* kelimesinin "*hadım*" anlamına geldiğini ve muhtemelen Assurca "*gallu*" kelimesiyle aynı kökene sahip olduğunu dile getirerek hadım rahiplerin isminin kökenine dair farklı bir açıklamada bulunmuştur.⁵⁴⁵ Konu ile ilgili bir diğer görüşe göre; Tanrıça'nın hadım rahiplerine verilen ismin kökeni özellikle MÖ 3. yüzyıldan itibaren Pessinus'ta ve dahi bölge genelinde gözlemlenen Galat etkisi ile açıklanmak istenmiştir. Gerek Galatların bahsi geçen tarihten itibaren bölgede önemli bir unsur hâline gelmeye başlamaları gerekse zaman içerisinde Ana Tanrıça kültüründe oynadıkları aktif role atıfta bulunularak Ana Tanrıça Kybele'nin hadım hizmetkârlarının böyle bir isimle anılmış olabileceklere söz edilmektedir. Zira Eugene N. Lane, Galatların onu yaratmamış olsalar bile kendi adlarını bu rahipliğe vermiş olabileceklere dile getirmektedir.⁵⁴⁶ İlginçtir ki Galatlar, MÖ 2. yüzyılda Pessinus'ta giderek güçlenmişler ve toplamda on kişiden oluşan rahipler kurulundan beş üyenin kendilerinden seçilmesi ayrıcalığını kazanmışlardır. Böylece Attis adı verilen başrahip tek olmaktan çıkmış ve Battakes adı verilen bir Galat ile başrahiplik görevini paylaşmıştır.⁵⁴⁷ Nitekim Galatların rahiplik kurumu içerisindeki etkisine dair bir diğer kanıt ise MÖ 160'ların sonlarında Attis adı verilen bir başrahibin erkek kardeşinin bir Galat adı olan Aioiorix ismini taşıması ile gösterilmiştir.⁵⁴⁸

Ana Tanrıça'nın hizmetkârları arasında sayılan Attis ve Gallos adlı rahiplerin dışında bir de Metragyrtoi adı verilen rahiplerin varlığından söz edilmektedir. Bu rahip grubunun ilk olarak ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı konusunda yeterli bilgi olmasa da Gallosların öncülleri oldukları düşünülmektedir.⁵⁴⁹ Tıpkı Galloslar gibi Ana Tanrıça kültürü içerisindeki olumsuz olarak nitelendirilen unsurlar ile ilişkilendirilen Metragyrtoi

⁵⁴⁵ A. H. Sayce, "Kybelē and Gallos in the Hittite Texts", *The Classical Review*, Vol.42, No.5 (Nov., 1928), ss.161-163.

⁵⁴⁶ Eugene N. Lane, "The Name of Cybele's Priests the "Galloi"", *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, ed. Eugene N. Lane, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1996, ss.117-133. Benzer bir görüş için bkz. Takács, "Cybele", s.1035. Bu görüşün doğru olmadığını ileri süren yorumlar için bkz. Bremmer, *Greek Religion and Culture...*, s.285-286; Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.171.

⁵⁴⁷ Polyb. XXI.37.4-7; Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods...*, s.48; Kaya, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, s.112.

⁵⁴⁸ Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods...*, s.48.

⁵⁴⁹ İznik, "Galluslar: İlkçağda Anadolu'daki...", s.131.

adıyla anılan dilenci rahipler, çok geniş coğrafyalara yayılım göstererek Ana Tanrıça kültünün tanıtılmasında ve benimsenmesinde önemli rol oynamışlardır.⁵⁵⁰

Ana Tanrıça'nın hizmetine girebilmek için rahiplerin hadım olmasını gerektiren ritüelin, Phryg kült âdet ve gelenekleri içerisinde ne zamandan itibaren yer aldığına dair bir yorumda bulunmak ne yazık ki mümkün değildir. Ancak bu uygulamanın kökenine dair yapılan yorumlarda Eski Yakındoğu'dan örnekler referans olarak gösterilmektedir. Özellikle Sami kökenli toplumlarda uygulanan bir ritüel olduğu ve Suriye Tanrıçası Astarte ile yakından ilişkili olduğu belirtilmektedir.⁵⁵¹ İlginçtir ki Eski Yakındoğu'da farklı toplumlarda hadımlık olgusu ile karşılaşmaktayız. Dinî çerçevede ele alındığında hadım rahiplik kurumunun Mezopotamya kültürlerinde var olduğu görülmektedir.⁵⁵² Fakat bu kültürlerde yer alan hadımlık olgusunun yalnızca dinî bir çerçeve ile sınırlı olmadığı; kült personelleri dışında hadımların kraliyet saraylarında ve diğer kurumlarda çeşitli hizmetlerde görev aldıkları da anlaşılmaktadır.⁵⁵³ Ne var ki Strabon'un verdiği bilgilerden öğrendiğimiz üzere, Efes'te Tanrıça Artemis'in *Megabyzos* adı verilen hadım rahiplerinin de var olması⁵⁵⁴; Anadolu'da Ana Tanrıça Kybele kültü dışında bu geleneğe hiç de yabancı olunmadığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Efsanevi anlatımlardaki Attis'in kendini hadım etmesi motifinin olasılıkla Phryg kült âdet ve geleneklerinin bir gereği olan ve Kybele'nin hizmetine girmek için rahipler tarafından yapılması bir zorunluluk içeren hadım ritüelinin temellendirilmesine yönelik bir anlatım olduğu düşünülmektedir.⁵⁵⁵ Böylece Ana Tanrıça kültüründe rahiplerin hadım olması konusu efsanevi bir temele dayandırılmıştır. Ancak bu efsanevi dayanak ritüelin ortaya çıkışı ve uygulanışı noktasında herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Bu tür efsanevi anlatımların tarihsel geçmişine baktığımızda ise Hitit inanç geleneğinde bulunan bazı efsanevi anlatımların ve işlenen temaların Kybele-Attis efsanesinde gözlemlenen kimi

⁵⁵⁰ Erhat, "Kybele", s.185.

⁵⁵¹ Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.217; Graillot, *Le Culte de Cybèle*,..., s.290; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.247; Takács, "Cybele", s.1035. Giulia Sfameni Gasparro, kültürler arası böyle bir kült geleneği aktarımına dair kesin bir kanıt olmadığından bahseder: Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects*..., s.28.

⁵⁵² Graillot, *Le Culte de Cybèle*,..., s.290-291; Roscoe, "Priests of the Goddess:...", s.213-217.

⁵⁵³ Mark Munn, *The Mother of the Gods, Athens, and the Tyranny of Asia: A Study of Sovereignty in Ancient Religion*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2006, s.157-158; Bøgh, "The Phrygian Background...", s.323.

⁵⁵⁴ Strab. XIV.1.23; Ksen. *Anab.* V.3.6. Ayrıca bkz. Munn, *The Mother of the Gods*,..., s.159; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.297.

⁵⁵⁵ Frazer, *Adonis, Attis, Osiris*:..., s.289; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.299-300; Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.167.

motifler ile önemli ölçüde yakınlık gösterdiği görülmektedir. Özellikle hadım edilme ve gebe kalma gibi motiflerin benzerlerine Kybele-Attis efsanesinde de denk gelmekteyiz. Söz konusu efsanelerden bir tanesi Kumarbi Efsanesi'dir.⁵⁵⁶ Efsaneye göre; başlangıçta gökte kral olan Alalu, aradan geçen dokuz yılın ardından kendisine karşı baş kaldıran Anu ile karşı karşıya gelmiştir. Mücadele sonrası Anu, Alalu'yu tahttan indirerek yerine geçmiş ancak krallığında geçen dokuz yılın ardından Alalu'nun akıbetine uğramıştır. Kendisine karşı baş kaldıran Kumarbi ile mücadeleye girişmiş ve bu mücadele sırasında Kumarbi Anu'nun erkeklik organını ısırıştır. Böylece Anu, Kumarbi'ye Fırtına Tanrısı, Aranzah Nehri ve Taşmışu tohumlarını yükleyerek onu gebe bırakmıştır.⁵⁵⁷ Kybele-Attis efsanesinde, Pausanias (VII.17.10-12) ve Arnobius (V.5-7) anlatımlarında görülen Agdistis'in maruz kaldığı hadım edilme sahnesinin bir benzerine Kumarbi Efsanesi'nde rastlamaktayız. Dolayısıyla gerek Anu'nun Kumarbi tarafından ısırılarak hadım edilmesi gerekse Agdistis'in olağanüstü güçlerinin engellemesi amacıyla hadım edilmesi gibi işlenen hadım motifi, mevcut güçler dengesinin değiştirilmesine dair bir hamle olarak nitelendirilebilir. Nitekim hem erkek hem de dişi cinsel organıyla çift cinsiyetli olarak olağanüstü güce sahip Agdistis de bu gücünün engellenmesi amacıyla hadım edilmiştir.

Bir diğer Hitit efsanesi ise Ullikummi Şarkısı'dır.⁵⁵⁸ Esasen bu anlatım, Kumarbi efsanesinde anlatılan olayların bir bakıma devamını sunarak efsaneye dair bir bütünlük ortaya koymaktadır. Ullikummi Şarkısı'nda dikkat çeken temel unsur doğum temasıdır. Öyle ki Kumarbi, Fırtına Tanrısı Teşup'a mağlup olarak tahtı kaybetmiştir. Bu durum Kumarbi'nin Teşup'a karşı olan öfkesini arttırmış ve ondan intikam alma duygusunu perçinlemiştir. Soğuk pınarda bulunan bir kaya ile Kumarbi arasında yaşanan cinsel ilişkiden Ullikummi adı verilen bir çocuk doğmuş ve bu çocuğun Teşup'u yenilgiye uğratması istenmiştir.⁵⁵⁹ İlginçtir ki bir kaya ile yaşanan birliktelik sonrası bir çocuğun dünyaya gelmesi konusu Arnobius (V.5-7) tarafından anlatılan Kybele-Attis efsanesinde

⁵⁵⁶ Kumarbi Efsanesi'nin İngilizce çevirisi için bkz. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts...*, s.120-121; Türkçe çevirisi için bkz. Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, 2. Baskı, Konya: Çizgi Kitabevi, 2015, s.113-118.

⁵⁵⁷ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts...*, s.120-121; Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, s.113-118.

⁵⁵⁸ Ullikummi Şarkısı'nın İngilizce çevirisi için bkz. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts...*, s.121-125; Türkçe çevirisi için bkz. Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, s.131-146.

⁵⁵⁹ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts...*, s.121-125; Türkçe çevirisi için bkz. Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, s.131-146. Walter Burkert, efsaneler arasında görülen yakın benzerliğe dikkat çekerek, bunun Pessinus'ta korunan bir Tunç Çağı geleneği olabileceğinden söz etmektedir: Walter Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1979, s.110.

de karşımıza çıkmaktadır. Zira Agdistis de benzer şekilde Iupiter'in tohumlarının aktığı Agdos adlı kayadan olağanüstü güçlere sahip bir şekilde çift cinsiyetli olarak dünyaya gelmiştir ve üstün güçleri tehdit olarak görülerek hadım edilmek suretiyle durdurulmak istenmiştir. Pausanias'ta (VII.17.10-12) ise Zeus'un yere akan tohumlarından toprağın hamile kalması sonucunda Agdistis adı verilen çift cinsiyetli varlık doğmuş ve burada da sahip olduğu güçlerinden dolayı hadım edilmiştir. Bu hadım edilme temasının benzer bir versiyonuna Yunan mitolojik hikâyelerinde de rastlamak mümkündür. Hesiodos'un (MÖ 8. yüzyıl sonları-7. yüzyıl başları) evrenin oluşumu ve tanrıların doğasına yönelik bilgiler verdiği *Theogonia* (=Tanrıların Doğuşu) adlı eserinde yer alan Uranos'un hikâyesi buna en güzel örnektir. Bu efsanevi hikâyede de Uranos oğlu Kronos ile bir mücadeleye girmiş ve yaşanan mücadele sonrasında oğlu tarafından hadım edilmiştir.⁵⁶⁰

Attis ile tarım ve toprak arasında da yakın bir bağ kurulmuştur. Öyle ki James G. Frazer'ın aşağıda yer alan ifadelerinden anlaşılacağı üzere;

*"Onun acıları, ölümü ve yeniden dirilişi, orakçı tarafından yaralanıp tahıl ambarına gömülen ve toprağa ekildiğinde yeniden yaşama dönen olgun tanecığın acısı, ölümü ve yeniden dirilişi olarak görülürdü."*⁵⁶¹

Attis ve tarımsal verimlilik arasında hasat-ölüm ve tohum ekimi-yeniden diriliş gibi bir yıllık döngüye işaret eden düşünce söz konusudur. Bu düşünce yapısına göre aslında her ölüm yani hasat bir son değildir aksine yeniden bir doğuşun da başlangıcıdır. Tarımsal faaliyetlerin ve elde edilen verimliliğin hem dönemin zihniyet yapısında hem de günlük yaşamda sahip olduğu özel konum dikkate alındığında tarım ve bereket döngüsünün yapılan çeşitli ritüeller ile birlikte her yıl tekrarlanmış olduğu anlaşılır. Bu bakımdan Attis'in tarım ve toprak kültürü bağlamında ele alındığında kışın doğanın canlılığını kaybetmesiyle ölen fakat baharın gelmesi ile birlikte yeniden doğan tanrısal karakterinin oldukça benzerlerine Eski Yakındoğu mitolojilerinde rastlamak mümkündür. Toprağı ve bereketi temsil eden bu türden mitolojilerde İnanna-Dumuzi (Sümer), İştâr-Tammuz (Akad-Babil) gibi Kybele-Attis çiftinin oluşturduğu birlikteliğe benzer tanrısal çiftlerin görülmesi, söz konusu birlikteliğin tarihsel geçmişinin Mezopotamya'ya kadar gittiğini göstermektedir.⁵⁶² Daha sonraki dönemlerde ve farklı inanç kültürlerinde İsis-Osiris,

⁵⁶⁰ Hes. *Theog.* 176-182.

⁵⁶¹ Frazer, *Adonis, Attis, Osiris*:..., s.302.

⁵⁶² Kamil Doğancı, "Eski Roma Dininde Mezopotamya Kökenli Unsurlar", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek-Ercüment Yıldırım-Okay Pekşen,

Aphrodite-Adonis ve Kybele-Attis gibi isimlerle anılıyor olsalar da temsil ettikleri gelenek değişmemiştir. Bu bakımdan Osiris, Adonis ve Attis farklı kültürlerde benzer yaşamı paylaşan tanrısal figürler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁶³ Öyle ki bu tanrısal çiftlerin birbirlerinden ayrı kaldıkları dönemde tabiatın canlılık ve verimlilikten yoksun olduğu ancak çiftlerin bir araya geldiği dönemde ise canlılığın ve verimliliğin en üst düzey seviyeye ulaşmasıyla birlikte âdeta yıllık mevsimsel döngüye işaret edilerek doğanın bir bakıma yeniden doğuşunu temsil etmektedir. Böylece Dumuzi, Tammuz, Osiris, Adonis ve Attis ile bolluk ve bereket arasında yakın bağ kurulmuş; mevsimsel döngü ile birlikte ölen ve yeniden dirilen tanrılar olarak kişileştirilerek yaşamın her yıl solup yeniden canlanışını bu isimlerle simgeleştirmişlerdir.⁵⁶⁴ Söz konusu benzerliklerin dışında anlatılan hikâyeler arasında da çeşitli benzerlikler göze çarpmaktadır. Burada özellikle Adonis'in de bir yaban domuzu tarafından öldürülme hikâyesi, Attis'in de bir yaban domuzu tarafından öldürüldüğü efsaneyi akıllara getirmektedir. Aynı zamanda her birinin ardından yapılan yas ve anma törenleri bir diğer benzerlik noktası olarak dikkat çekmektedir.

Yazılı kaynaklarda ve efsanevi hikâyelerde adından sıklıkla söz edilen Attis'in Phrygler'de bir tanrı olarak tapınım görüp görmediği konusuna geçmeden önce birtakım tespitlerde bulunmamız gerekmektedir. İlk olarak Phryg ikonografik temsil geleneğinde Kybele dışında tanrısal güç olarak kabul edilen herhangi bir figürün ikonografik tarzda betimlenmediğini belirtmek gerekir. Ana Tanrıça Kybele, tüm doğa ve canlılar üzerinde etki sahibi tekil bir otorite olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tekil gücü, bazı istinaları bulunmakla birlikte çoğunluk olarak yalnız betimlendiği ikonografik temsillerinden ve Paleo-Phrygçe yazıtlarda adının devamlı geçmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim sonraki

İstanbul: Değişim Yayınları, 2019, s.630; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.177-178. Adı geçen tanrı/tanrıçalar ve mitolojik anlatımlar için ayrıca bkz. Gwendolyn Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, London and New York: Routledge, 1991, s.31-34 (Dumuzi/Tammuz), s.86-93 (Inanna), s.96-100 (İştar). Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi: Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*, çev. Alâeddin Şenel, 5. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2015, s.25-29 (Dumuzi ile Inanna Mitosu), 48-51 (İştar'ın Ölüler Dünyasına İnişi); Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts...*, s.52-57. Ayrıca bkz. James, *The Cult of the Mother-Goddess:...*, s.48-52; Burkert, *Structure and History...*, s.105-111.

⁵⁶³ Isis-Osiris ve Aphrodite-Adonis hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Geraldine Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2002, s.149-152 (Isis), 178-180 (Osiris); Grimal, "Adonis", s.3-5; Grimal, "Aphrodite", s.69-70; Erhat, "Adonis", s.11-12; Erhat, "Osiris", s.231-232; Frazer, *Altın Dal...*, s.268-284 (Adonis), 288-310 (Osiris); Frazer, *Adonis, Attis, Osiris:...*, s.13-283. Ayrıca bkz. James, *The Cult of the Mother-Goddess:...*, s.61-63,147-150; Burkert, *Structure and History...*, s.99-102,105-111.

⁵⁶⁴ Frazer, *Adonis, Attis, Osiris:...*, s.16.

dönemlerde sıklıkla ortaya çıkan Attis ikonografik temsillerinin bu açıdan Phrygia'da karşılığı yoktur.⁵⁶⁵ O hâlde Attis'in tanrısal bir güç olarak tapınım görmesine kadar olan süreç nasıl gelişmiştir? Bu konu üzerine çeşitli varsayımlar bulunmakla birlikte aslında Attis'in kökenlerinin Anadolu'ya dayanmasına rağmen Phryg dinsel törenlerinin ve kült geleneklerinin özellikle Yunanlılar ve Romalılar tarafından farklı bir bakış açısıyla yorumlandıktan sonra tanrısal bir güç olarak değer kazandığı yönünde bir düşünce bulunmaktadır. Öyle ki yukarıda söz ettiğimiz üzere, Attis isminin Phrygia'da yaygın olarak kullanılan bir isim olduğundan ve tanrısal bir imaja sahip olmadığından bahseden Lynn E. Roller, Attis için yas ve cenaze töreni merkezli bir açıklama üzerinde durmaktadır. Böylece Roller, kült içerisinde önemli rol oynamış bir Phryg kralı, yüksek bir rahip ya da Attis ismindeki soyut bir kral figürü için her yıl düzenlenen resmi cenaze ve yas törenleri ile ilgili olabileceğine dikkat çekerek bu törenlerin ve uygulamaların Yunanlılar ve Romalılar tarafından farklı şekilde algılanmasının külte bambaşka bir boyut kazandırdığını dile getirmektedir.⁵⁶⁶ Roller burada Attis'in başlangıç itibarıyla tanrısal özelliklerden yoksun ölümlü bir insan olduğuna ancak yas ve cenaze törenleri ile hadım rahiplik olgusunun Yunanlılar ve Romalılar tarafından farklı perspektiften ele alınarak tapınımın bu toplumlara geçişiyle birlikte Attis'in yavaş yavaş tanrısal bir figür hâline geldiğini vurgulamaktadır. Attis ile Phryg kraliyeti arasında bağlantı kuran Maria Grazia Lancellotti, Attis'in Phryg kraliyet ailesiyle ve hatta bazı net olmayan dinî bağlamlarda kralın kendisi ile bağlantılı olduğunu belirtmiş ve cenaze töreniyle olan bir diğer bağlantısına dikkat çekerek Yunan dünyası için bu duruma dair kesin kanıt olmasa da özellikle Attis onuruna Roma'da düzenlenen Mart ayındaki kutlamaların bir cenaze töreni niteliğinde olduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁷

Görüldüğü üzere Kybele ve Attis, etkisi sadece Phrygia hatta Anadolu ile sınırlı kalan bir kült olmamıştır. Dönemin siyasi, ekonomik ve ticari konjonktürleri dikkate alındığında etki ve temas ortamının yoğun olarak gerçekleştiği bir dönemde mevcut dinî inançların ve bu inançlara bağlı unsurların farklı toplumları da etkilemesi kaçınılmaz bir sonuç olarak görülmektedir. Özellikle Midas döneminden itibaren bilinen Batı ile yakın ilişkiler giderek artmış ve bu ilişkilerin sonucunda Kybele inancının Batı dünyasındaki

⁵⁶⁵ Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.98-99; Roller, "Attis on Greek Votive Monuments...", ss.245-262.

⁵⁶⁶ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.296-300. Benzer bir değerlendirme için bkz. Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.158.

⁵⁶⁷ Lancellotti, *Attis, Between Myth and History:...*, s.152,155-156.

tanınırlığı artış göstermiştir. İlk önce Yunan dünyası içerisinde görülen Ana Tanrıça Kybele, Attis ve hatta hadım rahipler; daha sonra Roma inanç dünyası içerisinde de var olmuşlardır. Böylece Kybele kültünün evrensel bir düzeyde tapınım gördüğü ve çeşitli toplumlardan çok farklı insanlara dokunduğu anlaşılmaktadır. Öyle ise Kybele inancının bahsi geçen bu toplumlardaki yeri ve önemini daha iyi kavrayabilmek adına Yunan ve Roma inanç dünyalarına yayılımını detaylarıyla ele almak gerekmektedir.

2.4. Yunan ve Roma Dünyasında Kybele İnancı

Sınırları Anadolu'yu aşarak Yunan ve Roma kültürlerinde de kendine yer edinmeyi başaran Ana Tanrıça Kybele'nin sahip olduğu güç ve nüfuzun bir yansıması, dönemin şartlarında ve insanların algılarında gizlidir. Nitekim Kybele tüm doğanın ve canlılığın koruyucusudur, zor durumdaki şehirlerin kurtarıcısıdır. Evrensel olarak bütün tabiat ve insanlık için yararlı bir profile sahip olan Ana Tanrıça Kybele, diğer yandan insanların ulaşamadığı; korku ve endişe duyduğu bilinmezlerin de tanrıçasıdır.⁵⁶⁸ Zira Phrygia'daki dağlık ve ormanlık alanlarda, gizemli yerlerde bulunan kült anıtlarından anlaşıldığı gibi tanrıçanın gizemli ve mistik bir yönü bulunmaktadır. Bu yönündeki anlaşılamayan bazı unsurlar insanların endişe duymalarına neden olmuştur. Ana Tanrıça'nın bilinmeyen bu yönüne ilaveten rahiplerinin sergilediği tavır ve ritüeller de insanların algı dünyalarında olumsuz bir bakış açısının oluşmasına yol açmıştır. Her ne kadar Kybele kültürüne ve kült personeline karşı Yunan ve Roma dünyalarına oldukça yabancı gelenek ve ritüellerden dolayı mesafeli bir yaklaşım söz konusu olsa da tanrıçanın koruyucu gücünden kuşku duyulmamıştır. Nihayetinde Kybele ve rahipleri, bu inanç dünyaları içerisinde yüzlerce yıl varlıklarını sürdürmüşler ve insanlar tarafından kabul görmüşlerdir.

Ana Tanrıça Kybele inancının Phrygia dışına yayılımı ele alındığında, ilk olarak Anadolu'nun MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olan siyasi, ekonomik ve kültürel durumu değerlendirilmelidir. Zira özellikle Midas döneminden itibaren Yunan dünyası ve Phrygler arasında kurulan yakın ilişkiler, hem bir dinî ve kültürel etkileşim ortamının oluşmasına hem de Midas'ın politik kişiliğini yansıtan gelişmelerin meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Öyle ki Herodotos tarafından kral Midas'ın tahtını Delphoi'ye sunu olarak gönderdiğinin ifade edilmesi ve kimi kaynaklarda bir Yunan prensesiyle yaptığı evlilikten⁵⁶⁹ söz edilmesi, Midas'ın politik yönünü destekleyen kanıt olmasının yanında Yunan dünyası ile kurulan iyi ilişkileri de göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu tür siyasi ve kültürel etkileşimin mutlaka dinî anlamda etkileri olmuştur. Midas'ın Ana Tanrıça Kybele tapınımında oynadığı rol dikkate alındığında, bu önemli rolün oluşan iletişim ortamı aracılığıyla Yunan dünyası tarafından bilinmesi mümkün gözükmektedir. Bu bakımdan Midas'ın ve Phryglerin Yunan dünyasının gözünde artan

⁵⁶⁸ Kamil Doğancı, "Roma Dininde Anadolu Kökenli Bir Tanrıça: Magna Mater", *Prehistoryadan Günümüze Kadın*, ed. Meral Hakman, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020, s.286.

⁵⁶⁹ Midas'ın söz edilen taht sunusu ve yaptığı evlilik son bölümde detaylarıyla ele alınacaktır.

saygın konumu, dikkatleri sahip oldukları dinî inanca yöneltmiş olabilir. Böylelikle Ana Tanrıça Kybele inancının diğer toplumlar tarafından tanınmasının ve benimsenmesinin kolaylaştığı da ifade edilebilir.

MÖ 8. yüzyıl aynı zamanda Batı Anadolu kıyılarında ve Karadeniz kıyılarında birtakım hareketliliklerin meydana geldiği bir dönemdir. Çeşitli sebeplerle ana kara Yunanistan'dan göç eden insanların bu bölgelerde koloni yerleşimleri kurdukları ve burada birçok faaliyette bulundukları bilinmektedir. Dolayısıyla kurulan bu tür koloniler aracılığıyla Anadolu'daki yerleşik inanç, kültür ve geleneklerin söz konusu yerleşimciler tarafından tanınmasına ve yine bu koloniler vasıtasıyla ana yerleşimlere ulaştırılmasında büyük rol oynadıkları görülmektedir. Bu doğrultuda özellikle Miletos kentinin oynadığı role dikkat çeken Mary Jane Rein; Miletos tarafından kurulan Kyzikos (=Erdek), Sinope (=Sinop) ve Trapezus (=Trabzon) gibi kentlerin Phryglere yakın bölgelerde kurulmuş olmasından dolayı Phryg dininin ve geleneklerinin benimsenmesinin kolaylaştığına dair bir düşünceyi ileri sürmektedir. Böylece Kybele'nin oluşan bu temas ortamı ile Yunan dünyasındaki tanınırlığında Miletos'un üstlendiği göreve vurgu yapmaktadır.⁵⁷⁰ Rein ile benzer bir yorumda bulunan Roller, bu noktada Miletos'un öncü rolüne ve Phrygia ile yakın olan koloni yerleşimlerinin dinsel etkileşimdeki önemine dikkat çekmektedir.⁵⁷¹ Kyzikos'ta Kybele'nin onuruna düzenlenen törenlerden bahseden ünlü tarihçi Herodotos, burada hem tanrıçanın tapınımının önemine vurgu yapmakta hem de dinsel geçişkenliğe işaret etmektedir. Ancak Herodotos, bu anlatımında tanrıçanın hadım rahiplerine ilişkin herhangi bir bilgiye yer vermemektedir.⁵⁷²

MÖ 7. yüzyıl sonları ile MÖ 6. yüzyıl başlarına tarihlenen Güney İtalya'daki bir Yunan koloni yerleşimi olan Locri'de ortaya çıkarılmış bir çömlek parçası üzerindeki farklı formda tanrıçanın adının yer aldığı yazıt, Kybele'nin Yunanlılar tarafından erken tarihlerden itibaren bilinmesine ve genişlemenin takip edilmesine dair önemli ipuçları sunmaktadır.⁵⁷³ Öyle ise bu tarihten itibaren tanrıçanın Yunan dünyasında kendine yer edinmeye başladığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim bu genişlemede mutlaka Yunan kentleri arasında yaşanan çeşitli etkileşimlerin payı büyüktür. Kentlerde yaşayan

⁵⁷⁰ Rein, "Phrygian Matar: Emergence...", s.229-230.

⁵⁷¹ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.152-154.

⁵⁷² Hdt. IV.76.

⁵⁷³ Margherita Guarducci, "Cibele in un' epigrafe arcaica di Locri Epizefiri", *Klio*, Vol.52, No.52 (1970), ss.133-138; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.147-148; Rutherford, *Hittite Texts and Greek Religion...*, s.169; Takács, "Cybele", s.1036.

insanların birtakım faaliyetleri neticesinde gerçekleşen bu hareketlilik, tapınının birçok bölgeye yayılmasında önemli bir etken olmuştur. Bunun yanı sıra Walter Burkert, Ana Tanrıça tapınınının Küçük Asya'daki Kyzikos'tan Güney İtalya'daki Locri'ye kadar çok geniş bir coğrafyada bütün Yunan dünyasına yayılmasında tanrıçanın Metragyrtoi ismi verilen gezgin dilenci rahiplerinin rolü olabileceğini ifade etmektedir.⁵⁷⁴ Nihayetinde Phrygia'dan Anadolu'nun diğer bölgelerine ve hatta ilerleyen süreçte Yunanistan'a kadar yayılan tapınımı, Ana Tanrıça Kybele'nin sahip olduğu güçlü ve saygın konumu ifade etmektedir.

MÖ 6. yüzyıla gelindiğinde Kybele'nin Yunan dünyasındaki tapınımına yönelik önemli kanıtlar bulunmaktadır. Öyle ki söz konusu dönem itibarıyla Batı Anadolu'daki Yunan kentlerinde ortaya çıkan Ana Tanrıça'nın adak sunu kabartmaları incelendiğinde, tanrıçanın Phrygia'daki temsilleriyle benzerlikler gösteren çeşitli unsurları barındırdığı görülmektedir. Miletos kentinde ortaya çıkan bu türden adak kabartmaları bahsi geçen benzerliklerin anlaşılması bakımından iyi bir örnek oluşturmaktadır. Mimari bir çerçeve (naiskos) içerisinde konumlanan ve ayakta gösterilen bu tasvirler, giyim ve atribüleri açısından detaylarda farklılıklar içerse de Ana Tanrıça'nın Phrygia'daki ikonografik temsilleriyle genel anlamda uyum göstermektedir.⁵⁷⁵ Böylece başlangıçta Phrygia'daki Ana Tanrıça ikonografik temsilleri referans alınarak geliştirilen bir sanat anlayışının varlığından söz etmek mümkündür. Ancak bu tasvirlerde, doğrudan Phrygia özellikleri korunmak yerine detaylarda kendi sanat anlayışlarına ve yorumlamalarına yer vererek kısmen bir asimilasyon sürecinin başlatıldığını söylemek olası görünmektedir. Nitekim Kybele, Phrygia'daki temsillerinde ayakta durur bir hâlde betimlenirken; artık Yunan ikonografik etkisiyle MÖ 6. yüzyılın ortalarından itibaren tahtta oturur şekilde, elinde bir tef ve yanında aslanlarla birlikte tasvir edilmeye başlandığı görülmektedir.⁵⁷⁶ Ayrıca Ana Tanrıça Kybele'nin Phryg ikonografisinde görülmeyen bir atribüsü olan *tympanum* yani tef, tanrıçanın Yunan temsillerinde bu yüzyılın sonlarından itibaren oldukça yaygın bir atribü olarak yer almaya başlamıştır.⁵⁷⁷ Yunan etkisinin gözlemlendiği bahsi geçen

⁵⁷⁴ Burkert, *Antikçağ Gizem Kültürleri*, s.60.

⁵⁷⁵ Rein, "Phrygian Matar: Emergence...", s.231, Fig.2; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.150-152, 154, res.37; Roller, "Attis on Greek Votive Monuments...", s.249; Rutherford, *Hittite Texts and Greek Religion...*, s.170.

⁵⁷⁶ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.157-160; Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", s.191; Takács, "Cybele", s.1036; Rutherford, *Hittite Texts and Greek Religion...*, s.170.

⁵⁷⁷ Roller, "Attis on Greek Votive Monuments...", s.249, dpn.25; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.136; Bøgh, "The Phrygian Background...", s.316.

bütün bu özellikler sonraki dönemlerde tanrıça tasvirlerinin ana unsurları hâline gelmiş ve birçok temsilde tekrarlanan bir nitelik göstermiştir. İleride bahsedeceğimiz üzere, çeşitli müzik aletleriyle yapılan coşkulu müzikler ve rahiplerin bu müzikler eşliğinde yaptıkları şaşkınlık uyandıran danslar, Ana Tanrıça Kybele kültünün en dikkat çeken yönlerinden birini oluşturmaktadır. Fakat külte ilişkin olumsuz bir bakış açısı oluşturan bu unsurlara karşın tanrıçanın Yunan dünyasındaki tanınırlığı artmış ve kült geniş çapta yayılım göstermeye başlamıştır.

MÖ 5. yüzyılda Atina ve Sparta arasındaki 27 yıl süren yıkıcı Peloponnesos Savaşı'nın (MÖ 431-404) yaratmış olduğu koşullar içerisinde Ana Tanrıça Kybele, Atinalıların gözünde fayda sağlaması ve yardım etmesi beklenen bir tanrıça olarak yer almıştır.⁵⁷⁸ Aynı yüzyılın sonlarına doğru ise Kybele'nin Yunan dünyası içerisinde sahip olduğu saygın konumunun en önemli göstergelerinden biri de Atina Agorası'nda yer alan tapınağından (Metroon) anlaşılmaktadır. Burası aynı zamanda kent ile ilgili çeşitli arşiv belgelerinin de muhafaza edildiği bir yer olma özelliği taşımaktadır.⁵⁷⁹ Tapınağın inşasına yönelik anlatılan söylenceye göre; Ana Tanrıça'nın gezgin rahiplerinden birinin (Metragyrtoi) Atinalılar tarafından aşağılanarak öldürülmesi tanrıçanın öfkesi kışkırtmış ve hemen ardından bunu veba salgını izlemiştir. Yaşanan tüm bu olumsuz gelişmelerin sonunda Delphoi kehanetine dayanarak tanrıçanın gazabını yatıştırmak ve öfkesini dindirmek için tapınağın yapıldığı anlatılmaktadır.⁵⁸⁰

Plutarkhos tarafından anlatılan MÖ 415 yılında yaşanmış bir başka olay ise Ana Tanrıça kültü içerisindeki hadım olma ritüelinin Roma döneminde sıklıkla gördüğümüz örneklerinden çok önce Yunan dünyasında görülmesi bakımından önem taşımaktadır. Anlatılana göre, Atina Agorası'nda bir kişi aniden on iki tanrı sunağına sıçramış ve kendini bir taşla hadım etmiştir. Yunanlılar tarafından şaşkınlıkla ve nefretle karşılanan

⁵⁷⁸ Zühre İndirkaş, *Ana Tanrıçalar, Kybele ve Çağdaş Türk Resmindeki İzdüşümleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2001, s.12; Erhat, "Kybele", s.186.

⁵⁷⁹ Martin P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, Vol.I: Die Religion griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1967, s.725; Homer A. Thompson, R. E. Wycherley, *The Agora of Athens: The History, Shape, and Uses of an Ancient City Center*, Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens, 1972, s.35; Walter Burkert, *Greek Religion: Archaic and Classical*, çev. John Raffan, Cambridge: Harvard University Press, 1985, s.178; Robert Parker, *Athenian Religion: A History*, Oxford: Clarendon Press, 1996, s.188-194; Vermaseren, *Cybele and Attis:...*, s.32-34; Munn, *The Mother of the Gods:...*, s.330-331.

⁵⁸⁰ Iul. Orat. V.159 A-B; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.250-251; Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.135; Vermaseren, *Cybele and Attis:...*, s.32; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.186-187; Robert Turcan, *The Cults of the Roman Empire*, çev. Antonia Nevill, Oxford: Blackwell Publishers, 1996, s.30.

bu olay, Alcibiades'in Sicilya Seferi öncesinde kötü bir alamet olarak yorumlanmıştır.⁵⁸¹ Bu olay, Ana Tanrıça Kybele kültü ile alakalı olarak gerçekleşen hadım olma ritüelinin bahsi geçen bu tarihe kadar Yunan dünyası tarafından göz ardı edildiğinin ve dikkate alınmadığının ancak bu tarihten itibaren yavaş yavaş görünür hâle gelmeye başladığının bir işareti olarak değerlendirilebilir. Dahası, belki de Ana Tanrıça Kybele ile birlikte Yunan dünyasına geldiği varsayılan Attis'in, burada kendisine dair ortaya çıkan maddi kanıtlar öncesinde de muhtemel varlığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Nitekim Plutarkhos tarafından anlatılan MÖ 5. yüzyıl sonlarındaki bu olay, Attis kültüründeki kötü şöhretli hadım olma ritüeline yönelik tek açık referans olarak kabul edilmektedir.⁵⁸²

MÖ 4. yüzyıl ise Ana Tanrıça Kybele kültü içerisinde Attis'in de görünür olmaya başladığı bir tarih olarak önem taşımaktadır. Bu görünürlüğün en erken kanıtı olarak da MÖ 4. yüzyıl ortalarından MÖ 3. yüzyıl başlarına tarihlenen Piraeus'ta ortaya çıkarılmış bir adak steli üzerindeki kabartma ve yazıt gösterilmektedir.⁵⁸³ Stel üzerinde yer alan kabartmada sağa dönük oturur pozisyonda betimlenen bir erkek ile sola dönük ayakta durur hâlde tasvir edilen bir kadın yer almaktadır. Steldeki yazıta göre solda yer alan erkek Attis, sağda yer alan kadınsa Angdistis olarak tanımlanmaktadır.⁵⁸⁴ Roller'a göre, Attis'in stel üzerindeki konumunun ve tanrıçanın baş hizmetkârı olarak rolünün, tanrıça ile birlikte Attis'e de bir tanrı olarak tapılmasına yol açtığını düşündürmektedir.⁵⁸⁵ Attis'in, Yunan dünyasında geç bir tarihte ortaya çıkmasına dair bazı varsayımlar bulunmaktadır. Konuya ilişkin görüşlerini sunan William Scott Ferguson, Ana Tanrıça Kybele'nin Yunan dünyasına dahil olma sürecinde Yunanlılar için tiksindirici olarak görülen bazı dinî uygulamaların başlangıç itibarıyla dışarıda tutularak sürecin işlediğini belirterek⁵⁸⁶ ; bir bakıma Attis'in Ana Tanrıça Kybele'ye göre daha geç bir tarihte ortaya

⁵⁸¹ Plut. *Nic.* XIII.2; Turcan, *The Cults of the...*, s.30; Vermaseren, *Cybele and Attis:...*, s.32.

⁵⁸² H. S. Versnel, *Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes: Three Studies in Henotheism*, Inconsistencies in Greek and Roman Religion I, Leiden: E.J. Brill, 1990, s.107-108; Burkert, *Structure and History...*, s.104; Burkert, *Greek Religion...*, s.179.

⁵⁸³ Roller, "Attis on Greek Votive Monuments...", s.247-248; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.213-214; Vermaseren, *The Legend of Attis...*, s.22-23; Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects...*, s.25, dñn.24; Lancellotti, *Attis, Between Myth and History:...*, s.63.

⁵⁸⁴ Adak steli üzerindeki yazıt için bkz. Roller, "Attis on Greek Votive Monuments...", s.248; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.214: "Timothea emre uyararak (bunu) çocuklar adına Angdistis ve Attis'e (adadı)". Adak stelinin görseli için bkz. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.358-359, Kat.Nr.552, Tafel 40/1; Vermaseren, *The Legend of Attis...*, Plate XI; Vermaseren, *Cybele and Attis:...*, Plate 24; Roller, "Attis on Greek Votive Monuments...", Plate 55a; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.215, res.48.

⁵⁸⁵ Roller, "Attis on Greek Votive Monuments...", s.255.

⁵⁸⁶ William Scott Ferguson, "The Attic Orgeones", *Harvard Theological Review*, Vol.37, No.2 (1944), s.110.

çıkmasını, Yunanlıların kendilerine yabancı olan birtakım uygulamaları kontrol altına alma çabalarıyla açıklamaktadır. Benzer bir yorumda bulunan Giulia Sfameni Gasparro, Yunan dünyasında Attis'in geç ortaya çıkmasının, Kybele kültü ile tanışan Yunanlıların bu kültü kısmen benimsedikleri anlamına geldiğinden söz ederek⁵⁸⁷; Yunanlıların dinsel etkileşim sürecindeki seçici davranışlarına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Ana Tanrıça Kybele, Yunan dünyasına hızlı bir şekilde uyum sağlamış fakat bu süreç çeşitli Yunan tanrıçaları ile entegre edilerek ve kısmen bir dinsel süzgeçten geçirilerek yürütülmek istenmiştir. Tapınımın olumlu olarak görülen özelliklerinin daha kolay benimsenmesi ve kendi inançlarına uyum sağlanması için Kybele'yi Gaia, Rhea ve Demeter gibi önemli tanrıçalarla eşleştirerek asimile etmek ve Yunanlaştırmak istemişlerdir.⁵⁸⁸ Nihayetinde yapılan bu senkronizasyon, rahatsız edici gücü asimile etmenin ve evcilleştirmenin bir yolu olarak görülmüştür.⁵⁸⁹ Kültün kendi dinî inançlarına ve yaşam tarzlarına uygun kısımlarının benimsenmesi, uygun olmayan kısımlarının ise dışarıda bırakılması yoluyla yürütülen bu adaptasyon sürecinde ne yazık ki Ana Tanrıça Kybele'nin ve rahiplerinin toplumsal yaşamdaki rolünün önüne geçilememiştir. Zira bu sıradışı rahiplerin ismi ilk olarak Diogenes Laertius tarafından filozof Arcesilaus'a (yak. MÖ 318-242) atfedilen bir nüktede karşımıza çıkmaktadır.⁵⁹⁰ MÖ 3. yüzyılın sonları ve MÖ 2. yüzyılın başları gibi geç bir dönemde de olsa sonunda Yunan edebi kaynaklarında tanrıçanın rahipleri Galloslar'dan söz edilmeye başlandığını görüyoruz. Yunanlıların alışkın olmadıkları ve antipatiyle yaklaştıkları bu rahiplere karşı olan bakış açıları Anthologia Palatina'da yer alan bir dizi epigramda isimlerinin yer almasından ve rahipler hakkında verdikleri çeşitli detaylardan açıkça anlaşılmaktadır. Bahsi geçen bu epigramların tamamına yakınında Atys ya da Gallos olarak adlandırılan rahibin bir mağaraya sığındığı ve karşısına çıkan aslanı elindeki tefi çalarak oluşturduğu gürültülü müzik ve dans sayesinde kaçırdığı anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra epigramlardaki anlatımlarda rahiplerin hadımlığı başta olmak üzere örgülü, bukleli veya rüzgarda savrulan uzun saçlarına; kadınsı giyimlerine, kokularına, davranışlarına ve tiz seslerine vurgu yapılırken; gürültülü müziğin ve dansın

⁵⁸⁷ Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects...*, s.26.

⁵⁸⁸ Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.251-252; Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects...*, s.26; Turcan, *The Cults of the...*, s.30; Takács, "Cybele", s.1036; Bøgh, "The Phrygian Background...", s.307; Burkert, *Antikçağ Gizem Kültürleri*, s.120; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.186.

⁵⁸⁹ Parker, *Athenian Religion: A History*, s.189.

⁵⁹⁰ Diog. Laert. IV.43.2; Lane, "The Name of Cybele's Priests...", s.118.

kült içerisindeki önemine de ayrıca dikkat çekilmiştir.⁵⁹¹ Ana Tanrıça Kybele'nin hadım rahiplerine karşı Yunanlıların bakış açısını iyi bir şekilde yansıtan bu epigramlarda, rahiplerin genellikle bir erkekten ziyade kadınsı özelliklerinin üzerinde durulmuştur. Yunanlılar için alışlagelmiş bir dinsel figür olmayan bu rahipler, kült karşı olumsuz bir yargı oluşmasında büyük rol oynamışlar ve geri kalmışlığın bir simgesi olarak görülmüşlerdir. Dikkat çeken tapınımları ve sıradışı davranışları ile tepki toplayan bu rahiplerin, Roma döneminde de hem kült içerisinde hem de sosyal yaşamda aktif bir rol üstlendikleri kendileri hakkında bilgiler veren kaynakların çokluğundan anlaşılmaktadır. Böylece Ana Tanrıça Kybele ve hadım rahipleri evrensel bir özellik göstererek sınırları Anadolu'yu aşan ve farklı inanç dünyalarında insanlara dokunan önemli figürler hâline gelmişlerdir.

Yunan dünyasında hızlı bir şekilde yayılım gösteren tanrıçaya Yunanlılar "*Ana*" anlamına gelen *Meter* ismi ile hitap etmişlerdir ve bu isim tanrıçanın Phrygia'da anılan ve yazıtlarda geçen *Matar* ismi ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bunun yanı sıra tanrıçanın kimi zaman *Meter Theón* (=Tanrıların Annesi), *Meter Megale* (=Büyük Ana), *Meter Antropon* (=İnsanların Annesi) gibi isimlerle ya da dağ ile olan yakın ilişkisine vurgu yapacak şekilde *Meter Oreia*, *Meter Dindymene*, *Meter Sipylene* veya *Meter Idaia* gibi isimlerle adlandırıldığı da görülmektedir.⁵⁹² Homeros İlahileri (Homeric Hymns) XIV'de kendisinden "*Tüm Tanrıların ve İnsanların Anası*" olarak söz edilmektedir.⁵⁹³ Tanrıça'nın bir diğer sıklıkla karşılaşılan ismi olan *Kybele*'nin ise Paleo-Phrygçe yazıtlarda görülen *Kubileya* sıfatının kaynaklık ettiği ve bu sıfattan türetilerek kullanıldığı düşünülmektedir.⁵⁹⁴ Hitap edildiği isimlerden anlaşıldığı üzere Yunanlılar Ana Tanrıça Kybele'yi büyük bir tanrıça olarak kabul edip benimsemişler ancak

⁵⁹¹ Anth. Pal. VI.217; VI.218; VI.219; VI.220; VI.234; VI.237. Epigramların dört tanesinde (VI.217; VI.220; VI.234 ve VI.237) tanrıçanın hadım rahibini ifade etmek için *Gallos* ismi kullanılırken; bir tanesinde (VI.220) bu rahip için *Atys* ismi kullanılmaktadır ve VI.234'te aslandan söz edilmemektedir. Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. A. S. F. Gow, "The Gallus and the Lion", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol.80 (1960), ss. 88-93; Roller, "The Ideology of the Eunuch Priest", s.123-124; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.269-271; Lane, "The Name of Cybele's Priests...", s.118-119; İznik, "Galluslar: İlkçağda Anadolu'daki...", s.138, dph.33.

⁵⁹² Burkert, *Greek Religion...*, s.178; Burkert, *Antikçağ Gizem Kültürleri*, s.16; Bøgh, "The Phrygian Background...", s.304; Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.46; Erendiz Özbayoglu, "İlk Çağ Anadolu Kültüründe "Esrime"", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara*, Cilt:1, 1999, s.227.

⁵⁹³ Martin L. West (ed., trans.), *Homeric Hymns, Homeric Apocrypha, Lives of Homer*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, LCL, 2003, s.194-195.

⁵⁹⁴ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.90,145. Yunan dünyasında AnaTanrıça'nın *Kybele* ismiyle anıldığı örnekler için bkz. Eur. *Bacch.* 79; Aristoph. *Orn.* 877.

Romalılara kıyasla tanrıçaya dostça bir tavır sergilememişlerdir. Bu sebeple tanrıçanın Yunan dünyasında bıraktığı etki sınırlı olmuştur.⁵⁹⁵

Ana Tanrıça Kybele'nin Roma dönemi tapınımı ele alındığında, yaygın olarak hitap edilen *Magna Mater* (=Büyük Ana) ve *Mater Deum Magna Idaea* (=Tanrıların İdalı Büyük Anası)⁵⁹⁶ gibi isimlerinden anlaşılacağı üzere Romalılar tarafından büyük bir tanrıça olarak kabul edildiği görülmektedir. Bunun kabulün en somut kanıtlarından biri ise Romalı şair Lucretius'un eserinde Ana Tanrıça Kybele'den "*Tanrıların ve Vahşi Hayvanların Annesi*"⁵⁹⁷ olarak söz ederek tanrıçanın her şeye hâkim olan gücüne vurgu yapmasından anlaşılmaktadır. Zira Kybele, büyük bir tanrıça olduğunu Roma'yı içinde bulunduğu zor durumdan kurtararak fazlasıyla kanıtlamıştır. Fakat Yunan dünyasında olduğu gibi Romalıların gözünde de kültün aşırı ve çılgın yönleri tepki oluşturmuş; özellikle de tanrıçanın hadım rahiplerinin uyguladıkları ritüeller ve sergiledikleri tavırlar söz konusu tepkinin artmasında büyük rol oynamıştır. İlginçtir ki kültün olumsuz olarak nitelendirilen bu tür yönlerinden Roma toplumu mümkün olduğunca uzak tutulmak ve korunmak istenirse de yayılımının hızı kesilememiştir. Böylelikle farklı coğrafyalarda, çeşitli isimlerle anılan Ana Tanrıça, Roma'nın dinsel ve toplumsal yaşamında önemli bir tanrıça hâline gelmiş; tanrıça'nın sahip olduğu bu güç ve statüden yararlanan hadım rahipleri de Roma dünyasında çok daha ön plana çıkmaya başlamışlardır.

Ana Tanrıça Kybele'nin Roma dünyasına geçiş süreci benzerlerine az rastlanır olaylardan bir tanesidir. Bu nedenle hem antik dönem kaynaklarında hem de modern çalışmalarında sık sık ele alınan konulardan biri olmuştur. Kybele kültünün Phrygia'dan Roma'ya transfer edilme sürecine zemin hazırlayan gelişmeler ele alındığında, ilk olarak karşımıza II. Kartaca (Pön) Savaşı (MÖ 218-201) ve bu savaşa bağlı olarak Roma'nın içinde bulunduğu zorlu koşullar çıkmaktadır. Zira MÖ 205 yılı itibariyle Kartacalı ünlü komutan Hannibal'ın giderek artan baskısı ve Roma'yı tehdidi ile süregelen savaşların maddi açıdan yıkıcılığının ve zihinsel açıdan yıpratıcılığının karşı konulamaz boyutlara

⁵⁹⁵ Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.186; Doğancı, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.288.

⁵⁹⁶ Franz Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, Chicago: The Open Court Publishing Company, 1911, s.46; George Foot Moore, *History of Religions*, Vol.I: China, Japan, Egypt, Babylonia, Assyria, India, Persia, Greece, Rome, New York: Charles Scribner's Sons, 1913, s.556; Rapp, "Kybele", s.1667; Takács, "Magna Mater", s.458; Burkert, *Antikçağ Gizem Kültleri*, s.16; Claerhout, Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, s.46; Erhat, "Kybele", s.184. Ana Tanrıça'nın Roma kültüründe *Bona Dea* (İyi Tanrıça) ile de bir tutulduğu bilinmektedir: Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.436; Doğancı, "Eski Roma Dininde Mezopotamya Kökenli Unsurlar", s.631; Doğancı, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.294.

⁵⁹⁷ Lucr. II.598: "*quare magna deum mater materque ferarum...*".

ulaşması, Romalıları kurtuluşun yollarını aramaya sevk etmiştir. Dahası koşulların ağır olduğu söz konusu dönemde Hannibal'ın artan baskısına karşı koyacak gücü olmayan kentlerin sur içine çekilmesiyle birlikte üretim kesintiye uğramış, ekonomi büyük darbe almıştır.⁵⁹⁸ Bu kötü gidişatı durdurmak niyetinde olan Romalılar, çareyi Cumae'deki Sibylline Kitapları'nın kehanetine başvurmakta bulmuşlardır. Kehanete göre, Roma'nın içinde bulunduğu bu zor şartlardan ve zihinleri meşgul eden çaresizlik düşüncesinden kurtuluşunun tek yolu Ana Tanrıça Kybele'nin Pessinus'taki siyah gök taşı temsilinin Roma'ya getirilmesidir.⁵⁹⁹ Kehanetin verdiği sevinç ve ümitle harekete geçen Romalılar, bu doğrultuda Senato'da Ana Tanrıça temsilinin Roma'ya getirilmesine yönelik bir karar almışlar ve Pessinus'ta bulunan kutsal simgenin alınması konusunda Küçük Asya'daki Pergamon Krallığı ile temas kurmuşlardır. Küçük Asya'da giderek bu kutsal görevi yerine getirecek olan Marcus Valerius Laevinus, Marcus Caecilius Metellus, Servius Sulpicius Galba, Gnaeus Tremelius Flaccus ve Marcus Valerius Falto⁶⁰⁰ gibi isimlerin bulunduğu heyet; ilk Delphio kâhininin kehanetine başvurmuş ve ardından da Pergamon kralı I. Attalos'un (MÖ 241-197) yardımı ile Ana Tanrıça Kybele'nin Pessinus'ta olan siyah gök taşı kutsal simgesini Roma adına teslim almıştır.⁶⁰¹ Böylece Küçük Asya'dan

⁵⁹⁸ Doğanç, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.288.

⁵⁹⁹ Liv. XXIX.10.4-8; Cic. *har. resp.* XXVII; App. *Hann.* VII.9.56; Amm. Marc. XXII.9.5; Ovid. *Fast.* IV.255-265; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.225; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.46; Moore, *History of Religions*, s.556; John Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London: Thames and Hudson, 1970, s.27; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.39; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.170-173; Turcan, *The Cults of the...*, s.35; Takács, "Magna Mater", s.458; Gary Forsythe, *Time in Roman Religion: One Thousand Years of Religious History*, New York-London: Routledge, 2012, s.84; Asuman Coşkun-Abuagla, "Antik Kaynaklar Işığında Megalesia Festivali", *Phaselis: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3 (2017), s.271-272; Doğanç, "Eski Roma Dininde Mezopotamya Kökenli Unsurlar", s.630-631; Doğanç, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.290.

⁶⁰⁰ Liv. XXIX.11.3-4; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.39; Coşkun-Abuagla, "Antik Kaynaklar Işığında...", s.272. Kamil Doğanç'ya göre heyetin kalabalık ve seçkin kişilerden oluşması, kültürün Roma'da kalıcı olmasına yönelik bir tedbir olabilir: Doğanç, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.291.

⁶⁰¹ Diod. Sic. XXXIV.33.2; Strab. XII.5.3; Liv. XXIX.11.5-8; Arnob. *Adv. Nat.* VII.49; App. *Hann.* VII.9.56; Hdn. I.11.1; Amm. Marc. XXII.9.5. Ana Tanrıça Kybele'nin bahsi geçen kutsal suretinin Küçük Asya'dan alındığı yer konusunda birtakım farklı anlatımlar bulunmaktadır. Bu anlatımlar arasında Livius kentinin Ana Tanrıça kültüründeki önemine ve kutsal suretin bu kentten alındığına ilişkin vurgu yaparken; Varro, Pergamon'dan ve burada bulunan Megalesion Tapınağı'ndan (Varro, *Ling.* VI.15); Ovidius ise İda Dağı'ndan söz etmektedir (Ovid. *Fast.* IV.263-264). Hatta Ovidius'un anlatımında; Pergamon Kralı Attalos'un bu kutsal sureti Romalıları vermek istememesi üzere o anda ilginç bir şekilde konuşarak Roma'ya gitmek istediğini belirten tanrıçanın bu isteği üzerine izin verdiği anlatılmaktadır (Ovid. *Fast.* IV.263-274). Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.39-40; Takács, "Magna Mater", s.458; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.307-308; Coşkun-Abuagla, "Antik Kaynaklar Işığında...", s.272; Doğanç, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.287.

deniz yolu ile yola çıkan Ana Tanrıça Kybele, MÖ 204 yılının Nisan ayında Roma'ya "Kent Koruyucu" niteliğiyle ulaşmıştır.⁶⁰²

Kehanete göre, Ana Tanrıça Kybele'yi Roma'da ülkenin en iyi ve en erdemli vatandaşının (*vir optimus*) karşılaması gerekmektedir. Oldukça onur veren bu görev için seçilen kişi ise Publius Scipio Nasica'dır.⁶⁰³ Tanrıça'nın şehre yaklaştığını duyan birçok insan Ostia Limanı'na giderek geminin gelmesini beklemeye başlamıştır ancak bu kutsal sureti taşıyan gemi Tiber Nehri ağzına ulaştığında aniden karaya oturmuştur. Bu sırada masumiyetinden şüphe edilen Claudia Quinta adında bir kız ortaya çıkmış ve tanrıçaya yalvararak masum olduğunu göstermesi için izin vermesini istemiştir. Hemen ardından masumiyetinin bir ispatı olarak insanların şaşkın bakışları arasında Tiber Nehri ağzında karaya oturan bu gemiyi elleriyle çekerek kurtarmıştır.⁶⁰⁴ Söz konusu bu olay tanrıçanın adalet yönüne vurgu yapan bir gelişme olarak da nitelendirilebilir. Zira burada masum olan fakat toplum tarafından kendisine inanılmayan Claudia Quinta, tanrıçanın adaleti sayesinde hem kendini kanıtlamış hem de insanların gözünde saygın bir konum elde etmiştir. Böylece Ana Tanrıça'nın adaletine ve koruyuculuğuna olan güven de artmıştır.

MÖ 4 Nisan 204 yılında büyük mucizeler ve umutlar içerisinde Roma'ya ulaşan Ana Tanrıça, kalabalıklar tarafından tütsüler ve dualar eşliğinde coşkuyla karşılanmıştır. Tanrıça'nın bir sureti olarak kabul edilen siyah gök taşı, kadınlar tarafından tören alayı şeklinde Roma sokaklarında elden ele taşınmış ve geçici olarak Palatina'daki Zafer Tapınağı'na yerleştirilmiştir. Söz konusu gün ayrıca tanrıçanın Roma'ya gelişine ithafen onuruna düzenlenen "Megalesia/Megalensia" isimli festival ile kutlanmıştır. Bu tarihten 13 yıl sonra MÖ 10 Nisan 191 tarihine gelindiğinde ise tanrıçanın kutsal sureti geçici olarak yerleştirildiği Zafer Tapınağı'ndan alınarak Marcus Iunius Brutus tarafından yapımı tamamlanan ve tanrıçaya adanan daimî tapınağına yerleştirilmiştir. Bu süreçten

⁶⁰² Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.227; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.47; Moore, *History of Religions*, s.556; Ferguson, *The Religions of the...*, s.27; Marvin W. Meyer (ed.), *The Ancient Mysteries: A Sourcebook, Sacred Texts of the Mystery Religions of the Ancient Mediterranean World*, San Francisco: Harper & Row, 1987, s.113; Forsythe, *Time in Roman Religion...*, s.84. Tanrıçanın "Kent Koruyucu" niteliği için bkz. Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.174,177; Doğancı, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.290-291.

⁶⁰³ Liv. XXIX.14.8; Cic. *har. resp.* XXVII; App. *Hann.* VII.9.56; Cass. Dio XVII.61; Amm. Marc. XXII.9.5; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.226; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.47; Ferguson, *The Religions of the...*, s.27; Turcan, *The Cults of the...*, s.36; Coşkun-Abuagla, "Antik Kaynaklar Işığında...", s.273; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.175.

⁶⁰⁴ Ovid. *Fast.* IV.291-330; Liv. XXIX.14.12; Plin. *Nat.* VII.120; App. *Hann.* VII.9.56; Suet. *Tib.* II; Hdn. I.11.3-5; Iul. *Orat.* V.160; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.227-228; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.41; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.309; Erhat, "Kybele", s.186.

sonra Megalensia Festivali hem tanrıçanın resmi olarak Roma'ya geliş tarihine hem de kendisi için adanan tapınağa yerleştirildiği tarihe atıfta bulunacak şekilde 4-10 Nisan tarihlerinde oyunlar ve gösterilerin sunulduğu yıllık bir festival hâlinde kutlanmıştır.⁶⁰⁵

Görüldüğü üzere, Romalılar tarafından oldukça coşkulu ve ümit dolu bir şekilde karşılanan Ana Tanrıça Kybele'nin ya da Roma dönemindeki ismiyle Magna Mater'in; Romalıların bu hoş karşılamasından memnun kaldığı ve beklentilerini boşa çıkarmadığı, gelişinin ardından gerçekleşen birtakım gelişmelerden anlaşılmaktadır. Zira tanrıçanın Roma'ya geldiği yıl yapılan hasattan çok büyük verim elde edilmiş ve bu verimliliğin sebebi olarak Ana Tanrıça Kybele gösterilmişken; bir diğer gelişme ise Kartacalı ünlü komutan Hannibal'ın MÖ 202'de Zama'da yenilgiye uğratılması ve bu tehdidin bertaraf edilmesi olmuştur.⁶⁰⁶ Böylece Ana Tanrıça, kendisine büyük umutlar bağlayan Roma yöneticilerini ve halkını yanıltmamış, toplumsal huzursuzluğun yerini mutluluk almıştır. Fakat MÖ 191'de Ana Tanrıça için yapılan ve törenle açılan tapınak, MÖ 111 tarihinde çıkan bir yangın nedeniyle yanmıştır. Bunun üzerine Konsül Metellus Numidicus'un öncülüğünde yeniden yapılmış ve hizmete açılmıştır. Ne yazık ki bu tapınak da daha sonra çıkan başka bir yangın ile tahrip olmuştur. Bu kez yeni tapınak MS 3'te Augustus tarafından yaptırılarak kullanıma açılmıştır.⁶⁰⁷ Zaman içerisinde bu tür talihsiz olaylar meydana gelmiş olsa da anlaşıldığı gibi Kybele'nin Roma dünyasına kabul ediliş süreci olumlu bir atmosferde gerçekleşmiştir. Nitekim tanrıçanın Roma'ya gelmesi halk ve yöneticiler üzerindeki karamsar havayı dağıtmış; içinde bulunulan sıkıntılı durumdan kurtaracak imkâna sahip tek güç Kybele olarak algılanmıştır. Görülmüştür ki tanrıça da bu saygı ve sevgiye kayıtsız kalmamış, üzerine düşeni fazlasıyla yerine getirmiştir. Bu

⁶⁰⁵ Liv. XXIX.14.13-14; Liv. XXXIV.54.2-3; Liv. XXXVI.36.3-5; Varro, *Ling.* VI.15; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.254-255; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.47; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.78-91; Moore, *History of Religions*, s.556-557; Ferguson, *The Religions of the...*, s.27; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.41, 124-125; Turcan, *The Cults of the...*, s.37; H.H. Scullard, *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London: Thames and Hudson, 1981, s.97-98; Jaime Alvar, *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, çev. Richard Gordon, Leiden-Boston: Brill, 2008, s.243; Forsythe, *Time in Roman Religion...*, s.84; Michael Lipka, *Roman Gods: A Conceptual Approach*, Leiden-Boston: Brill, 2009, s.121-122; Takács, "Magna Mater", s.458; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.309; Erhat, "Kybele", s.186; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.178-179; Coşkun-Abuagla, "Antik Kaynaklar Işığında...", s.274-276.

⁶⁰⁶ Plin. *Nat.* XVIII.16-17: "Tanrıların Annesi'nin Roma'ya götürüldüğü yılın yazında, önceki on yıldan daha büyük bir hasat olduğu kaydedilir."; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.47; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.93; Frazer, *Adonis, Attis, Osiris...*, s.290.

⁶⁰⁷ Val. Max. I.8.11; Ovid. *Fast.* IV.347-348; Aug. *res gest.* 19; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.256; Turcan, *The Cults of the...*, s.37; Takács, "Cybele", s.1037; Takács, "Magna Mater", s.459; Lipka, *Roman Gods...*, s.120. Ayrıca Roma'da Magna Mater için adanmış bahsi geçen tapınak ve diğer tapınaklar için bkz. Doğancı, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.294-297.

durum tanrıçanın toplumsal açıdan statüsünü oldukça yükselterek kabul ediliş sürecini hızlandırmıştır. Böylelikle Roma dininin mistik yönden zayıflığı ve manevi duygulara dokunmadaki yetersizliği; Ana Tanrıça başta olmak üzere diğer Doğu kökenli inançların bu toplum tarafından benimsenmesini kolaylaştırmıştır.⁶⁰⁸

İlerleyen süreçte Ana Tanrıça'ya gösterilen sevgi ve saygının yerini şaşkınlığın ve hoşnutsuzluğun aldığı görülmektedir. Böyle bir olumsuz algının oluşmasında şüphesiz tanrıçanın dikkat çeken kült uygulamalarının ve hadım rahiplerinin rolü büyüktür. Bu bakımdan Kybele kültünün Roma'ya aktarılması sürecinde, tanrıçanın rahiplerinden ve kült uygulamalarından yoksun bir şekilde Roma'ya gelmesi pek olası değildir. Aksine tanrıça ile birlikte Anadolu'dan Roma'ya gelen hadım rahipler ve bazı kült gelenekleri; Yunan dünyasında olduğu gibi Roma inancında da tanrıçaya ve kültüne karşı mesafeli durulmasına neden olmuştur. Toplumsal algılamada görülen bu değişikliğin en belirgin göstergesi ise MÖ 103 yılında yaşanan birtakım gelişmelerde açıkça görülmektedir. Tanrıça'nın Roma'ya gelişi tarihinden yüz yıl gibi kısa bir zaman sonra rahiplerine karşı ortaya çıkan bu hoşnutsuzluk ortamı önemli bir tavır değişikliğine işaret etmektedir. Öyle ki bu tarihte Battakes adı verilen bir başrahip Pessinus'tan yola çıkarak Roma'ya gelmiştir. Burada devlet yöneticileri tarafından iyi bir şekilde karşılanmış ve Roma'nın o sırada Cimbri ve Teuton'lara karşı yürüttüğü savaşa dair zafer kehanetinde bulunmuştur. Ancak başrahibin giydiği kraliyet rütbesi görünümü veren altınla işlenmiş çiçekli uzun elbisesi, gösterişli aksesuarları ve taktığı görkemli büyük tacı çok sıradışı görünmekte ve oldukça dikkat çekmektedir. Böylece giyimiyle büyük şaşkınlık uyandıran Battakes, Forum'da halka yönelik bir konuşma yapmak istediğinde tepkiyle karşılaşmıştır. Halk tribünü Aulus Pompeius başta olmak üzere insanlar tarafından sahtekârlıkla suçlanmış ve hakaret edilerek kürsüden kovulmuştur. İlginçtir ki Aulus Pompeius bu olayın ardından yüksek ateşli bir hastalığa yakalanmış ve üç gün sonra hayatını kaybetmiştir. İnsanlar bu ani ölümü ise tanrıçanın rahibine yapılan saygısızlığın bir cezası olarak değerlendirmiştir. Yaşanan tüm bu gelişmelerden sonra Battakes'in insanların gözünde saygınlığı artmış ve birçok hediye ile onurlandırılmıştır. Hatta artan bu saygınlığın bir göstergesi olarak Pessinus'a dönmek için yola çıktığı sırada çok sayıda kişi tarafından

⁶⁰⁸ Doğancı, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.294.

şehrin çıkışına kadar kendisine eşlik edilmiştir.⁶⁰⁹ Diodoros ve Plutarkhos tarafından anlatılan bu söz konusu olay, MÖ 2. yüzyıl sonu itibarıyla Ana Tanrıça'ya ve rahiplerine karşı olan bakış açısını oldukça iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Kurtarıcı gözüyle bakılan Ana Tanrıça'nın kült âdet ve gelenekleri ile rahiplerine karşı bir yüzyıl sonra oluşan bu tutum, Romalıların alışkın olmadıkları Ana Tanrıça Kybele kültünü ve rahiplerini pek içselleştiremediklerini göstermektedir. Zira kült törenlerinde bazı enstrümanlar eşliğinde yapılan coşkulu müzikler ve sıradışı dansların yanı sıra bu etkileyici törenler esnasında oluşan kendinden geçme ruh hâliyle gerçekleştirilen hadım olma eylemi gibi kişilerin kendilerine zarar verdiği kimi ritüeller; Roma dininin sakin yapısı ve ihtiyatlı tavrıyla çelişerek tehlikeli derecede bir heyecan yaratmaktadır.⁶¹⁰ Böylece Roma dünyasının hiç alışkın olmadığı ve asimile edemediği bu kültü karşı özellikle Cumhuriyet döneminde (MÖ 509-27) Roma devlet dininin en yetkilisi Pontifex Maximus öncülüğünde birtakım denetimler getirilerek kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Kültü izole etmeye yönelik bu çaba alınan kısıtlama önlemlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Buna göre; tanrıçanın hizmetinde yalnızca Phrygialı rahip ve rahibelerin bulunması izin verilmiş fakat Roma vatandaşlarının böyle bir hizmette görev almaları yasaklanmıştır. İlâveten Megalensia gibi halka açık festival günlerinde kendilerine özgü niteliklerle yılda bir kez tören alayı düzenlemelerine ve tapınakları için para toplamalarına müsaade edilmesine karşın yılın geri kalanında toplumun daha az dikkatini çekmeleri amacıyla törenleri Palatina'da yer alan tapınağın çevresi ile sınırlandırılmıştır.⁶¹¹ Alınan bu kararlar, Romalılar için aykırı bulunan kült âdet ve geleneklerinin toplumsal dengeyi bozmasının önlenmesine yönelik bir tedbir olarak düşünülebilir. Nitekim gerçekleştirilen coşku dolu törenlerin bu şekilde kısıtlanması, özellikle tanrıçanın hadım rahiplerinin Roma halkı ile olan temasını en aza indirme maksadı taşımaktadır. Böylece toplumsal yaşamdan uzak ve izole kalmaları ile etki alanlarının daraltılması hedeflenmektedir.

⁶⁰⁹ Diod. Sic. XXXVI.13; Plut. Mar. XVII.5; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.257-258; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.52-53; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.95-97; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.99; Turcan, *The Cults of the...*, s.39; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.179; Kaya, *Anadolulu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, s.112.

⁶¹⁰ Cumont, *The Oriental Religions...*, s.52; Vermaseren, *The Legend of Attis...*, s.42; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.96.

⁶¹¹ Dion. Hal. Ant. Rom. II.19; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.264; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.52-53; A. von Domaszewski, "Magna Mater in Latin Inscriptions", *The Journal of Roman Studies*, Vol.1 (1911), s.50; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.75-77; Moore, *History of Religions*, s.557, 580; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.96; Turcan, *The Cults of the...*, s.37-38; Scullard, *Festivals and Ceremonies ...*, s.99; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.179; Takács, "Cybele", s.1037-1038; Lipka, *Roman Gods...*, s.120.

Alınan tüm bu kararlar ile Ana Tanrıça kültüne ve rahiplerine karşı izlenen böyle bir tecrit politikası hakikaten toplumsal etkileşimi engellemiş midir? Kaynaklarda geçen bilgilere göre pek de engel olamadığı görülmektedir. Bütün kısıtlamalara ve izolasyona rağmen MÖ 101 yılında Servilius Caepio adındaki bir kişinin kölesi kendini Tanrıça'nın hizmetine adanarak hadım etmiş; gerçekleştirdiği bu işleminden dolayı ömür boyu sürgün edilerek Roma'dan uzaklaştırılmıştır.⁶¹² Meydana gelen bir başka olay ise Ana Tanrıça tapınımasının bütün yasaklamalara ve soyutlamalara rağmen geldiği noktayı göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Zira MÖ 77 yılında Genucius isimli bir kişi aynı şekilde kendini Ana Tanrıça'nın hizmetine adanarak hadım olmuştur. Uyguladığı bu söz konusu eylem yüzünden statüsü "*ne bir erkek ne de bir kadın*" olarak ifade edilerek kendisine bırakılan mirastan mahrum edilmiş ve dahası açıkça yok sayılmıştır.⁶¹³ Anlaşılan o ki Romalılar tarafından Ana Tanrıça kültüne karşı uygulanan böyle bir tecrit politikası, toplumsal yönden insanların bu gizemli külte çok daha merak ve ilgi duymalarına neden olmuştur. Oluşan bu merak ortamı aynı zamanda beraberinde özellikle rahiplere karşı tepki ve nefreti de getirmiştir. Burada özellikle tepki gösterilen ve tiksinti duyulanların tanrıçanın hadım rahipleri olduğuna dikkat çekmek gerek. Nitekim Ana Tanrıça Kybele, Romalılar tarafından mücadele etmek zorunda oldukları sıkıntılı ve buhranlı dönemden çıkışın bir yolu olarak görülmüştür. Kurtarıcı kimliği ile Roma'ya gelişinin akabinde mevcut koşullar değişmiş; genel olarak şehirde hâkim bulunan karamsar ruh hâli yerini sevinç ve neşeye bırakmıştır. Ayrıca diğer bir çok olumlu gelişme de bu süreci izleyen dönemde gerçekleşmiştir. Böylece kendisinden beklenileni fazlasıyla yerine getiren bir tanrıça için olumsuz düşünceler beslemeleri çok da olası görünmemektedir. Bu nedenle tanrıçanın kültüründeki tepki çeken tüm âdet ve geleneklerin çoğunlukla muhattap kaldığı kişiler olan hadım rahipler, Romalıların nefret içeren birçok olumsuz yargılamalarına maruz kalmışlardır. Ancak ilginçtir ki bütün bu yargılamalara ve kısıtlamalara rağmen özellikle Roma İmparatorluk döneminde (MÖ 27-MS 476) tamamen yasaklanana kadar belli bir süre için mevcut sınırlamaların kaldırıldığı ve halk ile daha çok temas kurularak etkilerinin çok geniş bir alana yayıldığı yeni süreç başlayacaktır.

⁶¹² Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.264; Graillot, *Le Culte de Cybèle*,..., s.98; Ferguson, *The Religions of the...*, s.28; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.180; Roller, "The Ideology of the Eunuch Priest", s.124-125; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.340.

⁶¹³ Val. Max. VII.7.6; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.264; Graillot, *Le Culte de Cybèle*,..., s.98; Ferguson, *The Religions of the...*, s.28; Vermaseren, *Cybele and Attis*..., s.97; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.180; Roller, "The Ideology of the Eunuch Priest", s.125; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*..., s.340.

Ana Tanrıça tapınımindaki tepki çeken bu türden uygulamaların ve davranışların Roma toplumunda yol açtığı reaksiyonun daha iyi anlaşılabilmesi için Roma dönemi kült ritüelleri önemli kanıtlar sunmaktadır. Bu bakımdan ilk olarak Roma Cumhuriyet döneminde, Ana Tanrıça Kybele'nin MÖ 204 yılında Roma'ya gelişinin ve MÖ 191'de kendisine tapınağın adanışının anısına her yıl düzenlenen Megalensia Festivali (Ludi Megalenses), Roma'da 4-10 Nisan tarihlerinde resmi olarak kutlanan törenler arasında yer almaktadır. Varro, Megalensia adının Pergamon'daki Megalesion Tapınağı'ndan geldiğini belirterek ismin kökenine ilişkin etimolojik bir açıklama yapmıştır.⁶¹⁴ Söz konusu Megalensia Festivali, 4 Nisan'da Cumhuriyet döneminde olasılıkla oyunlardan sorumlu olan bir aedilis ve sonrasında İmparatorluk döneminde bir praetor tarafından şifalı otlardan oluşan bir tabağın tapınakta sunu olarak sunulmasıyla başlamıştır.⁶¹⁵ Bu bayrama halk tarafından çok yoğun ilgi gösterilmiş ve insanlar bu günde "*moretum*" adı verilen peynirin, çeşitli dövülmüş otların zeytinyağı ve sirkeyle karışımından oluşan bir salatayı tanrıçanın tapınağına getirerek sunmuşlardır.⁶¹⁶ Ardından çeşitli oyunlar, tiyatro gösterileri, at yarışları ve akşamları ise aristokratların düzenlediği akşam yemekleriyle kutlanan bu özel günde; tanrıçanın kült personellerine yılda bir kez sadece bu festival döneminde Palatina'daki tapınaklarından ayrılma ve kült geleneklerini sergileme imkânı verilmiştir. Kendilerine özgü dikkat çeken kıyafetleri, aksesuarları ve çılgın müzikler eşliğindeki danslarıyla insanların şaşkın bakışları altında Roma sokaklarında bir tören alayı düzenlemişler ve tanrıçanın aslanlarla birlikte temsil edilen suretini çok büyük bir gurur içinde tören alayı esnasında taşımışlardır. İlaveten bu sırada halktan tapınaklarının bakım ve idaresi için para talep etmelerine de resmi olarak izin verilmiştir. Böylece 4 Nisan gününden itibaren yoğun bir şekilde kutlanmaya başlanan festival, son gün olarak tapınağın adandığı 10 Nisan gününe dek kutlanmaya devam etmiştir.⁶¹⁷

⁶¹⁴ Varro, *Ling.* VI.15: "*Megalesia dicta a Graecis, quod ex Libris Sibyllinis arcessita ab Attalo rege Pergama; ibi prope murum Megalesion, id est templum eius deae, unde advecta Romam...*".

⁶¹⁵ Scullard, *Festivals and Ceremonies...*, s.98; Doğanç, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.299.

⁶¹⁶ Ovid. *Fast.* IV.367-372; Turcan, *The Cults of the...*, s.38; Çiğdem Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000, s.81; Coşkun-Abuagla, "Antik Kaynaklar Işığında...", s.279; Doğanç, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.300.

⁶¹⁷ Lucr. II.600-661; Cic. *Leg.* II.22,40; Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19; Liv. XXXIV.54.2-3; Ovid. *Fast.* IV.179-190;345-372; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.259-261; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.124-125; Scullard, *Festivals and Ceremonies...*, s.97-101; Joscelyn Godwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, San Francisco: Harper & Row, Publishers, 1981, s.112,115; Takács, "Cybele", s.1037-1038; Alvar, *Romanising Oriental Gods...*, s.282-284; Coşkun-Abuagla, "Antik Kaynaklar Işığında...", s.275-279.

Törenlerin Romalıların alışkın olmadıkları bir şekilde yapılması ve rahiplerin sadece yılda bir kez bu törenler vesilesiyle toplum önünde görünür olması, insanların gözünde tepkiyle birlikte bir merak duygusunun da gelişmesine neden olmuştur. Ancak yalnızca belli bir süre için dahi olsa toplum arasına karışmaları, insanların olumsuz bir yargıya sahip olmaları için gayet yeterli olmuştur. Zira rahiplerin sadaka toplamasının yaratmış olduğu hoşnutsuzluk Cicero'nun (MÖ 106-43) satırlarına açıkça yansımıştır: "*zihinleri hurafelerle doldurur ve evleri tüketir.*".⁶¹⁸

Düzenlenen bu törenlerde yukarıda söz edildiği üzere, devlet otoritesinin etkisi açıkça görülmektedir. Nitekim istisnalar dışında törenlerin daha çok Romalıları hitap eden bir festival şeklinde kutlandığı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Kültün istenilmeyen özelliklerini dışarıda bırakmanın ve sıkı bir denetim uygulamanın yanı sıra yıllık bir dizi oyunlar ile aristokratik ziyafetler eklemek suretiyle kendilerine has birtakım özelliklerin eklenmesi, aslında bir bakıma sadeleştirme ve Romalılaştırma amacının güdüldüğünü göstermektedir.⁶¹⁹ Gerçekten de Phryg âdet ve geleneklerine göre yapılacak törenlerde oyunların, tiyatro gösterilerinin ya da akşam yemeklerinin olması pek mümkün değildir. Böylece Romalıların burada kültü kendi kültür ve geleneklerine uygun bir hâle getirme çabası içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Roma toplumunun yapısı için zararlı olduğu düşünülen kült ritüellerinin resmi olarak sıkı denetim altında tutulması ile etki alanının olabildiğince daraltılması hedeflenmektedir. Ancak her ne kadar kültün Phryg âdet ve geleneklerine has yönünün değiştirilmesi amaçlansa da özü korunmuştur. Elbette burada törenlerin Phryg döneminde gerçekleştirilen törenler ile birebir aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Yukarıda ifade edildiği üzere, tapınım yüzyıllar boyunca çok farklı toplumların inanç dünyalarında kimi değişiklikler göstermiş ve asimile edilerek kontrol altında tutulmak istenmiştir. Buna rağmen kendine has birtakım özelliklerini korumayı başarmıştır. Nitekim bu başarı, kült törenlerine Phrygialı rahip ve rahibelerin başkanlık etmesi ile diğer Roma dışı unsurlarından belirgin bir şekilde anlaşılmaktadır.⁶²⁰

Roma döneminde Ana Tanrıça Kybele kültüyle bağlantılı olarak düzenlenen bir diğer festival ise Mart ayında gerçekleşmektedir. Bu ayda düzenlenen törenler, karakter

⁶¹⁸ Cic. *Leg.* II.40.

⁶¹⁹ Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.260; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.52; Forsythe, *Time in Roman Religion...*, s.85; Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün...*, s.81.

⁶²⁰ Lipka, *Roman Gods...*, s.120; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.179-180; Doğancı, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.302.

ve nitelik bakımından Nisan ayındaki Megalensia'dan oldukça farklı bir görünümündedir. Bunun nedeni ise Attis kültünün bu festivaldeki rol ve önemiyle açıklanabilir. Nitekim Megalensia, Romalıların değerler süzgecinden geçirerek kontrol altında tuttukları ve kendilerine özgü unsurların ağır bastığı bir festival şeklinde kutlanırken; Mart ayında düzenlenen festivaller ise olabildiğince görkemli olarak kontrol ve kısıtlamalardan uzak bir biçimde kutlanmıştır. Öyle ise Mart ayındaki söz konusu törenlere geçmeden önce kısaca Roma döneminde Attis kültünün gelişim sürecini ele aldığımızda; Cumhuriyet döneminde külte dair alınan kısıtlama kararları ile hakikaten Attis'in Roma dünyasında belli bir süre gözden uzak tutulması ve sessiz kalması başarılmıştır. Fakat Attis'in bu süreçte göz ardı edilmiş olması ya da kaynakların suskun olması, kültün yok olduğu veya tapınım görmediği anlamına gelmemektedir. Zira özellikle Cumhuriyet döneminde daha az önemsenen bir görünüm sergileyen Attis tapınıminin Roma dünyasında belirgin bir hâle geldiği İmparatorluk dönemi öncesinde Romalılar tarafından bilinmiyor olması çok mantıklı değildir. Böyle bir olasılığın gerçek olmadığı ise P. Romanelli tarafından Palatina'daki Ana Tanrıça tapınağı üzerinde yapılan kazı çalışmalarıyla net bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu kazı çalışmalarında büyük ihtimalle MÖ 2. yüzyıla tarihlenen Attis adak heykelciklerinin bulunması; Roma'da çok erken bir Attis kültünün varlığını kanıtlamaktadır.⁶²¹ Böylece Attis tapınıminin Ana Tanrıça ile birlikte Roma'ya geldiğini ancak olasılıkla bir süre için bilinçli olarak sessiz kalmasının sağlandığını ifade etmek doğru bir açıklama gibi görünmektedir.⁶²² İmparatorluk döneminde Claudius (MS 41-54) zamanına kadar süren bu suskunluk evresi; söz konusu dönemden itibaren külte dair katılımlarla ilgili kısıtlamaların kaldırılması ve sıkı tedbirleri gevşeten bir politikanın izlenmesi gibi birtakım reformlar yoluyla Attis'in, MS 1. yüzyıldan başlayarak Roma'da özgürlüğüne kavuşan ve yükseliş gösteren bir figür hâline gelmesi sağlanmıştır. Ayrıca bu dönemden itibaren Attis'in ölümüne ve yeniden canlanmasına yönelik düzenlenmeye

⁶²¹ Attis tapınıminin Cumhuriyet dönemi sonrasında gerçekleştiğine yönelik bir yorum için bkz. Grant Showerman, "Was Attis at Rome under the Republic?", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol.31 (1900), ss.46-59. P. Romanelli tarafından yürütülen kazı çalışmaları ile bu görüşün gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmıştır: bkz. Vermaseren, *Cybele and Attis*:..., s.46, 56, 114; Maarten J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.III: Italia-Latium, Leiden: E. J. Brill, 1977, s.11-36, no.14-199; P. Pensabene, "Nuove indagini nell' area del tempio di Cibele sui Palatino", *La soteriologia dei culti orientali nell'Impero Romano: Atti del Colloquio Internazionale su La soteriologia dei culti orientali nell' Impero Romano, Roma 24-28 settembre 1979*, ed. Ugo Bianchi-Maarten J. Vermaseren, Leiden: E.J. Brill, 1982, ss.68-108; Lancellotti, *Attis, Between Myth and History*:..., s.77, Takács, "Magna Mater", s.459.

⁶²² Pensabene, "Nuove indagini nell' area...", s.86; Frazer, *Adonis, Attis, Osiris*:..., s.290.

başlanan Mart ayı festivalleri, yıllık bir tören hâlini almış ve Roma toplumunun kolektif hafızasında derin izler bırakan bir ritüel şekilde kutlanmıştır.⁶²³

MS 354 yılında Philocalus tarafından belirtilen bir takvim, Ana Tanrıça'nın Mart ayında düzenlenen festivalinin düzen ve programını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu takvime göre; 15 Mart günü "*Canna intrat*", 22 Mart günü "*Arbor intrat*", 24 Mart günü "*Sanguem*", 25 Mart günü "*Hilaria*", 26 Mart günü "*Requietio*" ve 27 Mart günü "*Lavatio*" olarak adlandırılmaktadır.⁶²⁴ Bunun yanı sıra festival programını, Attis adına üzüntüyü yansıtan "*Tristia*" ve sevinci yansıtan "*Hilaria*" olmak üzere iki ana grupta kategorize etmek mümkündür.⁶²⁵

Festivalin açılış günü *Canna intrat* adıyla anılan 15 Mart günüdür. Büyük olasılıkla Attis'in Gallos Nehri kıyısındaki sazlıklarda terk edilmesine ve sonra çobanlar tarafından bulunarak şaşırtıcı şekilde hayatta kalmasına yönelik bir anmayı ifade eden bu ilk günde; *Cannophori* adı verilen saz/kamış taşıyıcıları tarafından Almo Nehri kıyısından kesilmiş kamışlar/sazlar sokaklarda bir alay hâlinde tanrıçanın Palatina'daki kutsal tapınağına götürülür ve saz/kamış girişinden sonra yüksek bir rahip tarafından verimliliği sağlamak amacıyla altı yaşındaki bir boğa kurban edilirdi.⁶²⁶

Açılış gününün hemen ardından 16 Mart'ta ekmek, şarap, kutsal sayılan kümes hayvanları, hurma, ayva, nar, balık ve domuz eti gibi çeşitli yiyecek ve içeceklerin tüketilmediği, sebzelerin tohumları ile köklerinin yenmesinin yasak olduğu ve cinsel ilişkiden uzak durulduğu dokuz gün sürecek kutsal bir oruç dönemi başlamıştır.⁶²⁷

⁶²³ Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.270-271, 276; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.56; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.116; Moore, *History of Religions*, s.580; Ferguson, *The Religions of the...*, s.28; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.113; Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects...*, s.121; Meyer, *The Ancient Mysteries...*, s.113; Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün...*, s.81; Lipka, *Roman Gods...*, s.118.

⁶²⁴ Duncan Fishwick, "The Cannophori and the March Festival of Magna Mater", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol.97 (1966), s.193.

⁶²⁵ Vermaseren, *The Legend of Attis...*, s.39; Ferguson, *The Religions of the...*, s.26; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.92.

⁶²⁶ Iul. Orat. V.165 B; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.277; Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.147-149; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.56; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.117; Moore, *History of Religions*, s.581; Fishwick, "The Cannophori and the March Festival...", s.195-196; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.114; Meyer, *The Ancient Mysteries...*, s.114; Turcan, *The Cults of the...*, s.44; Forsythe, *Time in Roman Religion...*, s.88; Doğanç, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.298.

⁶²⁷ Arnob. *Adv. Nat.* V.16; Iul. Orat. V.174-177; Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.155-157; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.119-120; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.115; Turcan, *The Cults of the...*, s.44; Frazer, *Adonis, Attis, Osiris...*, s.304; Doğanç, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.298.

Takvimde *Arbor intrat* olarak anılan 22 Mart gününde; muhtemelen Ana Tanrıça onuruna ayrılmış kutsal korudan bir çam ağacı kesilir ve ağacın ruhunu sakınleştirmek amacıyla koç kurban edilirdi. Kesilen ağacın bir çam ağacı olmasının nedeni ise Attis kültündeki önemiyle açıklanmaktadır. Zira Attis hadım edildiğinde bir çam ağacının altında hayatını kaybetmiştir ve bu çam ağacı aslında Attis'in bir nevi ölmüş bedenini temsil etmektedir. Böylece gün doğmadan önce kesilen çam ağacının gövdesi ölen Attis gibi kabul edilerek mor renkli yün sargılarla sarılmış, dalları menekşelerden çelenklerle bezenmiş; ilaveten tef, zil, flüt gibi kült içerisinde önemli yeri olan semboller asılmış ve sonunda ağacın ortasına Attis'in bir heykeli yerleştirilmiştir. Kederli insanlar tarafından bir tanrı misali büyük saygı ve ilgi gören bu ağaç, daha sonra *Dendrophori* adı verilen ağaç taşıyıcılar tarafından bir tören alayı ile şehir içinden geçerek tanrıçanın tapınağına getirilmiştir.⁶²⁸ Herhangi bir halka açık törenin belirtilmediği 23 Mart ise borazanların çalındığı ve Attis adına yas içeren bir üzüntü günüdür.⁶²⁹

Törenlerde 24 Mart gününe gelindiğinde; bugün inananlar için *Sanguem* ya da *Dies Sanguinis* adıyla anılan "*Kan Günü*"dür. Yıllık törenlerin odak noktasını oluşturan günde, tapınının akıl almaz boyutlara ulaştığı ve içinde bulunan ruh hâli ile yapılan bazı kontrolsüz uygulamaların insanlar tarafından hem şaşkınlık hem de korkuyla takip edildiği görülmektedir. Attis adına tutulan yasın ve duyulan üzüntünün en uç noktalara ulaştığı Kan Günü'nde rahiplerin tef, zil ve flüt gibi Kybele inancı içerisinde önemli yeri bulunan müzik aletleriyle yaptıkları heyecan uyandıran yüksek sesli müzikler yoluyla zihinsel olarak hazırladıkları ve motive oldukları anlaşılmaktadır. Bu müzikler eşliğinde yaptıkları coşkulu danslarla kendilerinden geçen rahip Galloslar, oluşan bu atmosferde acıya duyarsız bir hâle geldiklerinde kendilerini kan gelene kadar kamçılar ve keskin bir taş ya da kesin bir çömlek parçasıyla hadım olmak suretiyle kendilerini Ana Tanrıça'nın hizmetine adanmışlardır. Daha sonra akan bu kanları tapınakta yer alan kutsal ağacın, heykellerin ve sunakların üzere serpiştirmişlerdir. Rahiplerin gerçekleştirdikleri

⁶²⁸ Arnob. *Adv. Nat.* V.16; Firm. *Mat.* XXVII.1; Iul. *Orat.* V.168 C; Suet. *Oth.* VIII; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.277; Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.150; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.56; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.121-123; Moore, *History of Religions*, s.581-582; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.115; Ferguson, *The Religions of the...*, s.28-29; Godwin, *Mystery Religions...*, s.112; Meyer, *The Ancient Mysteries...*, s.114; Turcan, *The Cults of the...*, s.44-45; Frazer, *Adonis, Attis, Osiris...*, s.291-292; Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün...*, s.81-82; Doğancı, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.298.

⁶²⁹ Cumont, *The Oriental Religions...*, s.56; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.125; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.115; Meyer, *The Ancient Mysteries...*, s.114; Turcan, *The Cults of the...*, s.45; Frazer, *Adonis, Attis, Osiris...*, s.292; Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün...*, s.82.

telafisi olmayan eylemin ardından Attis ile özdeşleştirilen çam ağacı tapınak içerisinde muhafaza edilmeye başlanmış ve bir sonraki yıla kadar saklanarak daha sonra yakılmak üzere kullanılmıştır.⁶³⁰

24 Mart gününde rahiplerin olağandışı ve Romalıların alışkın olmadıkları şekilde sergiledikleri davranışları, kendilerine karşı oluşan bu olumsuz değerlendirmede önemli bir pay sahibidir. Özellikle bu günde hadım olmak yoluyla kendilerini sonsuza dek Ana Tanrıça için feda etmiş olmaları Romalılar için utanç verici olarak görülmüştür. Telafisi olmayan bu ritüelin yapılma şekli konusunda ise kırık bir çömlek parçası ya da keskin bir taş gibi farklı araçların kullanıldığına dair birtakım bilgiler çeşitli kaynaklarda yer almaktadır.⁶³¹ Törenin oluşturduğu hayli heyecanlı bir atmosferde zihinsel olarak hazır olduklarında ve acıya duyarsız bir konuma geldiklerinde söz edilen birtakım araçlarla gönüllü olarak kendi kendilerini hadım eden rahipler, erkekliklerinden Ana Tanrıça için vazgeçmek yoluyla bir nevi Attis'i kişileştirmişlerdir.⁶³² Böylece Ana Tanrıça için kendi erkekliklerinden vazgeçen rahiplerin gerçekleştirdikleri bu eylem ile Attis'in de efsanevi olarak hadım olması arasında bir bağlantı bulunmaktadır.⁶³³ Bu bakımdan Attis'in hadım edilmesine odaklanan efsanenin ortaya çıkışında Ana Tanrıça'nın rahiplerinin hadım olma ritüellerine bir meşruiyet kazandırma maksadı olduğu yönünde bir yorumda bulunmak olasıdır.⁶³⁴ Fakat her ne kadar yapılan bu eylemi meşru bir zemine oturtmak amacıyla geliştirilmiş olsa da sahip olduğu unsurlar açısından değerlendirildiğinde Phrygia'ya ait kült âdet ve geleneklerden beslendiği açıkça görülmektedir. Zira hadım olma ritüelinin tapınım içerisindeki yeri ve önemi gibi birtakım eksiklik oluşturan konularda öncelikle

⁶³⁰ Iul. Orat. V.168 D; Sen. Ag. 686-690; Aug. Civ. II.7; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.277-278; Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.160-165; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.56-57; Graillet, *Le Culte de Cybèle...*, s.126-130; Moore, *History of Religions*, s.582; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.115; Meyer, *The Ancient Mysteries...*, s.114; Turcan, *The Cults of the...*, s.45; Frazer, *Adonis, Attis, Osiris...*, s.292-296; Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün...*, s.82.

⁶³¹ Hadım olma ritüelinin kırık bir çömlek parçası ile yapıldığı bilgisi için bkz. Plin. Nat. XXXV.165: "*Samia testa Matris deum sacerdotes, qui Galli vocantur, viri- litatem amputare nec aliter citra perniciem, M. Caelio credamus, qui linguam sic amputandam obiecit gravi probro, tamquam et ipse iam tunc eidem Vitellio malediceret. quid non excogitat vita fractis etiam testis utendo, sic ut firmitus durent, tunsis calce addita, quae vocant Signina! quo genere etiam pavimenta excogitavit.*". Keskin bir taş ile yapıldığı bilgisi için bkz. Ovid. Fast. IV.237: "*Hatta parçaladı bedenini keskin bir kayayla...*"; Catull. LXIII.5: "*...sivri bir çakmaktaşıyla koparıp attı kasığındaki ağırlıkları.*"; Plut. Nic. XIII.2: "*...ve sonra bir taşla kendini yaraladı.*"; Mart. Ep. III.81.3: "*Abscisa est quare Samia tibi mentula testa...*". Yapılan söz konusu işlemin hemen ardından fırınlarda ısıttıkları küçük iğneler ile vücutlarına yaptıkları dövmeler de uyguladıkları bu kutsal ritüelin bir sembolü olarak kabul edilmiştir: Prud. Perist. X.1075-1080.

⁶³² Burkert, *Antikçağ Gizem Kültleri*, s.115.

⁶³³ Baudy, "Attis", s.328.

⁶³⁴ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.302.

ele alınması gereken kısım kültün Phrygia'da gösterdiği gelişimdir. Attis'in tanrısallığı çevresinde yoğunlaşan ve rahiplerin Attis'i örnekler olarak gerçekleştirdikleri söylenen erkekliğin tanrıça için feda edildiği bu ritüellerde; Phrygia'da Attis adında bir tanrı olup olmadığı ya da Attis'in ne zaman tanrısallık bir figür hâline geldiği türünden tartışmaların dışında esasen üzerinde durulması gereken konu hadım olma ritüelidir. Bu uygulamanın Phrygia'daki varlığı hakkında son derece açık kanıtlar bulunmuyor olsa da bir sonraki bölümde ele alınacağı üzere birtakım değerlendirmeler yapmaya izin veren bazı işaretler bulunmaktadır. Şu an için bu ritüelin Roma dönemindeki varlığı ile devam edildiğinde; söz konusu hadım rahiplerin sergiledikleri feminen hâl ve hareketler, kültü dair olumsuz yargıların oluşturulmasında belirleyici bir rol oynamıştır. İnsanların gözünde rahiplere karşı oluşan bu olumsuz yargıda, Gallosların gerçekleştirdikleri geri dönüşü olmayan hadım olma ritüelinin kayda değer etkisi olsa da gösterilen tepkinin nedenini sadece bu eylem ile açıklamak yetersizdir. Hadım olma ritüeliyle birlikte rahiplerin sergiledikleri tutum ve davranışlardan fiziksel görünümüne kadar bir bütün olarak incelendiğinde Galloslara karşı beslenen nefret duygusunun nedeni daha iyi anlaşılabilir. Bu suretle ilkin rahiplerin abartılı fiziksel görünümü ele alındığında; yapılan hadım olma ritüeli ile beraber kendilerini tanrıça onuruna feda etmiş olmalarının yanında erkek kıyafetlerini de tanrıçaya adanmışlar ve bir daha bu kıyafetleri asla geri giymemek üzere çıkartarak yerine çoğunlukla sarı ya da karmaşık parlak renkli, belden kemer ile tutulan uzun kollu kadın kıyafetleri giymişlerdir.⁶³⁵ Bu kıyafetlerinin bütünleyici unsurlarından biri de aksesuarlarıdır. Taktıkları kolyeler, küpeler, yüzükler ve göğüslerinde taşıdıkları kutsal imgeler; rahiplerin en dikkat çeken özelliklerinin başında gelmektedir.⁶³⁶ Ayrıca kafalarına taktıkları başlıklarla sahip oldukları sıradışı görünümü pekiştirmişlerdir.⁶³⁷

Kıyafetleri ile oldukça olağandışı bir görünümde bulunan hadım rahipler, aynı zamanda uzun saçlara sahiplerdir. Kendilerini saç da dahil olmak üzere bir bütün olarak Ana Tanrıça'nın hizmetine adadıklarından dolayı saçlarına dokunmamışlardır. Yalnızca kimi zaman ufak bir tutam saç tanrıçaya adadıkları bilinmektedir. Böylece söz konusu

⁶³⁵ Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19.4-5; Apul. *Met.* VIII.27; Firm. *Mat.* IV.2; Graillot, *Le Culte de Cybèle*,..., s.297; Vermaseren, *Cybele and Attis*:..., s.97.

⁶³⁶ Polyb. XXI.6.7; Polyb. XXI.37.5-7; Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19.4-5; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.274; Vermaseren, *Cybele and Attis*:..., s.97.

⁶³⁷ Iuv. *Sat.* VI.516: "...plebeia et Pbrygia vestitur bucca tiara."; Prud. *Perist.* X.1013: "...mire infulatus, festa vittis tempora.".

bu özellikleri nedeniyle kendilerine "*uzun saçlı*" denilmiştir.⁶³⁸ Yas günlerinde belki de duyulan üzüntünün ve çekilen acının göstergesi olarak tercihen ağartılmış saçlar dağınık hâldedir ve savurarak dolaşmaktadırlar.⁶³⁹ Diğer zamanlarda ise saçlarını kıvırmak ve dalgalandırmak suretiyle çeşitli şekiller vererek süslemişlerdir.⁶⁴⁰ Tanrıça'nın bu hadım rahiplerinin feminen görünümünün bir başka önemli tamamlayıcı unsuru ise yüzlerine yaptıkları makyajdır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre yüzlerine ağartılmış bir duvar misali makyaj yaptıkları, kaşlarını boyadıkları yani kısacası yüzlerini farklı şekillerde süsledikleri belirtilmektedir.⁶⁴¹ Anlaşıldığı üzere giyimleri, saçları, makyajları ve hatta sesleriyle⁶⁴² feminen bir görüntü sergileyen Ana Tanrıça'nın hadım rahipleri Galloslar; söz konusu yaşam biçimleri ile Romalıların gözünde herhangi bir cinsel statüye sahip olmayan değersiz kişiler olarak görülmüştür.⁶⁴³ Buna karşın Roma İmparatoru Julianus (MS 4. yüzyıl), hadım olma ritüelini "*kutsal hasat*" olarak tanımlamakta ve Attis'i örnek alarak kendilerini hadım eden bu rahipleri "*bilge kişiler*" olarak nitelendirmektedir.⁶⁴⁴

Kült törenleri sırasında tanrıçanın rahipleri tarafından çalınan tefler (tympanon), ziller (kymbalon), çalparalar (krotalon), kavallar (aulos) ve flütler eşliğinde yapılan çok sesli harekete geçiren müzikler gerek coşkulu dansların yapılmasında gerekse törene katılanların heyecanlanması noktasında önemli bir paya sahiptir.⁶⁴⁵ Rahipleri ve diğer insanları, törenin yarattığı atmosferde zihinsel olarak hazırlayıcı bir misyon üstlenen bu müziklere; tiz sesli rahiplerin söyledikleri ilahiler, yaktıkları ağıtlar da eşlik etmiştir. Bu bakımdan kendilerini coşkulu müziklerin ritmine ve ağıtların, ilahilerin, çığlıkların heyecanına kaptıran; çılgın dansları ile oldukça sıradışı bir görünümde olan rahiplerin sergiledikleri bu türden davranışlar ve uygulamalar ki, en önemlisi hadım olmak yoluyla

⁶³⁸ Graillot, *Le Culte de Cybèle*,..., s.299; Vermaseren, *Cybele and Attis*..., s.97.

⁶³⁹ Ovid. *Fast.* IV.243-244: "...ve tanrıçanın efemine hizmetkârları keserler değersiz maslahatlarını, savura savura saçlarını."; Stat. *Theb.* X.173: "...sanguineosque rotat crines et vulnera cursu..."; Arnob. *Adv. Nat.* V.7,16; Aug. *Civ.* VII.26.

⁶⁴⁰ Arnob. *Adv. Nat.* II.41; Firm. *Mat.* IV.2.

⁶⁴¹ Apul. *Met.* VIII.27; Firm. *Mat.* IV.2; Aug. *Civ.* VII.26; Iuv. *Sat.* II.93.

⁶⁴² Firm. *Mat.* IV.1-2.

⁶⁴³ Gallosların fiziksel görünümünü yansıtan tasvirler için bkz. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (CCCA), Vol.III, Plate CXL, CXLI, CXLII, CXLIII, CCLXXXIV, CCLXXXV, CCLXXXVI, CCLXXXVII, CCLXXXVIII, CCLXXXIX, CCXCVI, CCXCVII.

⁶⁴⁴ Iul. *Orat.* V.169 A, 179 C. İmparator Julianus, Ana Tanrıça Kybele kültürüne çok büyük önem vermiştir. Gösterdiği bu ilginin en somut göstergelerinden biri ise çıktığı bir yolculuk sırasında Pessinus'a uğrayarak Ana Tanrıça'nın tapınağını yerinde ziyaret etmesidir: Amm. Marc. XXII.9.5.

⁶⁴⁵ Törenlerdeki müziğin yeri ve önemi için: Anth. Pal. VI.51, 94, 234, 237; Diod. Sic. III.58; Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19.4-5; Ovid. *Fast.* IV.181-244; Strab. X.3.7,16; Catull. LXIII; Suet. *Aug.* LXVIII; Lucr. II.618-624; Firm. *Mat.* XVIII.1; Aug. *Civ.* VII.24. Ayrıca bkz. Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün*..., s.73; İznik, "Galluslar: İlkçağda Anadolu'daki...", s.146.

kendilerini Ana Tanrıça için feda etmeleridir, Romalıların gözünde öfke uyandıran bir sapkınlık ve hayli utanç verici bir durum olarak değerlendirilmiştir.⁶⁴⁶ İnsanların bu tür ritüellerin yapılış amacına ilişkin tatmin edici açıklamalar bulamaması ve söz konusu ritüelleri anlamakta zorlanmaları, kendi açılarından böyle uygulamaları rahatsız edici olarak görmelerine neden olmuştur. Hakikaten uzun saçları, tiz sesleri, parlak süslü kıyafetleri, dikkat çeken aksesuarları ve feminen tavırları ile Romalılar tarafından alışlagelmiş toplumsal düzene karşı bir tehdit olarak algılanmışlar ve çoğunlukla hor görülerek küçümsenmişlerdir.

Kan Günü'nde tutulan yasın, yakılan ağıtların, kısacası Attis için duyulan keder ve üzüntünün yerini *Hilaria* olarak anılan 25 Mart günü itibariyle sevinç ve neşe almıştır. Zira Hilaria kelimesi "*neşeli bir gün*" anlamına gelmektedir. Bugünde Attis'in yeniden canlanmasıyla günlerdir tutulan yas ve çekilen acılar unutulmuş; kederin yerini mutluluk almıştır. Böylelikle söz konusu gün sevinç içerisinde hiçbir kısıtlama olmadan coşkuyla kutlanmıştır.⁶⁴⁷

Festivalde yoğun tempoda geçen günlerin ardından artık 26 Mart günü *Requies* yani dinlenme günü olarak ayrılmıştır. Requies, festivalin son günü 27 Mart törenleri öncesinde inananların ruhen ve fiziken rahatlamaları açısından faydalı olmuştur.⁶⁴⁸

Son olarak 27 Mart gününde ise *Lavatio* denilen "*Kutsal Banyo*" töreni ile yıllık festival döngüsünün sonuna gelinmiştir. Bu son günde Ana Tanrıça'nın siyah gök taşı suretini içeren gümüş bir heykel, öküzler tarafından çekilen arabaya yerleştirilmiş ve tören alayı şeklinde müziklerle birlikte Palatina'daki tapınağından Almo Nehri'ne doğru yola çıkarılmıştır. Roma sokaklarından büyük bir coşku ile ilerleyen tören alayı Almo Nehri kıyısına ulaştığındaysa burada mor renkte bir cübbe giyen Archigallus tarafından tanrıça'nın heykeli, çeşitli kutsal eşyaları ve tören arabası yıkanmış; hatta tüm lekelerin iyi bir şekilde çıkması için külle ovuşturulmuştur. Bu yıkama işleminin ardından bahar ayına özgü çiçeklerle süslenen tören arabası ve öküzler; yine bir geçit töreni şeklinde

⁶⁴⁶ Prud. *Perist.* X.1060-1074; Aug. *Civ.* II.7; Iuv. *Sat.* VI.511-521; Min. *Fel. Oct.* XXII, XXIII.4; Lact. *Div. Ins.* I.21.16; Mart. *Ep.* XI.84.4.

⁶⁴⁷ Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.278-279; Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.167-169; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.57; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.131-133; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.119-120; Meyer, *The Ancient Mysteries...*, s.114; Turcan, *The Cults of the...*, s.46; Frazer, *Adonis, Attis, Osiris...*, s.297; Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün...*, s.82.

⁶⁴⁸ Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.172; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.57; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.136; Moore, *History of Religions*, s.582; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.123; Meyer, *The Ancient Mysteries...*, s.114; Frazer, *Adonis, Attis, Osiris...*, s.297-298.

sevinç gösterileri, müzikler ve danslar eşliğinde geri dönüş yoluna geçmiştir. Neşe ile sona eren Mart ayı festivalinin bu gününde acı ve kedere yer verilmemiştir.⁶⁴⁹ Lavatio ya da Kutsal Banyo olarak anılan bu işlemin kökeni aslında Phrygia'ya dayanmaktadır. Önceleri bu kutsal arınma ritüeli Pessinus'taki Gallos Nehri kıyısında yapılırken; Roma döneminde bu nehrin yerini Almo Nehri almıştır.⁶⁵⁰

Roma'da Mart ve Nisan aylarında Kybele ve Attis onuruna düzenlenen törenlerin yanı sıra bir de Ana Tanrıça kültüyle bağlantılı olarak ele alabileceğimiz *Taurobolium Töreni*'nden söz etmemiz gerekmektedir. Taurobolium hakkında detaylı bilgiler veren Prudentius'un anlatımına göre; ipek tören kıyafetleri giymiş ve başında altından bir taç bulunan başrahip, toprağın kazılarak hazırlandığı derin bir çukura inerdi. Daha sonra bu çukurun üzeri sıvının alt tarafa geçişini sağlayabilmek için delikli bir yapıyla kapatılırdı. Alın altına parlayan ve çelenklerle süslenmiş olan bir boğa, bu yapının üzerine getirilir ve burada kutsal bir av mızrağıyla kurban edilirdi. Akan sıcak kanlar bu delikli yapıdan geçerek aşağı dökülür ve burada bulunan başrahabin yüzü, kıyafetleri, yani tüm vücudu bu kurbanın kanlarıyla baştan aşağı ıslanırdı. Akan kanlar tamamen tükendikten sonra kurban edilen boğa çukurun üzerinden kaldırılır ve aşağıdaki başrahip tepeden tırnağa kanlarla kaplı olağandışı bir görünüm içinde bu çukurdan çıkardı.⁶⁵¹ Bir boğanın kurban edilmesiyle gerçekleşen ve MS 2. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar kült yaşamı içinde önemli bir yere sahip olan Taurobolium Töreni'nde, kişilerin çukura inişleri bir bakıma ölümü temsil ederken; hatalarından ve günahlarından boğanın akan kanıyla arınmış bir hâlde çukurdan çıkışları ise yeniden doğuşlarını sembolize etmektedir.⁶⁵² Dahası bu törenin, o

⁶⁴⁹ Ovid. *Fast.* IV.337-346; Arnob. *Adv. Nat.* VII.32; Amm. Marc. XXIII.3.7; Prud. *Perist.* X.154-160; Aug. *Civ.* II.4; Mart. *Ep.* III.47.1-2; Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.279-280; Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.174-175; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.57; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.136-140; Moore, *History of Religions*, s.582; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.123-124; Meyer, *The Ancient Mysteries...*, s.114; Turcan, *The Cults of the...*, s.46-47; Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün...*, s.82-83; Doğancı, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.298-299.

⁶⁵⁰ Gallos Nehri için bkz. Hdn. I.11.2. Almo Nehri için bkz. Ovid. *Fast.* IV.337-346; Amm. Marc. XXIII.3.7; Prud. *Perist.* X.154-160; Mart. *Ep.* III.47.1-2; Graillot, *Le Culte de Cybèle...*, s.137. Phrygia'daki kutsal banyo töreni için bkz. Arr. *Tact.* XXXIII.4.

⁶⁵¹ Prud. *Perist.* X.1006-1050. Ayrıca Julius Firmicus Maternus tarafından Taurobolium Töreni'ne yönelik yapılan eleştiri için bkz. Firm. Mat. XXVII.8.

⁶⁵² Taurobolium Töreni hakkında bilgi için bkz. Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.280-284; Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, s.196-197; Cumont, *The Oriental Religions...*, s.66-71; Moore, *History of Religions*, s.583; Robert Duthoy, *The Taurobolium: Its Evolution and Terminology*, Leiden: E. J. Brill, 1969; Ferguson, *The Religions of the...*, s.31; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.101-107, Fig.30; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.181-182; Turcan, *The Cults of the...*, s.49-52; Godwin, *Mystery Religions...*, s.111; Alvar, *Romanising Oriental Gods...*, s.261-276; Forsythe, *Time in Roman Religion...*, s.78-84; Lancellotti, *Attis, Between Myth and History...*, s.110-112.

zamanki konjonktürde Hristiyan inancındaki vaftizden bile daha etkili olduğu iddia edilmiştir.⁶⁵³ Boğa yerine bir koçun kurban edildiği törenlere ise "*Criobolium*" adı verilmektedir ve aradaki farkın da Ana Tanrıça için boğanın, Attis için de koçun kurban edilmesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir.⁶⁵⁴ Bir boğanın ya da bir koçun kurban edilmesine benzer törenlerin Phrygia'daki varlığı hakkında ne yazık ki açık kanıtlara sahip değiliz. Ancak Dağlık Phrygia bölgesinde yer alan Maltaş, Bakşeyiş, Deliklitaş ve Değirmen anıtları ile Fındık'taki küçük bir kaya cephesi arkasında bulunan çukurlar⁶⁵⁵ için her ne kadar farklı yorumlar bulunuyor olsa da benzer bir törenin Phrygia'da da var olabileceğini düşündürmektedir.⁶⁵⁶ Elbette Roma döneminde yapılan Taurobolium ya da Criobolium törenlerinin aynısının geçmişte Phrygia'da yapıldığını ifade etmek mümkün değildir. Nitekim hem törenlerin uygulanış biçimi ve niteliği hem de yeri ve zaman bakımından böyle bir yorumda bulunmak yanlıştır. Fakat dinî açıdan büyük bir öneme sahip olan bu Phryg kaya anıtlarında gözlemlenen söz konusu çukurlar, belirli anıtlar özelinde gerçekleştirilen bir kurban töreninin varlığına ilişkin üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadım olmak yoluyla kendilerini tanrıçanın hizmetine adayan rahiplerin dışında belli dönemlerde Ana Tanrıça Kybele'nin

⁶⁵³ Cumont, *The Oriental Religions...*, s.70.

⁶⁵⁴ Showerman, *The Great Mother of the Gods*, s.280,283-284; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.101-107; Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater...", s.181; Turcan, *The Cults of the...*, s.52; Godwin, *Mystery Religions...*, s.111; Forsythe, *Time in Roman Religion...*, s.78.

⁶⁵⁵ Maltaş Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia...*, s.85-86, Plate 157-158,519; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines...*, s.338-340, Fig.33-36; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.86-97, Levha 49-54; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.119-120, res.28-29. Bahşeyiş Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia...*, s.81-82, Plate 124-125,516; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines...*, s.341-342, Fig.37-38; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.71-79, Levha 30-41; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.120, res.30. Deliklitaş Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia...*, s.76-77, Plate 210-214,511-512; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines...*, s.324-326, Fig.13-15; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.110-114, Levha 70-79. Değirmen Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia...*, s.86-87, Plate 160-166; Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, s.80-85, Levha 42-47. Fındık'ta yer alan küçük kaya cephesi arkasındaki çukur için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia...*, Plate 221-222,527/4; Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines...*, s.322, Fig.11; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.124, res.33.

⁶⁵⁶ A. Körte, söz konusu Phryg kaya anıtlarındaki bu çukurların Taurobolium Törenleri'nde kullanıldıkları veya hadım rahiplerin kesilen cinsel organlarının saklandığı yerler olabileceğini ifade etmiştir: Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.122, dpn.229. Körte ile benzer bir düşünceye sahip olan Vecihi Özkaya da bu çukurların, Roma döneminde gerçekleştirilen Taurobolium Törenleri ile aynı tür bir amaca hizmet etmiş olabileceğini belirtmekte ve uygulamanın birtakım farklılıklarla Phryg kaynağından Roma'ya aktarılmış olabileceğinden söz etmektedir: Vecihi Özkaya, "Kuyulu Anıtlar ve Frigler'de Taurobolium", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı:15 (1999), ss.295-334. Phryglerin tanrıçalarına tapınım için çoğunlukla boğa kurban ettiklerinden söz eden Veli Sevin, bahsi geçen Phryg anıtlarının bu türden kurbanlıklar için yapıldığını belirtmektedir: Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.239. Anıtlardaki çukurlar ile ilgili farklı bir yorum ortaya koyan Lynn E. Roller ise; bu çukurları, belki de tanrıçaya çok daha yakın bir yerde muhafaza edilmesi amacıyla sunular için bir depo işlevi gören yerler olarak değerlendirmiştir: Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.122. Anıtlardaki çukurlar için ayrıca bkz. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.53-54.

onuruna bu türden hayvanların da kurban edilmiş olabileceği akla uygun gelmektedir. Ancak zaman içerisinde birtakım değişimlerle birlikte böyle bir kutsal törenin Romalılar tarafından içerik ve uygulanış biçimi olarak orijinalinden büyük ölçüde farklı bir şekilde gerçekleştirilmesi muhtemeldir. Öyle ki kaynaklarda Romalıların Ana Tanrıça onuruna düzenledikleri törenlerde Phryg âdet ve geleneklerine göre tapındıkları yazmaktadır.⁶⁵⁷ Böylece zaman içerisinde çeşitli kültürel etkileşimler neticesinde değişen fakat gücünü Phryg kökeninden alan bir tapınının Romalılar tarafından yapıldığını düşünmek doğru olacaktır. Bu noktada Phryg döneminde gerçekleşen kült âdet ve gelenekleri ile tapınım ritüelleri konusundaki sınırlı bilgilerimiz kesin bir yargıda bulunmayı zorlaştırmaktadır. İlerleyen süreçte yapılacak yeni çalışmalar ve Paleo-Phrygçe yazıtların anlamlarının tam olarak anlaşılmasıyla bu konu üzerindeki karanlık da aydınlatılmış olacaktır.

Son olarak Roma'da *Archigallus* adı verilen başrahip, Ana Tanrıça'nın hadım rahipleri Gallosların arasında en üst düzey statüye sahip bir makamı temsil etmektedir. Başlangıçta sadece Phrygia kökenli rahip ya da rahibenin sorumluluğunda olan rahiplik kurumu için Cumhuriyet sonrası İmparatorluk döneminde artık Archigallus makamı için Roma vatandaşlarının da seçilebileceği yeni bir dönem başlamış ve yapılan seçimler ise *quindecimviri* iznine tabi tutulmuştur.⁶⁵⁸

Ana Tanrıça kültünün Romalıların inanç dünyalarında ve yaşamlarında yüzyıllar boyunca etkin bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Bir kurtarıcı sıfatı ile Roma'ya gelen tanrıçanın ve kült geleneklerinin zaman içerisinde Roma toplumunun inançlarına ters düşen birtakım unsurların öne çıkması sebebiyle özellikle Cumhuriyet döneminde kültün kısıtlanması ve denetim altında tutulması istenmiştir. Sınırlandırıldığı dönemde dahi insanlarda merak uyandıran bir inanç olma niteliği taşıyan Ana Tanrıça inancının bilhassa İmparatorluk döneminde Claudius ile birlikte artık daha serbest ve yükselen bir değer kazandığı görülmektedir. Hristiyanlık inancının yayılmaya başlamasıyla birlikte bu inanç kutsiyetini ve önemini giderek kaybeden bir görünüm sergilemeye başlamıştır. Büyük bir Hristiyanlık savunucusu olan Roma İmparatoru I. Theodosius'un (MS 379-

⁶⁵⁷ Arr. *Tact.* XXXIII.4: "ὥς οἰκεῖους σέβουσιν. τὰ γοῦν ἐπ' αὐτοῖς δρώμενα ἐς τοῦτο ἔτι τὰ μὲν Ἀχαιῶν νόμῳ δρᾶσθαι λέγεται, τὰ δὲ κοινῇ Ἑλλήνων. δρᾶται δὲ ἔστιν ἂ καὶ Φρύγια: καὶ γὰρ ἡ Πέα αὐτοῖς ἡ Φρυγία τιμᾶται ἐκ Περσικοῦ νόμου ἐλθοῦσα, καὶ τὸ πένθος τὸ ἀμφὶ τῇ Ἀττῇ Φρύγιον ὃν ἐν Ρώμῃ πενθεῖται, καὶ τὸ λουτρὸν δ' ἡ Πέα, ἀφ' οὗ τοῦ πένθους λήγει, Φρυγῶν νόμῳ λοῦται."; Serv. *Aen.* XII.836: "Ritusque sacrorum adiciam verum est: nam sacra matris deum Romani Phrygio more coluerunt.".

⁶⁵⁸ Cumont, *The Oriental Religions...*, s.55; Domaszewski, "Magna Mater in Latin Inscriptions", s.53; Moore, *History of Religions*, s.580; Vermaseren, *Cybele and Attis...*, s.99; Lipka, *Roman Gods...*, s.122; Burkert, *Antikçağ Gizem Kültleri*, s.62.

395) bu dinî resmi olarak kabul edişinin akabinde pagan inançlara yönelik uygulanan yasaklama kararı⁶⁵⁹ ile Kybele ve Attis tapınımı gitgide unutulmaya başlamasına karşın hafızalarda ve inançlarda bir süre daha varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır.

Tapınımı Phrygia sınırlarını aşarak Anadolu'nun diğer bölgelerine yayılan ve daha sonra da gerek Yunan gerekse Roma dünyalarında etkisini gösteren böyle güçlü bir tanrıçanın etkisini yalnızca Phrygia dışındaki gelişimiyle açıklamak mümkün değildir. Sahip olduğu güç ve birikimi kaynağı Phrygia'dan alan; Phryg kültürüyle harmanlanmış kült âdet ve gelenekleri ile çok çeşitli toplumların inançlarında kendine yer edinen Ana Tanrıça Kybele'nin ve kült personellerinin oldukça büyük bir öneme sahip oldukları görülmektedir. Aksi hâlde özünden beslenmeyen bir inancın, bu denli güç ve etkiden yoksun bir şekilde asimile olarak yok olacağı tahmin edilmesi zor olmayan bir sonuçtur. Bu inancın tapınım gördüğü toplumların siyasi, dinî ve sosyo-kültürel konjonktürleriyle bir senkronizasyon süreci geçirerek toplumsal yapıya daha uygun bir hâle getirilmeye çalışıldığı düşünülebilir. Bu bakımdan çeşitli enstrümanların harekete geçiren müzikleri eşliğinde yapılan coşku dolu danslar ile rahiplerin zihnen ve bedenen hazır olduklarında hadım olmak suretiyle kendilerini gönüllü olarak Ana Tanrıça'nın hizmetine adamaları gibi gerçekleştirilen ritüeller, bazı değişikliklerle esasında köken bakımından Phrygia'da uygulanan geleneğin bir devamı olarak nitelendirilebilir. Zira Yunan ve Roma'da utanç verici olarak görülen rahipler ve uyguladıkları ritüeller; Phrygler'de saygın bir konuma işaret ediyor olabilir. Böylece Ana Tanrıça Kybele'nin ve rahiplerinin Phryg dinî yaşamı dışındaki diğer alanlarda da üstlendikleri aktif rol, çeşitli yönlerden incelenmesi gereken kimi konuları gündeme getirmektedir. Bu konulardan biri de Kybele inancının Phryg askerî sistemi üzerine olan etkilerdir.

⁶⁵⁹ Ferguson, *The Religions of the...*, s.31; Forsythe, *Time in Roman Religion...*, s.77; Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün...*, s.83; Doğanç, "Eski Roma Dininde Mezopotamya Kökenli Unsurlar", s.632,636; Doğanç, "Roma Dininde Anadolu Kökenli...", s.305.

3. PHRYG ASKERÎ YAPISI VE PHRYG DİNİNİN ASKERÎ YAPI ÜZERİNE ETKİLERİ

Anadolu'nun MÖ 8. yüzyıl tarihinin şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenen Phryglerin, siyasi bir güç olarak tarih sahnesine çıktıkları bu dönemde pek çok yönden yaşanan çeşitlilik dikkat çekmektedir. Öyle ki yaşanan savaşların, kurulan ittifakların ya da yapılan evliliklerin söz konusu dönemin siyasi tarihinin biçimlenmesinde önemli bir payının olduğu ve mevcut durum gereği bu politik yaklaşımların sıklıkla tercih edildiği bilinmektedir. Phryglerin bahsi geçen tüm bu politik unsurları gayet başarılı bir şekilde uygulayarak kayda değer bir güç hâline gelmelerine rağmen sahip oldukları bu başarıya askerî güçlerinin sağladığı katkı bugün dahi tam manasıyla çözülebilmüş değildir. Her ne kadar Phryg askerî sistemine yönelik elimizdeki bilgiler sınırlı olsa da mevcut askerî yapıları hakkında birtakım çıkarımlarda bulunmaya imkân tanımaktadır. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde ise karşımıza şu temel sorular çıkmaktadır: Phrygler için güçlü bir askerî yapının varlığından söz etmek mümkün müydü? Gerçekten de Phryglerin o dönemde sahip oldukları gücün kaynağı var olan askerî yapılarına mı dayanmaktaydı? ya da Phryg dininin Phryg askerî yapısı ile ne türden bir bağlantısı vardı? Bütün bu saydığımız sorulara cevap olarak da aslında Phryglerin askerî yönleri güçlü savaşçı bir toplum olmadıklarını ve bu durumun nedeninin Phryg dininin temelini oluşturan Ana Tanrıça Kybele inancı ile doğrudan bağlantılı olduğunu ifade etmek olasılıkla doğru bir yaklaşım olacaktır. O hâlde bu varsayımı daha iyi analiz edebilmek için konuyu tarihsel süreç içindeki detaylarıyla ele almak gerekmektedir.

3.1. Phryg Askerî Yapısı

Phryg askerî yapısı incelenirken başlangıç itibariyle bazı Antik Çağ yazarlarının Phrygler hakkındaki aktarımlarından yola çıkmak faydalı olacaktır. Ancak söz konusu yazarların aktarımları Phryglerin askerî yapılarına dair bir fikir sahibi olmamıza imkân tanırken; diğer yönden de birtakım çelişkileri beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda ilk olarak ele alacağımız Homeros'a (MÖ 8. yüzyıl) mal edilen ünlü *İlyada Destanı*'nda yer alan bir ifadedir. Zira Troia Savaşı sırasında Phrygler ile Troialıları iş birliği içinde gösteren ve Troia kralı Priamos zamanında Phryglerin Anadolu'da bulunduğunu ima eden bir ifadeden Phryglerin savaşçı bir toplum olarak tanımlandıkları anlaşılmaktadır:

*"Phorkys'le tanrıya benzer Askanios yönetir Phrygialıları, uzak Askania'dan gelmişlerdir onlar, savaşa girmek için yanıp tutuşurlar."*⁶⁶⁰

Öyle ki burada geçen *"savaşa girmek için yanıp tutuşurlar"* ibaresi, aslında Phryglerin cesur bir karakter yapısı ile savaşçı bir askerî ruha sahip olduklarını yansıtmaktadır. Phryglerin, Troia Savaşı sırasında Troialıların müttefiklerinden biri olması belki de Phryglerin sahip oldukları savaşçı özelliklerinden ileri gelmekteydi ve Troialılar bu askerî kabiliyetten yararlanmak istemekteydiler. İlâveten Homeros'un bu ünlü eserinde yer alan bir başka ifadede de Amazonlara karşı yapılan bir savaşta Troialılar ve Phrygler arasındaki iş birliğinden söz edilmektedir:

*"Eskiden bağlık bahçelik Phrygia'ya gitmiştim, atları dörtnal giden bir sürü Phrygialı görmüştüm. Otreus'un, tanrıya benzer Mygdon'un halkı, ordular yayılmıştı Sakarya'nın kıyılarına, Amazonlar gelmişti hani, erkek gibi, işte o gün, aralarına bir savaş ortağı almışlardı beni. Gözleri dört dönen Akhalar kadar kalabalık değillerdi."*⁶⁶¹

Bu anlatımda da Phryglerin savaşçılık özelliklerine benzer bir vurgu yapılırken; *"atları dörtnal giden bir sürü Phrygialı"* ibaresi Phrygler'de atın etkin bir şekilde kullanıldığı ve erken dönemlerde hareket kabiliyeti yüksek hızlı süvari birliklerine sahip oldukları sonucuna ulaşmamızı mümkün kılan önemli bir detaydır.

Aktarımlarına başvurduğumuz bir diğer isim Strabon (MÖ 64-MS 21)'dur. Ünlü coğrafyacının *Geographika* (=Coğrafya) adlı eserinde Phrygler hakkında vermiş olduğu bilgiler oldukça dikkat çeker niteliktedir. Öyle ki;

*"...hepsi de barışsever insanlar olan Phrygia'lılar..."*⁶⁶²

İfadesinden esasen Phryglerin askerî özellikleri ağır basan bir toplum olmalarının aksine savaşmayı sevmeyen ve barış içinde bir yaşam sürmeyi tercih eden bir toplum oldukları anlamını çıkarmamız olasıdır. Görüldüğü üzere bu anlatım, İlyada Destanı'nda Phrygler hakkında yer alan savaşmak için yanıp tutuşurlar ifadesi ile tezat bir durumu ortaya çıkarmaktadır.

İlginçtir ki Arrianus (MS 2. yüzyıl) ve Titus Livius (MÖ 59-MS 17) tarafından Phrygler hakkında kullanılan ifadeler var olan çelişkinin boyutunu daha da arttırmıştır. Arrianus, Phrygleri *"çok mutlu insanlar"* olarak tanımlarken; Titus Livius, *"cesaretten"*

⁶⁶⁰ Hom. II. II.861-863.

⁶⁶¹ Hom. II. III.184-190. Ayrıca bkz. Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.417.

⁶⁶² Strab. XII.7.2.

yoksun, korkak" bir toplum olarak nitelendirmektedir.⁶⁶³ Böylece Antik Çağ yazarlarının Phrygler hakkında vermiş olduğu bilgilerde askerî karakterlerine yönelik bir tutarsızlık olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan bir kaynakta savaşı bir toplum olduklarına vurgu yapılırken; diğer kaynaklarda bunun tam aksi yönünde bilgiler verilmiş olması üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Zira Phryglerin, ilerleyen dönemlerde korkaklık niteliğiyle damgalanmaları; cesareten ve enerjiden yoksun köle ruhlu bir toplum olarak tanımlanmaları ilginçtir.⁶⁶⁴ Elbette burada söz konusu yazarların vermiş oldukları bilgilerin doğruluğu sorgulanmalıdır. Fakat verilen bu bilgilerin ifade edebileceği anlamlar göz ardı edilmeden ve eldeki argümanları derinlemesine incelemek yoluyla Phryg askerî yapısının özelliklerine dair bir fikir ortaya koymak mümkündür.

Antik Çağ yazarlarının bu aktarımlarının ardından ikinci olarak Phryglerin askerî donanımlarını ele almak gerekmektedir. Konuyla ilgili Gordion ve Pazarlı gibi önemli Phryg merkezlerinden elde edilen veriler oldukça aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Öyle ki başkent Gordion'da yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Megaron 3'te bulunan bir fildişi, bir de ahşap kabartma üzerinde yer alan Phryg süvari temsilleri elimizdeki en önemli kanıtlardan birini oluşturmaktadır.⁶⁶⁵ Temsiller incelendiğinde çeşitli yönlerden ortak özellikler barındırdıkları görülmektedir. Her iki temsilden Phrygler'de atın önemli bir binek hayvanı olduğu ve etkin bir şekilde kullanıldığı; aynı zamanda dönemin savaş teknolojisi dikkate alındığında kalkanların ve mızrakların da Phryg askerî donanımının temel unsurlarını oluşturduğu anlaşılmaktadır. İlave olarak her iki süvari figüründe de askerlerin uçları öne eğik miğfer benzeri başlıklar kullandıkları görülmektedir.

Phryg süvari temsilleri dışında bir diğer önemli grubu ise Phryg piyade temsilleri oluşturmaktadır. Bu gruba dair bilgileri büyük ölçüde Gordion ve Pazarlı'daki arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan pişmiş toprak mimari levhalara ya da bir diğer adıyla

⁶⁶³ Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", s.11.

⁶⁶⁴ Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford: Clarendon Press, 1989, s.124; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.238.

⁶⁶⁵ Gordion Megaron 3'te bulunan fildişi süvari kabartması için bkz. Young, "The Gordion Campaign of 1959:...", Plate 60, Fig.25/c; Keith DeVries, "Greeks and Phrygians in the Early Iron Age", *From Athens to Gordion: The Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young, Held at The University Museum, the third of May, 1975*, ed. Keith DeVries, Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania, 1980, s.47, Fig.7; Sams, "Friglerin Başkenti Gordion ve...", s.65, Resim alt; Sams, "Gordion ve Frigler", s.53, Resim sol/alt; Sevin, "Frygler", s.242, Resim sol/orta. Gordion Megaron 3'te bulunan ahşap süvari kabartması için bkz. Fahri Işık, "Zur Entstehung der tönnernen Verkleidungsplatten in Anatolien", *Anatolian Studies*, Vol.41 (1991), Plate XVI/b; DeVries, "Greeks and Phrygians...", s.47, Fig.8; Sevin, "Frygler", s.238, Resim üst.

mimari terrakotalara borçluyuz. Zira bahsi geçen bu terrakotaların üzerinde yer alan askerî temsiller, Phryg piyade askerleri hakkında oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Öncelikle başkent Gordion'da bir geyik avı sahnesini yansıtan pişmiş toprak mimari levha üzerindeki tipik ucu öne eğik miğfer benzeri başlığı, koruyucu kalkanı ve uzun mızrağıyla atlı bir savaş arabasının önünde yürür hâlde betimlenen piyade askeri önemli bir detayı oluşturmaktadır.⁶⁶⁶ Temsilde, Phryg piyade askerinin muhtemel görüntüsüne ya da kullanılan savaş ekipmanlarına ilişkin bilgi edinilmesinin yanında dikkat çeken bir ayrıntı olarak atlı savaş arabası betiminin yer alması; Phrygler'de atlı savaş arabalarının kullanılıp kullanılmadığı sorusunu akıllara getirmektedir. Söz konusu bu temsilden yola çıkarak bir av organizasyonunda kullanıldığı düşünülen atlı savaş arabasının böyle bir amacın dışında siyasi faaliyetlerde de yararlanılan gelişmiş askerî donanımlar arasında yer alıp almadığı henüz bilinmemektedir. Ne yazık ki konuyla ilgili olarak elimizde keşfedilmiş tatmin edici bir kanıt bulunmamaktadır.

Gordion'un dışında Phryg izleri barındıran bir diğer önemli yerleşim Pazarlı'dan gelen pişmiş toprak mimari levhalardaki Phryg piyade temsilleri ise daha ayrıntılı bir görsel manzara sunmaktadır.⁶⁶⁷ 47 X 44 boyutlarındaki plakalar üzerinde sırasıyla arka arkaya ve yüzleri sola dönük bir şekilde yürür hâlde gösterilen askerler ile aksi yöne yürür biçimdeki diğer asker parçalarının dışında daha büyük başlı ve kalkanlı plakaların da yer aldığı parçalar buradaki savaşçı temsillerini oluşturmaktadır. Söz konusu parçalar incelendiğinde askerlerin sakalsız ve bıyiksız bir biçimde tasvir edildikleri; miğfer benzeri başlıklarının uçlarının öne doğru eğik olduğu, kısa etekli elbiseler ile çizmeyi

⁶⁶⁶ Gordion'daki söz konusu piyade askerinin temsili için bkz. Körte & Körte, *Gordion: Ergebnisse Der...*, s.158, Abb.141; Işık, "Zur Entstehung der tönernen...", Plate XIV/a-b; Matt Glendinning, "Frig Pişmiş Toprak Mimari Levhaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.185, Resim üst.

⁶⁶⁷ Pazarlı'da ortaya çıkarılan pişmiş toprak levhalar üzerindeki Phryg piyade temsilleri için bkz. Hamit Koşay, "Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı (1)", *Belleten*, Cilt:3, Sayı:9 (1939), Levha XVIII-XXI, Fig.21-22,24-25; Hamit Zübeyr Koşay, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı Raporu/Les Fouilles de Pazarlı Entreprises par la Societe d'Histoire Turque*, V. Seri-No.4, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1941, Levha XXI-XXIV; Akurgal, *Phrygische Kunst*, Tafel 45-48,49/a,50/a; Işık, "Zur Entstehung der tönernen...", Plate X-XIII; Fahri Işık, "Pişmiş Toprak Mimari Levhaların Frig Kökenine Yeni Bir Kanıt", *Muhibbe Darga Armağanı*, ed. Taner Tarhan-Aksel Tibet-Erkan Konyar, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayını, 2008, s.282, res.3-4,6-7. Pişmiş toprak mimari levhaların (terrakotaların) tarihlendirilmesi ile ilgili tartışmalar ve Fahri Işık'ın son önerisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Işık, "Pişmiş Toprak Mimari Levhaların...", ss.275-282.

anımsatan türden ayakkabılar giydikleri; sağ ellerinde havada tuttıkları mızrak ve sol ellerindeki kalkanlarıyla hücum eder bir pozisyonda gösterildikleri görülmektedir.⁶⁶⁸

Dağlık Phrygia bölgesindeki önemli kaya anıtlarından biri olan Yılantaş Anıtı da üzerinde yer alan motifleriyle dikkat çeken bir örnek oluşturmaktadır. Zaman içerisinde bilinmeyen bir sebepten dolayı yıkılarak parçalanmış bir hâlde duran bu anıtın üzerinde yuvarlak kalkanları ve uzun mızraklarıyla tasvir edilen iki savaşçı tasviri bulunmaktadır. Bugün yalnızca bütünün küçük bir kısmını temsil eden aslan kabartmasının görüldüğü anıt, Phryg askerî yapısına ilişkin nadir örneklerden birini oluşturmaktadır.⁶⁶⁹

Söz edilen bütün bu bilgilerden yola çıkarak, elimizdeki Phryg süvari ve piyade temsillerinin çeşitli yönlerden birbirleriyle benzerlikler taşıdıkları görülmektedir. Söz konusu bu benzerliklerin ışığında piyade ve süvari askerlerinin genel olarak dizlerine dek uzanan uzun motifli çoraplar, kısa eteklik ve dizlerine inen kısa şortlar giydikleri; uçları öne eğik serpuşlar taktıkları ve yuvarlak kalkanlar ile uzun mızraklar taşıdıkları sonucuna ulaşılmaktadır.⁶⁷⁰ Özellikle hem süvari hem de piyade temsillerinde yer alan kalkan ve mızrakların en çok tercih edilen askerî ekipmanlar oldukları görülmektedir. Bu ekipmanların ve atların askerî amaçlarla kullanımlarının yanı sıra avlanma gibi farklı amaçlarla da kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır. Yapılan avlanmanın yalnızca besin değeri yüksek hayvansal gıdalar temin etmek için mi yoksa bir nevi askerî özellikleri ve fiziksel hareketliliği canlı tutmak için yapılmış taktiksel bir faaliyet mi olduğu sorusuna yanıt vermek güçtür. Belki de her iki amaca hizmet eden bir eylem olarak kabul edilmiş; böylece hem fiziksel yeterlilik ve hareket kabiliyetleri test edilmiş hem de yaşamsal açıdan önemli besin kaynakları elde edilmiştir.

Phryg süvari ve piyade temsillerinin dışında Gordion'dan elde edilen birtakım buluntular, Phrygler'de kullanılmış olan askerî ekipmanlar hakkında bir fikir verebilecek niteliktedir. Elinde tuttuğu küçük bir bıçak ya da kılıçla temsil edilen fildişi savaşçı figüründen ve çeşitli kaya kütlelerinin üzerindeki kaba çizimlerde gözlemlenen mızrak, ok ve yay gibi betimlerden; Phrygler'de sıklıkla kullanılan savaş araç ve gereçlerinin

⁶⁶⁸ Koşay, "Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı (1)" s.10; Koşay, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan...*, s.6; Ekrem Akurgal, "Pazarlı'da Çıkan Eserler Üzerinde Yeni Araştırmalar", *Belleken*, Cilt:7, Sayı:25 (1943), s.6.

⁶⁶⁹ Yılantaş Anıtı için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., s.129 vd., Plate 141-156,544; Akurgal, *Phrygische Kunst*, Tafel 38/a; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.199, Şek.263. Anıtın tarihlendirilmesine yönelik öneriler için bkz. Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*:..., s.115.

⁶⁷⁰ Sevin, "Phrygler", s.236; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.238.

çeşitlerini anlamak mümkündür.⁶⁷¹ Bazı çizimlerde tek bir insan figürüne yer verilirken; bazı çizimlerde ise yüzleri birbirlerine dönük biçimde betimlenen insan figürlerine yer verilmiştir. Dolayısıyla kaya kütleleri üzerindeki bu çizimlerin yalnız bir savaş sahnesi dışında av sahnelerini de yansıtır olması muhtemeldir. Zira bazı çizimlerde görülen çeşitli hayvan betimleri bu olasılığı doğrular niteliktedir. Ancak bu ekipmanların söz edildiği üzere hem bir savaş hem de bir avlanma organizasyonu sırasında kullanılmış olmaları mümkündür. Böylece mevcut çizimlerde gözlemlenen araç ve gereçleri Phryg askerî sistemi kapsamında değerlendirmenin doğru olacağı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Toplumların askerî özelliklerini yansıtan önemli unsurlardan biri de kaleleridir. Kaleler, yalnızca insanların konakladıkları güçlü yapılar olmalarının dışında bölgenin güvenliğini sağlamak, stratejik noktaları denetim altına almak ve özellikle düşman hattına yakın uç bölgelerde bir ön karakol görevi üstlenmek gibi siyasi, askerî ve ekonomik çok çeşitli amaçlara hizmet etmektedir. Phrygler'de kalelerin varlığı ve önemi dikkate alındığında Emre Erdan tarafından yapılan araştırmaya göre; bugünkü bilgiler ışığında 164 Phryg yaşam merkezinden 115 tanesinin höyük tipi, 31 tanesinin kale tipi, 8 tanesinin düz yerleşme, 6 tanesinin yamaç yerleşimi ve 4 tanesinin de dağınık buluntu yeri tarzında olduğu görülmüştür.⁶⁷² Phrygler tarafından höyük tipi yerleşimin ardından en çok tercih edilen ikinci yerleşim türü olan kalelerin bugün 13 tanesine Eskişehir, 6 tanesine Ankara, 5 tanesine Afyonkarahisar, 3 tanesine Kütahya, 2 tanesine Çorum, 1 tanesine Konya ve 1 tanesine de Tokat ev sahipliği yapmaktadır.⁶⁷³ Bu araştırmadan yola çıkarak, Phrygler'de kalelerin en çok tercih edilen ikinci yerleşim türü olmasına rağmen özellikle höyük tipi yerleşim tarzına kıyasla sayısal azlığı; kale yerleşimlerinin

⁶⁷¹ Elinde küçük bir bıçak ya da kılıçla temsil edilen fildişi savaşçı figürü için bkz. Keith DeVries, "Phryg Krallığı Midas'ın Ülkesi", *ArkeoAtlas*, Sayı:5 (2006), s.48, Resim en alt; Işık, "Pişmiş Toprak Mimari Levhaların...", s.282, res.5. Gordion'da Megaron 2'de bulunan kaya kütleleri üzerindeki çizimler için bkz. Elinde yay ve ok/mızrak tutan erkek figürü için: Rodney S. Young, "Doodling at Gordion", *Archaeology*, Vol.22, No.4 (1969), s.273; Lynn E. Roller, *Incised Drawings from Early Phrygian Gordion*, Gordion Special Studies IV, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2009, s.52-53: No.2-ST 256, s.113: Fig.22. Olasıkla ellerinde kılıç tutan ve savaşır hâlde gösterilen iki savaşçı temsili için: Young, "Doodling at Gordion", s.270; Roller, *Incised Drawings from Early Phrygian Gordion*, s.58,60-61: No.14-ST 268, s.120: Fig.34. Elinde uzun bir mızrak ya da ok ve yay tutan insan figürü için: Roller, *Incised Drawings from Early Phrygian Gordion*, s.66-67: No.33-ST 293, s.128: Fig.53. Ok ve yay betimi için: Roller, *Incised Drawings from Early Phrygian Gordion*, s.68-69: No.37-ST 297, s.129: Fig.57.

⁶⁷² Bahsi geçen Phryg yaşam merkezleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Emre Erdan, "Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı", *Asia Minor Studies*, Cilt:4, Sayı:8 (2016), ss.42-64; Erdan, *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da...*, s.54-69.

⁶⁷³ Phryg kale tipi yerleşimler ve şehirlere göre kalelerin ayrıntılı listesi için bkz. Erdan, *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da...*, s.61-63; Erdan, "Yerleşim Tipleri Işığında...", s.51.

Phrygler için bir zorunluluk olmadığını göstermektedir. Öyle ki dönemin konjonktürü dikkate alındığında, güvenlik ve koruma yönü ağır basan Phryg kalelerinin çoğunlukla Phryg dinî inancının temelini oluşturan Ana Tanrıça Kybele adına tapınım amacıyla yapılan birçok kült anıtının yer aldığı Dağlık Phrygia bölgesinde yoğunlaşıyor olması dikkat çeken bir durumdur. Zira bu durum, Phrygler'de askerî kaygıların ikincil bir rol oynadığı yorumunun yapılmasına imkân tanımaktadır. Şayet Phrygler'de önceliği askerî unsurlar oluşturuyor olsaydı kale tipi tahkimatlı yapıların büyük bir çoğunluğunun Batı Phrygia yerine Orta ve Doğu Phrygia'da yer alması hiç de şaşırtıcı olmazdı. Özellikle Midas ile Phryglerin siyasi bir güç hâline geldikleri ve altın çağlarını yaşadıkları bir dönemde; Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerinde yoğunlaşan çıkar çatışmaları nedeniyle sıkça Assur İmparatorluğu gibi dönemin süper gücünün oluşturduğu tehditle karşı karşıya kalınmıştır. Böyle bir süreçte bölge üzerinde söz sahibi olmak ve yapılacak askerî seferlerde üs olarak kullanmak amacının yanında her ne kadar arada tampon devletler olsa da karşı tarafın olası bir askerî hareketinde ülkeyi savunmak maksadıyla bir ön karakol görevi görecektir. Güçlü kalelerin Merkez ve Doğu Phrygia'da yoğunlaşması beklenebilirdi. Dolayısıyla söz konusu bu kalelerin özellikle Dağlık Phrygia bölgesinde yoğunlaşması⁶⁷⁴; dinî ve kültürel faktörlerin ön planda olduğunu, böylelikle inanç dünyalarında önemli bir konumda bulunan bu bölgeleri güvenlik kaygıları nedeni ile kalelerle koruma altına aldıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Nitekim yaşamlarının her alanına nüfuz eden Ana Tanrıça Kybele'ye ve tanrıçanın kutsal kült anıtlarına olan bağlılıklarının bir göstergesi olarak böyle bir koruma içgüdüsüyle hareket etmiş olabilecekleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Son olarak Phrygler'de kale tipi yerleşimlerde yukarıda sayılan çeşitli kullanım amaçları dışında dinî kaygıların kayda değer bir orana sahip olduğu; askerî kaygıların ise daha ikincil bir rol üstlendiği anlamını çıkarmak mümkündür. Elbette burada yer alan kalelerin de korunması ve savunulması için belirli ölçüde askerî güce ihtiyaç vardır. Fakat bölgenin doğal olarak savunmayı kolaylaştıran coğrafi bir yapıya sahip olması, büyük ölçüde askerî anlamda yardımcı bir unsur olmuş olmalıdır. Kalelerin bu bölgede yoğunlaşmasının en büyük nedeni olarak ifade edilen

⁶⁷⁴ Dağlık Phrygia bölgesinde bulunan kaleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., s.36-72; Yusuf Polat, *M.Ö. IV. Binyıl - M.Ö. I. Binyıl Arasında Dağlık Phrygia Bölgesi'nde Yerleşim Modelleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.91-123; Yusuf Polat, "Phrygler Dinsel Mekânlarını Nasıl Koruyordu? Midas Vadisi Kaleleri", *Turkish Studies - Social Sciences*, Vol.15, No.2 (2020), ss.317-334.

dinî faktörlerin dışında bölgenin ticari ve ekonomik yönden öneminin de bu noktada bir paya sahip olabileceği göz ardı edilmemelidir.

İlginçtir ki Phryglerin askerî yönlerini vurgulayan tüm buluntuların sayıca az ve yetersiz olması askerî kimliklerini tartışmaya açmaktadır. Phrygler ile çağdaş dönemin en güçlü devletleri Yeni Assur İmparatorluğu ve Urartular özellikle dikkate alındığında Phrygler'deki askerî materyalin yetersizliği sorgulanmaktadır. Bu durumda elimizdeki bilgiler ışığında üzerinde durmamız gereken ilk konu; Ana Tanrıça Kybele inancının etkisiyle değişen Phryg askerî yapısı ve Phrygler'deki hadım rahiplik kurumudur.

MÖ 12. yüzyıldan itibaren göçebe bir toplum kimliğiyle Anadolu'ya gelerek yurt edinmeye başlayan Phryglerin, burada göçebe bir yaşam tarzından uzaklaşarak yerleşik bir yaşam tarzına geçiş yapmaları ile tarım ve hayvancılığın yaşamlarında vazgeçilmez bir unsur hâline geldiği görülmektedir.⁶⁷⁵ Buna bağlı olarak Anadolu'ya geldikten sonra sahip oldukları düşünülen bolluğun ve bereketin simgesi Ana Tanrıça Kybele inancı, güçlü etkisini sadece dinî alanda değil; yaşam tarzında, mimaride, sosyokültürel alanda ve askerî yapıda da göstermiştir. Kybele inancın bir gereği olarak yapıldığını bildiğimiz erkeklerin kendilerini hadım etmek yoluyla Ana Tanrıça'ya bağlılıklarını sundukları dinî ritüeller; belki de Phryglerin savaşçı özelliklerinden uzaklaşarak zayıf bir askerî yapıya sahip olmalarındaki en büyük etkindir. Zira geçtiğimiz bölümde incelediğimiz Yunan ve Roma dönemi Kybele inancına dair kaynaklardan elde edilen bilgiler, bu tür bir dinî ritüelin kökenini Phryglere dayandırmaktadır. Elbette Phrygler'de özellikle Yunan ve Roma dönemlerinde görülen hadım olma ritüeline benzer bir uygulamanın ya da hadım rahiplik kurumunun varlığı bugünkü bilgilerimiz ışığında kesinlik kazanmış değildir. Ancak ileride söz edeceğimiz bazı bulguların haricinde söz konusu birtakım ritüellerin ve dinî törenlerin gücünü köklerinden almadan uzun bir süre hayatta kalmasının pek mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Öyle ki Kybele inancı kapsamında düşünüldüğünde, tarihsel süreç içinde her ne kadar çok farklı toplumların katkılarıyla bazı değişikliklere ve genişlemelere maruz kalmış olsa da özünü kaybetmediği; kendi içerisinde kökenine dair önemli izler barındırdığı sonucuna ulaşabiliriz. Böylece Phrygler'de güçlü bir Ana Tanrıça Kybele inancının varlığı göz önünde bulundurulduğunda, Phryg döneminde

⁶⁷⁵ Phryglerin tarım ve hayvancılığa verdiği önem, bir öküz öldürmenin cezasının ölüm olmasından açıkça anlaşılmaktadır: Ael. Na. XII.34: "*Φρύγες δὲ ἐὰν παρ' αὐτοῖς τις ἀροτῆρα ἀποκτείνῃ βοῶν, ἢ ζῆμια θάνατος αὐτῶ*".

gerçekleştirilen ayinler ve ritüeller ile bu dinin Yunan ve Roma dünyalarına geçişinden sonraki dönemlerde yapılan ayin ve ritüellerin bir noktaya kadar benzerlik gösterdiği düşünülebilir. Şüphesiz hadım olmak yoluyla tanrıçaya sadakatin ve saygının sunulduğu söz konusu ritüelin Phrygler'de tüm erkekler tarafından yapıldığını söylemek mümkün değildir. Fakat Ana Tanrıça Kybele'ye olan bağlılıkları, tanrıçanın "*annelik*" vasfından kaynaklanan dişil yönünün baskın olması ve hadım rahiplerin inanç yönü güçlü Phryg toplumu üzerindeki etkileri dikkate alındığında, bu durumun Phryglerin savaşçı yönleri üzerinde olumsuz bir etki yarattığı anlaşılmaktadır. Zira ilerleyen dönemlerde korkak, cesaretsiz ve köle ruhlu bir toplum olarak⁶⁷⁶ tanımlanmalarının ardındaki sebep belki de inançlarına bağlı olarak zaman içinde zayıflayan savaşçılık özellikleridir. Kuşkusuz başlangıçta göçebe yaşam tarzının gereği olarak hareket kabiliyeti yüksek, hızlı süvari birliklerinden oluşan bir askerî güce sahip oldukları ifade edilebilir. Fakat Ana Tanrıça Kybele inancının yaşamın her alanına nüfuz etmesiyle birlikte askerî yapıları oldukça değişmiş; başlangıçta var olan savaşçı ruh, bu inanca bağlı olarak giderek zayıflamıştır.

Phrygler'de askerî niteliklerin gitgide zayıflamasına karşın tümüyle yok olmadığı görülmektedir. Mevcut topraklarını koruyabilmek adına savaş konusunda nispeten çok daha az yetenekli sınırlı sayıda bir askerî güce sahip oldukları ifade edilebilir. Yukarıda bahsettiğimiz Phryg askerî yapısına yönelik en önemli buluntuları oluşturan süvari ve piyade temsilleri bu durumun en açık göstergesidir. Öyle ki bahsi geçen bu tür savaşçı betimlerinin sayıca az olması, Phrygler'de askerî yönün yeterince baskın bir karakterde olmadığına bir diğer kanıttır. Kayalara büyük bir ustalıkla şekil vererek oluşturdukları Ana Tanrıça Kybele tasvirlerinde ve tapınım amacıyla yaptıkları çeşitli kaya anıtlarında güçlü inançlarını yansıtmaya becerisine sahip olan Phrygler, şayet askerî yönü kuvvetli bir toplum olsalardı bu özelliklerini sadece birkaç örnek dışında yansıtmamış olabilecekleri düşünülemezdi. Kuşkusuz böyle bir yeteneğe ve imkâna sahip olmalarına rağmen askerî yönlerinin yeterince yansıtılmamış olmasından Phrygler'de askerî kültürün çok fazla önemsenmediği anlaşılmaktadır. Bu varsayımın doğruluğunu ispatlayan bir başka kanıt ise bir Phryg kralına ait olduğu bilinen oldukça görkemli MM Tümülsüsü başta olmak üzere dönemin önemli tümölüslerinde özgün Phryg kültürünü yansıtan birçok zengin mezar armağanının bulunmasına karşın silah, kalkan ve zırh gibi askerî yönlerine işaret

⁶⁷⁶ Hall, *Inventing the Barbarian*:..., s.124; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.238.

eden herhangi bir askerî buluntunun yer almaması⁶⁷⁷, açıkça Phryglerin askerî yönünün zayıflığını gösteren en somut kanıtlardan biridir. Özellikle büyüklüğü ve zengin içeriği nedeniyle bir Phryg kralının onuruna yapıldığı anlaşılan MM Tümülüsü'nden askerî özelliklerine vurgu yapacak hiçbir buluntunun ortaya çıkmaması şaşırtıcıdır. Dolayısıyla bu durumu Phrygler'de askerliğin yeterince önemsenmeyen bir olgu olduğu yorumuyla açıklamak bugünkü bilgilerimiz ışığında doğru gözükmemektedir. Nitekim konuya ilişkin açıklamada bulunan Ellen L. Kohler, ahşap mezar odalarına silahsız olarak gömülmeye ilişkin ya Gordion'da askerî sınıfın bir kuralı olmadığı ya da özel inançlar nedeniyle silahsız olarak gömüldükleri yorumunu yapmaktadır.⁶⁷⁸ Burada kullanılan özel inançlar ifadesinin kapsamı geniş ve belirsiz bir tanımlamadır. Şayet ileri sürdüğümüz biçimde, Ana Tanrıça Kybele inancı ile bağlantılı olarak böyle bir tutum sergileniyor ise sonuç olarak bu durum Phrygler'de askerî özelliklerin ön planda olmadığına işaret etmektedir. Öyle ise tüm bu bilgiler ışığında Phryglerin yüksek askerî yeteneklere sahip bir toplum olmadığını söylemek mümkün görünmektedir. Savaşçı bir toplum olma özelliklerinden uzaklaşmalarının en büyük nedeni de dinî inançlarıdır. Zira Kybele inancının kült âdet ve ritüellerinin toplum üzerinde bıraktığı güçlü etki, Phrygler'de askerî özelliklerinin zayıflamasında büyük bir rol oynamaktadır. Bu bakımdan ikinci olarak Phrygler'de dinî inancın askerî yapılarına olan etkisinin asıl kaynağı olarak düşündüğümüz Phryg kült âdet ve gelenekleri ile rahiplik kurumunu daha yakından irdelemek faydalı olacaktır.

Phryg dinî ile kült âdet ve geleneklerinin bir kısmı bugünkü bilgilerimiz ışığında anlam kazanabilse de bir diğer kısmı gizemli yönünü büyük ölçüde korumaya devam etmektedir. Söz konusu bu gizemli yöne dair en önemli konulardan biri de Phrygler'deki rahiplik kurumunun varlığı ve işlevidir. Elimizdeki birtakım arkeolojik buluntular ile sonraki dönemlerden kült ile ilişkin elde edilen bilgiler, Phrygia'daki rahiplik kurumunun varlığı hakkında ipuçları sunmaktadır. Kybele ve Attis kültü içerisinde yer alan bazı bilgiler ile Attis ismindeki tanrısal bir figürün varlığı, kültürün gelişimine ışık tutar nitelik taşımaktadır.⁶⁷⁹ Bu gelişim sürecinde, Ana Tanrıça Kybele'nin antropomorfik olarak Phrygia'da temsil edilen tek ilahi güç olması ve özellikle kült ile bağlantılı olarak ismi sıklıkla anılan Attis'in bu dönemde hiçbir antropomorfik temsiline rastlanmıyor olması;

⁶⁷⁷ Young, *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, s.268; Kohler, *The Gordion Excavations, 1950-1973:...*, s.213; Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, New York: Facts On File, 1996, s.180.

⁶⁷⁸ Kohler, *The Gordion Excavations, 1950-1973:...*, s.213.

⁶⁷⁹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgileri için "*Kybele-Attis Kültü*" bölümüne bakınız.

Attis'in Phrygia'da sıkça karşılaşılan bir isim olmasına rağmen daha sonraki dönemlerde tanrısalsal bir değeri ve konumu kazandığı düşüncesini destekler niteliktedir. Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken detay ise Attis'in başlangıç itibarıyla Phrygia'da tanrısalsal bir konuma sahip olmasa bile ilerleyen dönemlerde Attis efsanesinin ortaya çıkışında Phryg költü âdet ve geleneklerinin oynadığı büyük roldür. Phrygia'daki bu âdet ve gelenekleri rasyonel bir zemine oturtabilmek adına ilerleyen dönemlerde Attis'in tanrısallaştırıldığı bir gelişim sırası mantıklı görünmektedir. Her ne kadar Attis efsanevi bir kişiliği temsil ediyor olsa da költü içindeki Phrygia köklerinden beslenen ayin ve ritüellerinin varlığı gerçektir. Böylece hem költü içerisindeki ayin ve ritüeller temellendirilmiş hem de zaman içerisinde ilahî konumu yükselen Attis, Yunan ve Roma inancında Kybele'nin sevgilisi ya da oğlu olarak tanrısalsal bir değerde geniş çapta tapınım görmüştür. Bu bakımdan Attis'in Phrygia'da tanrısalsal bir figür olup olmadığı ya da ne zaman tanrısalsal bir konuma ulaştığı gibi sorulardan ziyade Attis költünün ortaya çıkışında ve gelişiminde beslendiği temel kaynaklar olan Phryg költü âdet ve gelenekleri üzerinde durmanın yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Gordion başta olmak üzere Phryg költür ve uygarlığına dair önemli izler taşıyan çeşitli merkezlerde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda gün ışığına çıkarılan bazı buluntular, Phrygler'deki rahiplik kurumunun varlığına işaret eden ciddi kanıtlar olarak değerlendirilmektedir. Öncelikle Gordion'da bulunan ve Kybele'nin tasvirlerine kıyasla oldukça küçük bir forma sahip olan iki adet figürün bu konuya yönelik dikkat çeken işaretler sunmaktadır. Baş ve gövdenin üst kısmı ile her iki elinde tuttuğu atribülin korunduğu ilk örnek, Ana Tanrıça Kybele ile çok yakın bir bağlantısının bulunduğunu göstermektedir. İri gözler ve yüz yapısıyla temsil edilen figürün anatomik yapısından cinsiyeti tam olarak anlaşılamasa da ensesinin hemen arkasında biten kısa saç yapısı ve sakalı olmayan genç bir erkeğe ait olabilecek yüz hatları ile Kybele'den ziyade költünde görevli hadım rahipleri temsil ediyor olması kuvvetle muhtemeldir. Sağ elinde yukarıda tuttuğu kâse ile sol elinde aşağıda tuttuğu kuş betimi, Ana Tanrıça Kybele tasvirleriyle benzerlik göstererek költü ile olan bağlantısına işaret ederken; saç ve yüzdeki detayların yanı sıra tanrıçanın tasvirlerine oranla daha küçük bir boyuta sahip olması da figürün Ana Tanrıça'nın erkek bir hizmetkârı olabileceğine yönelik yorum yapmamıza imkân

tanınmaktadır.⁶⁸⁰ Gordion'da ortaya çıkarılan ikinci figürün de hem küçük boyutu hem de ensenin hemen ardında sonlanan kısa saçları ve sakalsız erkeksi yüz hatları nedeniyle ilk figür ile birçok yönden benzerlik taşıdığı görülmektedir. Zira iri gözleri ve keskin yüz hatları, figürün bir kadından daha çok bir erkeği temsil ettiğini göstermektedir. Sol kolu korunamadığı için elinde herhangi bir atribü ya da diğer tasvir ile benzer olarak kuş tutup tutmadığı bilinmeyen figürün; sağ elinde yukarıda yer alan kâse, hem söz konusu diğer figürle hem de Kybele ile olan yakınlığını açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁸¹ Machteld J. Mellink, Gordion'daki bu figürlerin Ana Tanrıça Kybele'nin kendisinden ziyade erkek hizmetkârlarını temsil etmesinin oldukça mümkün olabileceğini ifade etmektedir.⁶⁸² Hakikaten bu açıklama makul görünmektedir. Öyle ki Ana Tanrıça Kybele tasvirlerinde ayırt edici bir özellik olarak görülen başlık ve giyim detaylarının hiçbirine Gordion'daki bu figürlerde yer verilmemesine ilave olarak örneklerin kendilerine has vurgulanan bazı özellikleri; bu figürlerin erkek ve tanrıçanın hizmetkârları olarak yorumlanmasını gayet mümkün kılmaktadır. Böylece Gordion'dan gelen bu önemli örneklerin, Phrygler'deki hadım rahiplik kurumunun somut kanıtlarından birini oluşturduğunu ifade etmek yüksek olasılıkla doğru olacaktır.⁶⁸³

Genellikle tek başına tasvir edilmesine karşın her iki yanında biri çift flüt, diğeri ise lir ya da kitara gibi müzik aleti çalan ve kısa pantolonları dışında çıplak hâlde tasvir edilmiş iki küçük erkek figürünün eşlik ettiği Boğazköy Kybele tasviri, bu özelliğiyle ünik bir örnek oluşturmaktadır. Nitekim Ana Tanrıça Kybele ile bağlantılı kült ayin ve ritüellerde önemli bir yeri olduğu bilinen müziğin, her ne kadar ritmi konusunda yeterli

⁶⁸⁰ Körte, "Kleinasiatiscche Studien II:...", s.25-27; Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.352, Tafel 72/1-3; Keith DeVries, C. Brian Rose, "The Throne of Midas? Delphi and the Power Politics of Phrygia, Lydia, and Greece", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, s.192, Fig.13.13. Bahsi geçen figür, Friederike Naumann tarafından Ana Tanrıça Kybele tasvirleri arasında sayılmıştır: Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, s.295, Kat.Nr.22, Tafel 6/1-2.

⁶⁸¹ Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.352, Tafel 72/4-5; DeVries, "The Gordion Excavation Seasons...", s.398, Fig.37; Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.103, res.14; DeVries, Rose, "The Throne of Midas?...", s.192, Fig.13.12.

⁶⁸² Mellink, "Comments on a Cult Relief...", s.352. Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.103.

⁶⁸³ Rodney S. Young tarafından Gordion'da yapılan kazılarla ortaya çıkarılan kireçtaşından oyulmuş bir erkek kafası da belki de bu kapsamda değerlendirilebilir. Nitekim yalnızca baş kısmının korunduğu ve boyundan kırılmış olan figürün iri yuvarlak gözleri, ense hizasında saçları ve küpesiyle Boğazköy Kybele tasvirine eşlik eden küçük erkek temsillerine olan benzerliği dikkat çeker niteliktedir: Rodney S. Young, "The Gordion Campaign of 1967", *American Journal of Archaeology*, Vol.72, No.3 (Jul., 1968), s.233-234, Plate 72, Fig.10. Söz konusu temsil kimi zaman Kybele Başı olarak yorumlanmıştır: Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.141, res.162.

kanıt olmasa da muhtemelen duyguları ve insanları harekete geçiren coşkulu müzikler olduğu ve Boğazköy Kybelesi'nde görüldüğü üzere, Phryg dönemi için de vazgeçilmez bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda çaldıkları müzik aletleri ile Kybele'ye kıyasla çok daha küçük boyuta sahip olan erkek tasvirlerinin, Ana Tanrıça'nın kültüründe görevli kişiler olduğunu söylemek mümkündür. Sakalsız gösterilen ve boyut farkından dolayı tanrıça ile eşit statüde olmadıkları anlaşılan bu tasvirlerin, Ana Tanrıça'nın hadım rahiplerini temsil edip etmedikleri belirsizliğini koruyor olsa da kült içerisinde aktif görev üstlenen kişiler oldukları tartışmasızdır. Zira kaynaklarda bildirildiği üzere, Ana Tanrıça'nın rahibi olmanın ilk basamağı olan erkeklerin coşku dolu müzikler eşliğinde hadım olarak kendilerini Kybele'nin tapınımına adadıkları kült törenlerinin Phrygia'daki varlığının belki de en açık göstergelerinden biri Boğazköy Kybele tasviridir. Dahası Kybele'nin burada iki kült personeliyle tasvir edilmesi; kült âdet ve geleneklerinin, hatta tanrıçanın rahipleri ile kült personelinin kolektif hafızada edindiği kutsal konumun bir dışa vurumu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca ilerleyen dönemlerde farklı coğrafyalarda ve toplumlarda Kybele kültürü bağlamında ele alınan kült ayin ve ritüellerinin temelde beslendiği Phrygia kökenine de ışık tutar nitelik taşımaktadır.⁶⁸⁴

Rahiplik kurumunun Phrygler'deki varlığına ilişkin önemli bir kanıt sunan diğer yer ise Elmalı Bayındır D Tümülüsü'dür. Tümülüs, her ne kadar coğrafi olarak Phrygia sınırlarından bir hayli uzak olsa da başta fibula olmak üzere çok sayıda Phryg maddi kültür unsuruna ev sahipliği yapması nedeniyle Phryglerin etki ve yayılım alanlarının uzanabileceği sınırları göstermesi bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.⁶⁸⁵ Öyle ki burada yapılan kazı çalışmaları neticesinde elde edilen diğer buluntuların yanı sıra üç adet fildişi ve bir adet de gümüş heykelcik bulunmuştur. Özellikle burada gün ışığına çıkarılan bu gümüş heykelcik, Phrygler'deki hadım rahiplik kurumunun varlığına dair güçlü izler taşımaktadır. Söz konusu heykelcik incelendiğinde, Ana Tanrıça Kybele'nin Phryg dönemi tasvirlerinde sıklıkla rastladığımız ikonografik bir temsile sahip olduğu görülmektedir. Boydan giydiği vücudunu saran uzun elbisesi, beline taktığı kemeri ve

⁶⁸⁴ Susanne Berndt-Ersöz, Boğazköy Kybelesi'ne eşlik eden iki genç erkek figürünün şuan için tanrıçanın hizmetkârları şeklinde yorumlanmasının en çekici çözüm yolu olduğunu ifade etmektedir: Berndt-Ersöz, "The Phrygian Mother Goddess...", s.41-42. Ayrıca Boğazköy Kybele tasviri ile ilgili ayrıntılı bilgi için 453. dipnota bakınız.

⁶⁸⁵ Elmalı Bayındır Tümülüsleri hakkında bilgi için bkz. Kayhan Dörtlük, "Elmalı Bayındır Tümülüsleri Kurtarma Kazısı", *10. Kazı Sonuçları Toplantısı 23-27 Mayıs 1988*, Cilt:1, Ankara, 1988, ss.171-174. Kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan Phryg maddi kültür buluntuları için bkz. Engin Özgen, İlknur Özgen, *Antalya Museum*, Ankara: Turkish Republic Ministry of Culture and Tourism, 1988, s.32-33.

yukarı doğru genişleyen yüksek süslü polosu ile ayakta durur hâlde şekillendirilmiştir. Saçları her iki kulağının önünden bukleler hâlinde omuzlarına inen ve sakalı olmayan heykelcik; iri gözleri ve keskin yüz hatlarıyla erkeksi bir görünüme sahiptir. Boynunda ve kollarında çeşitli aksesuarlar taşımaktadır. İki elini önde bel hizasında kavuşturan ve hafif öne eğik duruş tarzıyla kendini tanrısal güce adayan bir izlenim vermektedir. Tüm bu bilgiler değerlendirildiğinde; Elmalı Bayındır D Tümülüsü'nde ortaya çıkarılan söz konusu gümüş heykelciğin, kendisini Kybele'nin tapınımına adayan bir hadım rahibi ve Phrygler'deki bu rahiplik kurumunun varlığının ciddi kanıtlarından birini temsil ediyor olabileceği mümkün gözükmemektedir.⁶⁸⁶ Zira Kybele'nin hadım rahiplerine dair sonraki dönem kaynaklarında sıkça geçen tanrıçaya benzer bir yapıya ve feminen bir görünüme sahip oldukları şeklindeki bilgi; söz konusu bu gümüş rahip heykelciğinde somutlaşmış gibidir. Ana Tanrıça'yı anımsatan giyim tarzının ve aksesuarlarının yanında bağlılığını yansıtan duruş biçimiyle de rahiplik statüsünün toplum nazarındaki saygın konumuna işaret eder bir nitelik taşımaktadır.

Elmalı Bayındır D Tümülüsü'nde ortaya çıkarılan gümüş rahip heykelciği kadar belirgin özellikler içermese de Phrygler'deki rahiplik kurumuna ilişkin dikkate değer bir işaret de Kerkenes Dağ yerleşiminden gelmektedir. İçerdiği maddi kültür buluntuları ile yüksek değere sahip bir Phryg yerleşimi olduğu kuşkusuz olan Kerkenes Dağ'da yapılan kazılarda parçalar hâlinde ortaya çıkarılan ve bütünlüğü korunamamış bir kumtaşı erkek heykeli dikkat çeker özellikler taşımaktadır. İri gözleri, sakalsız yüzü ve ense hizasında biten geriye doğru şekillendirilmiş saçları ile erkeksi bir görünüme sahip olan ve muhtemelen bir platform üzerinde duran 1 m yüksekliğindeki heykel; üst kısmı düz, etek kısmı pileli uzun bir elbise giymektedir. Hafif öne doğru eğik bir şekilde duran heykelin sağ kolu dirsekten kıvrılmış bir hâlde sağ omzu üzerinde topuz benzeri bir cisim tutarken; sol kolu ise ne yazık ki korunamamıştır. Heykel ile bağlantılı olduğu düşünülen Paleo-Phrygçe yazıtta yer alan isimlerin ifade ettiği anlam ise hâlen büyük ölçüde gizemini korumaktadır. Detaylarda ayırım gösteren özellikleri dışında Kerkenes

⁶⁸⁶ Özgen, Özgen, *Antalya Museum*, s.38,190, res.41. Gümüş heykelcik hakkında bilgiler veren Lynn E. Roller, büyük olasılıkla Ana Tanrıça'nın hadım bir rahibini temsil ediyor olabileceğinden söz etmektedir: Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde...*, s.130-132,297, res.36. Karşıt bir görüş için ise bkz. Fahri Işık, heykelciğin bir rahibi temsil etmediği düşüncesindedir: Fahri Işık, "Elmalı D-Tümülüsü Yontucukları: Anadolu'da Yeni Hitit ve Phryg Yontu Biçimlerinin İyonlaşması", *Uygurlik Anadolu'da Doğdu*, 1.Baskı, İstanbul: Ege Yayınları, 2012, ss.139-158, Levha 17, res.103. Heykelciğin bir rahibi temsil etmesi noktasındaki kanıtların yetersiz olduğunu ifade eden Eugene N. Lane, bunun sadece bir tahmin olduğunu belirtmektedir: Lane, "The Name of Cybele's Priests...", s.132, dpn.27.

Dağ heykeli bu görünümüyle Elmalı Bayındır D Tümülüsü'nde ortaya çıkarılan gümüş rahip heykelciğini akıllara getirmektedir. Her iki figürün de saygıyı ve bağlılığı ifade edecek biçimde hafif öne doğru eğik bir duruş formuna sahip olması, en dikkat çeken özelliklerin başında gelmektedir. Bu bakımdan Kerkenes Dağ kumtaşı erkek heykeli, belki de Phryg inanç âdet ve gelenekleri bağlamında önemli işleve sahip bir görevliyi temsil etmektedir. Kybele kültü ile yakından ilişkili olduğunu düşündüğümüz heykelin, Phrygler'deki rahiplik kurumunun varlığına yönelik bir işaret olarak sayılması oldukça muhtemel gözükmemektedir.⁶⁸⁷

Genel bir değerlendirme yapmamız gerekirse; yukarıda örneklerini saydığımız tüm buluntular, Phrygler'deki hadım rahiplik kurumunun varlığı için dikkate değer izler sunmaktadır. Bahsi geçen figürlerin hepsinin tanrıçanın rahiplerini temsil ettiğini ya da hadım olduklarını kesin bir şekilde ifade etmek elbette mümkün değildir. Ne var ki buluntular üzerinde kült bağlamında yapılan incelemeler, böyle bir yorumlama yapmaya imkân tanımaktadır. Bolluğun ve bereketin simgesi, tüm canlılığın hâkimi gibi kudretli bir imaja sahip Ana Tanrıça Kybele'nin Phryglerin gözünde sahip olduğu ilahi konumu tartışmasızdır. Phrygler'de yaşamlarının her alanına nüfuz eden Kybele, toplum üzerinde de güçlü bir etki oluşturmuştur. Bu doğrultuda erkeklerin hadım olmak yoluyla kendini tanrıçanın hizmetine adadıkları kült ritüellerinin; hem tanrıça hem de toplum nazarında önemli bir saygınlık unsuru olduğunu ve bu saygınlığın elde edilmesi amacıyla ritüelin yaygın olarak yapıldığını belirtmek oldukça makuldür. Zira burada Phryg toplumunda her erkeğin bu ritüeli gerçekleştirerek kendini tanrıçanın tapınımına adadığını söylemek doğru değildir. Fakat gerek tanrıçanın dışıl gücünün ağırlığı ve Phryg dinî yaşamındaki tekil rolü gerekse onuruna yapılan mistik ve etkileyici kült törenlerinin oluşturduğu reaksiyon, böyle bir ritüele katılımın gerçekleştirilmesindeki en büyük etmenlerden biri olabilir. Külte girişin şartı olan ritüeli, kendi istekleri doğrultusunda erkekliklerini geri dönülmez bir şekilde tanrıçanın tapınımına adayarak gerçekleştiren kişiler haricinde

⁶⁸⁷ Kerkenes Dağ kumtaşı erkek heykeli hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Catherine M. Draycott, Geoffrey D. Summers, *Sculpture and Inscriptions from the Monumental Entrance to The Palatial Complex at Kerkenes Dağ, Turkey*, Kerkenes Special Studies 1, Chicago: Oriental Institute Press, 2008, s.10 vd., Plate 12-26,66,74,85-90; Geoffrey D. Summers, "Phrygians east of the red river: Phrygianisation, migration and desertion", *Anatolian Studies*, Vol.68 (2018), s.104, Fig.8. Geoffrey-Françoise Summers, heykelin belki de genç bir yönetici ya da kahramanı temsil ettiği düşüncesindedir: Geoffrey Summers, Françoise Summers, "Kerkenes Dağ", *Phryglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.124-125; Geoffrey Summers, Françoise Summers, "Kerkenes Dağ", *Phrygler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, ed. Taciser Tüfekçi Sivas-Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s.176-177.

inançlarını tanrıçanın hizmetkârı olmadan sürdüren kişiler de bulunmaktadır. Bilhassa Midas örneğinde görüldüğü üzere, Phryg krallarının inanç sistemi içerisindeki itibarlı konumları göz önüne alındığında bu kişilerin dinin rahipliğini değil, koruyuculuğunu üstlenmiş olabileceklerini; bu durumun da onlara muhtemelen Kybele kültü içinde ilahi bir statü kazandırmış olabileceğini söylemek doğru olacaktır. Bu bakımdan hadım olma ritüelinin sadece kült personeli ile sınırlı olduğunu ancak toplum üzerindeki etkilerinin sınırsız olduğunu ifade edebiliriz. Böylelikle tanrıça ve hadım rahipleri, Phryg toplumu üzerindeki güçlü nüfuzlarıyla zaman içinde toplumsal yaşamın merkezi hâline gelmişler ve Phrygler'de var olan savaşçı ruhun giderek kaybedilmesinde büyük rol oynamışlardır. Zira kuvvetli bir dinî inanca sahip olan Phrygler, inançlarına bağlı olarak gitgide savaşçı ruhlarını kaybederken; Anadolu'da askerî anlam yerine dinî ve kültürel bağlamda derin izler bırakmışlardır. Gerek öncülleri Hititlerin gerekse çağdaşları olan Urartuların askerî özellikleri ve başarıları dikkate alındığında, Phrygler'de çok büyük askerî başarılarından ve zaferlerden bugünkü bilgilerimiz ışığında söz edemiyor olmamız da askerî yönden zayıflıklarının bir göstergesi olarak yorumlanmalıdır. Fakat askerî yöndeki yetersizliğin aksine başta diplomasi ve mimari olmak üzere pek çok çeşitli alanda kaydedilen büyük gelişmeler, dinî ve kültürel manada kendini göstermiştir.

Tüm bu bilgilerden yola çıkıldığında ilk olarak akıllara, "MÖ 8. yüzyılda Midas döneminde Phrygler nasıl oldu da güçlü bir devlet hâline geldiler?" sorusu gelmektedir. Bu sorunun yanıtı ise Midas'ın politik kişiliğinde gizlidir. Zira özellikle Midas dönemi ile birlikte Phrygler'de yaşanan altın çağın güçlü askerî özelliklerin ve başarıların aksine Midas'ın çok daha etkin bir dış politika izleyerek askerî zayıflığın bu olumsuz etkilerini silmeye çalışmasından ve izlediği politikada gayet başarılı olmasından kaynaklandığını ifade edebiliriz. Böylelikle söz konusu ifadeyi temellendirebilmek adına Anadolu'nun MÖ 1. binyıl siyasi konjonktürünü ve Midas döneminde izlenen Phryg dış politikasını detaylarıyla ele almak faydalı olacaktır.

3.2. Kybele İnancı'nın Şekillendirdiği Phryg Dış Politikası

MÖ 1. binyıl, Anadolu'da politik ve kültürel gelişmelerin oldukça yoğun olduğu; savaşların, ittifakların ve anlaşmaların devletler arası ilişkilere yön verdiği bir süreci ifade etmektedir. Özellikle söz konusu dönemin ilk yarısında meydana gelen gelişmeler, Phrygler ve çağdaşları arasındaki siyasi ilişkilere ışık tutar nitelik taşımaktadır. MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da güçlü bir devlet hâline gelen Phryglerin gücünün kaynağı ise yorumlanmaya açıktır. Phryglerin, bahsi geçen yüzyılda etkin bir güç hâline gelmelerinde Midas'ın çok büyük rolü vardır. Bu doğrultuda Midas'ın kişiliği hakkında birtakım değerlendirmeler yapmak mümkündür. Zira karakter yapısı gereği diplomatik bir kişiliğe sahip olan Midas'ın, mevcut durum ve imkânları iyi analiz ederek bu yönde politikalar geliştirmesi sonucunda yükselen bir güç hâline gelen Phrygler; bu gelişmeye bağlı olarak altın çağlarını yaşamışlardır. Nitekim diplomasi ve iletişim kanallarını etkin bir biçimde kullanmayı sevdiğini düşündüğümüz Midas, hem batıdaki hem de doğudaki komşularıyla temaslar kurarak ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. Böylelikle izlenen bu tür akılcı politikalar nedeniyle etkin bir güç olarak tarih sahnesinde yer almışlardır. Fakat "Midas döneminde yaşanan bu altın çağa karşın büyük askerî başarılardan ziyade çok taraflı etkin bir dış politika izlenmesinde Kybele inancının nasıl bir rolü vardır? ya da Phryglerin çok taraflı askerî oluşumlarda yer almalarına neden olan itici güç nedir?" gibi cevaplanması gereken sorular karşımıza çıkmaktadır. Bu sorulara Kybele inancının Phryg askerî yapısını etkileyerek Phryg siyasetini nasıl şekillendirdiği üzerinde durarak cevap vermeye çalışacağız.

Ege Göçleri'nin etkisiyle ortaya çıkan çalkantılı dönemde, Hitit ve Mitanni gibi devletlerin yıkılışının ardından Anadolu'da Phrygler ve Urartular gibi yeni devletler ile kendilerini MÖ 2. binyılın güçlü devleti Hititlerin mirasçısı olarak gören birtakım Geç Hitit Devletleri ortaya çıkmış; Mezopotamya'da III. Babil (Kassit) Devleti'nin yerini ise Assur İmparatorluğu ve Arami toplulukları tarafından kurulan çok sayıda küçük kent devletleri doldurmuştur.⁶⁸⁸ Anadolu'nun gerek stratejik gerekse jeopolitik konumunun etkisiyle Assur İmparatorluğu başta olmak üzere, Phrygler ve Urartuların da öncelikli hedeflerini Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgeleri üzerine yönlendirmeleri, bölge üzerindeki çıkar çatışmalarını arttırmış ve hâkimiyet kurulmasını zorlaştırmıştır. Bu bakımdan Anadolu'nun söz konusu bu dönemde hem tek bir siyasi gücün çatısı altında

⁶⁸⁸ Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.234-235.

bütüncül görünümüne sahip olmaması hem de çıkar çatışmalarının neden olduğu siyasi ve politik gelişmelerden dolayı değişken yapıdaki siyasi tabloyu karşımıza çıkarmaktadır.

Anadolu'nun bahsi geçen bu değişken yapısında MÖ 12. yüzyıl başlarından MÖ 8. yüzyıl sonlarına kadar olan uzun bir süreçte Hitit Devleti'nin yıkılışının ardından Hitit kültür ve uygarlığını sürdürerek tarihsel devamlılığı temsil eden ve stratejik konumları nedeniyle Assur İmparatorluğu, Urartular ve Phrygler gibi dönemin güçleri arasında hem bir tampon bölge hem de mücadele sahası olma özelliği taşıyan bir dizi birbirinden bağımsız siyasi yapı ortaya çıkmıştır. *Geç Hitit, Yeni Hitit* ya da *Suriye Hitit Devletleri* gibi farklı isimler verilen bu irili ufaklı devletlerin, Orta ve Güneydoğu Anadolu'dan Kuzey Suriye'ye kadar uzanan bir coğrafyada faaliyet gösterdikleri görülmektedir.⁶⁸⁹ Siyasi ve diplomatik gelişmelerin yoğun olduğu bir dönemde her ne kadar Geç Hitit Devletleri'nin kuruldukları bölgeleri kesin sınırlarla belirlemek zor olsa da Malatya ve dolayları *Melid*; Adıyaman ve dolayları *Kummuh*; Aksaray, Nevşehir, Niğde ve Kayseri'yi içine alan bölge *Tabal*; Çukurova ve çevresine eşitlenen *Que* ile kuzeyindeki Toros dağlık bölgesini içeren *Hilakku*; Gaziantep'in güneyinde Bağdat Demiryolu'nun üzerinde yer alan Fevzipaşa İstasyonu yakınlarındaki Zincirli Höyüğü'ne konumlanan *Sam'al*; Kahramanmaraş ve çevresine denk gelen *Gurgum*; Antakya ve Amik Ovası çevresine eşitlenen *Pattin (Unqi)*; Gaziantep'in Karkamış ilçesi ile Kuzey Suriye'deki Cerablus'u kapsayacak bir şekilde Türkiye-Suriye sınırında lokalize edilen yer ise *Kargamış* olarak ifade edilmektedir.⁶⁹⁰

Geç Hitit Devletleri'nin kurulduğu coğrafya hakikaten diğer devletler için cazip bulunan ve burada hâkimiyeti ele geçirecek olan için birçok önemli avantajı bünyesinde

⁶⁸⁹ J. D. Hawkins, "Cilicia, The Amuq, and Aleppo: New Light in a Dark Age", *Near Eastern Archaeology*, Vol.72, No.4 (2009), s.164; Trevor Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford: Oxford University Press, 2012, s.47; Trevor Bryce, Jessie Birkett-Rees, *Atlas of the Ancient Near East: From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period*, London-New York: Routledge, 2016, s.160; Ali M. Dinçol, "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt:I, İstanbul: Görsel Yayınları, 1982, s.124; Meltem Doğan-Alparslan, "Geç Hitit Devletleri", *Hititolojiye Giriş*, ed. Metin Alparslan, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2009, s.138-139; Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, Cilt:II, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018, s.17-18; Sagona, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.294; Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, s.193; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.38.

⁶⁹⁰ J. D. Hawkins, "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia", *CAH*, Vol.III/1, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, ss.372-441; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms...*, s.83 vd.; Dinçol, "Geç Hititler", s.124 vd.; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.238 vd.; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.187-189; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.39-45; Doğan-Alparslan, "Geç Hitit Devletleri", s.138 vd.; Kamil Doğancı, "Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki Siyasal İlişkiler", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları 2018*, ed. Bekir Çınar-Cengiz Şahin-Selahattin Avşaroğlu-Erkan Akgöz, Konya: Çizgi Kitabevi, 2018, s.7 vd.

barındıran stratejik bir coğrafyadır. Bu bakımdan değerli lokasyonlarının etkisiyle farklı toplumların kesişim, etkileşim ve çatışma noktası durumundaki bu devletlerin; ticaret yolları üzerinde bulunmaları, gereksinim duyulan ham madde ve maden kaynaklarına ulaşımında bağlantı noktası olmaları ve son olarak Akdeniz kıyılarına erişimde bir köprü görevi üstlenmeleri nedeniyle önem ve değerleri yüksektir.⁶⁹¹ Sahip oldukları bu önem, Geç Hitit Devletleri'ni açık bir hedef hâline getirmiş ve zenginliklerinden yararlanmak suretiyle bölgedeki siyasi ve ekonomik faaliyetleri kontrol altına almak isteyen diğer devletlerin tüm ilgilerinin bu bölgede yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Hitit Devleti'ne kıyasla parçalı ve çok daha zayıf bir görünümdeki bu devletler, maruz kaldıkları bilhassa Assur baskısına karşı çareyi ya Assur İmparatorluğu ile yakın ilişkiler kurmakta ya da söz konusu baskıya yönelik Urartular ve Phrygler ile güç birliği yaparak çeşitli ittifaklar kurmakta aramışlardır. Burada özellikle Assur İmparatorluğu ve Urartular için ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Nitekim Geç Hitit Devletleri, Assur baskısı karşısında çoğunlukla Urartulara güvenmişlerdir.⁶⁹² Urartulara duydukları bu güven aslında Assur İmparatorluğu ile başa çıkabilecek tek askerî gücün onlar olduğunun bir göstergesidir.

Urartuların kökenleri ve geçmişleri hakkındaki ilk bilgiler Assur kaynaklarından öğrenilmektedir. Bu kaynaklarda, MÖ 13. yüzyılda ilk kez Assur kralı I. Şalmaneser (MÖ 1274-1245) döneminde *Uruatri* ve ardından oğlu I.Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) döneminde *Nairi* ülkeleri üzerine yapılan seferlerden söz edilerek; başlangıçta siyasi birliktelikten yoksun bir şekilde boylar hâlinde yaşam süren ve ileride birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturacak olan topluma yönelik en erken bilgilere yer verilmiştir.⁶⁹³ Kuzey Suriye ile Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerinin yer altı ve yer üstü kaynaklar açısından zenginliği, Assur İmparatorluğu'nun her daim ilgisini çekmiş ve bu ilgi bahsi geçen bölgelerde hâkimiyet kurmak şeklinde öncelikli bir siyasi hedefi ortaya

⁶⁹¹ Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, s.194; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.45; Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında...*, s.171.

⁶⁹² Ekrem Memiş, "Assur Devletlerinin Anadolu Politikası", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara*, Cilt:1, 1999, s.70.

⁶⁹³ A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 1, Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 1987, s.183, 22-46; R. D. Barnett, "Urartu", *CAH*, Vol.III/1, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, s.328-332; Belli, "Urartular", s.149-150; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s.24-25; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.16-17; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.28 vd.; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi:...*, s.133-134; Turgut Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi (Tarihöncesinden Pers İstilasına Kadar)*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020, s.178-180; Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, Cilt:II, s.40-41; Sagona, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.318.

çıkarmıştır. Zira Assurlular, bu sayede elde edecekleri gerek madenî gerekse zirai ham madde kaynaklarıyla ekonomik ve askerî ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflemiştir. Çıkar amacı taşıyan bu tür bir stratejinin izlenilmesiyle özellikle Orta Assur (yak. MÖ 1400-1050) döneminden itibaren Doğu Anadolu'ya kadar uzanan yayılmacı bir politikanın sonucunda burada yaşayan topluluklarla menfaatler noktasında karşı karşıya gelinmiştir. Olasılıkla bölge üzerinde gitgide artan Assur baskısına karşı daha etkili bir mücadele vermek isteyen söz konusu boyların bir araya gelmesiyle, MÖ 9. yüzyılın ilk yarısında siyasi birliğini tamamlayarak güçlü bir devlet şeklinde Van Gölü yakınlarındaki Tuşpa merkez olmak üzere ortaya çıkan Urartular⁶⁹⁴; MÖ 9. yüzyılın sonlarıyla 8. yüzyılın ilk yarısında Assur'un yaşadığı iç karışıklıklardan başarıyla faydalanan gittikçe güçlerinin doruk noktasına ulaşmışlar⁶⁹⁵ ve çok geniş alanlara yayılarak Assur İmparatorluğu için potansiyel bir tehdit hâline gelmişlerdir.

Urartular, Phrygler ve Geç Hitit Devletleri'nin ortak bir paydada buluşmasına neden olan asıl başat güç ise Yakındoğu tarihine damga vuran Assur İmparatorluğu'dur. Assur tarihinde MÖ 10. yüzyıldan başlayarak MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar uzanan ve Anadolu'nun MÖ 1. binyıl tarihinde büyük rol oynayan bu süreç *Yeni Assur Dönemi* olarak bilinmektedir.⁶⁹⁶ Nitekim özellikle Orta Assur Dönemi'de (yak. MÖ 1400-1050) kaybedilen toprakları yeniden kazanmak amacıyla Yeni Assur kralı II. Assur-dan (MÖ 934-912) döneminden itibaren başlayan yükseliş süreci III. Şalmaneser (MÖ 858-824) dönemine kadar sürmüştür ancak Şalmaneser'in saltanatının son yıllarından itibaren gelişen iç karışıklıklar Assur'un gitgide zayıflamasına neden olmuştur. İşte yaşanan bu kargaşa ortamından başarıyla faydalanan Urartular, yükselen bir güç olarak ortaya çıkmışlar ve topraklarını büyük ölçüde genişletmişlerdir. Assur İmparatorluğu için oldukça zayıf ve çalkantılı geçen bu sürecin ardından tahta III. Tiglat-pileser'in (MÖ 744-727) çıkması

⁶⁹⁴ Kemalettin Köroğlu, "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian-Assyrian Relations", *European Journal of Archaeology*, Vol.18, No.1 (2015), s.112; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms*..., s.189; Belli, "Urartular", s.151; Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, s.162; Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında...*, s.172; Mehmet Kurt, "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1 (2009), s.2.

⁶⁹⁵ Andreas Fuchs, "Assyria and the North: Anatolia", *A Companion to Assyria*, ed. Eckart Frahm, Hoboken, NJ: John Wiley&Sons, 2017, s.251; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.31-32; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.162-164; Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.192-194; Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, s.191; Cline, Graham, *Antikçağ İmparatorlukları...*, s.83.

⁶⁹⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.151; Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.185; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.123.

ile kötü gidişat tersine dönmüş; Assur İmparatorluğu için çok daha güçlü ve yayılmacı bir dönemin kapıları açılmıştır.⁶⁹⁷

Askerî ve ekonomik güç bakımından karşılaştırıldığında Yeni Assur İmparatorluğu; Urartu, Phryg ve Geç Hitit Devletleri'ne kıyasla çok daha gelişmiştir. Söz konusu bu devletler arasında ise yalnızca Urartular Assur ile askerî mücadeleye girebilecek imkâna sahiptir. Zira Urartuların, Assur için büyük bir tehdit oluşturan seviyeye ulaşmalarında ilk olarak coğrafi konumlarının etkisi büyüktür. Öyle ki ulaşılması zor ve engebeli arazi şartları ile çetin iklim koşullarının yol açtığı doğal erişilemezlik durumu, Urartular için paha biçilemez bir avantaj sağlamıştır.⁶⁹⁸ İkinci olarak ise Urartuların çok zengin maden kaynaklarına sahip olması ve ülkelerinde fazlasıyla hızlı koşan iyi cins atların yetişmesi sahip oldukları avantajı daha da arttırırken; aynı zamanda Assur için de öncelikli hedef hâline getirmiştir. Nitekim ihtiyaç duyduğu Mezopotamya'da bulunmayan bu madenlere coğrafi lokasyonu itibariyle oldukça yakın bir konumda bulunan Assur İmparatorluğu, Urartu tehdidinin yok edilmesiyle hem Doğu Anadolu'nun zengin maden kaynaklarına sahip olarak işletip kullanmayı hem de diğer devletler üzerinde kolaylıkla nüfuz kurarak gelir sağlamayı hedeflemiştir.⁶⁹⁹ Böylelikle coğrafi konumunun ve mevcut imkânlarının sağladığı avantajı başarılı bir şekilde kullanan Urartular, gittikçe güçlenmişler ve Assur için genellikle sonlandırılması gereken bir tehdit olarak görülmüşlerdir.

Anlaşıldığı üzere, bu dönemin devletlerarası ilişkilerinin temelini savaşlar ve ittifaklar oluşturmaktadır. Yeni Assur İmparatorluğu'nun karşı konulamaz askerî gücüne ve yayılmacı politikalarına karşı çareyi güç birliği yaparak bir araya gelmekte bulan bu devletlerin oluşturduğu siyasi ve ekonomik çıkar odaklı ittifaklar, dönem politikalarının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Zira kendilerinden daha üstün bir güç olan Yeni Assur'un yarattığı tehdit karşısında tek başına mücadele etmenin fayda sağlamayacağını gören devletler, zorunlu olarak bir güç birliği yapma yolunu seçmişlerdir. Bu doğrultuda küçük ve zayıf yapıdaki Geç Hitit Devletleri, Yeni Assur tehdidi karşısında bir diğer alternatif güç olan ve Assur'un öncelikli hedefi hâlinde bulunan Urartular'ın çevresinde

⁶⁹⁷ Söz konusu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.131-154; Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.185-195; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi:...*, s.154-164.

⁶⁹⁸ Fuchs, "Assyria and the North: Anatolia", s.250; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.9; Memiş, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", s.70; Kurt, "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı...", s.2-3.

⁶⁹⁹ Memiş, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", s.71; Kurt, "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı...", s.3-4.

birleşerek karşı koymayı hedeflemiştir. Urartular için de çıkarlarını korumada ve Yeni Assur tehlikesini bertaraf etmekte oldukça yararlı görülen bu siyasi ve politik ittifaklara, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren diplomatik bir kişiliğe sahip olan ve mevcut koşulların analizini iyi yapan Phryg kralı Midas da katılmaya başlamıştır. Belli bir fikir ve çıkar doğrultusunda ortak amacı taşıyan devletlerin kurduğu bu çok taraflı ittifaklar, Yeni Assur İmparatorluğu'nun bölge üzerindeki çıkarlarına ve yayılmacı politikalarına engel olmaya çalışmıştır. Fakat nihayetinde çok farklı karakterlere sahip bu devletlerin kurdukları ittifaklar Assur gücü karşısında kalıcı bir etki ve başarı gösteremeyecektir. Bu bakımdan dönemin siyasi ve politik konjonktürünü çok daha yakından incelemek ve Phryg kralı Midas'ın gelişmelerdeki etkin rolünü değerlendirmek faydalı olacaktır.

MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Yeni Assur İmparatorluğu'nun tahtına III. Tiglat-pileser'in geçmesi yeni bir dönemin başlangıcını temsil eder niteliktedir. Oldukça zorlu geçen süreçlerin ardından merkezi otoriteyi güçlendiren ve istikrarı sağlan Tiglat-pileser nihayet tüm dikkatini gerileme sürecinde elden çıkan toprakların yeniden kazanılmasına yöneltme şansı bulmuştur. Bu noktada Assur'un iç zayıflığından faydalanarak güçlerinin doruk noktasını yaşayan Urartular ile Assur aleyhine çalışan ve Urartu'yla yakın ilişkiler kuran Geç Hitit Devletleri, Tiglat-pileser'in çıkar ve hedefleri için büyük bir sorun teşkil etmektedir.⁷⁰⁰ Karşılaşmanın kaçınılmaz olduğu böyle bir dönemde Tiglat-pileser tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Urartu kralı II. Sarduri'nin (MÖ 764-734) başını çektiği bir ittifakı karşısında bulmuştur. Her ne kadar Assur kendi içerisindeki karışıklıkları yeni bitirmiş ve henüz tam gücüne ulaşamamış olsa da Geç Hitit Devletleri'nin bu koşullarda bile Assur ile tek başlarına mücadele etme yeterliliğini kendilerinde bulamaması, bir diğer önemli güç olan Urartular etrafında birleşmeye yol açmıştır. Oluşturulan bu ittifak Urartuların hem siyasi anlamda güç ve otoritesini sağlamlaştırmış hem de yapılan bu iş birliği Assur ile mücadelede kuvvetlendirici bir rol oynamıştır. Nihayetinde Urartu kralı Sarduri ile Melid, Arpad, Gurgum, Kummuh gibi Geç Hitit Devletleri'nden meydana gelen ittifakla MÖ 743 yılında Halpa'da (=Adıyaman/Gölbaşı) yapılan bir savaşta karşı karşıya gelen Tiglat-pileser bu savaşı kazanmış ve II. Sarduri'nin geri çekilmesiyle

⁷⁰⁰ A. K. Grayson, "Assyria: Tiglath-pileser III to Sargon II (744-705 B.C.)", *CAH*, Vol.III/2, Cambridge:Cambridge University Press, 1991, s.74; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.252; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.164; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.154.

karşısındaki bu ittifakı parçalamıştır.⁷⁰¹ III. Tiglat-pileser'in kazandığı zafer, Yeni Assur İmparatorluğu'nun askerî gücüne ve yayılmacı politikalarına karşı diğer güçlerin direnç göstermedeki ve karşı koymadaki yetersizliklerini açıkça gözler önüne sermektedir. Bu güçlü tehdidin karşısında güç birliği yapmak suretiyle bir sonuç elde etmeyi hedefleyen Assur karşıtı devletler tarafından kurulan bu ittifaklar ne ilk ne son olacaktır. Dahası bu ittifaklara ilerleyen dönemlerde Phryglerin de katılmasıyla birlikte Assur baskısına karşı geniş çapta karşı konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Phrygleri Assur karşıtı ittifaklar içerisinde yer almaya yönelten nedenlerin üzerinde durmak gerekmektedir.

MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da etkin bir güç hâline gelen Phryglerin bu başarılarında kuşkusuz Midas'ın katkısı büyüktür. Zira bu dönemin konjonktürleri ele alındığında, Phryg kralı Midas'ın kişiliği hakkında birtakım değerlendirmeler yapmak mümkün görünmektedir. Karakter yapısı gereği diplomatik bir kişiliğe sahip olduğunu düşündüğümüz Midas'ın, mevcut imkânları iyi bir şekilde analiz ederek değişen şartlara yönelik politikalar geliştirmesi sonucunda yükselen bir güç hâline gelen Phrygler, bu yükselişe bağlı olarak altın çağlarını yaşamışlardır. İlaveten diplomasi kanallarını etkin bir biçimde kullanmayı seven Midas, hem batıdaki hem de doğudaki komşularıyla yakın temaslar kurarak ilişkileri geliştirme yoluna gitmiştir. Böylelikle etkinliği ve tanınırlığı artan Midas, devletler arası kurulan temaslarda kilit bir rol üstlenmiştir. Bilhassa MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Phryg tahtına oturan Midas'ın, Yeni Assur İmparatorluğu'nun politikalarına engel olmak maksadıyla Urartular ve Geç Hitit Devletleri ile diplomatik ilişkiler kurması, söz konusu dönemin en belirgin özelliklerinden biri olmuştur. Fakat Midas'ın, Assur ile doğrudan ve açık çatışmalardan kaçınarak Phrygia'nın doğusundaki diğer tampon devletlerle çeşitli ittifaklar kurması ve onları Assur'a karşı isyan etmeye teşvik etmesi⁷⁰², politik bir kişiliğe sahip olduğunun en somut göstergelerinden biridir. Bu durumda Midas'ı böyle bir strateji izlemeye yönelten başlıca sebebin ne olduğu ile Phrygler'de Kybele inancıyla birlikte zayıfladığını düşündüğümüz savaşçı ruhun bu

⁷⁰¹ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria...*, Vol.I, s.272-274, nr.769; s.281-282, nr.785; s.287, nr.797; Grayson, "Assyria: Tiglat-pileser III...", s.74-75; Hawkins, "The Neo-Hittite States...", s.410; Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1984, s.22; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.40; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.253; Belli, "Urartular", s.165; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.83-84; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.166; Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.197; Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, Cilt:II, s.49.

⁷⁰² Josette Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, Atlanta: SBL Press, 2017, s.88; A. K. Grayson, "Assyrian Expansion Into In the Sargonid Age (c. 744-650 B.C.)", *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi 6-10/VII/1987- İstanbul*, ed. Hayat Erkanal vd., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s.133; Grayson, "Assyria: Tiglat-pileser III...", s.90; Fuchs, "Assyria and the North: Anatolia", s.255.

yönde politikalar izlenmesindeki rolü sorgulanmaya açık hâle gelmektedir. Öyle ise ilk olarak Phryglerin doğu komşularıyla kurdukları politik ilişkileri yakından incelemek yerinde olacaktır.

Midas'ın siyasi ve diplomatik faaliyetleri hakkındaki bilgiler, çağdaşı ve rakibi olan Yeni Assur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) dönemine ait kayıtlarda bulunmaktadır. Bu kayıtlarda yer alan *Muşkili Mita* ifadesinin Phryg kralı Midas'ı tanımlamak için kullanılan bir ifade olduğu ve Mita-Midas isimlerinin özdeş olduğu büyük çapta kabul edilmektedir.⁷⁰³ Assur kaynaklarında Mita, ittifaklar ve diplomatik hamleler yardımıyla Assur etkisine karşı çıkmaya çalışan hırslı bir kral olarak yer almaktadır.⁷⁰⁴ Midas ile Phryglerin Anadolu'da nüfuz alanlarını genişletmeye başlamaları ve diğer devletlerle çeşitli temaslar hâlinde olmaları, II. Sargon döneminde Assur çıkarları için büyük tehdit oluşturmaktadır. Bu bakımdan bölge üzerinde çıkarların çatışması kısa süre içerisinde her iki tarafı karşı karşıya getirecektir.

Midas'ın Sargon karşıtı faaliyetlerine yönelik bilinen ilk olay MÖ 718 tarihinde meydana gelmiştir. Assur kaynaklarından edinilen bilgilere göre, Phryg kralı Midas'ın Tabal krallıklarından biri olan Sinuktu (Aksaray) kralı Kiakki'yi kendi tarafına çekmesi ve Assur aleyhine kışkırtması olayların fitilini ateşlemiştir. Zira II. Sargon, saltanatının dördüncü yılında büyük tanrıların önünde verdiği sözü unutarak haraç vermeyi bırakan Sinuktu'lu Kiakki üzerine sefer düzenlemiş, şehri hızlı bir şekilde yağmalayarak ele geçirmiş ve Kiakki'yi tahttan indirerek yerine kendi hâkimiyetini kabul eden Atuna'lı Kurti'yi getirip daha önceki vergileri de ağırlaştırarak almıştır.⁷⁰⁵ Sargon'un düzenlediği bu seferin esas hedefinin hem Midas'ın bölge devletleri üzerinde gittikçe artan nüfuzunu

⁷⁰³ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için "*Phryg-Muşki Sorunu*" bölümüne bakınız.

⁷⁰⁴ Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", s.318.

⁷⁰⁵ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol.II, Chicago: The University of Chicago Press, 1927, s.4, nr.7; s.26-27, nr.55; C. J. Gadd, "Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud", *Iraq*, Vol.16, No.2 (Autumn, 1954), s.180; Grayson, "Assyria: Tiglath-pileser III...", s.91; Hawkins, "Mita", s.271; Hawkins, "The Neo-Hittite States...", s.417-418; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.425; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms...*, s.145-146,278; Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical...", s.18; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.169; Mustafa Kalaç, "Tabal Ülkesi", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara*, Cilt:1, 1999, s.133; Turgut Yiğit, "Tabal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:40, Sayı:3-4 (2000), s.184-185; Mehmet Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:29, Sayı:48 (2010), s.73; Maya Vassileva, "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", çev. Fatma Sevinç Erbaşı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:30, Sayı:50 (2011), s.198; Selim Ferruh Adalı, "Yeni Asur Krallığı'nın Orta Anadolu'ya İlgisi: Melid, Tabal, Frig ve Lidya İlişkileri", *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, ed. Kemalettin Köroğlu-Selim Ferruh Adalı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s.256.

kırmak hem de bu nüfuzun etkisiyle isyana kalkışabilecek diğer devletlere bir gözdağı vermek olduğu net bir şekilde görülmektedir. Her ne kadar düzenlenen sefer ile başarı elde edilse de Midas'ın siyasi ve diplomatik faaliyetlerine engel olunamamıştır.

Tarafları açıkça karşı karşıya getiren bu ilk olayın ardından bu kez de Kargamış kralı Pisiris'in MÖ 717 tarihinde Phryg kralı Midas'ın desteğini alarak II. Sargon'a karşı bir ayaklanma girişiminde bulunduğu görülmektedir. Öyle ki Pisiris'in ismine Sargon dönemi öncesi kayıtlarda da rastlanılmakta ve Assur kralı III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) döneminden beri Assur hâkimiyetini kabul ederek vergi ödeyen krallar arasında yer almaktadır.⁷⁰⁶ Bu dönemde II.Sargon'un bölge üzerinde izlediği politikalara engel olmak amacıyla Pisiris'in Midas'a yolladığı Assur karşıtı mektuplar üzerine Midas'ın Pisiris ile bir ittifak kurması ve kurulan bu ittifaka Urartu kralı I. Rusa'nın (MÖ 735-714) da destek vermesi neticesinde Sargon için bir sefer düzenlemek kaçınılmaz hâle gelmiştir. Sargon saltanatının beşinci yılında, tanrılara verdiği yeminini bozmakla ve büyük günah işlemekle itham ettiği Kargamış kralı Pisiris üzerine sefer düzenlenmiştir. Kent kısa sürede ele geçirilmiş, tüm ganimetlere el konulmuş; yeterli desteği alamayan Pisiris ise ailesi ve destekçileriyle birlikte zincirlere vurularak Assur'a götürülmüştür. Bir valinin yönetimi altında Assur eyaletine dönüştürülen bu yere Assurlu koloniciler yerleştirilmiştir.⁷⁰⁷

Sargon'un böyle bir Assur karşıtı faaliyet karşısında hızlı bir şekilde hareket ederek tehlikeyi bertaraf etme çabası anlaşılabilir niteliktedir. Zira Assur için stratejik bir öneme sahip olan Kargamış, çıkarlara erişim noktasında önemli bir konum ve işleve sahiptir. Böylece burada oluşabilecek herhangi bir Assur karşıtı faaliyetin ağır sonuçları beraberinde getirmesi ve dahası Assur hâkimiyetini kabul eden diğer devletler için de

⁷⁰⁶ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria...*, Vol.I, s.276, nr.772; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms...*, s.98; Sagana, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.301; Dinçol, "Geç Hititler", s.125; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.253; Adalı, "Yeni Asur Krallığı'nın...", s.257; Doğançı, "Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu...", s.9.

⁷⁰⁷ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria...*, Vol.II, s.4, nr.8; Gadd, "Inscribed Prisms of Sargon II...", s.180; J. D. Hawkins, "Karkamiš", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.5, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1976-1980, s.445; Grayson, "Assyria: Tiglath-pileser III...", s.91; Hawkins, "Mita", s.271; Hawkins, "The Neo-Hittite States...", s.418; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.425; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms...*, s.98,280-281; Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, s.88; Muscarella, "Relations Between Phrygia and Assyria...", s.149; Dinçol, "Geç Hititler", s.125; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.255; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.169; Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.200; Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında...", s.74; Vassileva, "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", s.198; Adalı, "Yeni Asur Krallığı'nın...", s.257-258; Doğançı, "Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu...", s.9.

kötü bir örnek oluşturması ihtimalini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda yukarıda söz edilen her iki olay da dikkate alındığında, Midas'ın bölgedeki diğer devletlerle siyasi ve diplomatik ilişkiler kurmak yoluyla izlediği tehditkâr politikanın Sargon için büyük bir sorun olarak anlaşıldığı açık bir şekilde görülmektedir. Kendi askerî yetersizliğinin ve zayıflığının farkında olan Midas, yalnızca bu tür çok taraflı oluşumlarla Assur tehdidi karşısında mücadele verebileceğini ve çeşitli çıkarlar elde edeceğini düşünmektedir. Bu mücadeleyi verirken de kendisi Assur ordusu ile doğrudan yaşanabilecek bir çatışmadan mümkün oldukça kaçınmış, diğer devletleri Assur üzerine kışkırtma yolunu izleyerek bu sayede Assur'un isyanlarla meşgul olmasını sağlayarak bir yıpratma siyasetini izlediği anlaşılmaktadır. İzlenen bu siyaset doğrultusunda her ne kadar ortaya konan girişimler başarısızlıkla ve Assur'un gittikçe artan baskısıyla sonuçlanmış olsa da kurulacak yeni ittifaklar Sargon için bir tehdit unsuru olamaya devam edecektir.

Midas'ın takip ettiği politikada en önemli hedeflerden bir tanesinin Que bölgesi üzerinden Akdeniz'e ulaşarak buradaki ticari ve ekonomik faaliyetlere ortak olmak olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Midas, politik ve diplomatik bir kişiliğe sahip olduğunu bir kez daha göstererek bu dönemde Que üzerinde Assur için bir başka tehdit unsuru olan İonialılar ile iş birliği yoluna giderek, Assur üzerinde hem karadan hem de denizden baskı kurmayı amaçladığı düşünülebilir.⁷⁰⁸ Bu gelişmelere bağlı olarak MÖ 715 tarihinde yaşanan olaylar ise bu hedefin en temel göstergelerinden biridir. Nitekim Que'nin yer altı ve yer üstü zenginlikleri üzerinde kendi çıkarlarıyla çatışacak herhangi bir güç istemeyen Assur kralı II. Sargon, Midas'ın Que üzerindeki faaliyetlerine ve Assur karşıtı politikalarına engel olmak amacıyla yeni bir sefere çıkmıştır. Midas'ın daha önce ele geçirdiği Harrua, Ushnanis ve Qumasi gibi sınır kalelerini geri almıştır.⁷⁰⁹

⁷⁰⁸ Giovanni B. Lanfranchi, "The Ideological and Political Impact of the Assyrian Imperial Expansion on the Greek World in the 8 th and 7 th Centuries BC", *The Heirs of Assyria: Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project. Held in Tvärminne, Finland, October 8-11, 1998*, ed. Sanno Aro-R. M. Whiting, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2000, s.18-20. İonialıların Que bölgesi üzerindeki baskıları için ayrıca bkz. Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında...", s.76-78.

⁷⁰⁹ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria...*, Vol.II, s.7, nr.16; s.7-8, nr.18; Gadd, "Inscribed Prisms of Sargon II...", s.183; Grayson, "Assyria: Tiglath-pileser III...", s.91; Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s.622; Hawkins, "The Neo-Hittite States...", s.418; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms...*, s.281; Muscarella, "Relations Between Phrygia and Assyria...", s.149; Fuchs, "Assyria and the North: Anatolia", s.255; Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, s.89,93; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.255; Vassileva, "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", s.198; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.169; Kurt, "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı...", s.10; Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında...", s.75-76; Adalı, "Yeni Asur Krallığı'nın...", s.260; Doğancı, "Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu...", s.12.

Böylelikle Midas'ın Que üzerinden Akdeniz'e ulaşma gayreti II. Sargon tarafından engellenmiş ve Que'deki Assur hâkimiyeti sağlamlaştırılmıştır.⁷¹⁰

MÖ 714 yılında ise II. Sargon'un kendisine karşı oluşturulan ittifaklar içerisinde belki de en önemli askerî güç olan Urartular üzerine geniş ve etkileyici bir sefere çıktığı görülmektedir. Zira Urartular, daha önce de söz edildiği üzere Assur karşıtı oluşturulan ittifakların omurgasını oluşturmaktadır. Sahip olduğu askerî gücü ve coğrafyasının sağladığı kolay erişilemezlik durumunu daima iyi kullanan Urartular için bu durum bir avantaj olmuştur. Artık bu sorunu tam anlamıyla çözmek isteyen Sargon, coğrafi olarak bütün zor koşullara rağmen Urartular üzerine büyük bir sefer başlatmıştır. Sargon'un meşhur sekizinci seferi olarak bilinen bu sefer başlatıldığında, Urartu tahtında I. Rusa bulunmaktadır. Bu sefer sonunda Sargon büyük başarı elde etmiş; dinî açıdan önemli bir kent olan Muşaşir tahrip edilmiş ve baş tanrı Haldi'nin tapınağı yağmalanmıştır. Bunun neticesinde Urartular büyük ölçüde tehdit oluşturabilecek konumlarından uzaklaşmıştır. Yaşanan bu gelişmelerin ardından Urartu kralı I. Rusa yaşamına son vermiştir.⁷¹¹

Assur kralı II.Sargon'un, Urartular üzerine yaptığı bu sefere dair çeşitli yorumlar yapmak mümkündür. Nitekim Sargon için Assur çıkarlarının korunması noktasında en büyük tehditlerden biri söz konusu sefere konu olan Urartular iken; diğer bir tehdit ise birtakım faaliyetlerle küçük devletleri Assur'a karşı isyana sevk etme politikası izleyen ve böylelikle oluşacak karmaşa ortamından çıkarlar sağlamayı hedefleyen Phryg kralı Midas'tır. Anlaşıldığı üzere askerî zayıflığının ve yetersizliğinin farkında olan Midas, Assur gücü ile doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınmış ve gerek Assur karşıtlığını kıskırtmak gerekse bu tehdit karşısında siyasi ittifaklar oluşturmak yolunu seçmiştir. Bu izlediği politikada da büyük ölçüde başarılı olmuştur. Öyle ki Sargon, saltanatı boyunca birkaç istisna dışında Urartular üzerine olduğu gibi Phryglere karşı geniş ve kapsamlı

⁷¹⁰ Kurt, "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı...", s.10; Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında...", s.76.

⁷¹¹ Grayson, "Assyria: Tiglath-pileser III...", s.91; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms...*, s.281-282; Sagona, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.326; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu...*, s.157; Barnett, "Urartu", s.354-355; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.36; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.255-256; Belli, "Urartular", s.169-170; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.42-43; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.92-108; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.169-170; Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.200-202. II. Sargon'un meşhur 8. seferi hakkında daha detaylı bilgi edinmek için bkz. Edwin M. Wright, "The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B. C.)", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.2, No.3 (Jul., 1943), ss.173-186; Paul Zimansky, "Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.49, No.1 (Jan., 1990), ss.1-21; Altan Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı: IV-V (1976-1977), ss.235-270.

bir sefere çıkmamıştır. Bu durum aslında Sargon'un Midas'ı güçlü bir rakip ve öncelikli tehdit olarak algılamadığının bir göstergesidir. Şayet Sargon, Midas'ı gerçekten güçlü ve tehditkâr bir rakip olarak görmüş olsaydı, MÖ 714 yılındaki meşhur sekizinci seferinde olduğu gibi tüm zor doğa koşullarına ve iklim şartlarına karşın Urartular üzerine yapmış olduğu seferin bir benzerini kısmen ulaşılması çok daha kolay bir coğrafyada bulunan Phrygler üzerine yapamaz mıydı? Elbette bu soruya kesin ve tatmin edici bir cevap vermek güçtür. Belki de uzaklık ya da farklı başka sebepler böyle bir sefere imkân tanımamıştır. Ancak Sargon gerçekten Phrygleri askerî açıdan kendi çıkarları üzerine bir tehdit olarak algılamış olsaydı, bu türden bir seferi düzenlemesi hiç de imkânsız görünmemektedir. Zira kendi çıkarları için asıl tehdidin Urartular olduğunun farkında olan Sargon için Phryglerin askerî açıdan zayıflığı öncelikli bir tehdit oluşturmamıştır. Midas'ın diplomatik faaliyetleri neticesinde Assur hâkimiyetine karşı çıkan devletleri cezalandırmak ve böylece hem diğer devletlere hem de Midas'a gözdağı vermek Sargon tarafından yeterli görülmüştür.

MÖ 713 tarihine gelindiğinde II. Sargon için çözülmesi gereken yeni bir sorun baş göstermiştir. Söz konusu bu yeni sorunun odak noktasını ise Midas'ın ve Urartuların desteğiyle Assur egemenliğine karşı ayaklanan Tabal kralı Ambaris oluşturmaktadır. Sargon başlangıçta Ambaris'e karşı tüm iyi niyetini ortaya koymuştur. Öyle ki kendisini babası Hulli'nin yerine Tabal (Bit-Burutaş) tahtına çıkarmış, öz kızı Ahat-abişa ile evlendirmiş ve Hilakku topraklarını da kızının çeyizi olarak vermiştir. Fakat Ambaris, elde ettiği tüm bu imkânlara rağmen sadakatsiz bir tutum içinde olarak Phryg kralı Midas ve Urartu kralı I. Rusa ile ittifak oluşturma gayreti içerisine girmiştir. Sargon yaşadığı bu ihanet üzerine Tabal'a karşı bir sefer düzenlemiş, Ambaris'i yenerek ailesi ve önde gelen kişilerle birlikte ülkeden sürmüş; burayı da bir Assur valisinin yönetimi altında eyalet hâline getirmiştir.⁷¹²

⁷¹² Luckenbill, *Ancient Records of Assyria...*, Vol.II, s.11, nr.25; s.26-27, nr.55; Gadd, "Inscribed Prisms of Sargon II...", s.183; Grayson, "Assyria: Tiglath-pileser III...", s.91; Hawkins, "Mita", s.272; Hawkins, "The Neo-Hittite States...", s.419; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms...*, s.144-145, 282-283; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.425-426; Muscarella, "Relations Between Phrygia and Assyria...", s.149; Fuchs, "Assyria and the North: Anatolia", s.254; Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, s.89-90, 101-102; Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında...*, s.172-173; Dinçol, "Geç Hititler", s.131; Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.255; Kalaç, "Tabal Ülkesi", s.133; Yiğit, "Tabal", s.184; Vassileva, "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", s.198; Adalı, "Yeni Asur Krallığı'nın...", s.261; Doğancı, "Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu...", s.13.

Tabal bölgesi ile Phrygia arasındaki coğrafi yakınlık, siyasi ve kültürel güçlü bir etkileşim ortamının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böylece Tabal, Midas'ın diplomatik ve politik girişimlerine doğrudan maruz kalmıştır. Zira Tabal ile kurulacak yakın temas, Midas için hedeflerine ulaşmada önemli bir kazanım anlamına gelmekte ve bu kazanımı elde edebilmenin en etkili yolu ise siyasi ve kültürel nüfuzunu fazlasıyla hissettirmekten geçmektedir. Dolayısıyla İvriz Kaya Anıtı'nda Fırtına Tanrısı Tarhunza ile birlikte tasvir edilen Kral Warpalawas'ın kıyafetinden ve taktığı fibuladan, Kaynarca Tümülüsü'nün varlığından, arkeolojik kazılar neticesinde Tyana'da Phryg örnekleriyle yakınlık içeren çömlek buluntularından ve son olarak içerisinde Midas adının da okunabildiği Tyana'da ortaya çıkarılan Paleo-Phrygçe yazıtlardan bölge üzerindeki güçlü Phryg etkisi açık bir şekilde görülmektedir.⁷¹³

II. Sargon, MÖ 713 yılında yaşanan Ambaris sorunun ardından MÖ 712 ve 711 yıllarında Phryg ve Urartu tarafından gelebilecek her türlü tehdide karşı sınır hattına savunma amacıyla çeşitli kaleler inşa etmiştir. Bu kalelerden beş tanesi Urartulara karşı inşa edilirken; Usi, Usian ve Uargin kaleleri Phryglere karşı inşa edilmiştir.⁷¹⁴

MÖ 709 tarihine gelindiğinde ise Midas'ın değişen şartlara göre belirlediği ve uygulamaya koyduğu politikasının yeni bir örneğiyle karşılaşılmaktadır. İlginçtir ki bu tarihe kadar Assur karşı siyasetin mimarlarından biri olan Midas, bu tarihten itibaren ciddi bir politika değişikliğiyle Assur'a karşı yakınlaşma ve II. Sargon ile dost olma siyaseti izlemeye başlamıştır. Nitekim Midas tarafından ortaya koyulan bu ani taktiksel değişimin ardında ise iki neden olduğu düşünülmektedir. Bu nedenlerden ilki Assur'un Que valisi tarafından Midas'ın topraklarına yönelik yapılan üç büyük akındır.⁷¹⁵ Öyle ki sınır hattında artan Assur baskısı, Midas'ı II. Sargon ile barış yapmaya sevk eden önemli bir gelişme olarak yorumlanmaktadır. Bunun üzerine Midas, Assur kralı II. Sargon ile barış girişiminde bulunmak amacıyla Assur'un Que valisine bir heyet göndermiştir.⁷¹⁶

⁷¹³ Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms*..., s.150-151, Fig.10; Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s.625-626; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.428; Sagona, Zimansky, *Ancient Turkey*, s.313; Vassileva, "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", s.200-201; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu...*, s.246-247; Dinçol, "Geç Hititler", s.131; Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.27; Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında...", s.72. Tyana'da bulunan Paleo-Phrygçe yazıtlar için bkz. Brixhe, Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, s.253-268: T-01 a, T-01 b, T-02 a, T-02 b (*mida*), T-02 c, T-03.

⁷¹⁴ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria*..., Vol.II, s.12, nr.27; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.426; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.256; Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında...", s.80.

⁷¹⁵ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria*..., Vol.II, s.21-22, nr.42; s.36-37, nr.71.

⁷¹⁶ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria*..., Vol.II, s.22, nr.43.

II. Sargon'un Nimrud'ta bulunan ve Que valisi Aššur-šarru-uşur'a cevap niteliği taşıyan mektubunda bu dönemde meydana gelen yakınlaşmanın içeriğine dair değerli bilgiler verilmektedir. Edinilen bilgilere göre, Que kralı Urikki tarafından Assur hâkimiyetine karşı destek bulmak maksadıyla Urartu kralına gönderilen 14 kişilik bir heyetin Midas tarafından yakalanması ve Assur'un Que valisine teslim edilmesi II. Sargon tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Bu memnuniyet verici davranış karşısında Sargon, barış teklifinin kabul edilmesini, Phryg esirlerinin geri gönderilmesini ve Midas'ın sarayında bir elçi bulunmasını emretmiştir.⁷¹⁷

Midas'ı beklenmedik bir şekilde politika değişikliğine sevk ederek Assur kralı II. Sargon ile uzlaşmacı bir politika izlemeye yönlendiren ikinci ve belki de en önemli neden ise bu süreçten itibaren etkisi gittikçe artan Kimmerlerin⁷¹⁸ meydana getirdiği baskı ortamı olmuş olabilir. Böylece mevcut koşulların değiştiği bir ortamda Midas da politikalarını gözden geçirmek zorunda kalmış ve bu doğrultuda yeni bir rota belirlemiş olmalıdır. Esasen ana yurtları Güney Rusya olan ve Herodotos'un ifadesine göre göçebe İskitler tarafından yurtlarından edilmelerinin ardından Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giriş yapan savaşçı göçebe bir toplum olan Kimmerler; MÖ 8. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'nun kuzeydoğusunda bir tehdit olarak ortaya çıkmaya başlamışlar ve Urartular üzerinden Anadolu'nun iç bölgelerine doğru yayılarak MÖ 7. yüzyılın sonları ile MÖ 6.

⁷¹⁷ J. N. Postgate, "Assyrian Texts and Fragments", *Iraq*, Vol.35, No.1 (Spring, 1973), s.21-34; Simo Parpola (ed.), *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*, State Archives of Assyria I, Helsinki: Helsinki University Press, 1987, s.4-7, No.1; Grayson, "Assyria: Tiglath-pileser III...", s.92; Hawkins, "The Neo-Hittite States...", s.420; Hawkins, "Mita", s.272; Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s.622; Muscarella, "Relations Between Phrygia and Assyria...", s.150; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms...*, s.287-288; Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, s.88-89; Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical...", s.18; Dinçol, "Geç Hititler", s.130; Vassileva, "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", s.198-199; Nurgül Yıldırım, "II. Sargon'un Aššur-šarru-uşur'a Mektubu (ND 2759) Kapsamında M.Ö. 8. Yüzyılda Anadolu'nun Siyasi Görünümü Üzerine Bir İnceleme", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol.8 (2017), s.245-249. Mektubun tarihlenmesiyle ilgili tartışmalar için bkz. Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, s.89; Vassileva, "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", s.199; Adalı, "Yeni Asur Krallığı'nın...", s.260.

⁷¹⁸ Kimmerler hakkında daha detaylı bilgi edinmek için bkz. C. F. Lehmann-Haupt, "Kimmerier", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band XI/1, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1921, ss.397-434; Kadriye Tansuğ, "Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, Sayı:4 (1949), ss.535-550; M. Taner Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Ankara*, Cilt:1, 1979, ss.355-369; M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı, İstanbul 23-26 Mayıs 1983*, Ankara, 1984, ss.109-120; İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, Cilt:LXI, Sayı:231 (1997), ss.273-286; Oya San, "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler", *Belleten*, Cilt:LXIV, Sayı:239 (2000), ss.1-22; Bouzek, "Cimmerians", ss.11-12.

yüzyılın başlarına kadar bir tehdit unsuru olarak etkinliklerini sürdürmüşlerdir.⁷¹⁹ Kısa bir süre içinde Kimmer tehdidi ile karşı karşıya kalan Midas ise bu tehlike karşısında Assur kralı II. Sargon ile uzlaşma yolunu tercih ederek barış yapmak istemiştir. Bu nedenle Midas'ı politika değişikliği yapmaya mecbur bırakan gelişmenin, Anadolu'da bütün dengeleri değiştiren Kimmerlerin yarattığı tehdit ortamı olduğu gayet makul bir açıklama olarak görülmektedir.⁷²⁰

Yaşanan bu gelişme, askerî zayıflığının ve yetersizliğinin farkında olan Midas'ın söz konusu eksikliği gidermek amacıyla değişen şartlara göre belirlediği politikalarına uygun bir davranıştır. Öncesinde askerî yetersizliğinin bilinciyle Assur ile doğrudan bir çatışmaya girmek yerine diplomatik kişiliğini kullanarak diğer küçük devletleri isyana sevk etmeyi ve birtakım çok taraflı ittifaklarda öncü rol üstlenerek Assur yayılcılığını durdurmayı amaçlayan Midas, bu süreçten itibaren ise güçlü savaşçı özelliklere sahip Kimmerlerin neden olduğu tehlikeden korunmak için Assur kralı II. Sargon'un destek ve yardımını kazanma arayışına girmiştir. Nitekim askerî zayıflığından dolayı Kimmerler karşısında tek başına mücadele vermenin mümkün olmadığına farkında olan Midas, bu kez Kimmerlere karşı Assur İmparatorluğu ile ittifak kurma çabasına girmiştir. Çünkü bu dönemde Urartular eski gücünde değildir. Geç Hitit Devletleri ise doğrudan Assur'a bağlanarak Assur hâkimiyetini kabul etmiştir. Böylelikle Midas için Kimmer tehdidi ile başa çıkabilecek potansiyele ve imkâna sahip tek güç II. Sargon'un başında bulunduğu Assur ordusudur. Belki de Midas, Assur ile barış yoluna giderek Kimmerlere karşı Assur gücünü kullanmayı ve böylece yaşanacak mücadeleler sonucunda her iki gücün zayıflığından faydalanarak kendine çıkar sağlamayı düşünmektedir. Öyle ki II. Sargon dönemi Assur kaynaklarında yer alan "*Ve benden önce yaşamış krallara boyun eğmeyen Muşkili Mita...*"⁷²¹ ifadesinden açıkça anlaşıldığı üzere, Midas için Kimmer tehdidinden kurtulmanın yegâne yolu Sargon ile barış yapmaktan ve etkin gücünü kabul etmekten

⁷¹⁹ Hdt. I.15; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms*..., s.44; Bryce, Birkett-Rees, *Atlas of the Ancient Near East*..., s.193; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.425; Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında*..., s.173; Tansuğ, "Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri...", s.536; Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Probemi", s.355; Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s.109-111; Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", s.273; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.258; Memiş, "Assur Devletlerinin Anadolu Politikası", s.71; San, "Bazı Bulgular Işığında...", s.2; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*..., s.170; Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*..., s.202.

⁷²⁰ Hawkins, "The Neo-Hittite States...", s.420; Barnett, "Urartu", s.356; Grayson, "Assyrian Expansion Into In the Sargonid Age...", s.133; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms*..., s.288; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.235; Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında...", s.80-81.

⁷²¹ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria*..., Vol.II, s.22, nr.43; s.36-37, nr.71.

geçmektedir. Bu amaçla harekete geçen Midas'ın, Assur desteğini sağlama politikasının başarılı olduğu görülmektedir. Nitekim Assur kralı II. Sargon, MÖ 705 yılında Tabal'da büyük olasılıkla Kimmerlere karşı yürüttüğü bir savaşta hayatını kaybetmiştir.⁷²² Bu beklenmedik sonuç aynı zamanda Kimmer tehlikesinin ulaştığı ciddi boyutları da gözler önüne sermektedir. Böylece II. Sargon'un ölümüyle en büyük destekçisini kaybeden Midas, artık bu tehdit karşısında tek başına mücadele etmek zorunda kalmıştır.

İlginçtir ki Assur kralı Esarhaddon (MÖ 680-669) döneminde MÖ 7. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen bir kehanet metninde ismine yer verilmeyen bir Phryg kralının Kimmerler ile yaptığı bir ittifaktan söz edilmektedir.⁷²³ Assur kaynaklarında geçen bu bilgiden hareketle Susanne Berndt-Ersöz, metinde adı geçmeyen bu Phryg kralının II. Sargon ile çağdaş olan Midas olabileceğini öne sürmektedir.⁷²⁴ Çünkü bu tür davranış Midas'ın politik kişiyle uyumludur. II. Sargon'un ölümünün ardından Kimmer tehdidi karşısında savunmasız kalan Midas'ın, bu tehdidi mümkün olan en az zarar ile atlatmak için Kimmerler ile ittifak kurma girişiminde bulunmuş olması hiç de şaşırtıcı değildir. Zira Kimmerlere karşı koyabilecek ve topraklarını savunabilecek askerî güçten yoksun olan Midas'ın, Kimmerler ile mücadele yerine diplomatik kişiliğini kullanarak iş birliği vasıtasıyla mevcut tehlikeyi Assur üzerine yönlendirmeye çalışmış olabileceği mantıklı görünmektedir. Öyle ki Assur kralı Esarhaddon'un MÖ 679 tarihinde Kimmerlere karşı sefer düzenlediği bilinmektedir.⁷²⁵ Selim Ferruh Adalı'nın ifade ettiği üzere, belki de bu ittifak sürecinde Phrygler, Kimmerlere ev sahipliği yapmışlar ya da paralı asker olarak hizmetlerine alarak savaşçı özelliklerinden faydalanmışlardır.⁷²⁶ Ne yazık ki Kimmerler

⁷²² Hawkins, "The Neo-Hittite States...", s.422; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, s.428; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms...*, s.288; Grayson, "Assyria: Tiglath-pileser III...", s.92; Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, s.103,241; Sams, "Anatolia: The First Millennium...", s.612; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu...*, s.158; Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında...*, s.173; Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında...", s.83; Doğancı, "Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu...", s.13.

⁷²³ Ivan Starr (ed.), *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, State Archives of Assyria IV, Helsinki: Helsinki University Press, 1990, s.4, No.1; Selim Ferruh Adalı, "Cimmerians and the Scythians: the Impact of Nomadic Powers on the Assyrian Empire and the Ancient Near East", *Eurasian Empires in Antiquity and the Early Middle Ages: Contact and Exchange between the Graeco-Roman World, Inner Asia and China*, ed. Hyun Jin Kim-Frederik Juliaan Vervaeke-Selim Ferruh Adalı, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, s.67; Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical...", s.18-19; Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.29; Vassileva, "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", s.203.

⁷²⁴ Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.29.

⁷²⁵ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria...*, Vol.II, s.206-207, nr.516; Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms...*, s.45; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.177; Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi...*, s.206; Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", s.275.

⁷²⁶ Adalı, "Cimmerians and the Scythians:...", s.67.

karşısında gittikçe zayıflayan Phrygler ilerleyen süreç içerisinde bu baskıya daha fazla dayanamamıştır. Konuyla bağlantılı olarak Strabon, Kimmerler ile giriştiği mücadeleyi kaybeden Midas'ın boğa kanı içerek yaşamına son verdiğinden söz etmektedir.⁷²⁷ Bu yaşanan dramatik olay için Eusebios MÖ 696/695, Julianus Africanus ise MÖ 675/674 tarihlerini vermektedir.⁷²⁸ Fakat burada bahsi geçen Midas'ın, II. Sargon'un çağdaşı olan ve Phryglere altın çağını yaşatan Midas mı ya da büyük kralın ölümünden sonra aynı ismi taşıyan farklı bir Midas'ın mı olduğu açık değildir. Bu bağlamda Susanne Berndt-Ersöz, gerek Assur kaynaklarının gerekse Yunan kaynaklarının ortaya koyduğu tarihsel çerçeveyi referans alarak Phryglerin çöküşüne neden olan Phryg-Kimmer mücadelesi sonrasında boğa kanı içerek yaşamına son veren kralın Phryglere altın çağını yaşatan Midas olmadığını, aksine bu büyük kralın yaşamının son yıllarında Kimmerler ile ittifak kurduğunu ileri sürerek Phryg-Kimmer mücadelesi sonucunda boğa kanı içmek yoluyla yaşamını sonlandıran Midas'ın bu isimdeki farklı bir kral olduğundan söz etmektedir.⁷²⁹ Belki de Midas'ın başarılı diplomatik faaliyetleri nedeniyle kendi döneminde Kimmerler ile kurduğu ittifak, topraklarını bu tehlikeden korumaya imkân tanımıştır. Ancak bu tür başarıların büyük kral Midas'ın ölümünün ardından tahta geçen diğer kral ya da krallar tarafından sürdürülememesi, Phrygia'yı Kimmer baskısına açık hâle getirmiştir. Yetersiz askerî güçleri nedeniyle Kimmerler ile başa çıkamayan Phrygler, nihayetinde gittikçe zayıflayarak yıkılmışlardır. Böylece Phryglerin ortadan kalkışının ardından Kimmerler batıya doğru ilerleyerek bu kez de Lydialılar için tehdit oluşturmaya başlamışlardır. Zira Herodotos, Kimmerlerin Lydia ve Anadolu üzerinde yarattığı tehdit ortamını tamamıyla sonlandıran kişinin Lydia kralı Alyattes olduğunu belirtmektedir.⁷³⁰

Midas'ın politik ve diplomatik kişiliğinin en somut kanıtlarından birisi de Batı komşularıyla kurduğu yakın ilişkilerdir. Siyasi gelişmelerin yoğun ve değişken olduğu bir dönemde Midas'ın çağdaşı ve komşusu olan diğer toplumlarla ilişkilerini geliştirme yolunu tercih etmesi diplomasi kanallarını etkili bir biçimde kullandığının göstergesidir. Nitekim devletler arasında kurulacak iyi ilişkiler, çıkarlara erişim noktasında gereksinim

⁷²⁷ Strab. I.3.21: "...ve başka bir zamanda Phrygia'yı bile işgal ettiler, bu sırada Midas'ın boğa kanı içtiği ve böylece ölüme gittiği söyleniyor."

⁷²⁸ Körte & Körte, *Gordion: Ergebnisse Der...*, s.23; Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", s.11.

⁷²⁹ Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical...", s.21 vd.; Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.29,32. Gordion'da Kimmerler ile bağlantılı eski ve yeni kronoloji hakkında detaylı bilgi edinmek için "Phryg Devleti'nin Tarihsel Gelişimi" bölümü ne bakınız.

⁷³⁰ Hdt. I.16: "...ve ondan sonra Alyattes geldi. Bu, Medlerden Deiokes soyundan Kyaxares'e karşı savaş açtı. Kimmerleri, Asya'dan sürdü;...".

duyulan iş birliği ortamını sağlama imkânını da beraberinde getirecektir. Bu doğrultuda Herodotos'un *Historiai* (=Tarih) adlı eserinde yer verdiği bir ifade çok büyük bir önem taşımaktadır. Öyle ki bu ifadede Midas'ın, Herodotos tarafından görülmeye değer olarak nitelendirilen tahtını Delphoi Apollon Tapınağı'na sunu olarak hediye ettiği şeklinde bir bilgiye yer verilmesi⁷³¹, Phryg kralı Midas'ın Batı dünyası ile özellikle de Yunan ana karasıyla dostane ilişkiler kurma stratejisi izlediğine yönelik önemli bir referans olarak karşımıza çıkmaktadır. Midas'ın bu tür bir politik girişimde bulunmasıyla ilgili birtakım yorumlar yapmak mümkündür. Öncelikle tahtın ihtişamlı bir görünüme sahip olmasıyla Midas'ın güç ve nüfuzu arasında bir bağlantı kurulmasının amaçlandığı açıktır. Böylece Yunan dünyası için kutsal sayılan bir tapınağa göz alıcı değerdeki tahtın sunu olarak hediye edilmesi hem Midas'ın güç ve saygınlığını pekiştirecek hem de Batı ile çok daha yakın ilişkiler kurulmasına olanak sağlayacaktır. İkinci olarak ise uluslar arası açıdan kutsal karaktere sahip böyle bir tapınağa bu türden değerli bir sununun yapılmasıyla Midas'ın Yunan dünyası tarafından daha kolay ve güvenilir bir şekilde müttefik olarak kabul edilmesinin hedeflendiği söylenebilir. Bu suretle Midas'ın oluşturmak istediği iş birliği için ihtiyaç duyduğu uygun koşullar ve dostluk ortamı oluşmuş olacaktır. Son olarak da bağışlanan bu tahtın sayesinde Midas'ın ve Phryglerin Yunan dünyasının gözünde artan saygın konumu, bütün dikkatleri Phryglere ve hatta sahip oldukları dinî inanca yöneltmiş olabilir. Böylece Phryg Ana Tanrıçası Kybele'nin başta Yunan dünyası olmak üzere diğer toplumlar tarafından benimsenmesi ve tapınım görmesi için gereken etkileşim ortamı kendiliğinden kurulmuş olmaktadır.

Devletler arası iyi ilişkiler kurmanın bir diğer yolu ise siyasi evliliklerdir. Yunan dünyası ile yakın ilişkiler kurabilmek adına bu yolun Midas tarafından da tercih edildiği anlaşılmaktadır. Öyle ki Yunan kaynaklarından edindiğimiz bilgiye göre, Midas'ın Batı Anadolu kentlerinden Kyme kralı Agamemnon'un kızı Aeolian prensesi Hermodike (ya da Demodike)⁷³² ile yapmış olduğu evliliğin politik bir yöne sahip olduğu kuşkusuzdur. Midas'ın diplomatik karakteriyle tutarlılık gösteren böyle bir evliliğin neticesinde hem Yunan dünyasıyla kurulmak istenen yakın ilişkilerde önemli bir aşama daha katedilmiş

⁷³¹ Hdt. I.14: "Midas da üzerinde oturup alenen adalet dağıttığı krallık tahtını ki, görülmeye değer bir şeydir, sunu olarak vermişti...".

⁷³² Aristot. *Frag.* 611.37; Poll. *Onom.* IX.83; Barnett, "Phrygia and the Peoples...", s.428; Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s.624; Lanfranchi, "The Ideological and Political Impact...", s.19; Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical...", s.20-21; DeVries, "Greeks and Phrygians...", s.33; Rein, "Phrygian Matar: Emergence...", s.228; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.235-236.

hem de çıkarılara erişim noktasındaki destekleri sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca MÖ 8. yüzyıldan MÖ 7. yüzyıla kadar uzanan süreçte Yunan ana karasındaki çeşitli kutsal alanlarda ve Batı Anadolu Yunan kentlerinde Phryg kökenli çok sayıda fibula ile bronz omphaloslu kâselerin ele geçirilmesi ve Gordion'da gerçekleştirilen kazılarda da Yunan menşeli çeşitli buluntuların ortaya çıkarılması, Phryglerin Yunan dünyası ile kurduğu yakın ilişkilerin arkeolojik kanıtları olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷³³

Midas'ın Yunan dünyası ile yakın ilişkiler kurmak üzerine izlediği stratejisinin ardındaki nedenin büyük ölçüde politikalarına destek bulma amacı taşıdığı söylenebilir. Öyle ki askerî açıdan yetersizliğinin farkında olan Midas, belki de Urartular ve Geç Hitit Devletleri'yle Assur İmparatorluğu'nun siyasetine engel olmak amacıyla kurulan ittifakların bir benzerini Yunan dünyasıyla kurmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda kurulacak olan askerî ve siyasi iş birliği ile hem Assur İmparatorluğu'nun yayılmacı politikalarına karşı çıkılacak hem de Midas'ın bilhassa Akdeniz kıyılarına ulaşarak buradaki siyasette söz sahibi olma yönündeki çıkarlarına destek sağlanacaktır. Nitekim Giovanni B. Lanfranchi tarafından önerildiği üzere, Que bölgesindeki Assur tehdidini ortadan kaldırmak ve ortak çıkarlara ulaşmak amacıyla Phrygler ve İonialılar arasında kurulduğu öne sürülen iş birliği ortamı⁷³⁴, bu bakımdan Midas'ın diplomatik kişiliğiyle uyum göstermektedir. Aynı zamanda politikalarına destek sağlamak maksadıyla Yunan dünyasıyla yakın ilişkiler kurma yönündeki izlediği stratejinin oldukça başarılı sonuçlar verdiğini de ortaya koymaktadır. Nihayetinde gerek Doğu komşularıyla gerekse Batı komşularıyla iyi ilişkiler kuran Phrygler, Anadolu'da gittikçe artan Kimmer baskılarına daha fazla dayanamamışlar ve gitgide zayıflayarak siyasi birliklerini kaybetmişlerdir. Devam eden tarihî süreç içerisinde sırasıyla Lydialıların ve Perslerin hâkimiyeti altında yaşayan Phrygler, siyasi anlamda yok olmalarına rağmen Anadolu'da oluşturdukları özgün kültürleri ile yıllar boyunca varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

⁷³³ Keith DeVries, "Greek Pottery and Gordion Chronology", *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work At Gordion*, ed. Lisa Kealhofer, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2005, ss.36-55; Lynn E. Roller, "Phrygia and Hellenism: Phrygian Interactions with Asia Minor Greeks, 8th-6th Centuries BC", *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period: Proceedings of an International Conference 'The Phrygian Lands over Time: From Prehistory to the Middle of the 1st Millennium AD', held at Anadolu University, Eskişehir, Turkey, 2nd-8th November, 2015*, ed. Gocha R. Tsetskhladze, Leuven-Paris-Bristol, CT: Peeters, 2019, ss.37-55; DeVries, "Greeks and Phrygians...", s.33-49; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.236.

⁷³⁴ Lanfranchi, "The Ideological and Political Impact...", s.18-20. İonialıların Que bölgesi üzerindeki baskıları için ayrıca bkz. Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında...", s.76-78.

SONUÇ

"*Phryglerde Din ve Askerî Yapı İlişkisi*" başlıklı tez çalışmamızda, Phryglerin siyasi ve dinî tarihlerine yönelik yeni bir perspektif ortaya koymak amacıyla Phryg dinî inancının temelini oluşturan Ana Tanrıça Kybele kültü ile mevcut yazılı ve arkeolojik kaynaklar ışığında Phryg askerî yapısı arasında çeşitli yönden bağlantılar kurulmuştur. Bu doğrultuda elde ettiğimiz sonuç ise her ne kadar Thrak kökenleri nedeniyle savaşçı yönlerinin ön planda olduğu ya da erken dönemlerde göçebe yaşam sürmeleriyle alakalı olarak hareket kabiliyeti yüksek süvari birliklerinin bulunduğu veya Gordion ve Pazarlı gibi çeşitli Phryg merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkarılan piyade ve süvari askerî temsillerine dayanılarak Phryglerin güçlü bir askerî yapıya sahip olduğu düşüncesi ileri sürülüyor olsa da mevcut kaynaklar incelendiğinde, ilginçtir ki Phryglerin düşünülenin aksine güçlü bir askerî yapıya sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Öne sürdüğümüz bu görüşü giriş kısmında söz ettiğimiz gibi makul cevaplar aradığımız çeşitli sorular çerçevesinde temellendirmek mümkündür.

İlk olarak ele alacağımız soru, "*Ana Tanrıça Kybele inancının Phryg askerî yapısı üzerinde ne tür bir etkisi vardır?*" sorusudur. Bilindiği üzere, Phrygler'de Ana Tanrıça Kybele'nin varlığı ve konumu eşsiz bir öneme sahiptir. Phryglerin tanrıçaya verdikleri bu önem, Kybele'nin tüm doğanın ve canlılığın hâkimi sıfatına yakışır bir şekilde vahşi tabiatın ve sık ormanların derinliklerinde, büyük kaya kütlelerini görkemli bir şekilde işlemek suretiyle dinî tapınım alanı hâline dönüştürüldüğü ünik kaya anıtları ile bu kaya anıtlarının üzerinde yer alan tanrıçanın adının da geçtiği Paleo-Phrygçe yazıtlardan açık bir biçimde anlaşılmaktadır. İlaveten Kybele'nin hem kaya anıtlarında hem de müstakil olarak antropomorfik bir şekilde temsil edilen tek Phryg tanrısı olması da bu önemin bir diğer somut göstergesidir. Bir Anadolu tanrıçası olarak ifade ettiğimiz Ana Tanrıça Kybele'nin başat rolünün kökenlerini bu topraklarda sürmek mümkündür. Anadolu'da gerek Neolitik Çağ'a gerekse sonraki çağlara ait yerleşim yerlerinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen buluntular, bu topraklardaki bir Ana Tanrıça inancının gelişimini takip edebilmek için önemli oranda kaynak sunmaktadır. Böylece Anadolu'da Neolitik dönemden başlamak suretiyle tanrıça Kubaba'ya kadar binlerce yılı kapsayan süreçte birtakım farklılıklarla süregelen benzer temsil biçimlerinin varlığını tesadüfi olarak açıklamak muhtemelen yetersiz kalacaktır. Zira yılların getirdiği kültürel birikim ile çeşitli toplumlarda farklı isimlerle tapınım görseller dahi özünde değişmeyen, köklü

geçmişiyse gelişen ve geçmiş kültürlerin etkisiyle şekillenen bir Ana Tanrıça inancının en somut örneği olan Kybele, söz konusu bu özelliğinden dolayı Phrygler ile birlikte Anadolu'da doruk noktasına ulaşmıştır. Buna rağmen gerek Çatalhöyük ve Hacılar'da ortaya çıkarılan buluntuların ifade ettiği anlam noktasında gerekse özellikle Kubaba ve Kybele arasındaki tanrısal devamlılığa dair her ne kadar farklı görüşler bulunuyor olsa da Neolitik dönem buluntularında sıkça üzerinde durulan vahşi hayvanlarla yakın ilişki detayının daha sonraki dönemlerde de çoğu kez vurgulanması başta olmak üzere bahsi geçen tanrıçalar arasındaki ikonografik temsil benzerlikleri dikkate alındığında tanrısal bir devamlılık niteliği taşıdıkları göz ardı edilmemelidir. Elbette değişen zamanda farklı kültürlerin etkisiyle temsil biçimlerinde çeşitli ayrılıklar gözlemlenebilmektedir. Sözü edilen bu farklılıkların dışında Ana Tanrıça Kybele, geçmiş Anadolu'nun prehistorik dönemlerine uzanan bir geleneğin tanrısal devamlılığı olarak zaman içinde ortaya çıkan tüm etkileşim ve değerler ile bütünleşmiş evrensel bir imgedir. Bu inanç köklü geçmiş ile yalnızca Phryglere dokunmamış; aynı zamanda çok geniş alanlara yayılarak farklı toplumların da dinî yaşamlarına dokunarak etkisini yıllar boyunca sürdürmeye devam etmiştir. Böylece sınırları Anadolu'yu aşan etkisine rağmen Phryg kökeni unutulmamış, kadim bir Anadolu ve Phryg tanrıçası olarak anılmaya devam etmiştir. Zira Phrygler, dinî inançları ile Anadolu'nun o dönemki din tarihine yön vermişlerdir. Anadolu'ya geldikten sonra benimsedikleri düşünülen Ana Tanrıça Kybele inancı bünyesinde eski ve yeni kültürel unsurları başarılı bir şekilde harmanlayarak kendilerine has bir inanç sistemi oluşturmuşlardır. Öyle ki Phryg dinî, neredeyse tek tanrılı bir inanç sistemini yansıtan imajıyla dönemin çok tanrılı dinî inançlarından oldukça farklı bir görünüm sergilemiştir. Bu doğrultuda Phryg dinî inancında, Hititler gibi Anadolu'nun MÖ 2. binyılının önemli bir devletinin inanç dünyasına ilişkin bazı izlere rastlanırken, çağdaşı Urartular ve Geç Hitit Devletleri gibi Anadolu'nun MÖ 1. binyılının bir diğer önemli devletlerinin de inanç dünyalarına dair izlere rastlamak mümkündür. Özellikle MÖ 1. binyıl gibi siyasi, ticari ve kültürel ilişkilerin yoğun olarak gerçekleştiği bir dönemde, bu yoğun ilişkilerden kaynaklanan temas ortamının oluşması ve devletlerin birbirleriyle çeşitli konularda yakın ilişkiler kurması, kaçınılmaz olarak etkileşimi de beraberinde getirmiştir. Bu bakımdan sözü geçen etkileşimin izlerinin görüldüğü alanların başında dinî inanç gelmektedir. Böylece Phryg dininin ikonografik olarak şekillenmesinde Geç Hitit Devletleri'nin ve Urartuların etkisini görmek rastlantı değildir. Ancak burada tekrar

belirtmek gerekir ki, Phryg dinî ve bu dinin temelini oluşturan Kybele inancı; gücünü Anadolu'nun tarih öncesi dönemlerinden alan ve tapınım gördüğü çeşitli toplumların katkılarıyla gelişen ancak özünün değişmediği; koruyucu kimliğiyle inanan topluma ve dahi tüm canlılığa fayda sağlayan bir Ana Tanrıça dinidir. Söz konusu bu yönüyle diğer inanç sistemlerinden ayrılmakta ve özgün kimliğini korumaktadır.

Bugün gizemini büyük ölçüde koruyan Ana Tanrıça Kybele inancı, bilinmezlik yönüyle insanlar arasında merak uyandıran kültürlerin başında gelmektedir. Öyle ki Phryg dönemine ait yazılı ve arkeolojik kaynaklardan tanrıçanın en büyük tanrısal güç olduğu tartışmasız bir şekilde anlaşılmasına rağmen bu dönemdeki kült âdet ve ritüellerine dair mevcut kaynakların yetersiz olması, kültürün tam olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Buna karşın Phryg sonrası dönemde kültürün işleyişine ilişkin çeşitli kaynaklarda bilgiler verilmesi, Phrygia kökenine dair yorumlar yapmayı mümkün kılmaktadır. Öncelikle Ana Tanrıça Kybele'nin en büyük tapınım merkezi olarak bilinen Pessinus kentinin, MÖ 8. yüzyılda kurulmasında ve Kybele'nin ilk tapınağının yapılmasında kral Midas'ın öncü bir rol oynadığı bilgisinin Diodoros (MÖ 90-20) ve Ammianus Marcellinus (yak. MS 330-395) gibi yazarların eserlerinde özellikle vurgulanmasından Phryg kralı Midas'ın ve Pessinus kentinin kült içerisindeki önemlerine işaret eden dikkat çeken bir detay olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu noktada karşımıza Midas tarafından yaptırıldığı söz edilen Phryg dönemine ilişkin tapınak ile ilgili sorular çıkmaktadır. Kalıntıları ortaya çıkarılan tapınağın Phryg dönemi sonrasına ait olması ve kaynaklarda geçen Phryg dönemine ait bir tapınağın henüz tespit edilememiş olması, varlığı ya da yokluğuyla alakalı kesin bir yargı ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Fakat zaman içerisinde kentte görülen değişim dikkate alındığında birçok yapının süreç içinde zarar görerek yok olması gibi bu tapınağın da olasılıkla tahribata uğrayarak günümüze kadar ulaşamamış olması ihtimali göz ardı edilmemelidir. Zira Phryglerin bilhassa Batı Phrygia'da Ana Tanrıça'ya tapınım amacıyla yaptıkları kaya anıtları referans alındığında, Pessinus kentinde de olasılıkla farklı coğrafi özelliklerden kaynaklanan birtakım farklılıkları bulunan fakat belli oranda diğer örnekleriyle benzerlik gösteren Ana Tanrıça Kybele'ye adanmış bir anıt ile burada tapınım görmüş olması ihtimali akla uygun görünmektedir. Daha sonraki dönemlerde Pessinus'ta bulunan Ana Tanrıça tapınağından ve kentin tanrıçanın rahipleri tarafından yönetilmesinden söz eden ünlü coğrafyacı Strabon'un (MÖ 64-MS 21) verdiği bilgilere ilaveten bahsi geçen rahiplerin eskiden daha güçlü oldukları ancak kendisinin yaşadığı

dönemde eski güçlerini koruyamadıkları bilgisine yer vermesi oldukça dikkat çekicidir. Bu durum aslında Pessinus'un süregelen bir dinî merkez konumuna vurgu yaparken Ana Tanrıça Kybele'nin ve rahiplerinin sahip olduğu güçlü nüfuzun da açık bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. Zira Pessinus, Phryg sonrası dönemde tanrıçanın rahipleri tarafından yönetilen ve dinî açıdan sahip olduğu etkisiyle dönemin siyasi otoritelerinden görece bağımsız bir gelişim gösteren kent devleti hâline gelmiştir. Bu durum Phryg kökeninden beslenen ve Phryg döneminden itibaren süregelen dinî nitelikteki bir merkez konumunu güçlendiren mühim bir ayrıntıdır. Ne var ki Phryg kökeninden beslenen sadece Pessinus kenti değil, aynı zamanda Ana Tanrıça kültü içerisinde önemli konuma ve ayrıcalığa sahip olan rahiplerdir. Söz konusu bu rahiplere ilişkin en açık ve detaylı bilgiler, Phryg sonrası dönemin kaynaklardan özellikle de Roma kaynaklarından elde edilmektedir. Bu kaynaklarda sıklıkla Attis isminden söz edilmektedir. Attis'i esasen Phrygia'nın tarihi ve kült gelenekleriyle şekillenen tanrısal bir figür olarak açıklamak mümkündür. Nitekim Attis'in doğumuna ya da ölümüne yönelik çeşitli bilgiler veren antik kaynaklardan ve Ana Tanrıça Kybele ile Attis arasındaki duygusal bağdan, Attis'in Phrygia ile olan yakın bağlantısı iyi bir şekilde anlaşılmaktadır. Attis'in Kybele ile kurduğu yakın ilişkinin sayesinde kazandığı bu değer yalnızca Phrygia ile sınırlı kalmamış, zaman içerisinde Yunan ve Roma kültürlerinde tapınım gören Phrygia kökenli bir tanrı hâline gelmiştir. Ne var ki Phrygia'da antropomorfik olarak temsil edilen tek tanrısal güç Kybele'dir. Kült ile bağlantılı olarak ismi sıklıkla anılan Attis'in bu dönemde hiçbir antropomorfik temsiline rastlanmamaktadır. Bu durum Attis'in Phrygia'da sıklıkla karşılaşılan bir isim olmasına rağmen daha sonraki dönemlerde tanrısal bir değer ve konum kazandığı düşüncesini destekler niteliktedir. Fakat burada Attis'in başlangıç itibarı ile Phrygia'da tanrısal bir konuma sahip olmasa bile sonraki süreçte ortaya çıkan Attis efsanesinin gelişmesinde Phryg kült âdet ve geleneklerinin oynadığı büyük rol kesinlikle göz ardı edilmemesi gereken önemli bir detaydır. Phrygia'daki bu âdet ve gelenekleri mantıklı bir zemine oturtabilmek adına ilerleyen dönemlerde Attis'in tanrısallaştırıldığı bir gelişim sırası akla uygun görünmektedir. Her ne kadar Attis efsanevi bir kişiliği temsil ediyor olsa da kültü içerisindeki Phrygia köklerinden beslenen ayin ve ritüellerinin varlığı gerçektir. Böylelikle hem kültün içerisindeki ayin ve ritüeller temellendirilmiş hem de zaman içerisinde ilahi konumu yükselen Attis, Yunan ve Roma inanç dünyalarında Kybele'nin sevgilisi ya da oğlu olarak tanrısal bir değerde tapınım görmüştür. Bu bakımdan Attis'in

Phrygia'da tanrısal bir figür olup olmadığı ya da ne zaman tanrısal bir konuma ulaştığı gibi sorulardan ziyade Attis kültünün ortaya çıkışında ve gelişiminde beslendiği temel kaynak olan Phryg kült âdet ve geleneklerinin dikkate alınması gerekmektedir.

İlginçtir ki gerek çeşitli Paleo-Phrygçe yazıtlarda gerekse efsanevi anlatımlarda ismi sık sık geçen Attis, aynı zamanda Ana Tanrıça tapınımlarında en önemli dinî merkez olan Pessinus'taki başrahiplere verilen isim olarak da karşımıza çıkmaktadır. Attis adı verilen başrahip ile Gallos adı verilen diğer rahiplerden oluşan kutsal rahiplik kurumu, inancın en dikkat çeken unsurlarının başında gelmektedir. Zira rahiplerin Ana Tanrıça Kybele'nin hizmetkârı unvanına sahip olabilmeleri için hadım olmuş olmaları gereklidir. Hadım olarak kendilerini sonsuza dek Ana Tanrıça'nın hizmetine adanmış bu rahipler ile uyguladıkları kült âdet ve ritüellerinin, özellikle Yunan ve Roma inanç dünyasında pek hoş karşılanmadığı gibi toplum tarafından da bu rahipler ile gerçekleştirdikleri âdet ve ritüellere karşı bir ön yargı oluşmasında büyük pay sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Son derece dikkat çeken bir olgu olan hadım rahipliğinin Kybele tapınımları içerisinde ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı ve nasıl geliştiği konusunda yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Bugün bu hadım rahipler hakkında sahip olduğumuz bilgilerin çoğu Yunan ve Roma dönemi kaynaklarına dayanmaktadır. Ancak bu kaynaklarda yer alan bilgilerin her ne kadar tek bir perspektiften aktarılması ve kendi dönemlerine dayanması kültün Phryg kökenine dair soru işaretlerini beraberinde getirirse de gücünü esas kökeninden almayan hiçbir kült âdet ve ritüelinin uzun süre hayatta kalması mümkün değildir. Elbette zaman içerisinde farklı toplumların katkılarıyla bir değişme ve zenginleşme meydana gelmesi gayet doğaldır. Fakat özünde var olan niteliğin değişmediği ve temelde beslendiği esas kaynağın Phryg kült âdet ve geleneklerinin olduğu göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla Yunan ve Roma kaynaklarında görülen kült âdet ve ritüellerinin Phrygia kökeninden izler barındırabileceği unutulmamalıdır. Zira tanrıçanın rahiplerinin de kökleri doğrudan Phrygia'ya dayanan bir kült geleneğinin temsilcisi olma özelliği taşıdıkları aşîkârdır. Bu noktada Ana Tanrıça tapımının genişlemesine bağlı olarak tanınırlıkları artan rahiplerin, başta Yunan ve Roma kültürleri olmak üzere çok farklı toplumların yaşamlarına dahil oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu rahipler hem dinin yayılmasında önemli görevler üstlenmişler hem de kült ritüellerinin gerçekleştirilmesinde mühim rol oynamışlardır. Zira bilhassa Roma dönemi dikkate alındığında Kybele'yi temsil eden kutsal gök taşının Anadolu'dan Roma'ya geçişi sürecinde yalnızca bu kutsal temsilin taşındığını düşünmek

doğru değildir. Beraberindeki kült personelleri vasıtasıyla Phryg kökenli ritüellerin, âdet ve geleneklerin taşındığı da bir gerçektir. Fakat burada Roma toplumu yapısı için zararlı olduğu düşünülen kült ritüellerinin resmi olarak sıkı denetim altında tutulması ve etki alanının olabildiğince daraltılması amacının olduğu görülmektedir. Her ne kadar kültün Phryg âdet ve geleneklerine has yönü değiştirilmek, asimile edilmek ve kontrol altında tutulmak istenilse de kendine has birtakım özellikleri korumayı başarmıştır. Nitekim bu başarı kült törenlerinin Phrygialı rahip ve rahibelerin önderliğinde yürütülmesinden ve Roma dünyası için aşına olunmayan çeşitli unsurlardan açık şekilde anlaşılmaktadır. Elbette bu törenlerin bire bir Phryg döneminde gerçekleşen törenler ile aynı olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Tabii olarak tapınım yüzyıllar boyunca bazı değişiklikler göstermiştir. Fakat yine de var olan özü korunmuştur.

Phrygler'de söz konusu bu rahiplik kurumunun varlığı ve işlevine dair arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen birtakım buluntular önemli ipuçları sunar niteliktedir. Bu bakımdan geçtiğimiz bölümlerde detaylarıyla ele aldığımız Gordion'da ortaya çıkarılan ve Kybele tasvirlerine kıyasla oldukça küçük bir forma sahip olan iki adet figürünün Ana Tanrıça Kybele'den ziyade kültüründe görevli hadım rahipleri temsil ediyor olması muhtemeldir. Bunun dışında Boğazköy Kybele tasvirinde çaldıkları müzik aletleri ile Ana Tanrıça'ya oranla çok daha küçük boyuttaki iki genç erkek figürünün, tanrıçanın kültüründe görevli kişiler olduğunu söylemek mümkündür. Bu tasvirlerin her ne kadar tanrıçanın hadım rahiplerini temsil edip etmedikleri belirsizliğini koruyor olsa da kült içerisinde aktif görev üstlenen kişiler oldukları tartışmasızdır. Bu özelliğiyle coşku dolu müzikler eşliğinde gerçekleştirilen ve hadım olarak kendilerini Ana Tanrıça Kybele'nin tapınımına adadıkları kült ayin ve törenlerinin Phrygia'daki varlığının belki de en somut göstergelerinden biridir. Dahası Ana Tanrıça Kybele'ye eşlik eden iki kült personelinin yer almasıyla tekil bir öneme sahip olan bu tasvir, aynı zamanda kült âdet ve gelenekleri ile tanrıçanın rahiplerinin ve kült personellerinin toplumsal hafızada edindikleri kutsal konumun bir dışa vurumu olarak yorumlanabilir. Phrygler'deki rahiplik kurumunun varlığına yönelik bir diğer önemli kanıt ise Elmalı Bayındır D Tümülüsü'nde bulunan gümüş heykelciktir. Kybele'nin hadım rahipleri için ilerleyen dönemlerde kaynaklarda geçen tanrıçaya benzer bir yapıya ve feminen bir görünüme sahip oldukları bilgisi, bu gümüş rahip heykelciğinde âdeta somutlaşmış gibidir. İlave olarak tanrıçayı anımsatan ancak çeşitli yönlerden ayrılan giyim tarzının yanı sıra saygı ve bağlılığı yansıtan duruş

tarzı ile de rahiplik olgusunun toplum nazarındaki saygın konumuna işaret eder değer taşımaktadır. Bayındır D Tümölüsü'nde ortaya çıkarılan gümüş rahip heykelciği ile bazı yönlerden benzerlik gösteren Kerkenes Dağ kumtaşı erkek heykeli, Phryg inanç âdet ve geleneklerine ilişkin önemli işleve sahip bir görevliyi temsil ediyor gibi görünmektedir. Kybele kültü ile yakından bağlantılı olduğunu düşündüğümüz heykelin, Phrygler'deki rahiplik kurumunun varlığına yönelik dikkate değer işaretlerinden biri olarak sayılması mümkün gözükmemektedir. Eldeki tüm bu buluntular değerlendirildiğinde, Phrygler'deki hadım rahiplik kurumunun en somut örneklerini oluşturduklarını söylemek muhtemelen doğru olacaktır. İlâveten bazı Phryg kaya anıtlarında gözlemlenen çukurların ifade ettiği anlam noktasında her ne kadar görüş birliği bulunmasa da söz konusu bu çukurların kült bağlamında önemli bir vazifeye sahip olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Nihayetinde Ana Tanrıça, Phrygler'de yaşamın her alanına nüfuz eden önemli bir tanrısal figürdür. Erken dönemlerde göçebe bir toplum olarak Anadolu'ya gelen ve yurt edinmeye başlayan Phryglerin, burada göçebe bir yaşam tarzından gitgide uzaklaşarak yerleşik bir yaşam tarzına geçiş yapmalarıyla tarım ve hayvancılık yaşamlarının merkezi hâline gelmiştir. Bunun yanı sıra Anadolu'ya geldikten sonra benimsedikleri düşünülen bolluğun ve bereketin simgesi Ana Tanrıça Kybele inancı, güçlü etkisini yalnızca dinî alanda değil; yaşam tarzında, mimaride, sosyokültürel alanda ve askerî yapıda fazlasıyla göstermiştir. Böylelikle Ana Tanrıça Kybele ve hadım rahipleri, zaman içinde Phryg toplumu üzerindeki güçlü etkileriyle toplumsal yaşamın odak noktası ve vazgeçilmez unsuru hâline gelmişlerdir. Erkeklerin hadım olarak kendilerini tanrıçanın hizmetine adadıkları kült ritüellerinin, Phrygler'de güçlü bir Ana Tanrıça inancının varlığı dikkate alındığında hem tanrıça hem de toplum nazarında önemli bir saygınlık unsuru olarak algılandığı ve bu saygınlığın elde edilmesi maksadıyla ritüelin yaygın olarak yapılmış olması oldukça mantıklı görünmektedir. Öyle ki burada elbette Phryg toplumunda her erkeğin bu ritüeli gerçekleştirerek kendini tanrıçanın tapınımına adadığını ifade etmek doğru değildir. Fakat hem tanrıçanın gücü ve Phryg dinî yaşamındaki tekil rolü hem de onuruna düzenlenen mistik ve etkileyici kült törenlerinin oluşturduğu reaksiyon, böyle bir ritüele katılımın gerçekleştirilmesindeki en büyük etkenlerden biri olabilir. Şüphesiz kült girişin zorunluluğu olan bu ritüeli, kendi istekleri doğrultusunda geri dönülemez bir şekilde gerçekleştiren kişilerin haricinde inançlarını tanrıçanın hizmetkârı olmadan sürdüren kişiler de bulunmaktadır. Bu bağlamda akla gelen en statü sahibi kişi efsanevi

Phryg kralı Midas'tır. Zira Midas örneğinde görüldüğü üzere, Phryg krallarının bu inanç sistemi içerisindeki hayli itibarlı konumları dikkate alındığında dinin rahipliğini değil, koruyuculuğunu üstlenmiş olabileceklerini; bu durumun da onlara muhtemelen Kybele kültü içinde ilahi bir statü kazandırmış olabileceğini varsaymak mümkündür. Böylece hadım olma ritüelinin sadece kült personeli ile sınırlı olduğu ancak rahiplerin toplum üzerindeki etkilerinin sınırsız olduğu açık bir şekilde ifade edilebilir. Nitekim her alanda izleri görülen bu sınırsız etkiden en fazla etkilenen alanın Phryg askerî sistemi olduğunu söyleyebiliriz. Phrygler, Ana Tanrıça Kybele'nin ve hadım rahiplerinin Phryg toplumu üzerindeki başat rolleri nedeniyle gitgide askerî özelliklerinden uzaklaşmışlardır.

İkinci olarak ele alacağımız soru, "*Özellikle Midas döneminde Anadolu'da önemli bir güç hâline gelen Phrygler'de bu gücün kaynağı nedir?*" sorusudur. Anadolu'da MÖ 1. binyılın ilk yarısı çok yoğun siyasi ve kültürel gelişmelerin meydana geldiği; yapılan savaşların, ittifakların ve anlaşmaların devletler arası ilişkilere yön verdiği bir süreçtir. Siyasi ve diplomatik faaliyetlerin yoğun yaşandığı böyle bir dönemde nüfuz sahibi bir güç olarak var olmanın ve hayatta kalmanın ilk koşulu olarak doğrudan akla güçlü bir askerî yapının varlığı gelmektedir. Güçlü bir askerî yapıya sahip toplumlar için sahip oldukları bu özellik aynı zamanda caydırıcı bir nitelik de taşımaktadır. Fakat Phrygler özelinde ele aldığımızda bu durum geçerli değildir. Nitekim Anadolu'da MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında güçlü bir devlet hâline gelen Phryglerin, bu dönemde sahip oldukları gücün kaynağına çağdaş ve komşu kültürler ile kurdukları ilişkiler ışık tutmaktadır. Bu ilişkilerden çıkardığımız sonuç ise bu gücün kaynağının askerî yapıya dayanmadığıdır.

Phryglerin altın çağlarını yaşamalarından sorumlu olan kişi şüphesiz Phryg kralı Midas'tır. Midas'ın diplomatik bir mizaca sahip olmasına ve mevcut imkânları iyi analiz ederek bu yönde politikalar geliştirmesine bağlı olarak yükselen bir güç hâline gelen Phrygler; bu gelişime bağlı olarak MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun hatırı sayılır güçlerinden biri hâline gelmiştir. Diplomasi ve iletişim kanallarını oldukça etkin bir şekilde kullanan Midas, hem batıdaki hem de doğudaki komşularıyla çeşitli temaslar kurarak ilişkilerini olumlu yönde geliştirme yoluna gitmiştir. İzlenen bu akılcı politika sayesinde Phrygler, politik bir güç olarak tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. O hâlde Phryglerin bu dönemde sahip oldukları gücün kaynağının askerî özelliklerinden değil, Midas'ın diplomatik kişiliğinden kaynaklandığını ifade etmek yüksek olasılıkla doğru olacaktır. Zira Phryg toplumu üzerindeki Ana Tanrıça Kybele'nin saygın konumu

ve rahiplerinin güçlü nüfuzları, Phrygler'de başlangıç itibariyle var olan savaşçı ruhun kaybedilmesinde büyük rol oynamıştır. Gitgide savaşçı ruhlarını ve askerî özellikleri kaybeden Phrygler, askerî alan dışındaki çok çeşitli alanlarda kayda değer gelişim göstermişlerdir. Fakat Midas dönemiyle birlikte aktif siyasette söz sahibi olmak ve çıkar sağlamak düşüncesiyle çok etkin bir dış politika izlendiği görülmektedir. Nitekim bu dönemde çok taraflı olarak izlenen dış politikanın hedefinde Yeni Assur İmparatorluğu bulunmaktadır. Bu doğrultuda Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaşan çıkar çatışmalarının temelini hem Assur İmparatorluğu'nun bölge üzerindeki yayılmacı politikası hem de diğer bölge devletlerinin bu politikaya karşı sergiledikleri Assur karşıtlığı tavrı şekillendirmektedir. Özellikle Midas'ın hedef ve çıkarlarına engel oluşturan çağdaşı Assur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) dönemi, bu çatışmaların zirve yaptığı bir dönemdir. İlginçtir ki Midas, Yeni Assur İmparatorluğu ile doğrudan bir savaştan kaçınmış ve Assur tehdidine karşı bölgedeki diğer devletleri kışkırtarak siyasi ittifaklar kurma yolunu tercih etmiştir. Bu durum kuşkusuz Midas'ın Phrygler'deki zayıf askerî gücün farkında olduğunu ve bu nedenden dolayı Assur ile doğrudan karşı karşıya gelmekten mümkün olduğunca kaçındığını açıkça göstermektedir. Doğrudan askerî bir çatışmadan ziyade Midas'ın başarılı diplomatik girişimleriyle Assur İmparatorluğu'nun yayılmacı politikaları karşısında Urartular ve Geç Hitit Devletleri ile Assur karşıtlığı temelinde siyasi ve askerî ittifaklar kurmuşlardır. Oluşturulan bu ittifakların genellikle taşıyıcı gücü ise Urartular olmuştur çünkü o dönemde Assur'a karşı koyabilecek güç ve potansiyele sahip tek devlet Urartu'dur. Her ne kadar Assur İmparatorluğu ile mücadele edebilecek yapıda bulunsa da Urartular için de böyle bir Assur karşıtı ittifaklarda yer almak faydalı görülmüştür. Zira sağlayacakları katkı tartışmalı olsa da yine de askerî bir destek anlamına gelmektedir. Savaş teknolojilerinin gelişmediği bir dönemde sayısal üstünlüğün avantaj sağlayacağı düşüncesiyle çok taraflı olarak oluşturulan bu türden ittifaklara olumlu yaklaşılmıştır. Fakat Assur karşıtı olarak oluşturulan bu ittifakların neticesinde doğrudan zararlı çıkan Phrygler değil, Urartular ve Geç Hitit Devletleri olmuştur. Zayıf ve yetersiz askerî gücü nedeniyle Assur karşısında tek başına bir başarı sağlayamayacağının farkında olan Midas, bu tür siyasi ittifakların kurulmasında öncü rol oynayarak kendisine çıkar sağlamayı hedeflemiştir. Böylelikle askerî yetersizliğin ortaya çıkardığı açığı, birtakım başarılı diplomatik faaliyetlerle kapatmaya çalışmıştır. Bu girişimlerinde de büyük ölçüde başarılı olduğu görülmektedir. Ancak ne yazık ki

Urartu ve Geç Hitit Devletleri üzerinde Assur baskısının gittikçe artmasına yol açan bu ittifaklar, Assur İmparatorluğu karşısında bir başarı kazanamamıştır. Aksine geçmiş çok daha eskiye dayanan Urartu-Assur mücadelesinin bu dönemde daha da yoğunlaştığı ve zayıf yapıdaki Geç Hitit Devletleri'nin zaman içerisinde Assur egemenliğini kabul etmek zorunda kaldığı siyasi bir tabloyu ortaya çıkarmıştır. Assur İmparatorluğu için sürekli olarak bir tehdit unsuru görülen Urartulara karşı II. Sargon tarafından yapılan askerî harekât bunun en açık göstergesidir. Zira Sargon'un meşhur sekizinci seferi olarak da bilinen MÖ 714 yılındaki bu etkili harekât, bazı yorumlar yapmayı mümkün kılmaktadır. Öyle ki Sargon, saltanatı boyunca birkaç istisnai durum dışında Urartular örneğinde olduğu gibi Phrygler üzerine geniş ve kapsamlı bir sefere çıkmamıştır. Bu durum Assur kralı II.Sargon'un Phryg kralı Midas'ı güçlü bir rakip ve öncelikli bir tehdit olarak görmediğini açıkça ortaya koymaktadır. Şayet Sargon, hakikaten Midas'ı güçlü ve tehditkâr bir rakip olarak görmüş olsaydı MÖ 714 yılında olduğu gibi tüm zor doğa koşullarına ve iklim şartlarına rağmen Urartular üzerine düzenlediği kapsamlı seferin bir benzerini kısmen ulaşılması daha kolay bir coğrafyada bulunan Phryglerin üzerine de yapması muhtemel görünmektedir. Nitekim böyle bir seferi gerçekleştirebilecek güç ve potansiyele de sahiptir. Fakat Sargon tarafından Midas'ın yüksek diplomatik faaliyetleri neticesinde Assur hâkimiyetine karşı çıkan devletleri cezalandırmanın ve böylece hem diğer devletlere hem de Midas'a gözdağı vermenin yeterli görüldüğü anlaşılmaktadır.

İlginçtir ki Midas'ın ciddi bir politika değişikliği yaparak MÖ 709 yılında Assur kralı II. Sargon ile ittifak kurma girişiminde bulunması, kendisini başarıya ulaştıracak yolları doğru şekilde analiz ettiğini ve diplomatik bir karaktere sahip olduğunu ortaya koyan en açık örneklerden biridir. Böylesi ciddi bir değişimin ardındaki neden ise etkisi Anadolu'da gittikçe hissedilmeye başlanan Kimmerlerin oluşturduğu tehdit ortamıdır. Öncesinde askerî yetersizliğinin bilinciyle Assur ile doğrudan bir çatışmaya girmek yerine diplomatik kişiliğini kullanarak diğer küçük devletleri isyana sevk etmeyi ve birtakım çok taraflı ittifaklarda öncü rol üstlenerek Assur yayılmacılığını durdurmayı amaçlayan Midas, bu süreçten itibaren ise güçlü savaşçı özelliklere sahip Kimmerlerin neden olduğu tehlikeden korunmak için Assur kralı II. Sargon'un destek ve yardımını kazanma arayışına girmiştir. Belki de Assur- Kimmer mücadelesinin her iki tarafta da yol açacağı tahribat ortamından çıkar sağlama düşüncesindedir ve bu düşünce Midas'ın diplomatik micazına uygun görünmektedir. Öyle ki II. Sargon MÖ 705 yılında olasılıkla

Kimmerlere karşı yürütülen bir sefer sırasında hayatını kaybetmiştir. Böylece en büyük destekçisini kaybeden Midas'ın çıkarlarına uygun yeni bir politika geliştirmesi ve bu politika gereği Kimmerler ile bir iş birliği kurma yolunu seçmesi olası görünmektedir. Zira Assur kralı Esarhaddon (MÖ 680-669) dönemine tarihlenen bir kehanet metninde bu yönde bir bilginin yer alması, Midas'ın diplomatik karakteriyle uyumlu ve doğru olma ihtimali yüksek bir bilgidir.

Phryglerin Anadolu'da önemli bir güç hâline gelmesinde büyük pay sahibi olan Midas'ın politik ve diplomatik kişiliğinin en somut kanıtlarından biri de Batı komşuları ile kurduğu iyi ilişkilerdir. Siyasi gelişmelerin yoğun ve değişken olduğu bir dönemde Midas'ın çağdaşı ve komşusu olan diğer toplumlarla ilişkilerini geliştirme yolunu tercih etmesi diplomasi kanallarını etkili bir biçimde kullandığının açık göstergesidir. Böylece kurulan yoğun ilişkiler yalnızca Doğu komşuları ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Batı komşularıyla da önemli oranda geliştirilmesine imkân tanımıştır. Bahsi geçen bu yakın ilişkilere yönelik Herodotos tarafından Midas'ın görülmeye değer olarak tanımlanan tahtını Delphoi'deki Apollon Tapınağı'na sunu olarak hediye ettiği şeklinde aktarılan bilgi büyük önem taşımaktadır. Böylece hem Batı ile daha yakın ilişkiler kurulacak hem de uluslar arası açıdan kutsal karaktere sahip bir tapınağa bu tür değerli bir sununun yapılmasıyla Midas'ın Yunan dünyası tarafından daha kolay ve güvenilir bir şekilde müttefik olarak kabul edilmesi kolaylaşacaktır. Bu suretle Midas'ın oluşturmak istediği iş birliği için ihtiyaç duyduğu uygun koşullar ve dostluk ortamı oluşmuş olacaktır. Midas'ın Yunan dünyası ile yakın ilişkiler kurabilmek adına tercih ettiği bir diğer yolun ise evlilik olduğu görülmektedir. Öyle ki Yunan kaynaklarından edindiğimiz bilgiye göre, Midas'ın Batı Anadolu kentlerinden Kyme kralı Agamemnon'un kızı Aeolian prensesi Hermodike (ya da Demodike) ile yaptığı evliliğin politik bir yöne sahip olduğu da bilinmektedir. Nihayetinde Midas'ın Yunan dünyası ile kurmaya çalıştığı askerî ve siyasi iş birliğiyle hem Assur İmparatorluğu'nun yayılmacı politikalarına karşı çıkma hem de Midas'ın bilhassa Akdeniz kıyılarına ulaşarak buradaki siyasette söz sahibi olma yönündeki çıkarlarına destek sağlama amacı taşıdığı anlaşılmaktadır.

Son olarak cevaplanması gereken bir diğer soru ise "*Phrygler askerî bir toplum mudur?*" sorusudur. Böyle bir soruya dair vereceğimiz yanıt Phryglerin askerî yönleri güçlü savaşçı bir toplum olmadıklarıdır. Bu durumun nedeni ise doğrudan Phryg dinî inancının temelini oluşturan Ana Tanrıça Kybele inancıyla ilgilidir. Phrygler'de yaşamın

her alanına nüfuz eden bu inancın en çok etkisinin hissedildiği alanlardan biri Phryg askerî yapısıdır. Ana Tanrıça Kybele ve rahiplerinin Phryg toplumu üzerindeki başat rolü ile gizemini hâlen büyük ölçüde koruyan kült âdet ve geleneklerinin süreç içerisinde Phryglerin askerî yönünü zayıflattığı anlaşılmaktadır. İnançları gereği büyük bir ustalıkla tanrıçaya tapınım maksadı taşıyan kaya anıtlarını yapma becerisi gösteren Phryglerin şayet gerçekten askerî bir toplum özelliği göstermiş olsalardı bu yönlerini birkaç sınırlı örnek dışında yansıtmamış olma durumları ihtimal dahilinde bile değildir. İlâveten Phryg kültür ve uygarlığının ulaştığı doruk noktasını temsil eden ve önemli bir Phryg kralına ait olduğu bilinen MM Tümülsü'nün içerisinde çok sayıda ünük Phryg maddi kültür buluntularına rastlanmasına rağmen silah, kalkan ve zırh gibi askerî yönlerine işaret edecek herhangi bir askerî buluntunun yer almaması, Phrygler'de askerî yapının çok da önem verilmeyen bir kurum olduğunu ortaya koymaktadır. Elbette belli oranda askerî bir güce sahiptilerdi. Fakat bu askerî güç zayıf bir nitelik taşımaktadır. Bu bakımdan Phrygler, Ana Tanrıça Kybele inancının etkisiyle kaybedilen savaşçı ruhun ve oluşan askerî yetersizliğin yarattığı dezavantaj ortamını tersine çevirmek adına Midas döneminde etkin bir dış politika izlemişlerdir. Önceki bölümlerde ayrıntılarıyla ele aldığımız üzere, Midas'ın izlediği tüm bu tutum ve davranışlar Phryglerin zayıf askerî özelliklere sahip olduğunun bir kanıtıdır. Eldeki imkânlarını iyi bilen ve kendisini başarıya ulaştıracak yolları doğru bir şekilde analiz eden Midas'ın izlediği bu siyasetin temelinde askerî açıdan kaynaklanan zayıflığın bu türden aktif bir diploması izlenerek etkilerini en aza indirme gayreti olduğu anlaşılmaktadır. Zira Midas'ın gerçekleştirdiği başarılı diplomatik girişimleri sayesinde ortaya çıkan isyanlar ve çok taraflı ittifaklar her ne kadar Assur gücü karşısında çok büyük bir başarı ortaya koyamasa da Midas'ın politik ve diplomatik kişiliğini yansıtmaması bakımından hayli önem taşımaktadır. Böylece Kybele inancının Phryg askerî yapısını etkileyerek Phryg siyasetini nasıl şekillendirdiği de açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Ael. Na. (=Aelianus, *De Natura Animalium*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *On the Characteristics of Animal*, translated by A. F. Scholfield, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1959.
- Amm. Marc. (=Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History*, translated by John C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1940.
- Anth. Pal. (=Anthologia Palatina). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Greek Anthology*, translated by W. R. Paton, London: W. Heinemann, LCL, 1920.
- App. Hann. (=Appianus, *Hannibalica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Appian's Roman History*, translated by H. White, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1972.
- Apul. Met. (=Apuleius, *Metamorphoses*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Golden Ass: Being the Metamorphoses of Lucius Apuleius*, translated by W. Adlington, London: William Heinemann, LCL, 1924.
- Aristoph. Orn. (=Aristophanes, *Ornithes*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Complete Greek Drama*, edited by Whitney J. Oates-Eugene O'Neill Jr., Vol.II, New York: Random House, 1938.
- Aristot. Frag. (=Aristotle, *Qui Ferebantur Librorum Fragmenta*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Aristotelis Qui Ferebantur Librorum Fragmenta*, edited by Valentinus Rose, Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri, 1886.
- Arnob. Adv. Nat. (=Arnobius, *Adversus Nationes*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Seven Books of Arnobius Adversus Gentes*, translated by A. H. Bryce-H. Campbell, Edinburgh: T.&T. Clark, 1871.
- Arr. Anab. (=Arrianus, *Anabasis*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Anabasis of Alexander*, translated by P. A. Brunt, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1976; *İskender'in Seferleri*, çev. Meriç Mete, İstanbul: İdea Yayınevi, 2005.
- Arr. Tact. (=Arrianus, *Tactica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Arriani Nicomediensis Scripta Minora*, translated by R. Hercher-A. Eberhard, Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1885.
- Aug. Civ. (=Augustinus, *De Civitate Dei*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The City of God*, translated by M. Dods, Edinburgh: T.&T. Clark, 1913.
- Aug. res gest. (=Augustus, *Res Gestae Divi Augusti*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Velleius Paterculus and Res Gestae Divi Augusti*, translated by F. W. Shipley, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1961.
- Cass. Dio (=Cassius Dio, *Rhomaika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Dio's Roman History*, translated by Earnest Cary-H. B. Foster, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1970.

- Catull. (=Catullus, *Carmina*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Bütün Şiirleri: Veronali Catullus'un Kitabı*, çev. Çiğdem Dürüşken-Erdal Alova, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Cic. *har. resp.* (=Cicero, *De haruspicum responso*). Kullanılan Metin ve Çeviri: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0474.phi021.perseus-eng1:27> (12.09.2021).
- Cic. *Leg.* (=Cicero, *De Legibus*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *On the Republic and On the Laws*, translated by D. Fott, Ithaca: Cornell University Press, 2014.
- Curt. (=Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*, edited by E. Hedicke, Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri, 1908.
- Diod. Sic. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Library of History*, Vol.II, translated by C. H. Oldfather, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1967.
- Diod. Sic. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Library of History*, Vol.XII, translated by F. R. Walton, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1984.
- Diog. Laert. (=Diogenes Laertius). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Lives of Eminent Philosophers*, translated by R. D. Hicks, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1959.
- Dion. Hal. *Ant. Rom.* (=Dionysius Halicarnasseus, *Antiquitates Romanae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*, translated by E. Cary, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1960.
- Eur. Bacch. (=Euripides, *Bacchae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Euripides, *Bakkhalar*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, 8. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Firm. Mat. (=Firmicus Maternus). Kullanılan Metin ve Çeviri: *De errore profanarum religionum*, edited by K. Ziegler, Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri, 1907.
- Hdn. (=Herodianus). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire*, translated by E. C. Echols, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1961.
- Hdt. (=Herodotos, *Historiae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *Tarih*, çev. M. Ökmen, 12. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Hes. *Theog.* (=Hesiodos, *Theogonia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Hesiod, *Theogony, Works and Days, Testimonia*, edited and translated by G. W. Most, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 2006.
- Hom. *Il.* (=Homeros, *Ilias*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *İlyada*, çev. A. Erhat-A. Kadir, 9. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Iust. (=Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Justinus, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, translated by J. S. Watson, London: Henry G. Bohn, 1853.

- Iul. *Orat.* (=Iulianus, *Orationes*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Works of the Emperor Julian*, translated by W. C. Wright, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1913.
- Iuv. *Sat.* (=Iuvenalis, *Saturae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Juvenal and Persius*, translated by G. G. Ramsay, London: William Heinemann, LCL, 1928.
- Ksen. *Anab.* (=Ksenophon, *Anabasis*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Xenophon, *Anabasis*, Vol.III, translated by C. L. Brownson, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1980; Ksenophon, *Anabasis (On Binler'in Dönüşü)*, çev. A. Çokona, 3. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Lact. *Div. Ins.* (=L. Caelius Lactantius Firmianus, *Divinarum Institutionum*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Lactantius, *Divine Institutes*, translated with an introduction and notes by A. Bowen and P. Garnsey, Liverpool: Liverpool University Press, 2003.
- Liv. (=Livius, *Ab Urbe Condita*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Livy, *History of Rome*, translated by E. T. Sage-F. G. Moore, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1936 vd.
- Lucr. (=Lucretius, *De Rerum Natura*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Lucretius, *De Rerum Natura*, translated by W. H. D. Rouse, London: William Heinemann, LCL, 1924.
- Mart. *Ep.* (=Martialis, *Epigrams*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Martial, *Epigrams*, translated by W. C. A. Ker, London: William Heinemann, LCL, 1919-1920.
- Min. Fel. *Oct.* (=Minucius Felix, *Octavius*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Tertullian, Apology, De Spectaculis*, with an English Translation by T.R. Glover; *Minucius Felix*, with an English Translation by G. H. Rendall, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1977.
- Ovid. *Fast.* (=Ovidius, *Fasti*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Ovid, *Fasti*, translated by J. G. Frazer, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1989; Publius Ovidius Naso, *Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller*, çev. A. Coşkun Abuagla, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Ovid. *Met.* (=Ovidius, *Metamorphoses*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Ovid, *Metamorphoses*, translated by F. J. Miller, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1958; Publius Ovidius Naso, *Dönüşümler (I-XV)*, çev. A. Coşkun Abuagla, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Paus. (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Description of Greece, Volume I: Books I-II*, translated by W. H. S. Jones, London: William Heinemann, LCL, 1918.
- Paus. (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Description of Greece, Volume II: Books VII-X*, translated by A. R. Shilleto, London: George Bell & Sons, 1886.
- Plin. *Nat.* (=G. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Pliny, *Natural History*, translated by H. Rackham, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1961.

- Plut. *Alex.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi: Alexsandros*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives*, translated by B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1967.
- Plut. *Ceas.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi: Caesar*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives*, translated by B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1967.
- Plut. *De Is. et Os.* (=Plutarkhos, *De Iside et Osiride*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Plutarch, *Moralia*, translated by F. C. Babbitt, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1936.
- Plut. *Mar.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi: Caius Marius*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives*, translated by B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1959.
- Plut. *Nic.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi: Nicias*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives*, translated by B. Perrin, London: William Heinemann, LCL, 1932.
- Poll. *Onom.* (=Pollux, *Onomasticon*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Iulii Pollucis, *Onomasticon*, Lipsiae: in Libraria Kuehniana, 1824.
- Polyb. (=Polybius, *Historiai*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Polybius, *The Histories*, translated by W. R. Paton, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1978.
- Prud. *Perist.* (=Prudentius, *Peristephanon*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Prudentius, translated by H. J. Thomson, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1953.
- Sen. *Ag.* (=Seneca, *Agamemnon*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Seneca's Tragedies*, translated by F. J. Miller, London: William Heinemann, LCL, 1929.
- Serv. *Aen.* (=Servius, *Commentarius in Vergilii Aeneida*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Servii Grammatici Qui Feruntur in Vergilii Carmina Commentarii*, edited by Georgivs Thilo-Hermannvs Hagen, Lipsiae: in aedibvs B. G. Tevbneri, 1884.
- Stat. *Theb.* (=Statius, *Thebais*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Statius, *Thebaid, Achilleid*, translated by J. H. Mozley, London: William Heinemann, LCL, 1928.
- Steph. Byz. *Eth.* (=Stephanos Byzantios, *Ethnika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Stephani Byzantii, *Ethnicorum Quae Sypersvnt*, edited by A. Meinekii, Berolini: impensis G. Reimeri, 1849.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*, translated by H. L. Jones, London: William Heinemann, LCL, 1917.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*, translated by H. L. Jones, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1961; *Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, 4. Baskı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Suet. *Aug.* (=Suetonius, *De Vitae Caesarum: Augustus*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Lives of the Caesars*, translated by J. C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1979.
- Suet. *Tib.* (=Suetonius, *De Vitae Caesarum: Tiberius*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Lives of the Caesars*, translated by J. C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1979.

- Suet. *Oth.* (=Suetonius, *De Vitae Caesarum: Otho*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Lives of the Caesars*, translated by J. C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1959.
- Val. Max. (=Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: <http://attalus.org/info/valerius.html> (19.08.2021).
- Varro, *Ling.* (=Varro, *De lingua Latina*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Varro, *On the Latin Language*, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1938.

Modern Kaynaklar

- ADALI Selim Ferruh, "Cimmerians and the Scythians: the Impact of Nomadic Powers on the Assyrian Empire and the Ancient Near East", *Eurasian Empires in Antiquity and the Early Middle Ages: Contact and Exchange between the Graeco-Roman World, Inner Asia and China*, ed. Hyun Jin Kim-Frederik Juliaan Vervaet-Selim Ferruh Adalı, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, ss.60-81.
- ADALI Selim Ferruh, "Yeni Asur Krallığı'nın Orta Anadolu'ya İlgisi: Melid, Tabal, Frig ve Lidya İlişkileri", *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, ed. Kemalettin Köroğlu-Selim Ferruh Adalı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, ss.248-271.
- AKCA Serap, *Yazılı kaynaklar ve Arkeolojik belgeler ışığında Küçük Asya'da Attis Kültü*, (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- AKURGAL Ekrem, "Pazarlı'da Çıkan Eserler Üzerinde Yeni Araştırmalar", *Belleten*, Cilt:7, Sayı:25 (1943), ss.1-22.
- AKURGAL Ekrem, *Phrygische Kunst*, Ankara: Archäologisches Institut der Universität Ankara, 1955.
- AKURGAL Ekrem, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey: From Prehistoric Times Until the End of the Roman Empire*, 4. Baskı, İstanbul: Haşet Kitabevi, 1978.
- AKURGAL Ekrem, *The Hattian and Hittite Civilizations*, Ankara: Republic of Turkey Ministry of Culture, 2001.
- AKURGAL Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, 9. Baskı, İstanbul: Net Turistik Yayınları, 2007.
- ALBRIGHT W. F., "The Anatolian Goddess Kubaba", *Archiv für Orientforschung*, Vol.5 (1928-1929), ss.229-231.
- ALBRIGHT William Foxwell, *From the Stone Age to Christianity: Monotheism and the Historical Process*, 2nd edition, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1946.
- ALP Sedat, *Hitit Çağında Anadolu*, 1. Baskı, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2001.
- ALVAR Jaime, *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, çev. Richard Gordon, Leiden-Boston: Brill, 2008.

- ANTHON Charles, *A System of Ancient and Mediaeval Geography*, New York: Harper & Brother Publishers, 1850.
- ARIKAN Yasemin, "Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:38, Sayı:1-2 (1998), ss.271-285.
- ARSLAN Murat, *Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- AYDINGÜN Şengül G., "Kültepe Tipi İki Mermer İdol", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı:77 (Mart-Nisan 1997), ss.12-14.
- AYDINGÜN Şengül G., "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, ed. Şennur Şentürk-Şengül Aydingün, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, ss.11-27.
- AYDINGÜN Şengül G., "Kentleşme ve Tunçun Keşfi: İlk Tunç Çağının Kutsal Bedenleri", *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, ed. Şennur Şentürk-Şengül Aydingün, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, ss.29-80.
- AYDINGÜN Şengül, Haldun Aydingün, "Erken Demirçağ'da "İstanbul Boğazı" Üzerinden Trak/Frig Kavimlerinin Anadolu'ya Geçişine Ait İlk Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı:142 (Ocak-Nisan 2013), ss.65-78.
- AYTUĞ Burhan, Ertuğrul Görcelioğlu, "Gordion'daki 'P' Tümülüsü'nde Bulunmuş Mobilyalar", *IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı 23-27 Mayıs 1988*, Ankara, 1989, ss.49-59.
- BACHOFEN J. Jakob, *Söylence, Din ve Anaerki*, çev. Nilgün Şarman, 1. Basım, İstanbul: Payel Yayınevi, 1997.
- BAKIR Tomris, "Daskyleion (Tyaiy Drayahya) Hellespontine Phrygia Bölgesi Akhaemenid Satraplığı", *Anadolu/Anatolia*, Sayı:25 (2003), ss.1-26.
- BARNETT R. D., "The Sea People", *CAH*, Vol.II/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, ss.359-378.
- BARNETT R. D., "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *CAH*, Vol.II/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, ss.417-442.
- BARNETT R. D., "Urartu", *CAH*, Vol.III/1, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, ss.314-371.
- BAUDY Gerhard, "Attis", *Brill's New Pauly*, Vol.2, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2003, ss.327-329.
- BECKMAN Gary, "The Religion of the Hittites", *Biblical Archaeologist*, Vol.52, No.2/3 (Jun.-Sep., 1989), ss.98-108.
- BECKMAN Gary, *Hittite Diplomatic Texts*, 2nd Edition, Society of Biblical Literature Writings from the Ancient World Series 7, Atlanta: Scholars Press, 1999.
- BELLİ Oktay, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt:I, İstanbul: Görsel Yayınları, 1982, ss.139-208.
- BELLİ Oktay, *Anadolu Tanrıçaları*, İstanbul: Promete Yayınları, 2001.

- BERNDT-ERSÖZ Susanne, "The Phrygian Mother Goddess and her Companions: On Phrygian Religious Iconography", *Bilkent University Newsletter of the Department of Archaeology & History of Art*, No.3 (2004), ss.41-42.
- BERNDT-ERSÖZ Susanne, *Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function, and Cult Practice*, Leiden-Boston: Brill, 2006.
- BERNDT-ERSÖZ Susanne, "Kaya Anıtları, Matar'ın Tapınakları", *ArkeoAtlas*, Sayı:5 (2006), ss.35-39.
- BERNDT-ERSÖZ Susanne, "The Chronology and Historical Context of Midas", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol.57, No.1 (2008), ss.1-37.
- BERNDT-ERSÖZ Susanne, "Frig Krallığı: Kökenleri, Tarihi ve Politik Gelişimi", *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, ed. Taciser Tüfekçi Sivas-Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, ss.16-41.
- BITTEL Kurt, *Boğazköy IV: Funde aus den Grabungen 1967 und 1968*, Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1969.
- BITTEL Kurt, *Hattusha: The Capital of the Hittites*, New York: Oxford University Press, 1970.
- BITTEL Kurt, "Kubaba. B. Ikonographie", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.6, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1980-1983, ss.261-264.
- BİLGİ Önder, "Kültepe Kazılarında Bulunmuş Olan İnsan Figürinleri", *Belleten*, Cilt:39, Sayı:154 (Nisan 1975), ss.201-208.
- BİLGİ Önder, "Yeni Bulunmuş Eserlerin Işığı Altında Anadolu'da Bronz Çağı Öncesi İnsan Figürleri Hakkında Yeni Gözlemler", *Belleten*, Cilt:44, Sayı:173 (1980), ss.1-12.
- BLEGEN Carl W., *Troy and The Trojans*, London: Thames and Hudson, 1963.
- BLEGEN Carl W., "Troy VII", *CAH*, Vol.II/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, ss.161-164.
- BOEHMER Rainer Michael, *Die Kleinfunde von Boğazköy: aus den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969*, Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1972.
- BØGH Birgitte, "The Phrygian Background of Kybele", *Numen*, Vol.54, No.3 (2007), ss.304-339.
- BOUZEK Jan, "Cimmerians", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol.II, ed. Eric M. Meyers, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, ss.11-12.
- BRAIDWOOD Robert J., *Tarihöncesi İnsanları*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- BRANDAU Birgit, Hartmut Schickert, Peter Jablonka, *Resimlerle Troya*, çev. Akın Kanat, 3. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015.
- BRANDAU Birgit, Hartmut Schickert, *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, çev. Nazife Mertoğlu, 5. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2018.

- BRAUDEL Fernand, *Bellek ve Akdeniz: Tarihöncesi ve Antikçağ*, çev. Ali Berktaş, 3. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- BREMMER Jan N., "Attis: A Greek God in Anatolian Pessinous and Catullan Rome", *Mnemosyne*, Vol.57, Fasc.5, Catullus 63 (2004), ss.534-573.
- BREMMER Jan N., *Greek Religion and Culture, the Bible and the Ancient Near East*, Leiden-Boston: Brill, 2008.
- BRIXHE Claude, Thomas Drew-Bear, "Trois nouvelles inscriptions paléo-phrygiennes de Çepni", *Kadmos*, Vol.21, No.1 (1982), ss.64-87.
- BRIXHE Claude, Michel Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, Vol.I: Texte, Paris: Editions Recherches sur les civilisations, 1984.
- BRIXHE Claude, "Frigler ve Frig Dili", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, ss.149-160.
- BRIXHE Claude, "Phrygian", *The Ancient Languages of Asia Minor*, ed. Roger D. Woodard, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2008, ss.69-80.
- BRYCE Trevor, *Life and Society in the Hittite World*, Oxford: Oxford University Press, 2002.
- BRYCE Trevor, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford-New York: Oxford University Press, 2005.
- BRYCE Trevor, *The Trojans and Their Neighbours*, London-New York: Routledge, 2006.
- BRYCE Trevor, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, London-New York: Routledge, 2009.
- BRYCE Trevor, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- BRYCE Trevor, Jessie Birkett-Rees, *Atlas of the Ancient Near East: From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period*, London-New York: Routledge, 2016.
- BULUÇ Sevim, "Ankara Kabartmaları", *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981*, Ankara, Cilt:1, 1986, ss.423-433.
- BURKE Brendan, "Anatolian Origins of the Gordian Knot Legend", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol.42, No.3 (2001), ss.255-261.
- BURKE Brendan, "Textile Production at Gordion and the Phrygian Economy", *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work At Gordion*, ed. Lisa Kealhofer, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2005, ss.69-81.
- BURKERT Walter, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1979.
- BURKERT Walter, *Greek Religion: Archaic and Classical*, çev. John Raffan, Cambridge: Harvard University Press, 1985.

- BURKERT Walter, *Antikçağ Gizem Kültleri*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. Basım, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
- BURNEY Charles, *Historical Dictionary of the Hittites*, Toronto-Oxford: The Scarecrow Press, 2004.
- CAMPBELL Joseph, *İlkel Mitoloji: Tanrının Maskeleri*, Cilt:I, çev. Kudret Emiroğlu, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- CARRINGTON Peter, "The Heroic Age of Phrygia in Ancient Literature and Art", *Anatolian Studies*, Vol.27 (1977), ss.117-126.
- CASADIO Giovanni, "The Failing Male God: Emasculation, Death and Other Accidents in the Ancient Mediterranean World", *Numen*, Vol.50, Fasc.3 (2003), ss.231-268.
- CLAERHOUT Inge, John Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, çev. Betül Avunç, İstanbul: Homer Kitabevi, 2008.
- CLINE Eric H., *1177 B.C. The Year Civilization Collapsed*, Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2014.
- CLINE Eric H., Mark W. Graham, *Antikçağ İmparatorlukları: Mezopotamya'dan İslamiyet'in Doğuşuna*, çev. Ekin Duru, 2. Baskı, Ankara: Say Yayınları, 2017.
- COLLINS Billie Jean, *The Hittites and Their World*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007.
- COOK J. M., *The Greeks in Ionia and the East*, London: Thames and Hudson, 1962.
- COOK J. M., "Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor", *CAH*, Vol.II/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, ss.773-804.
- COŞKUN-ABUAGLA Asuman, "Antik Kaynaklar Işığında Megalesia Festivali", *Phaselis: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3 (2017), ss.271-280.
- CRAMER J. A., *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Vol.2, Oxford: Oxford University Press, 1832.
- CUMONT F., "Attis", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band II/2, Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1896, ss.2247-2252.
- CUMONT F., "Gallos", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band VII/1, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1910, ss.674-682.
- CUMONT Franz, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, Chicago: The Open Court Publishing Company, 1911.
- ÇAPAR Ömer, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:29, Sayı:1-4 (1978), ss.191-210.
- ÇAPAR Ömer, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:29, Sayı:1-4 (1978), ss.167-189.

- ÇİLİNGİROĞLU Altan, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı: IV-V (1976-1977), ss.235-270.
- ÇİLİNGİROĞLU Altan, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1984.
- ÇİLİNGİROĞLU Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997.
- ÇİLİNGİROĞLU Altan, "Urartu Dini", *Urartu: Doğu'da Değişim*, ed. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019, ss.134-146.
- D'AMATO Raffaele, Andrea Salimbeti, *Sea Peoples of the Bronze Age Mediterranean c.1400 BC-1000 BC*, Oxford: Osprey Publishing, 2015.
- DARGA A. Muhibbe, *Hitit Sanatı*, İstanbul: Akbank, 1992.
- DEVRIES Keith, "Greeks and Phrygians in the Early Iron Age", *From Athens to Gordion: The Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young, Held at The University Museum, the third of May, 1975*, ed. Keith DeVries, Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania, 1980, ss.33-49.
- DEVRIES Keith, "The Gordion Excavation Seasons of 1969-1973 and Subsequent Research", *American Journal of Archaeology*, Vol.94, No.3 (Jul., 1990), ss.371-406.
- DEVRIES Keith, Peter Ian Kuniholm, G. Kenneth Sams, Mary M. Voigt, "New dates for Iron Age Gordion", *Antiquity*, Vol.77, No.296 (June 2003), <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/devries296>, (06.01.2021).
- DEVRIES Keith, "Greek Pottery and Gordion Chronology", *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work At Gordion*, ed. Lisa Kealhofer, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2005, ss.36-55.
- DEVRIES Keith, "Phryg Krallığı Midas'ın Ülkesi", *ArkeoAtlas*, Sayı:5 (2006), ss.40-52.
- DEVRIES Keith, "The Age of Midas at Gordion and Beyond", *Ancient Near Eastern Studies*, Vol.45 (2008), ss.30-64.
- DEVRIES Keith, "The The Creation of the Old Chronology", *The New Chronology of Iron Age Gordion*, ed. C. Brian Rose-Gareth Darbyshire, Gordion Special Studies VI, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2011, ss.13-22.
- DEVRIES Keith, C. Brian Rose, "The Throne of Midas? Delphi and the Power Politics of Phrygia, Lydia, and Greece", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, ss.189-200.
- DIJK Jacobus Van, "The Amarna Period and The Later New Kingdom (c.1352-1069 BC)", *The Oxford History of Ancient Egypt*, ed. Ian Shaw, Oxford: Oxford University Press, 2003, ss.265-307.

- DIXSON Alan F., Barnaby J. Dixon, "Venus Figurines of the European Paleolithic: Symbols of Fertility or Attractiveness?", *Journal of Anthropology*, Vol.2011 (2011), ss.1-11.
- DİNÇOL Ali M., "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt:I, İstanbul: Görsel Yayınları, 1982, ss.17-120.
- DİNÇOL Ali M., "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt:I, İstanbul: Görsel Yayınları, 1982, ss.121-137.
- DOĞAN-ALPARSLAN Meltem, "Hitit Dini ve Tanrıları", *Hititolojiye Giriş*, ed. Metin Alparslan, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2009, ss.119-127.
- DOĞAN-ALPARSLAN Meltem, "Geç Hitit Devletleri", *Hititolojiye Giriş*, ed. Metin Alparslan, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2009, ss.137-148.
- DOĞANCI Kamil, "Bithynia Tarihi I Bithynia Krallığı (M.Ö. 297-M.Ö. 74)", *Bursa Defteri*, Sayı:20 (Aralık 2003), ss.74-85.
- DOĞANCI Kamil, "Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki Siyasal İlişkiler", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları 2018*, ed. Bekir Çınar-Cengiz Şahin-Selahattin Avşaroğlu-Erkan Akgöz, Konya: Çizgi Kitabevi, 2018, ss.6-16.
- DOĞANCI Kamil, "Eski Roma Dininde Mezopotamya Kökenli Unsurlar", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek-Ercüment Yıldırım-Okay Pekşen, İstanbul: Değişim Yayınları, 2019, ss.609-640.
- DOĞANCI Kamil, "Roma Dininde Anadolu Kökenli Bir Tanrıça: Magna Mater", *Prehistoryadan Günümüze Kadın*, ed. Meral Hakman, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020, ss.285-311.
- DOMASZEWSKI A. von, "Magna Mater in Latin Inscriptions", *The Journal of Roman Studies*, Vol.1 (1911), ss.50-56.
- DONBAZ Veysel, "An Old Assyrian Treaty from Kültepe", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol.57 (2005), ss.63-68.
- DÖNMEZ Şevket, "İ.Ö. 1. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde Ana Tanrıça Kültü", *Belleten*, Cilt:64, Sayı:241 (2000), ss.707-716.
- DÖRTLÜK Kayhan, "Elmalı Bayındır Tümülüsleri Kurtarma Kazısı", *10. Kazı Sonuçları Toplantısı 23-27 Mayıs 1988*, Cilt:1, Ankara, 1988, ss.171-174.
- DRAYCOTT Catherine M., Geoffrey D. Summers, *Sculpture and Inscriptions from the Monumental Entrance to The Palatial Complex at Kerkenes Dağ, Turkey*, Kerkenes Special Studies 1, Chicago: Oriental Institute Press, 2008.
- DREW-BEAR Thomas, "Gordium", *Brill's New Pauly*, Vol.5, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2004, s.929.
- DREWS Robert, *Tunç Çağı'nın Sonu: Askeri Değişim ve Antik Akdeniz'de Çöküş*, çev. Tolga Ersoy-Gürkan Ergin, I. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

- DREXLER W., "Meter", *Ausführliches Lexikon Der Griechischen Und Römischen Mythologie*, Vol.II/2, ed. W. H. Roscher, Leipzig: Druck Und Verlag Von B. G. Teubner, 1894-1897, ss.2848-2931.
- DURMUŞ İlhami, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, Cilt:LXI, Sayı:231 (1997), ss.273-286.
- DURU Refik, "Göller Bölgesi Neolitiği: Hacılar - Kuruçay Höyüğü - Höyücek - Bademağacı Höyüğü", *Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Cilt:I, ed. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, ss.331-360.
- DUSINBERRE Elspeth R.M., "The collapse of empire at Gordion in the transition from the Achaemenid to the Hellenistic world", *Anatolian Studies*, Vol.69 (2019), ss.109-132.
- DUTHOY Robert, *The Taurobolium: Its Evolution and Terminology*, Leiden: E. J. Brill, 1969.
- DÜRÜŞKEN Çiğdem, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- EDGERTON William F., John A. Wilson, *Historical Records of Ramses III: The Texts in Medinet Habu*, Vol.I-II, Chicago: University of Chicago Press, 1936.
- EITREM S., "Midas", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band XV/2, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1932, ss.1526-1540.
- ELAYI Josette, *Sargon II, King of Assyria*, Atlanta: SBL Press, 2017.
- ELIADE Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, 1. Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- ELIADE Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mystera'larına*, Vol.I, çev. Ali Berktaş, 1. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- ERDAN Emre, *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da Frig Kültür Etkileri*, (Doktora Tezi), Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- ERDAN Emre, "Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı", *Asia Minor Studies*, Cilt:4, Sayı:8 (2016), ss.42-64.
- ERDOĞAN Serkan, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli - Bingöl Bölgesi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- ERHAT Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, 26. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019.
- ERZEN Afif, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", *Belleten*, Cilt:17, Sayı:65 (1953), ss.1-14.
- ERZEN Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- FERGUSON John, *The Religions of the Roman Empire*, London: Thames and Hudson, 1970.

- FERGUSON William Scott, "The Attic Orgeones", *Harvard Theological Review*, Vol.37, No.2 (1944), ss.61-140.
- FISHWICK Duncan, "The Cannophori and the March Festival of Magna Mater", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol.97 (1966), ss.193-202.
- FORSYTHE Gary, *Time in Roman Religion: One Thousand Years of Religious History*, New York-London: Routledge, 2012.
- FRAZER James G., *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökleri*, Cilt:I, çev. Mehmet H. Doğan, 2. Basım, İstanbul: Payel Yayınevi, 2004.
- FRAZER James George, *Adonis, Attis, Osiris: Doğu Dinleri Tarihi Araştırmaları - 1*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.
- FREDRICKSMEYER Ernest A., "Alexander, Midas, and the Oracle at Gordium", *Classical Philology*, Vol.56, No.3 (Jul., 1961), ss.160-168.
- FUCHS Andreas, "Assyria and the North: Anatolia", *A Companion to Assyria*, ed. Eckart Frahm, Hoboken, NJ: John Wiley&Sons, 2017, ss.249-258.
- GADD C. J., "Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud", *Iraq*, Vol.16, No.2 (Autumn, 1954), ss.173-201.
- GASPARRO Giulia Sfameni, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden: E. J. Brill, 1985.
- GENZ Hermann, "Thoughts on the origin of the Iron Age pottery traditions in central Anatolia", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, ed. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire, Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara, 2005, ss.75-84.
- GESSEL B. H. L. van, *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Part I, Leiden-New York-Köln: Brill, 1998.
- GIMBUTAS Marija, *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3500 BC: Myths and Cult Images*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1974.
- GIMBUTAS Marija, *The Language of the Goddess: Unearthing the Hidden Symbols of Western Civilization*, San Francisco: Harper&Row, Publishers, 1989.
- GIMBUTAS Marija, *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*, San Francisco: HarperSanFrancisco, 1991.
- GLENDINNING Matt, "Frig Pişmiş Toprak Mimari Levhaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, ss.181-187.
- GODWIN Joscelyn, *Mystery Religions in the Ancient World*, San Francisco: Harper & Row, Publishers, 1981.
- GOEDEGEBUURE Petra, Theo van den Hout, James Osborne, Michele Massa, Christoph Bachhuber, Fatma Şahin, "Türkmen-Karahöyük 1: a new Hieroglyphic Luwian inscription from Great King Hartapu, son of Mursili, conqueror of Phrygia", *Anatolian Studies*, Vol.70 (2020), ss.29-43.

- GOW A. S. F., "The Gallus and the Lion", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol.80 (1960), ss.88-93.
- GRAF Fritz, "Gordius", *Brill's New Pauly*, Vol.5, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2004, ss.929-930.
- GRAILLOT Henri, *Le Culte de Cybèle, Mère des Dieux, à Rome et dans l'Empire Romain*, Paris: Fontemoing et cie, 1912.
- GRAYSON A. Kirk, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 1, Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 1987.
- GRAYSON A. Kirk, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period Volume 2, Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 1991.
- GRAYSON A. K., "Assyria: Tiglath-pileser III to Sargon II (744-705 B.C.)", *CAH*, Vol.III/2, Cambridge:Cambridge University Press, 1991, ss.71-102.
- GRAYSON A. K., "Assyrian Expansion Into In the Sargonid Age (c. 744-650 B.C.)", *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi 6-10/VII/1987- İstanbul*, ed. Hayat Erkanal vd., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, ss.131-135.
- GRIMAL Pierre, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.
- GUARDUCCI Margherita, "Cibele in un' epigrafe arcaica di Locri Epizefiri", *Klio*, Vol.52, No.52 (1970), ss.133-138.
- GUNTER Ann C., *The Gordion Excavations Final Reports (The Bronze Age)*, Volume III, ed. E. L. Kohler, Philadelphia: The University Museum University of Pennsylvania, 1991.
- GUNTER Ann C., "Anatolia: Ancient Anatolia", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol.I, ed. Eric M. Meyers, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, ss.127-131.
- GURNEY O. R., *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford: Published for the British Academy by Oxford University Press, 1977.
- GUSMANI M. Roberto, "Der Lydische Name der Kybele", *Kadmos*, Vol.8, No.2 (1969), ss.158-161.
- GUTERBOCK H. G., "Carchemish", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.13, No.2 (Apr., 1954), ss.102-114.
- GÜNBATTI Cahit, "Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni", *Belleten*, Cilt:69, Sayı:256 (Aralık 2005), ss.759-780.
- GÜNBATTI Cahit, *Kültepe-Kaniş: Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, 2. Baskı, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- HAAS O., "Das Problem der Herkunft der Phryger und ihrer Beziehungen zu den Balkanvölkern", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol.18 (1970), ss.31-69.

- HAAS Volkert, *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1994.
- HAAS Volkert, "Hitit Dini", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk*, ed. Wenzel Jacob, Bonn: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss.438-442.
- HAEBLER Claus, "Phrygian", *Brill's New Pauly*, Vol.11, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2007, ss.196-197.
- HALL Edith, *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford: Clarendon Press, 1989.
- HASPELS C. H. Emilie, *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, Vol.I-II, Princeton: Princeton University Press, 1971.
- HAWKINS J. D., "Karkamiš", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.5, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1976-1980, ss.426-446.
- HAWKINS J. D., "Kubaba at Karkamiš and Elsewhere", *Anatolian Studies*, Vol.31 (1981), ss.147-176.
- HAWKINS J. D., "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia", *CAH*, Vol.III/1, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, ss.372-441.
- HAWKINS J. D., "Kubaba. A. Philologisch", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.6, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1980-1983, ss.257-261.
- HAWKINS J. D., "Mita", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.8, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1994, ss.271-273.
- HAWKINS J. D., "Tyana", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol.5, ed. Eric M. Meyers, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, ss.246-247.
- HAWKINS J. D., *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Vol.I: Inscriptions of the Iron Age, Part 2:Text Amuq, Aleppo, Hama, Tabal, Assur Letters, Miscellaneous, Seals, Indices, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2000.
- HAWKINS J. D., "Cilicia, The Amuq, and Aleppo: New Light in a Dark Age", *Near Eastern Archaeology*, Vol.72, No.4 (2009), ss.164-173.
- HENRICKSON R. C., "Frig Çanak Çömleği", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, ss.189-200.
- HEPDING Hugo, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, Gieszen: J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung (Alfred Töpelmann), 1903.
- HIRSCH Hans, *Untersuchungen zur altassyrischen Religion*, Osnabrück: Biblio Verlag, 1972.
- HODDER Ian, "Women and Men at Çatalhöyük", *Scientific American*, Vol.290, No.1 (2004), ss.76-83.
- HODDER Ian, "Çatalhöyük in the Context of the Middle Eastern Neolithic", *Annual Review of Anthropology*, Vol.36 (2007), ss.105-120.

- HODDER Ian, Lynn Meskell, "The Symbolism of Çatalhöyük in Its Regional Context", *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*, ed. Ian Hodder, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, ss.32-72.
- HODDER Ian, "Twenty-Five Years of Research at Çatalhöyük", *Near Eastern Archaeology*, Vol.83, No.2 (2020), ss.72-79.
- HOFFNER, JR., Harry A., "A Join to the Hittite Mita Text", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol.28, No.1 (Jan., 1976), ss.60-62.
- HOGEMANN Peter, "Midas. I. Historical", *Brill's New Pauly*, Vol.8, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2006, ss.856-857.
- HOOKE Samuel Henry, *Ortadoğu Mitolojisi: Mezopotamya, Mısır, Filistin ,Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*, çev. Alâeddin Şenel, 5. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2015.
- HOUT Theo P. J. Van Den, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, haz. Meltem Doğan Alparslan-Metin Alparslan, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, ss.11-29.
- HROZNÝ B., *Inscriptions cunéiformes de Kultepe*, Vol.I, Prag: Státní Pedagogické Nakladatelství, 1952.
- HUME David, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- HUTTER Manfred, "Chapter Six: Aspects of Luwian Religion", *The Luwians*, ed. H. Craig Melchert, Leiden-Boston: Brill, 2003, ss.211-280.
- HUTTER Manfred, "Kubaba in the Hittite Empire and the Consequences for her Expansion to Western Anatolia", *Hittitology today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday: 5^e Rencontres d'archéologie de l'IFEA, Istanbul 21-22 novembre 2014*, ed. Alice Mouton, İstanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes, 2017, ss.113-122.
- HUXLEY G. L., "Titles of Midas", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, Vol.2, No.2 (1959), ss.83-99.
- INSOLL Timothy, "Miniature Possibilities? An Introduction to the Varied Dimensions of Figurine Research", *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, ed. Timothy Insoll, Oxford: Oxford University Press, 2017, ss.3-16.
- IŞIK Fahri, "Zur Entstehung Phrygischer Felsdenkmäler", *Anatolian Studies*, Vol.37 (1987), ss.163-178.
- IŞIK Fahri, "Batı Uygarlığının Kökeni: Erken Demir Çağı Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı:28 (1989), ss.1-39.
- IŞIK Fahri, "Zur Entstehung der tönernen Verkleidungsplatten in Anatolien", *Anatolian Studies*, Vol.41 (1991), ss.63-86.
- IŞIK Fahri, ""Karanlık Dönem"in Aydınlığı ve Frig Sanatının "Anadoluluğu" Üzerine", *Anadolu/Anatolia*, Sayı:24 (2003), ss.19-33.
- IŞIK Fahri, "Pişmiş Toprak Mimari Levhaların Frig Kökenine Yeni Bir Kanıt", *Muhibbe Darga Armağanı*, ed. Taner Tarhan-Aksel Tibet-Erkan Konyar, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayını, 2008, ss.275-282.

- IŞIK Fahri, "Elmalı D-Tümülüsü Yontucukları: Anadolu'da Yeni Hitit ve Phryg Yontu Biçimlerinin İyonlaşması", *Uygarlık Anadolu'da Doğdu*, 1. Baskı, İstanbul: Ege Yayınları, 2012, ss.139-158.
- IŞIK Fahri, "Neolitik Çağ'dan Klasik Dönem'e Anadolu - Eski Phryg Ana Tanrıçası", *Uygarlık Anadolu'da Doğdu*, 1.Baskı, İstanbul: Ege Yayınları, 2012, ss.337-377.
- İNDİRKAŞ Zühre, *Ana Tanrıçalar, Kybele ve Çağdaş Türk Resmindeki İzdüşümleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2001.
- İZNİK Erkan, "Galluslar: İlkçağda Anadolu'daki Sıradışı Rahipler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1-2 (2004), ss.127-161.
- JABLONKA Peter, "Troy", *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, ed. Eric H. Cline, Oxford: Oxford University Press, 2010, ss.849-861.
- JAMES E. O., *The Cult of the Mother-Goddess: An Archaeological and Documentary Study*, London: Thames and Hudson, 1959.
- JENNETT Karen Diane, *Female Figurines of the Upper Paleolithic*, (Honors Thesis), San Marcos, Texas: Texas State University, 2008.
- KALAÇ Mustafa, "Tabal Ülkesi", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994*, Ankara, Cilt:1, 1999, ss.133-136.
- KARAUĞUZ Güngör, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.
- KARAUĞUZ Güngör, *Hitit Mitolojisi*, 2. Baskı, Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- KAYA Mehmet Ali, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, 1. Basım, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- KAYA Mehmet Ali, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, Cilt:I: Tarih Öncesi Çağlardan Demir Devri'ne Kadar, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- KAYA Mehmet Ali, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, Cilt:II: Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- KEALHOFER Lisa, Peter Grave, "The Iron Age on the Central Anatolian Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, ss.415-442.
- KEENAN Douglas J., "Radiocarbon dates from Iron Age Gordion are Confounded", *Ancient West & East*, Vol.3, No.1 (2004), ss.100-103.
- KIEPERT Heinrich, *A Manuel of Ancient Geography*, London: MacMillan and Co., 1881.
- KINAL Füzuzan, "Kara Tanrıça Olarak Kybele", *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981*, Ankara, Cilt:1, 1986, ss.235-239.
- KINAL Füzuzan, *Eski Anadolu Tarihi*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- KOHLER Ellen L., *The Gordion Excavations, 1950-1973: Final Reports (The Lesser Phrygian Tumuli, Part I: The Inhumations)*, Vol.II, Philadelphia: The University Museum University of Pennsylvania, 1995.

- KOPANIAS Konstantinos, "The Mushki/Phrygian Problem from the Near Eastern Point of View", *Nostoi: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*, ed. Nicholas Chr. Stampolidis-Çiğdem Maner-Konstantinos Kopanias, İstanbul: Koç University Press, 2015, ss.211-225.
- KORTE Alfred, "Kleinasiatische Studien II: Gordion und der Zug des Manlius gegen die Galater", *Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, Band XXII (1897), ss.1-51.
- KORTE Gustav, Alfred Körte, *Gordion: Ergebnisse Der Ausgrabung Im Jahre 1900*, Berlin: Druck und Verlag Von Georg Reimer, 1904.
- KOŞAY Hamit, "Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı (1)", *Belleten*, Cilt:3, Sayı:9 (1939), ss.5-14.
- KOŞAY Hamit Zübeyr, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı Raporu/Les Fouilles de Pazarlı Entreprises par la Societe d'Histoire Turque*, V. Seri-No.4, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1941.
- KÖROĞLU Kemalettin, "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian-Assyrian Relations", *European Journal of Archaeology*, Vol.18, No.1 (2015), ss.111-127.
- KÖROĞLU Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 12. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- KRYSZAT Guido, "Herrscher, Herrschaft und Kulttradition in Anatolien nach den Quellen aus den altassyrischen Handelskolonien - Teil 2: Götter, Priester und Feste Altanatoliens", *Altorientalische Forschungen*, Vol.33, No.1 (2006), ss.102-124.
- KUHRT Amélie, *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, Cilt II, çev. Dilek Şendil, 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- KULAÇOĞLU Belma, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanrılar ve Tanrıçalar*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1992.
- KULAKOĞLU Fikri, "Kültepe-Kaneş: A Second Millennium B.C.E. Trading Center on the Central Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, ss.1012-1030.
- KULAKOĞLU Fikri, Selmin Kangal (eds.), *Anatolia's Prologue, Kültepe Kanesh Karum: Assyrians in Istanbul*, Kayseri: Kayseri Metropolitan Municipality, 2011.
- KULAKOĞLU Fikri, "Kaniş Karumu: Eski Assur Ticaretinin Anadolu'daki Başkenti", *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, ed. Kemalettin Köroğlu-Selim Ferruh Adalı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, ss.51-73.
- KUNIHOLM Peter Ian, Maryanne W. Newton, Richard F. Liebhart, "Dendrochronology at Gordion", *The New Chronology of Iron Age Gordion*, ed. C. Brian Rose-Gareth Darbyshire, Gordion Special Studies VI, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2011, ss.79-122.

- KURT Mehmet, "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1 (2009), ss.1-13.
- KURT Mehmet, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:29, Sayı:48 (2010), ss.69-88.
- LANCELLOTTI Maria Grazia, *Attis, Between Myth and History: King, Priest, and God*, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2002.
- LANE Eugene N. (ed.), *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1996.
- LANE Eugene N., "The Name of Cybele's Priests the "Galloi"", *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, ed. Eugene N. Lane, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1996, ss.117-133.
- LANFRANCHI Giovanni B., "The Ideological and Political Impact of the Assyrian Imperial Expansion on the Greek World in the 8th and 7th Centuries BC", *The Heirs of Assyria: Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project. Held in Tvärminne, Finland, October 8-11, 1998*, ed. Sanno Aro-R. M. Whiting, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2000, ss.7-34.
- LAROCHE Emmanuel, "Documents Hiéroglyphiques Hittites Provenant du Palais d'Ugarit", *Ugaritica III*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1956, ss.97-160.
- LAROCHE Emmanuel, "Koubaba, déesse anatolienne, et le problème des origines de Cybèle", *Éléments Orientaux dans la Religion Grecque Ancienne, Colloque de Strasbourg 22-24 mai 1958*, Paris: Presses Universitaires de France, 1960, ss.113-128.
- LARSEN Mogens Trolle, *Ancient Kanesh: A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*, New York: Cambridge University Press, 2015.
- LAURENT Peter Edmund, *An Introduction to Study of Ancient Geography*, Oxford: Henry Slatter Publisher, 1830.
- LEAHY Anthony, "Sea Peoples", *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Vol.III, ed. Donald B. Redford, New York: Oxford University Press, 2001, ss.257-260.
- LEHMANN-HAUPT C. F., "Kimmerier", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band XI/1, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1921, ss.397-434.
- LEICK Gwendolyn, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, London and New York: Routledge, 1991.
- LEICK Gwendolyn, *Who's Who in the Ancient Near East*, London-New York: Routledge, 1999.
- LEWY Julius, *Die Kültepe-Texte aus der Sammlung Frida Hahn*, Berlin, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1930.
- LIEBHART Richard F., "Phrygian Tomb Architecture: Some Observations on the 50th Anniversary of the Excavations of Tumulus MM", *The Archaeology of Phrygian*

- Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, ss.129-147.
- LIPKA Michael, *Roman Gods: A Conceptual Approach*, Leiden-Boston: Brill, 2009.
- LUCKENBILL D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol.I, Chicago: The University of Chicago Press, 1926.
- LUCKENBILL D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol.II, Chicago: The University of Chicago Press, 1927.
- LUCKERT Karl W., *Göbekli Tepe*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- MACQUEEN J. G., *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor*, New York: Thames and Hudson, 1986.
- MACQUEEN J. G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev. Esra Davutoğlu, 5. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2018.
- MAGIE David, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Vol.I-II, Princeton: Princeton University Press, 1950.
- MALLORY J. P., *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*, London: Thames and Hudson, 1991.
- MANSEL Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, 10. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- MARSTON John M., "Agricultural Strategies and Political Economy in Ancient Anatolia", *American Journal of Archaeology*, Vol.116, No.3 (July 2012), ss.377-403.
- MCCOID Catherine Hodge, Leroy D. McDermott, "Toward Decolonizing Gender: Female Vision in the Upper Paleolithic", *American Anthropologist*, Vol.98, No.2 (Jun., 1996), ss.319-326.
- MCGOVERN Patrick E. vd., "A funerary feast fit for King Midas", *Nature*, Vol.402, No.6764 (1999), ss.863-864.
- MCGOVERN Patrick E., "The Funerary Banquet of "King Midas"", *Expedition*, Vol.42, No.1 (2000), ss.21-29.
- MELLAART James, "Excavations at Hacılar. First Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol.8 (1958), ss.127-156.
- MELLAART James, "Excavations at Hacılar: Fourth Preliminary Report, 1960", *Anatolian Studies*, Vol.11 (1961), ss.39-75.
- MELLAART James, "Hacılar: A Neolithic Village Site", *Scientific American*, Vol.205, No.2 (August 1961), ss.86-98.
- MELLAART James, "Excavations at Çatal Hüyük: First Preliminary Report, 1961", *Anatolian Studies*, Vol.12 (1962), ss.41-65.
- MELLAART James, "Deities and Shrines of Neolithic Anatolia: Excavations at Catal Huyuk, 1962", *Archaeology*, Vol.16, No.1 (March 1963), ss.29-38.

- MELLAART James, "Excavations at Çatal Hüyük, 1962: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol.13 (1963), ss.43-103.
- MELLAART James, "Excavations at Çatal Hüyük, 1963, Third Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol.14 (1964), ss.39-119.
- MELLAART James, *Earliest Civilizations of the Near East*, London: Thames and Hudson, 1965.
- MELLAART James, *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, 1967.
- MELLAART James, *Excavations at Hacilar*, Vol.I-II, Edinburgh: British Institute of Archaeology at Ankara by Edinburgh University Press, 1970.
- MELLINK M. J., "Mita, Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları*, Cilt:II, Sayı:1-2 (1965), ss.317-325.
- MELLINK Machteld J., "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien: Festschrift für Kurt Bittel*, Band I/II, ed. R. M. Boehmer-H. Hauptmann, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1983.
- MELLINK Machteld J., "Archaeology in Anatolia", *American Journal of Archaeology*, Vol.91, No.1 (Jan., 1987), ss.1-30.
- MELLINK M., "The Native Kingdoms of Anatolia", *CAH*, Vol.III/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, ss.619-665.
- MEMİŞ Ekrem, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994*, Ankara, Cilt:1, 1999, ss.65-73.
- MEMİŞ Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 5. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi, 2019.
- MESKELL Lynn, "The Archaeology of Figurines and the Human Body in Prehistory", *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, ed. Timothy Insoll, Oxford: Oxford University Press, 2017, ss.17-36.
- MEYER Marvin W. (ed.), *The Ancient Mysteries: A Sourcebook, Sacred Texts of the Mystery Religions of the Ancient Mediterranean World*, San Francisco: Harper & Row, 1987.
- MICHEL Cécile, "The Kārum Period on the Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, ss.313-336.
- MIEROOP Marc Van de, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, çev. Sinem Gül, 1. Basım, İstanbul: Homer Kitabevi, 2018.
- MILLER Naomi F., *Botanical Aspects of Environment and Economy at Gordion, Turkey*, Gordion Special Studies V, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2010.
- MITCHELL Stephen, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*, Vol.I: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule, Oxford: Clarendon Press, 1993.
- MOORE George Foot, *History of Religions*, Vol.I: China, Japan, Egypt, Babylonia, Assyria, India, Persia, Greece, Rome, New York: Charles Scribner's Sons, 1913.

- MUNN Mark, *The Mother of the Gods, Athens, and the Tyranny of Asia: A Study of Sovereignty in Ancient Religion*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2006.
- MUSCARELLA Oscar White, "The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No.299/300 (Aug. - Nov., 1995), ss.91-101.
- MUSCARELLA Oscar White, "Relations Between Phrygia and Assyria in the 8th Century B.C.", *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi 6-10/VII/1987 İstanbul*, ed. Hayat Erkanal vd., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, ss.149-157.
- MUSCARELLA Oscar White, "Deconstructing the Destruction of King Midas' Gordion", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, Vol.18, No.2 (Jan., 2012), ss.377-390.
- MUSCARELLA Oscar White, "The Date of the Destruction of the Early Phrygian Period at Gordion", *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East: Sites, Cultures, and Proveniences*, Leiden-Boston: Brill, 2013, ss.569-599
- MUSCARELLA Oscar White, "Again Gordion's Early Phrygian Destruction Date: ca. 700 +/- BC", *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East: Sites, Cultures, and Proveniences*, Leiden-Boston: Brill, 2013, ss.601-619.
- NAUMANN Friederike, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth, 1983.
- NEUMANN Erich, *The Great Mother: An Analysis of the Archetype*, Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2015.
- NEUMANN G., K. Strobel, "Phrygien, Phryger. B. Geschichte und Religion", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.10, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2003-2005, ss.546-549.
- NILSSON Martin P., *Geschichte der griechischen Religion*, Vol.I: Die Religion griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1967.
- NOCK Arthur Darby, "Eunuchs in Ancient Religion", *Essays on Religion and the Ancient World*, Vol.I, ed. Zeph Stewart, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972, ss.7-15.
- OLMSTEAD A. T., "Tiglath-Pileser I and His Wars", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.37 (1917), ss.169-185.
- OLSHAUSEN Eckart, Anne-Maria Wittke, "Phryges, Phrygia", *Brill's New Pauly*, Vol.11, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2007, ss.194-196.
- ORTHMANN Winfried, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1971.
- ÖKSE A. Tuba, "The Eastern Border of Phrygia", *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period: Proceedings of an International Conference 'The Phrygian Lands over Time: From Prehistory to the Middle of the 1st Millennium AD', held at Anadolu University, Eskişehir, Turkey, 2nd-8th*

- November, 2015, ed. Gocha R. Tsetskhladze, Leuven-Paris-Bristol, CT: Peeters, 2019, ss.161-187.
- ÖZBAYOĞLU Erendiz, "İlk Çağ Anadolu Kültüründe "Esime"", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994*, Ankara, Cilt:1, 1999, ss.227-240.
- ÖZCAN Ali, *IV. Tuthaliya Dönemi ve Sonrası Hitit Krallığı'nda Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- ÖZGEN Engin, İlknur Özgen, *Antalya Museum*, Ankara: Turkish Republic Ministry of Culture and Tourism, 1988.
- ÖZGÜÇ Nimet, "Kültepe Kazılarında Bulunan Mermer İdol ve Heykelcikler", *Belleten*, Cilt:21, Sayı:81 (Ocak 1957), ss.61-70.
- ÖZGÜÇ Tahsin, "Öntarihte Anadolu İdollerinin Anlamı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:II, Sayı:1 (1943), ss.65-72.
- ÖZGÜÇ Tahsin, "Kültepe'de 1953 Yılında Yapılan Kazılar", *Belleten*, Cilt:18, Sayı:71 (Temmuz 1954), ss.357-372.
- ÖZGÜÇ Tahsin, *Kültepe: Kaniş/Neša*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- ÖZKAYA Vecihi, *İÖ. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1995.
- ÖZKAYA Vecihi, "Kuyulu Anıtlar ve Frigler'de Taurobolium", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı:15 (1999), ss.295-334.
- PARKER Robert, *Athenian Religion: A History*, Oxford: Clarendon Press, 1996.
- PARPOLA Simo (ed.), *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*, State Archives of Assyria I, Helsinki: Helsinki University Press, 1987.
- PENSABENE P., "Nuove indagini nell' area del tempio di Cibele sui Palatino", *La soteriologia dei culti orientali nell'Impero Romano: Atti del Colloquio Internazionale su La soteriologia dei culti orientali nell' Impero Romano, Roma 24-28 settembre 1979*, ed. Ugo Bianchi-Maarten J. Vermaseren, Leiden: E.J. Brill, 1982, ss.68-108.
- PETROVA Eleonora, "Bryges and Phrygians: Parallelism Between The Balkans and Asia Minor Through Archeological, Linguistic and Historical Evidence", *Balkanica*, Sayı:28 (1997), ss.95-106.
- PETZL Georg, "Men", *Brill's New Pauly*, Vol.8, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2006, ss.656-658.
- PINCH Geraldine, *Handbook of Egyptian Mythology*, Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2002.
- PIOTROVSKIY B. B., "Urartu Dini", çev. İsmail Kaynak, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:23, Sayı:1-2 (1965), ss.37-48.
- POLAT Yusuf, *M.Ö. IV. Binyıl - M.Ö. I. Binyıl Arasında Dağlık Phrygia Bölgesi'nde Yerleşim Modelleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

- POLAT Yusuf, "Phrygler Dinsel Mekânlarını Nasıl Koruyordu? Midas Vadisi Kaleleri", *Turkish Studies - Social Sciences*, Vol.15, No.2 (2020), ss.317-334.
- POSTGATE J. N., "Assyrian Texts and Fragments", *Iraq*, Vol.35, No.1 (Spring, 1973), ss.13-36.
- PRITCHARD James B. (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Third Edition, Princeton-New Jersey: Princeton University Press, 1969.
- RADIN Paul, *Primitive Religion: Its Nature and Origin*, New York: The Viking Press, 1937.
- RAMSAY W. M., "Antiquities of Southern Phrygia and the Border Lands (I)", *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*, Vol. 3, No. 3/4 (Dec., 1887), ss.344-368.
- RAMSAY W. M., "The Cities and Bishoprics of Phrygia (Continued)", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol.8 (1887), ss.461-519.
- RAMSAY W. M., *The Historical Geography of Asia Minor*, London: John Murray, 1890.
- RAPP W., "Attis", *Ausführliches Lexikon Der Griechischen Und Römischen Mythologie*, Vol.I, ed. W. H. Roscher, Leipzig: Druck Und Verlag Von B. G. Teubner, 1884-1890, ss.715-727.
- RAPP W., "Kybele", *Ausführliches Lexikon Der Griechischen Und Römischen Mythologie*, Vol.II/1, ed. W. H. Roscher, Leipzig: Druck Und Verlag Von B. G. Teubner, 1890-1894, ss.1638-1672.
- REIN Mary Jane, "Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type", *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, ed. Eugene N. Lane, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1996, ss.223-237.
- RICE Patricia C., "Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood?", *Journal of Anthropological Research*, Vol.37, No.4 (Winter, 1981), ss.402-414.
- RISTOW Günter, "Kybele", *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, Vol.22, Stuttgart: Anton Hiersemann, 2008, ss.576-602.
- ROAF Michael, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, New York: Facts On File, 1996.
- ROLLER Lynn E., "The Legend of Midas", *Classical Antiquity*, Vol.2, No.2 (Oct., 1983), ss.299-313.
- ROLLER Lynn E., "Midas and the Gordian Knot", *Classical Antiquity*, Vol.3, No.2 (Oct., 1984), ss.256-271.
- ROLLER Lynn E., "Phrygian Myth and Cult", *Source: Notes in the History of Art*, Vol.7, No.3/4 (Spring/Summer 1988), ss.43-50.
- ROLLER Lynn E., "Attis on Greek Votive Monuments; Greek God or Phrygian?", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol.63, No.2 (Apr.-Jun., 1994), ss.245-262.

- ROLLER Lynn E., "The Phrygian Character of Kybele: The Formation of an Iconography and Cult Ethos in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990*, ed. A. Çilingiroğlu-D. H. French, Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara, 1994, ss.189-198.
- ROLLER Lynn E., "The Ideology of the Eunuch Priest", *Gender and the Body in the Ancient Mediterranean*, ed. Maria Wyke, Oxford-Malden, MA: Blackwell Publishers, 1998, ss.118-135.
- ROLLER Lynn E., *Incised Drawings from Early Phrygian Gordion*, Gordion Special Studies IV, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2009.
- ROLLER Lynn E., "Phrygian and The Phrygians", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, ss.560-578.
- ROLLER Lynn E., *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, çev. Betül Avunç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.
- ROLLER Lynn E., "Phrygia and Hellenism: Phrygian Interactions with Asia Minor Greeks, 8th-6th Centuries BC", *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period: Proceedings of an International Conference 'The Phrygian Lands over Time: From Prehistory to the Middle of the 1st Millennium AD', held at Anadolu University, Eskişehir, Turkey, 2nd-8th November, 2015*, ed. Gocha R. Tsetskhladze, Leuven-Paris-Bristol, CT: Peeters, 2019, ss.37-55.
- ROLLING W., "Muški, Muski.", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Vol.8, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1997, ss.493-495.
- ROSCOE Will, "Priests of the Goddess: Gender Transgression in Ancient Religion", *History of Religions*, Vol.35, No.3 (Feb., 1996), ss.195-230.
- ROSE C. Brian, "Fieldwork at Gordion 1950-2012", *Archäologischer Anzeiger*, Sayı:1 (2012), ss.231-254.
- ROSE C. Brian, "Introduction: The Archaeology of Phrygian Gordion", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, ss.1-19.
- ROSE C. Brian, "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", *American Journal of Archaeology*, Vol.121, No.1 (January 2017), ss.135-178.
- RUGE W., "Gordion", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band VII/2, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1912, s.1590.
- RUGE W., "Pessinus", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band XIX/1, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1937, ss.1104-1113.
- RUGE W., "Phrygia (Topographie)", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band XX/1, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1941.

- RUTHERFORD Ian, *Hittite Texts and Greek Religion: Contact, Interaction, and Comparison*, Oxford: Oxford University Press, 2020.
- RUTTER Jeremy B., "Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIC Period", *American Journal of Archaeology*, Vol. 79, No.1 (Jan., 1975), ss.17-32.
- SAGONA Antonio, Paul Zimansky, *Ancient Turkey*, Routledge World Archaeology, London-New York: Routledge, 2009.
- SALVINI Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, çev. Belgin Aksoy, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- SAMS G. Kenneth, "The Early Phrygian Period at Gordion: Toward a Cultural Identity", *Source: Notes in the History of Art*, Vol.7, No.3/4, (Spring/Summer 1988), ss.9-15.
- SAMS G. Kenneth, *The Gordion Excavations, 1950-1973: Final Reports (The Early Phrygian Pottery)*, Volume IV: Text, ed. E. L. Kohler, Philadelphia: The University Museum University of Pennsylvania, 1994.
- SAMS G. Kenneth, "Gordion: Exploration over a Century", *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work At Gordion*, ed. Lisa Kealhofer, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2005, ss.10-21.
- SAMS G. Kenneth, "Gordion ve Frigler", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, ss.49-58.
- SAMS G. Kenneth, "Gordion,2007", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı 26-30 Mayıs 2008*, Cilt:3, Ankara, 2009, ss.139-150.
- SAMS G. Kenneth, "Anatolia: The First Millennium B.C.E. in Historical Context", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, ss.604-622.
- SAMS G. Kenneth, "Friglerin Başkenti Gordion ve Mimari Yapıları", *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, ed. Taciser Tüfekçi Sivas-Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, ss.52-75.
- SAMS G. Kenneth, "The New Chronology for Gordion and Phrygian Pottery", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, ss.57-66.
- SAN Oya, "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler", *Belleten*, Cilt:LXIV, Sayı:239 (2000), ss.1-22.
- SANDERS G. M., "Gallos", *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, Vol.VIII, Stuttgart: Anton Hiersemann, 1972, ss.984-1034.
- SAYCE A. H., "Kybelē and Gallos in the Hittite Texts", *The Classical Review*, Vol.42, No.5 (Nov., 1928), ss.161-163.

- SAYCE A. H., "Midas of Phrygia", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No.1 (Jan., 1931), ss.135-138.
- SCHACHNER Andreas, "Hattuša, Hitit İmparatorluğu'nun Başkenti", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, haz. Meltem Doğan Alparslan-Metin Alparslan, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, ss.104-125.
- SCHMIDT Klaus, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe - En Eski Tapınağı Yapanlar*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- SCHMIDT Klaus, "Göbekli Tepe", *Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Cilt:I, ed. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, ss.115-129.
- SCULLARD H.H., *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London: Thames and Hudson, 1981.
- SEVİN Veli, "Frygler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt:II, İstanbul: Görsel Yayınları, 1982, ss.229-244.
- SEVİN Veli, "The Early Iron Age in the Elaziğ Region and the Problem of the Mushkians", *Anatolian Studies*, Vol.41 (1991), ss.87-97.
- SEVİN Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.
- SEVİN Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, 6. Baskı, İstanbul: Der Yayınları, 2019.
- SHOWERMAN Grant, "Was Attis at Rome under the Republic?", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol.31 (1900), ss.46-59.
- SHOWERMAN Grant, *The Great Mother of the Gods*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin, 1901.
- SIMPSON Elizabeth, Krysia Spirydowicz, *Gordion Wooden Furniture: The Study, Conservation, and Reconstruction of the Furniture and Wooden Objects from Gordion, 1981–1998*, Ankara: Museum of Anatolian Civilizations, 1999.
- SIMPSON Elizabeth, *The Furniture from Tumulus MM, The Gordion Wooden Objects*, Vol.I: Text, Leiden-Boston: Brill, 2010.
- SIMPSON Elizabeth, "Royal Phrygian Furniture and Fine Wooden Artifacts from Gordion", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, ss.149-164.
- SINGER Itamar, *Hittite Prayers*, Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature, 2002.
- STARR Ivan (ed.), *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, State Archives of Assyria IV, Helsinki: Helsinki University Press, 1990.
- STEPHENS Ferris J., *Old Assyrian Letters and Business Documents*, Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies, Vol.6, New Haven: Yale University Press- London: Humphrey Milford Oxford University Press, 1944.
- STONE Merlin, *Tanrılar Kadınken*, çev. Nilgün Şarman, İstanbul: Payel Yayınevi, 2000.

- STRATHMANN H., "Attis", *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, Vol.I, Stuttgart: Hierseemann Verlags-G.M.B.H., 1950, ss.889-899.
- SUMMERS Geoffrey, Françoise Summers, "Kerkenes Dağ", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, ss.115-126.
- SUMMERS Geoffrey, "Kerkenes 2006", 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı 28 Mayıs-1 Haziran 2007*, Cilt:2, Ankara, 2008, ss.477-488.
- SUMMERS Geoffrey, Françoise Summers, "Kerkenes Dağ", *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, ed. Taciser Tüfekçi Sivas-Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, ss.162-181.
- SUMMERS Geoffrey D., "Phrygians east of the red river: Phrygianisation, migration and desertion", *Anatolian Studies*, Vol.68 (2018), ss.99-118.
- SWOBODA H., "Gordios", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band VII/2, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1912, ss.1590-1593.
- ŞAHİN Hasan Ali, "Kültepe Metinlerinde Geçen Rahip ve Rahibeler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:8 (1999), ss.143-153.
- ŞAHİN Sencer, "Phrygia Epiktetos", *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 26-30 Mayıs 1986*, Ankara, 1986, ss.265-268.
- TAKÁCS Sarolta A., "Cybele", *Brill's New Pauly*, Vol.3, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2003, ss.1035-1040.
- TAKÁCS Sarolta A., "Magna Mater", *Brill's New Pauly*, Vol.8, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2006, ss.458-459.
- TAKÁCS Sarolta A., "Sabazius", *Brill's New Pauly*, Vol.12, ed. Christine F. Salazar vd., Leiden-Boston: Brill, 2008, ss.806-808.
- TALALAY Lauren, "The Mother Goddess in Prehistory: Debates and Perspectives", *A Companion to Women in the Ancient World*, ed. Sharon L. James-Sheila Dillon, Malden-Oxford: Wiley-Blackwell, 2012, ss.7-10.
- TANSUĞ Kadriye, "Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, Sayı:4 (1949), ss.535-550.
- TARACHA Piotr, *Religions of Second Millennium Anatolia*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.
- TARHAN M. Taner, Veli Sevin, "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını", *Belleten*, Cilt:39, Sayı:155 (1975), ss.389-400.
- TARHAN M. Taner, "Eskiçağ'da Kimmerler Probemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976*, Ankara, Cilt:1, 1979, ss.355-369.
- TARHAN M. Taner, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı, İstanbul 23-26 Mayıs 1983*, Ankara, 1984, ss.109-120.

- TARHAN M. Taner, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, 21-25 Eylül 1981, Ankara, Cilt:1, 1986, ss.285-301.
- TEKİN Oğuz, *Eski Anadolu ve Trakya: Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- TEMİZER Raci, "Ankara'da Bulunan Kybele Kabartması", *Anadolu/Anatolia*, Sayı:4 (1959), ss.179-182.
- TEXIER Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Cilt:II, çev. Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.
- THOMPSON Homer A., R. E. Wycherley, *The Agora of Athens: The History, Shape, and Uses of an Ancient City Center*, Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens, 1972.
- TOUGHER Shaun (ed.), *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, London: The Classical Press of Wales and Duckworth, 2002.
- TOUGHER Shaun, *The Roman Castrati: Eunuchs in the Roman Empire*, London-New York: Bloomsbury Academic, 2021.
- TOY Crowford Howell, *Introduction to the History of Religions*, Boston-New York-Chicago-London: Ginn and Company, 1913.
- TSETSKHLADZE Gocha, "Frig Pessinus'u", *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, ed. Taciser Tüfekçi Sivas-Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, ss.184-198.
- TUNA Celâl, *Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, Cilt:II, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- TURCAN Robert, *The Cults of the Roman Empire*, çev. Antonia Nevill, Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
- TÜFEKÇİ SİVAS Taciser, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1999.
- TÜFEKÇİ SİVAS Taciser, "Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü ile Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, Sayı:3 (2002), ss.335-353.
- TÜFEKÇİ SİVAS Taciser, "Frigler ve Frig Uygarlığı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, ss.9-14.
- TÜRKAN Ahmet, "Men, Mensis, Moon: Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü", *Ömer Çapar'a Armağan*, ed. Turgut Yiğit-Mehmet Ali Kaya-Ayşen Sina, Ankara: Hel Yayıncılık, 2012, ss.333-348.
- UMAR Bilge, *Phrygia*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2008.
- ÜNAL Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu*, Cilt:II, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

- VARİNLİOĞLU Ender, "The Phrygian Inscriptions from Bayandır", *Kadmos*, Vol.31, No.1 (1992), ss.10-20.
- VASSILEVA Maya, "Further Considerations on the Cult of Kybele", *Anatolian Studies*, Vol.51 (2001), ss.51-63.
- VASSILEVA Maya, "Phrygia, Troy and Thrace", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, ed. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire, Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara, 2005, ss.227-234.
- VASSILEVA Maya, "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", çev. Fatma Sevinç Erbaşı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:30, Sayı:50 (2011), ss.197-210.
- VASSILEVA Maya, "Frig Tunç İşlemeciliği", *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, ed. Taciser Tüfekçi Sivas-Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, ss.310-331.
- VEENHOF Klaas R., Jesper Eidem, *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, Fribourg-Göttingen: Academic Press-Vandenhoeck&Ruprecht, 2008.
- VEENHOF Klaas R., "The Old Assyrian Period (20th-18th Century BCE)", *A Companion to Assyria*, ed. Eckart Frahm, Hoboken, NJ: John Wiley&Sons, 2017, ss.57-79.
- VERMASEREN Maarten J., *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, Leiden: E. J. Brill, 1966.
- VERMASEREN Maarten J., *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, London: Thames and Hudson, 1977.
- VERMASEREN Maarten J., *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.III: Italia-Latium, Leiden: E. J. Brill, 1977.
- VERMASEREN Maarten J., *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.I: Asia Minor, Leiden-New York-København-Köln: E. J. Brill, 1987.
- VERSNEL H. S., *Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes: Three Studies in Henotheism, Inconsistencies in Greek and Roman Religion I*, Leiden: E.J. Brill, 1990.
- VOIGT Mary M., "Excavations at Gordion 1988-89: The Yassihöyük Stratigraphic Sequence", *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990*, ed. A. Çilingiroğlu-D. H. French, Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara, 1994, ss.265-293.
- VOIGT Mary M., "Gordion", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol.II, ed. Eric M. Meyers, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, ss.426-431.
- VOIGT Mary M., Robert C. Henrickson, "Formation of the Phrygian State: The Early Iron Age at Gordion", *Anatolian Studies*, Vol.50 (2000), ss.37-54.
- VOIGT Mary M., Robert C. Henrickson, "The Early Iron Age at Gordion: The Evidence from the Yassihöyük Stratigraphic Sequence", *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, ed. Eliezer D. Oren, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000, ss.327-360.

- VOIGT Mary M., "Gordion: The Rise and Fall of an Iron Age Capital", *Across the Anatolian Plateau: Readings in the Archaeology of Ancient Turkey*, ed. David C. Hopkins, Boston, MA: American Schools of Oriental Research, 2002, ss.187-196.
- VOIGT Mary M., "Old Problems and New Solutions: Recent Excavations at Gordion", *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work At Gordion*, ed. Lisa Kealhofer, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2005, ss.22-35.
- VOIGT Mary M., "Gordion Kazıları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, ed. Hakan Sivas-Taciser Tüfekçi Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, ss.65-76.
- VOIGT Mary M., "Gordion: The Changing Political and Economic Roles of a First Millennium B.C.E City", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, New York: Oxford University Press, 2011, ss.1069-1094.
- VOIGT Mary M., Keith DeVries, "Emerging Problems and Doubts", *The New Chronology of Iron Age Gordion*, ed. C. Brian Rose-Gareth Darbyshire, Gordion Special Studies VI, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2011, ss.23-48.
- VOIGT Mary M., "The Unfinished Project of the Gordion Early Phrygian Destruction Level", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, ss.67-99.
- WELLES C. Bradford, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy*, New Haven: Yale University Press, 1934.
- WEST Martin L. (ed., trans.), *Homeric Hymns, Homeric Apocrypha, Lives of Homer*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, LCL, 2003.
- WINCKLER Hugo, *Altorientalische Forschungen*, Vol.II/1, Leipzig: Verlag von Eduard Pfeiffer, 1898.
- WISEMAN D. J., "Assyria and Babylonia c. 1200-1000 B.C.", *CAH*, Vol.II/2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, ss.443-481.
- WOOLLEY C.L., *Carchemish: Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum*, Part II: The Town Defences, London: The Trustees of the British Museum, 1921.
- WOOLLEY C.L., R.D. Barnett, *Carchemish: Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum*, Part III: The Excavations in the Inner Town and the Hittite Inscriptions, London: The Trustees of the British Museum, 1952.
- WRIGHT Edwin M., "The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B. C.)", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.2, No.3 (Jul., 1943), ss.173-186.
- YAKAR Jak, "Anatolian Civilization Following the Disintegration of the Hittite Empire: An Archaeological Appraisal", *Tel Aviv*, Vol.20, No.1 (1993), ss.3-28.

- YAKAR Jak, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, 1. Basım, çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.
- YALÇINKAYA Işın, "Paleolitik Devirlerde Kadın Figürinleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, Sayı:6 (1971), ss.203-222.
- YILDIRIM Nurgül, "II. Sargon'un Aşşur-şarru-uşur'a Mektubu (ND 2759) Kapsamında M.Ö. 8. Yüzyılda Anadolu'nun Siyasi Görünümü Üzerine Bir İnceleme", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol.8 (2017), ss.243-252.
- YİĞİT Turgut, "Tabal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:40, Sayı:3-4 (2000), ss.177-189.
- YİĞİT Turgut, Ali Özcan, Kurtuluş Kıymet, *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- YİĞİT Turgut, *Eski Mezopotamya Tarihi (Tarihöncesinden Pers İstilasına Kadar)*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- YOUNG Rodney S., "Gordion: Preliminary Report, 1953", *American Journal of Archaeology*, Vol.59, No.1 (Jan., 1955), ss.1-18.
- YOUNG Rodney S., "The Gordion Campaign of 1959: Preliminary Report", *American Journal of Archaeology*, Vol.64, No.3 (Jul., 1960), ss.227-243.
- YOUNG Rodney S., "The 1961 Campaign at Gordion", *American Journal of Archaeology*, Vol.66, No.2 (Apr., 1962), ss.153-168.
- YOUNG Rodney S., "Gordion on the Royal Road", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol.107, No.4 (Aug. 15, 1963), ss.348-364.
- YOUNG Rodney S., "The Gordion Campaign of 1967", *American Journal of Archaeology*, Vol.72, No.3 (Jul., 1968), ss.231-241.
- YOUNG Rodney S., "Old Phrygian Inscriptions from Gordion: Toward a History of the Phrygian Alphabet", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol.38, No.2 (Apr. - Jun., 1969), ss.252-296.
- YOUNG Rodney S., "Doodling at Gordion", *Archaeology*, Vol.22, No.4 (1969), ss.270-275.
- YOUNG Rodney S., *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, Vol.I, ed. E. L. Kohler, Philadelphia: The University Museum University of Pennsylvania, 1981.
- ZIMANSKY Paul, "Uartian Geography and Sargon's Eighth Campaign", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.49, No.1 (Jan., 1990), ss.1-21.

EKLER

EK-1: Haritalar, Tablolar ve Grafikler



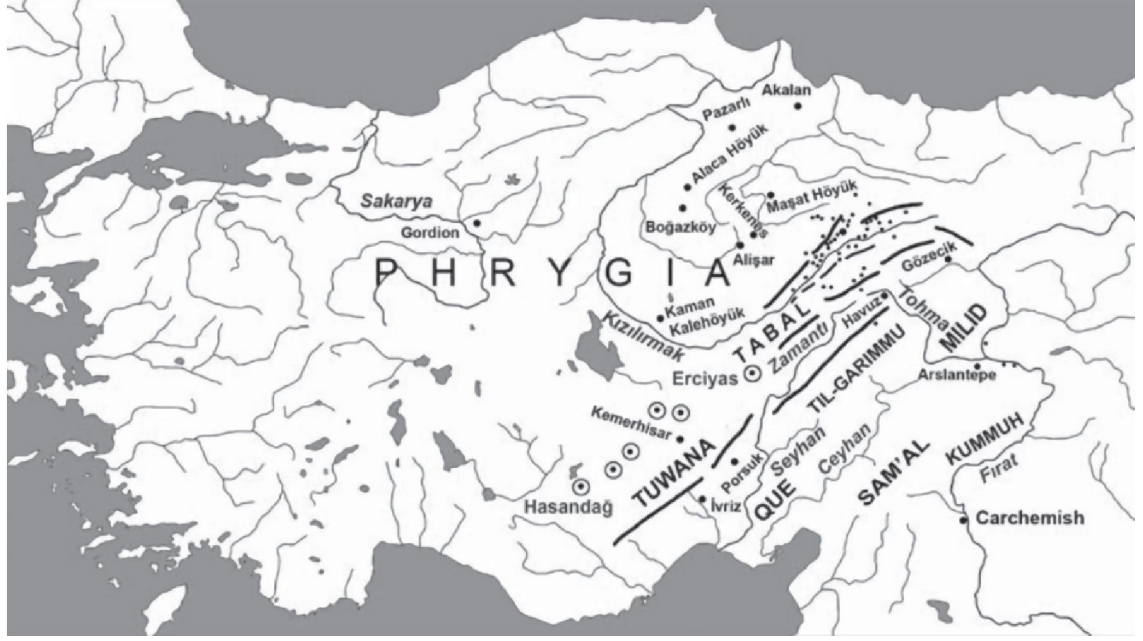
Harita 1: MÖ 1. Binyılda Anadolu'da Phryg Yayılım Alanları Haritası⁷³⁵

⁷³⁵ Taciser Tüfekçi Sivas, Hakan Sivas (ed.), *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s.13.



Harita 2: MÖ 8. Yüzyılda Phryg Hâkimiyeti Haritası⁷³⁶

⁷³⁶ <https://www.penn.museum/blog/world/turkey/going-to-gordion/> (27.02.2022).



Harita 3: Phrygia'nın Doğusu'nu Gösteren Harita⁷³⁷



Harita 4: Phrygia'nın Batısı'nı Gösteren Harita⁷³⁸

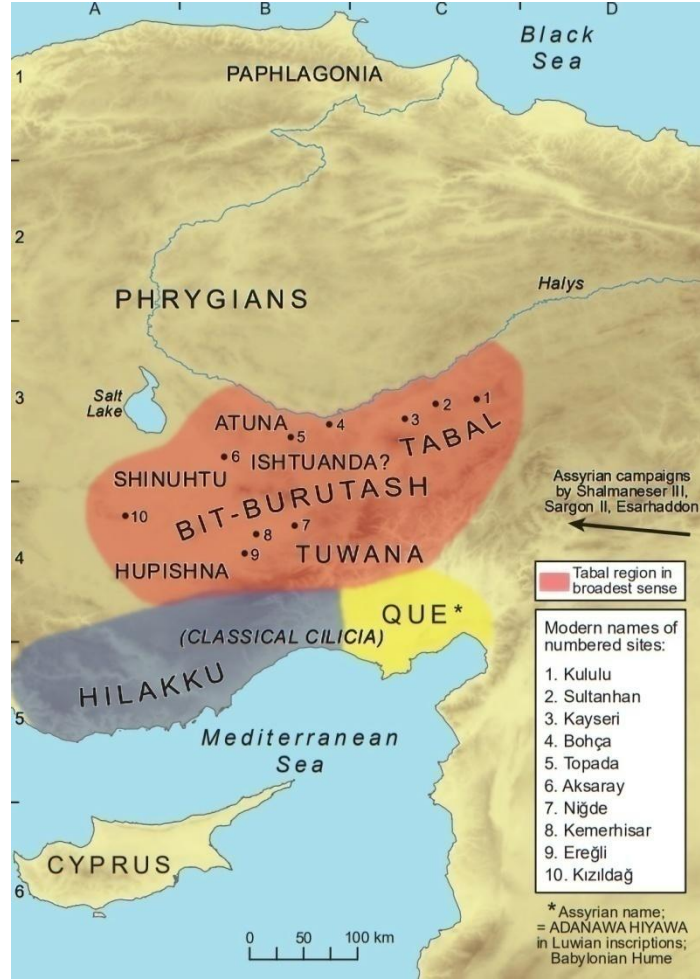
⁷³⁷ Ökse, "The Eastern Border of Phrygia", s.162.

⁷³⁸ Munn, *The Mother of the Gods*,..., Map 2.



Harita 6: Geç Hitit Devletleri Haritası⁷⁴⁰

⁷⁴⁰ Bryce, Birkett-Rees, *Atlas of the Ancient Near East*..., s.161.



Harita 7: Tabal, Que ve Hilakku Bölgeleri Haritası⁷⁴¹

⁷⁴¹ Bryce, Birkett-Rees, *Atlas of the Ancient Near East*:..., s.164.



Harita 8: Yeni Assur İmparatorluğu Haritası⁷⁴²

⁷⁴² Bryce, Birkett-Rees, *Atlas of the Ancient Near East*..., s.167.



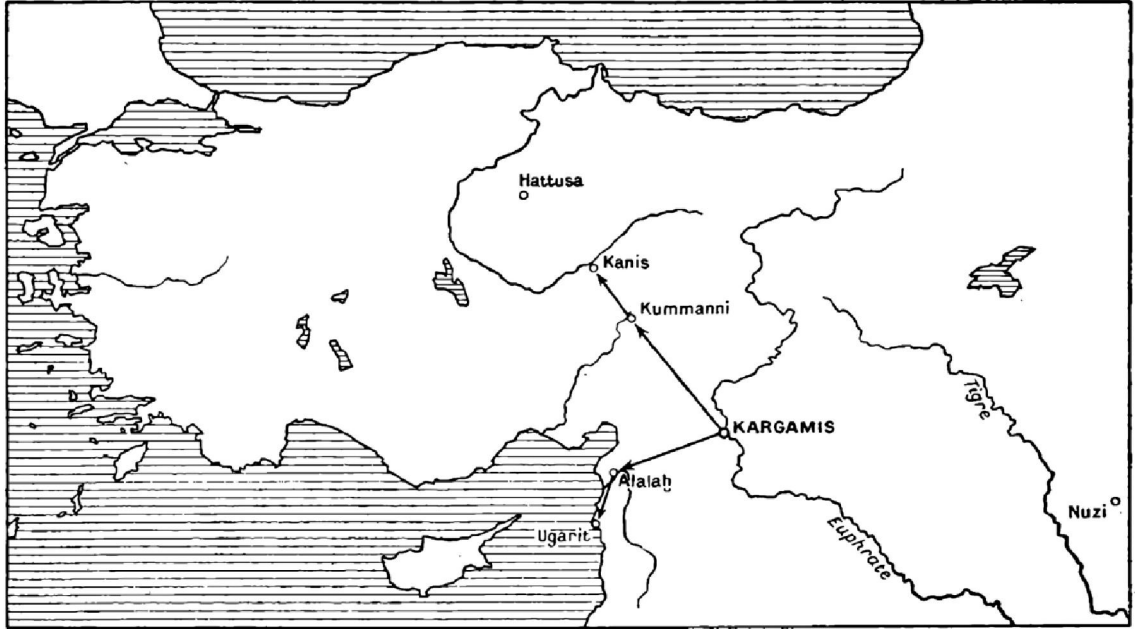
Harita 9: II. Sargon (MÖ 721-705) Dönemi Yeni Assur İmparatorluğu Sınırları⁷⁴³

⁷⁴³ Bryce, Birkett-Rees, *Atlas of the Ancient Near East*..., s.168-169.

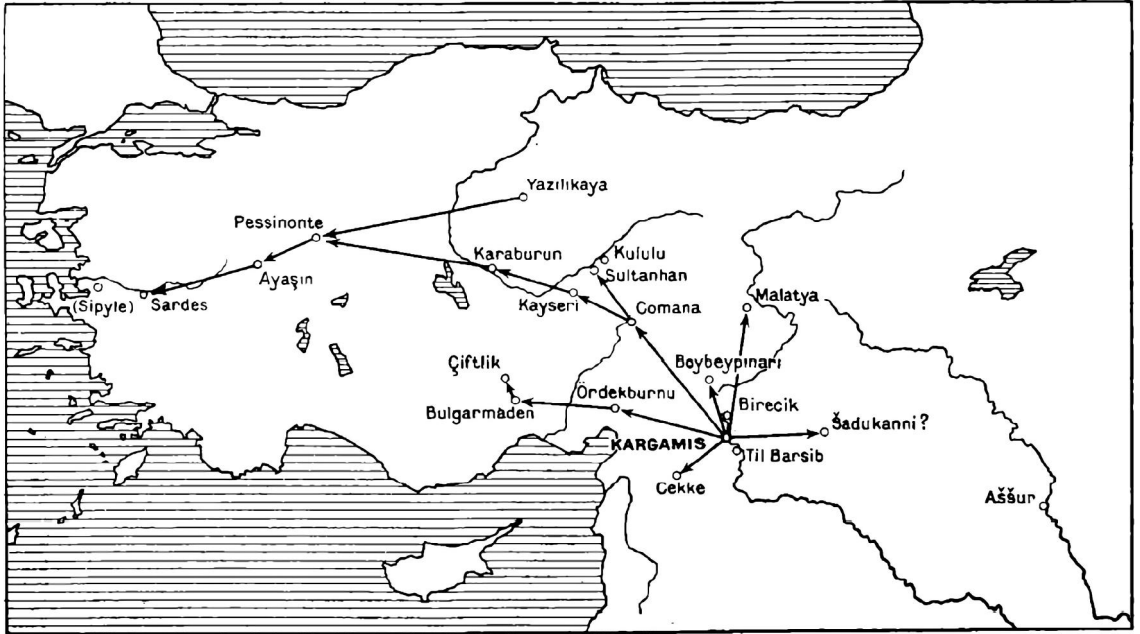


Harita 10: Kimmerlerin Anadolu'ya Yayılışını Gösteren Harita⁷⁴⁴

⁷⁴⁴ Bryce, Birkett-Rees, *Atlas of the Ancient Near East*..., s.193.



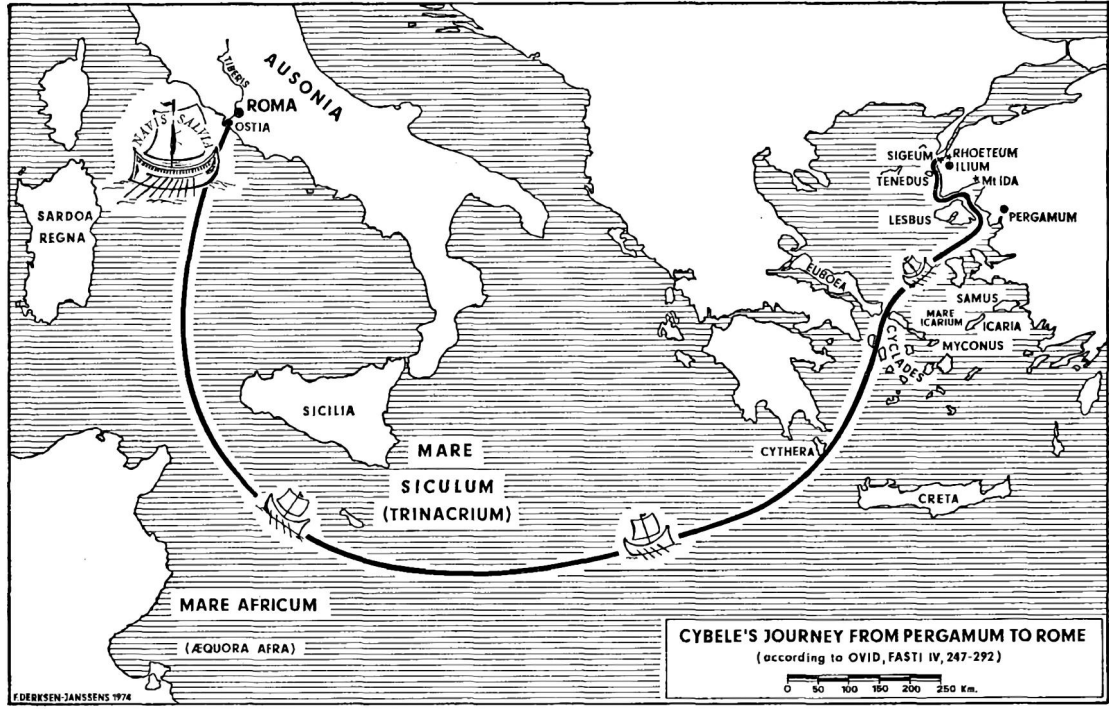
Harita 11: MÖ 2. Binyılda Kubaba Kültü Yayılım Haritası⁷⁴⁵



Harita 12: MÖ 1. Binyılda Kubaba/Kybele Kültü Yayılım Haritası⁷⁴⁶

⁷⁴⁵ Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne...", s.118.

⁷⁴⁶ Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne...", s.124.



Harita 13: Ana Tanrıça Kybele'nin Deniz Yolu ile Roma'ya Transferi⁷⁴⁷

⁷⁴⁷ Vermaseren, *Cybele and Attis*:..., s.40.

Phryg Kalesi	Dönem İsimleri	Yaklaşık Tarihler	YHSS Aşaması
	Erken Bronz Çağı	Yak. MÖ 2500-2000	-
	Orta Bronz Çağı	Yak. MÖ 2000-1500	10
	Geç Bronz Çağı	Yak. MÖ 1500-12. yy.	9-8
	Erken Demir Çağı	Yak. MÖ 12. yy.-950	7
Eski Sitadel	İlk Erken Phryg	Yak. MÖ 950-900	6B
	Erken Phryg	Yak. MÖ 900-800	6A
	Erken Phryg Tahribat	MÖ 800	
Yeni Sitadel	Orta Phryg	Yak. MÖ 800-540	5
	Geç Phryg	Yak. MÖ 540-330	4
	Erken Hellenistik	Yak. MÖ 330-3. yy. ortaları	3B
	Geç Hellenistik	MÖ 3. yy. ortaları ile 2. yy. ortaları	3A
	Roma	MS Erken 1.-5. yy.	2
	Orta Çağ	13.-14. yy.	1

Tablo 1: Gordion ve Phryg Kronolojisi (YHSS)⁷⁴⁸

⁷⁴⁸ Voigt, "Old Problems and New Solutions...", s.27 (Table 3-1).

Eski Kronoloji	Yeni Kronoloji
Tümülüs W (yak. MÖ 750)	Tümülüs W (yak. MÖ 850)
Tümülüs K-III (yak. MÖ 730)	Tahribat Seviyesi (yak. MÖ 800)
Tümülüs P (yak. MÖ 720)	Tümülüs K-III (yak. MÖ 780)
Tümülüs MM (yak. MÖ 700)	Tümülüs P (yak. MÖ 770)
Tahribat Seviyesi (yak. MÖ 700)	Tümülüs MM (yak. MÖ 740)
Kil Tabakası / Yeni Sitadel (MÖ 7. yy.)	Kil Tabakası / Yeni Sitadel (MÖ 8. yy.)
Güney Mahzeni (yak. MÖ 400)	Güney Mahzeni (yak. MÖ 700)

Tablo 2: Gordion'daki Gelişmelerin Eski ve Yeni Kronolojik Karşılaştırması⁷⁴⁹

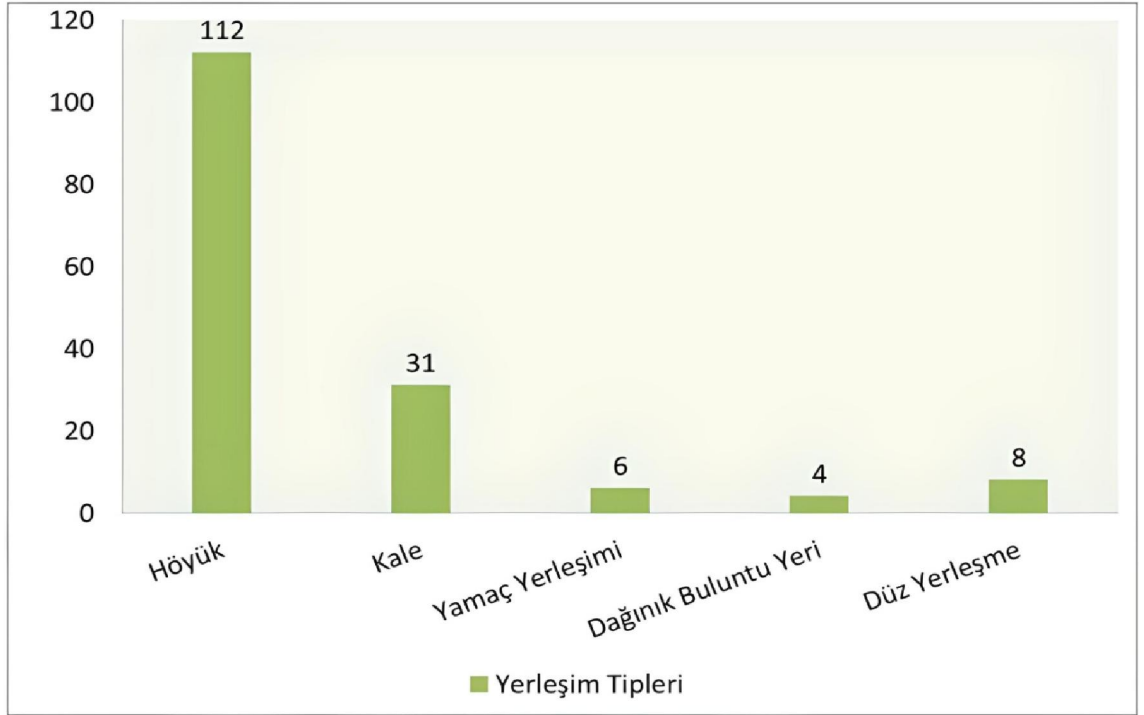
⁷⁴⁹ G. Kenneth Sams, "The New Chronology for Gordion and Phrygian Pottery", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, ed. C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2012, s.57 (Table 5.1).

Assur Kralları	Phryg Kralları	Lydia Kralları	Olaylar
I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076)			MÖ 12. yüzyıl Güneydoğu Anadolu'da Muşki kavimlerinin bildirilmesi Gordion'da yeni tipte çanak çömlek ve mimari
			MÖ 10. yüzyıl Gordion'daki ilk megaronun yapılışı
			Yak. MÖ 850 Gordion'daki ilk tümülüsün yapılışı
			MÖ 9. yüzyıl sonu Gordion'un yenilenmesinin başlangıcı
III. Adad-nirari (MÖ 810-783)			Muşkiler ve Urartular Assur'un düşmanları Yak. MÖ 800 Gordion'un yangınla tahribi
III. Tiglat-pileser (MÖ 744-723)			Yak. MÖ 740 Gordion'da MM Tümülüsü'nün yapılışı
II. Sargon (MÖ 721-705)	Büyük Midas (Yak. MÖ 723-677)		MÖ 710'lar Midas'ın Güneydoğu Anadolu'daki yerel krallıklarla ittifakı MÖ 712-711 Assur'un Phrygler'den korunmak üzere kaleler inşa etmesi MÖ 710-709 Assur'un Phryg şehirlerine saldırması MÖ 709 Midas'ın II. Sargon'a haraç sunması
Esarhaddon (MÖ 680-669)	Büyük Midas (Yak. MÖ 723-677) Midas, Kent Kralı (MÖ 674/71)	Gyges (Yak. MÖ 680-645)	MÖ 678-676 Kimmer- Phryg arasındaki ittifak Gyges'in MÖ 665'te Assur kralı ile, MÖ 655'te Mısır kralı ile teması

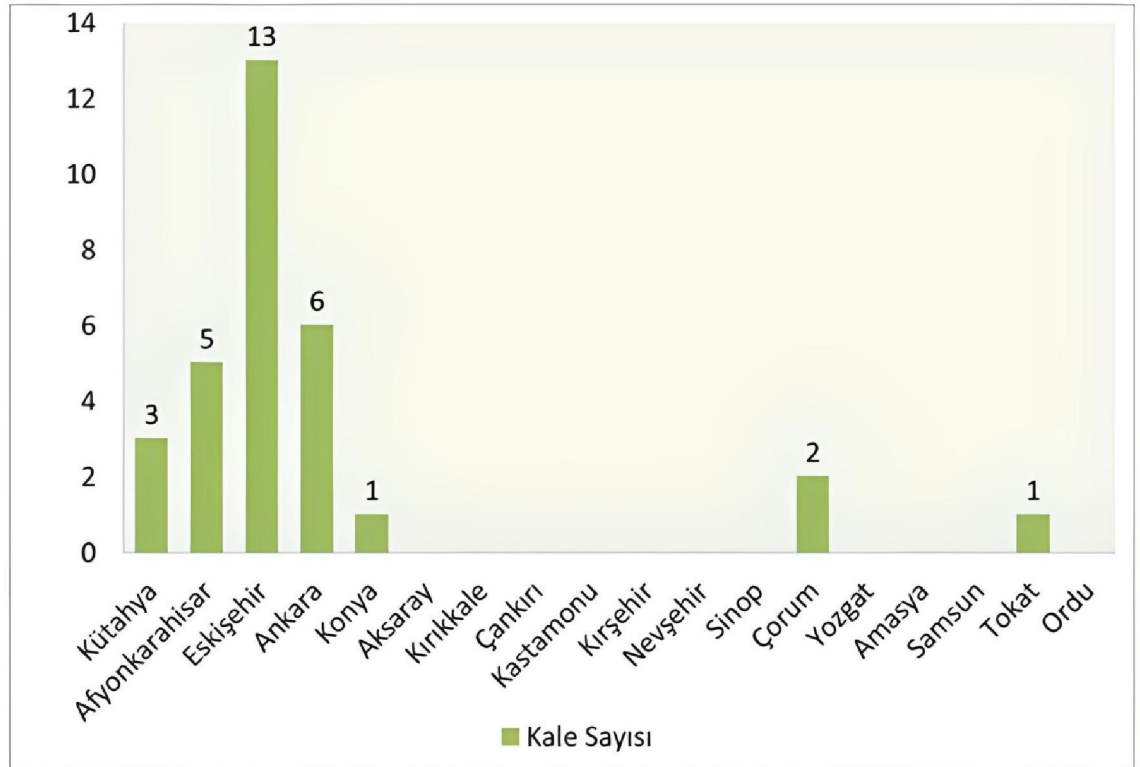
Assurbanipal (MÖ 668-627)	Midas (MÖ ?-644/42)	Ardys (Yak. MÖ 645-615)	MÖ 645-640 Batı Anadolu'nun Kimmerler tarafından ele geçirilmesi Yak. MÖ 640 Kerkenes'in kuruluşu
		Sadyattes (Yak. MÖ 615-546)	
		Alyattes (Yak. MÖ 610-560)	MÖ 580'ler Medler ile Lydialılar arasında savaş
		Kroisos (Yak. MÖ 560-546)	Yak. MÖ 545 Kroisos'un Pteria/Kerkenes'i yakması Yak. MÖ 545 Pers kralı Kyros'un Sardeis ve Küçük Asya'yı ele geçirmesi

Tablo 3: Erken ve Orta Phryg Dönemlerindeki Krallar ve Başlıca Olaylar⁷⁵⁰

⁷⁵⁰ Berndt-Ersöz, "Frig Krallığı: Kökenleri...", s.33 (Tablo 2).



Grafik 1: Phryg Yerleşim Türleri Dağılımı⁷⁵¹



Grafik 2: Phryg Kalelerinin Günümüz Şehirlerine Göre Dağılımı⁷⁵²

⁷⁵¹ Erdan, *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da...*, s.57 (Grafik 2).

⁷⁵² Erdan, *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da...*, s.63 (Grafik 4).

EK-2: Resimler



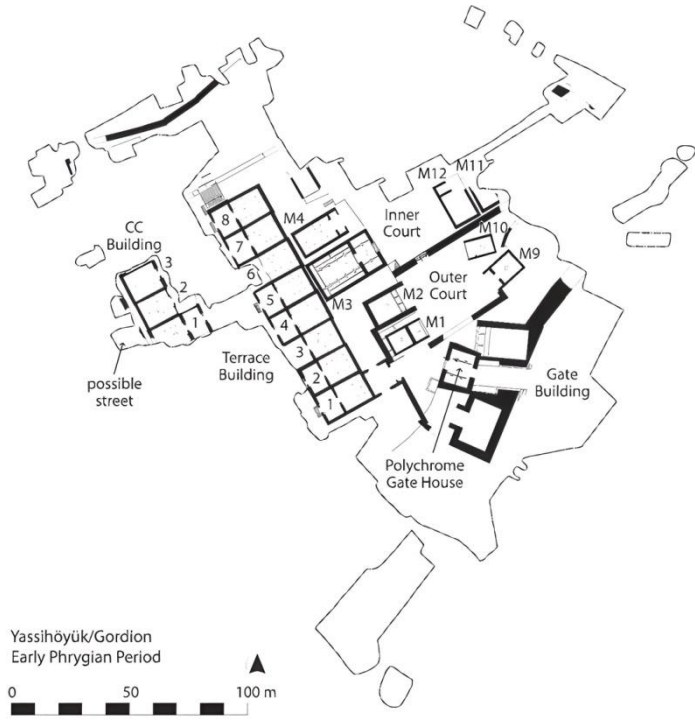
Resim 1: 1950'lerde Gordion'un Havadan Görünümü⁷⁵³



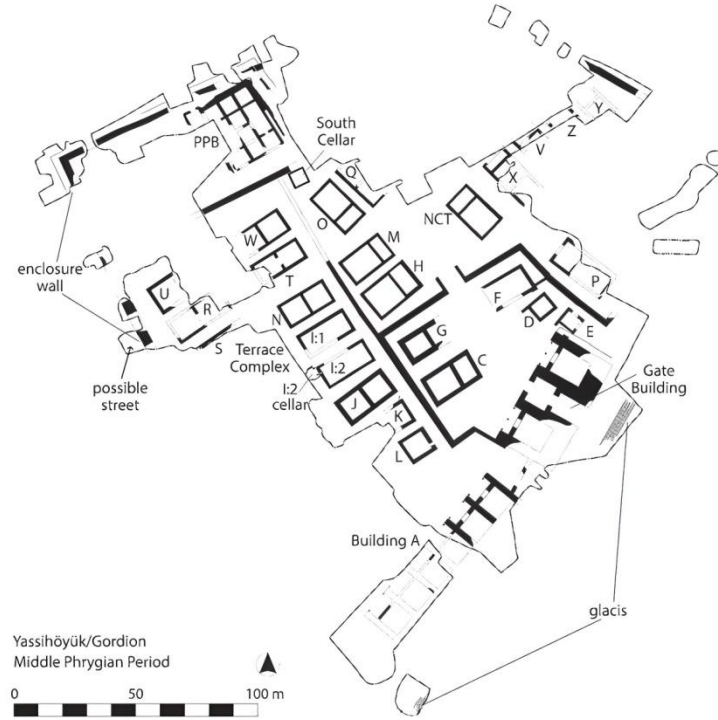
Resim 2: Gordion Kale Höyüğü Havadan Görünümü⁷⁵⁴

⁷⁵³ Sams, "Gordion: Exploration over a Century", s.11, Fig.2-1.

⁷⁵⁴ Rose, "Fieldwork at Gordion 1950-2012", s.232, Fig.1.



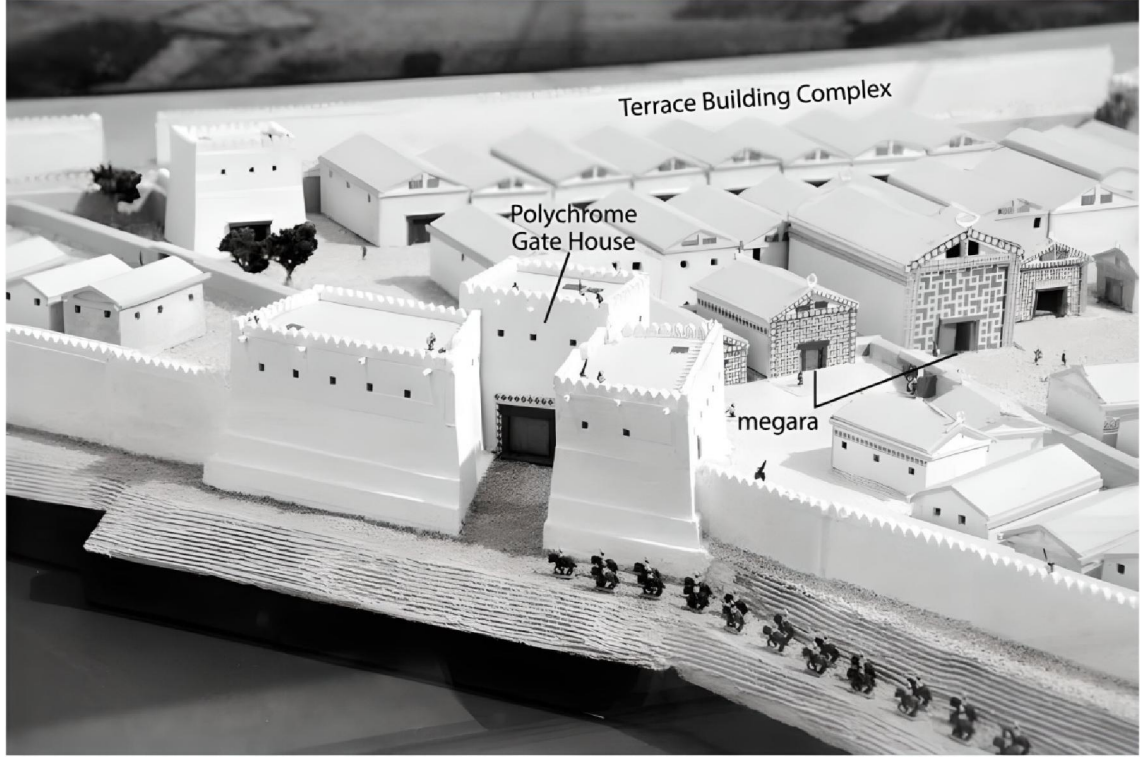
Resim 3: Erken Phryg Dönemi Gordion Planı⁷⁵⁵



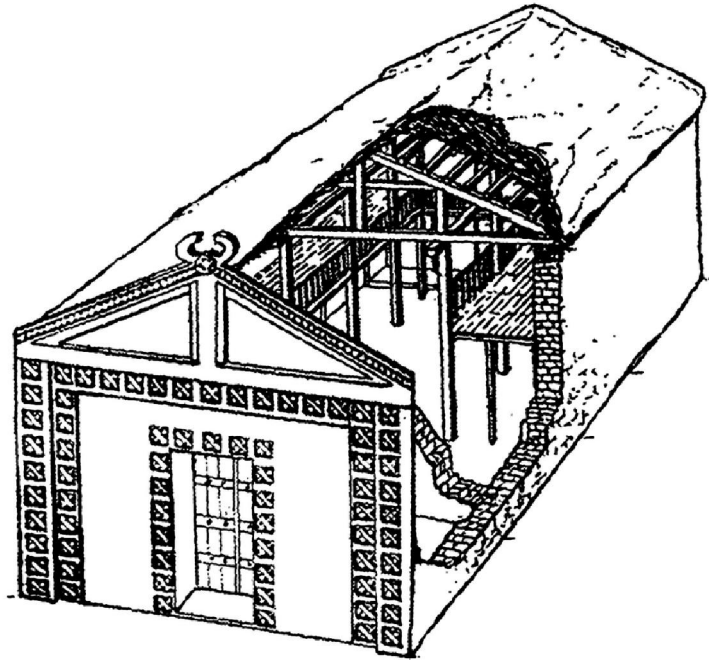
Resim 4: Orta Phryg Dönemi Gordion Planı⁷⁵⁶

⁷⁵⁵ Rose, "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", s.141, Fig.6 (üst).

⁷⁵⁶ Rose, "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", s.142, Fig.7.



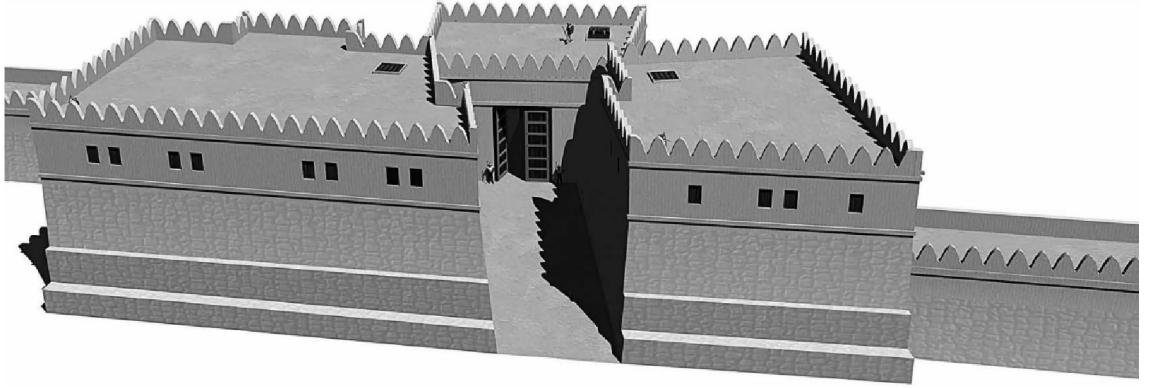
Resim 5: Erken Phryg Dönemi Kale Höyüğü Rekonstrüksiyonu⁷⁵⁷



Resim 6: Gordion Megaron 3'ün Rekonstrüksiyonu⁷⁵⁸

⁷⁵⁷ Rose, "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", s.141, Fig.6 (alt).

⁷⁵⁸ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.232.



Resim 7: Erken Phryg Dönemi Kale Kapısı Rekonstrüksiyonu⁷⁵⁹



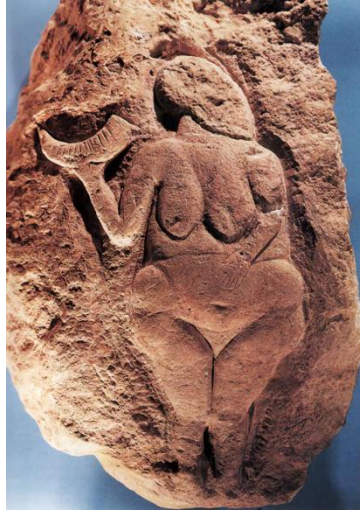
Resim 8: Erken Phryg Dönemi Kale Kapısı⁷⁶⁰

⁷⁵⁹ Rose, "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", s.151, Fig.13.

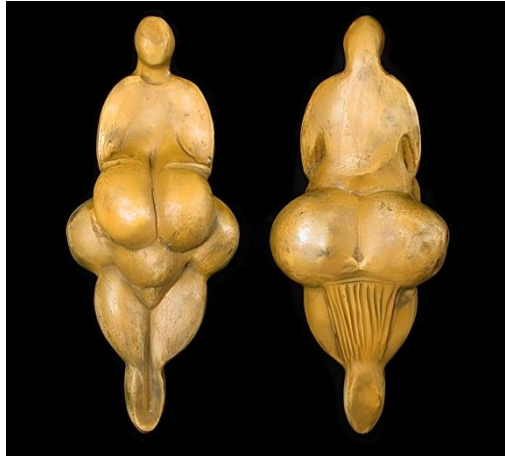
⁷⁶⁰ Rose, "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", s.150, Fig.12.



a) Willendorf Venüsü



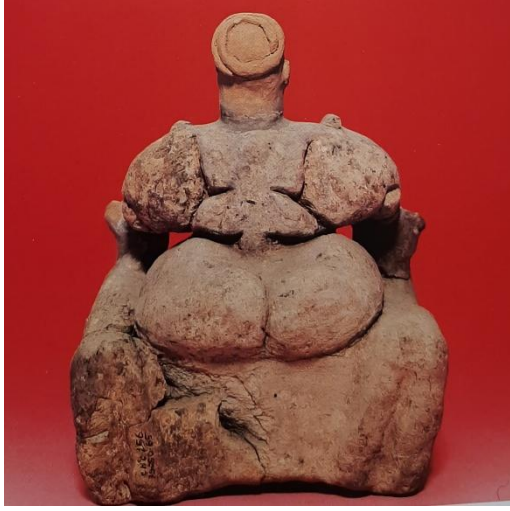
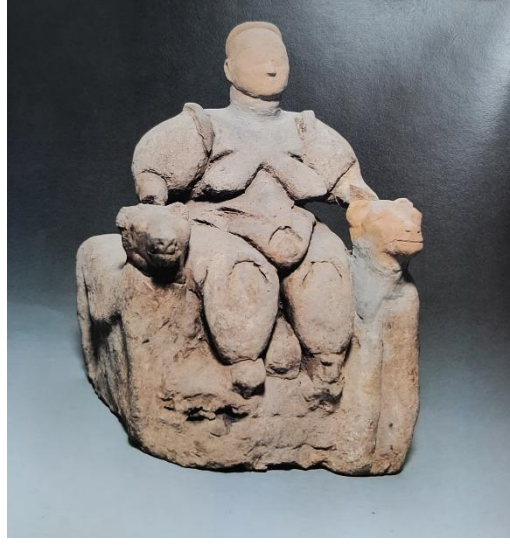
b) Lausel Venüsü



c) Lespugue Venüsü

Resim 9: Willendorf, Lausel ve Lespugue Venüsleri⁷⁶¹

⁷⁶¹ <https://arkeofili.com/paleolitik-donemden-en-etkileyici-10-venus/> (03.03.2022).



Resim 10: Çatalhöyük Leoparlar Tarafından Desteklenen Tahtında Oturan Ana Tanrıça⁷⁶²

⁷⁶² Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.40-41, res.29.

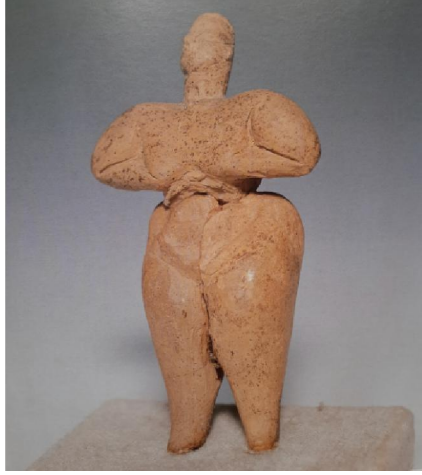


Resim 11: Çatalhöyük'te Ortaya Çıkarılan Çeşitli Tanrıça Figürinleri⁷⁶³

⁷⁶³ Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.20, res.3; s.24, res.8; s.37, res.24; s.38, res.26; s.43, res.33.



Resim 12: Çatalhöyük'te Sırtındaki Oyuklukta Tahıl Tanesi Bulunan Tanrıça Figürini⁷⁶⁴



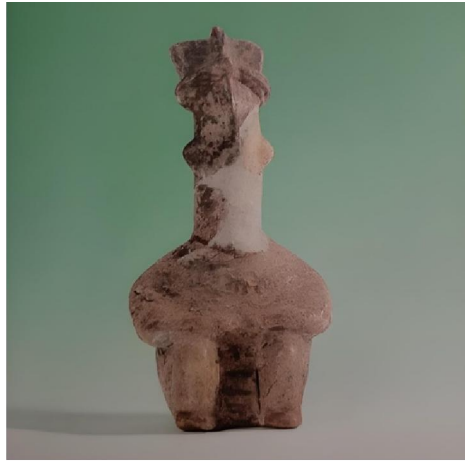
Resim 13: Hacılar'da Ortaya Çıkarılan Çeşitli Tanrıça Figürinleri⁷⁶⁵

⁷⁶⁴ Hodder, "Women and Men at Çatalhöyük", s.82.

⁷⁶⁵ Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.47, res.38; s.55, res.51; s.56, res.52; s.60, res.58.



a) Hacılar Stilize Figürin



b) Canhasan Tanrıça Figürini



c) Canhasan Kadın Figürini

Resim 14: Kalkolitik Dönem Çeşitli Kadın Figürinleri⁷⁶⁶

⁷⁶⁶ Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.65, res.66 (a); s.67, res.69 (b); s.71, res.77 (c).



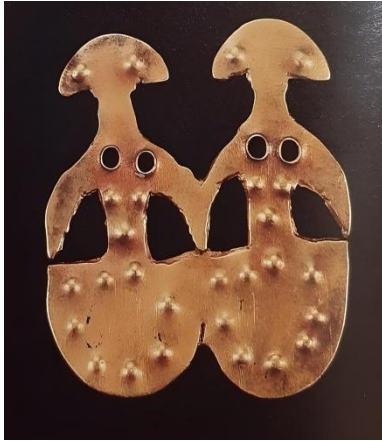
a) Ahlatlıbel Stilizel Kadın Figürini



b) Etiyokuşu Stilizel Kadın Figürini



c) Karaoğlan Stilizel Kadın Figürini



d) Alacahöyük Altın Çifte İdol



e) Alacahöyük Gümüş Stilizel Kadın Figürini

Resim 15: Erken Tunç Çağı Çeşitli Kadın Figürinleri⁷⁶⁷

⁷⁶⁷ Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.74, res.80 (a); s.78, res.87 (b); s.80, res.92 (c); s.82, res.96 (d); s.83, res.97 (e).



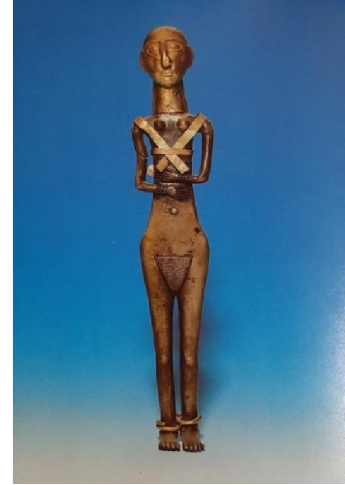
a) Alacahöyük Gümüş Stilize Kadın Figürini



b) Alacahöyük Tunç Stilize Kadın Figürini



c) Horoztepe Kadın Figürini



d) Hasanoğlu Kadın Figürini



e) Beycesultan Mermer İdol



f) Beycesultan Mermer İdol

Resim 16: Tunç Çağı Çeşitli Kadın Figürinleri ve İdoller⁷⁶⁸

⁷⁶⁸ Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.84, res.98 (a); s.85, res.99 (b); s.89, res.103 (c); s.90, res.104 (d); s.91, res.105 (e); s.92, res.108 (f).



a) Kültepe Mermer İdol



b) Kültepe Mermer İdol



c) Fildişi Tanrıça Heykelciği



d) Fayans Tanrıça Heykelciği



e) Fayans Tanrıça Heykelciği



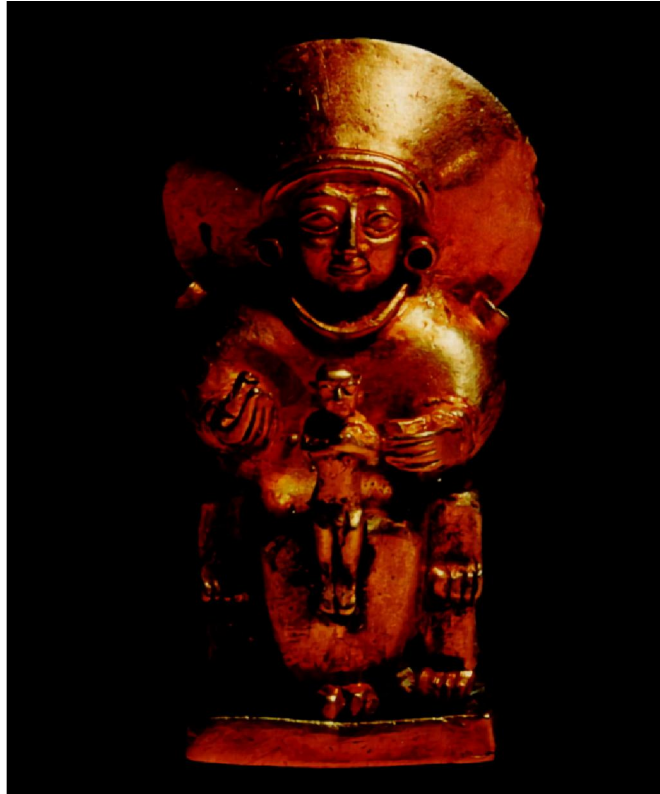
f) Kurşun Kadın Figürini

Resim 17: Kültepe'de Ortaya Çıkarılan Tanrıça Figürinleri ve İdoller⁷⁶⁹

⁷⁶⁹ Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.98, res.118 (a); s.99, res.119 (b); Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neša*, s.206, res.242 (c); s.208, res.243-244 (d); s.211, res.249 (e); s.240, res.301 (f).



Resim 18: Yazılıkaya'da Bir Panterin Üzerinde Betimlenen Tanrıça Hepat⁷⁷⁰



Resim 19: Arinna'nın Güneş Tanrıçası⁷⁷¹

⁷⁷⁰ Macqueen, *The Hittites and their contemporaries...*, s.127, res.116.

⁷⁷¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.103, res.103.



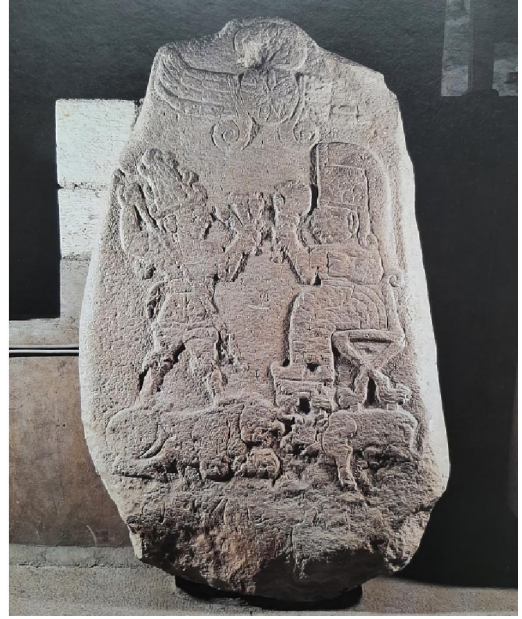
Resim 20: Kargamış Kubaba I⁷⁷²



Resim 21: Kargamış Kubaba II⁷⁷³



Resim 22: Kargamış Kubaba III⁷⁷⁴



Resim 23: Malatya Kubaba⁷⁷⁵

⁷⁷² Woolley, Barnett, *Carchemish:...*, Part III, Plate B.62/a.

⁷⁷³ Darga, *Hitit Sanatı*, s.242, res.250.

⁷⁷⁴ Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.130, res.150.

⁷⁷⁵ Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.129, res.149.



Resim 24: Birecik
Kubaba⁷⁷⁶



Resim 25: Zincirli
Kubaba⁷⁷⁷



Resim 26: Ancuzköy Kubaba⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ Orthmann, *Untersuchungen zur...*, Tafel 5/c.

⁷⁷⁷ Naumann, *Die Ikonographie der Kybele...*, Tafel 3/1.

⁷⁷⁸ Orthmann, *Untersuchungen zur...*, Tafel 5/g.



Resim 27: Gordion Ana Tanrıça Kybele Tasviri⁷⁷⁹

⁷⁷⁹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.580, Levha 72.



Resim 28: Gordion'da Ortaya Çıkarılan Ana Tanrıça Kybele Tasviri⁷⁸⁰



Resim 29: Gordion E Tümülüsü'nde Bulunan Ana Tanrıça Kybele Tasviri⁷⁸¹

⁷⁸⁰ Mellink, "Comments on a Cult Relief...", Tafel 73/1.

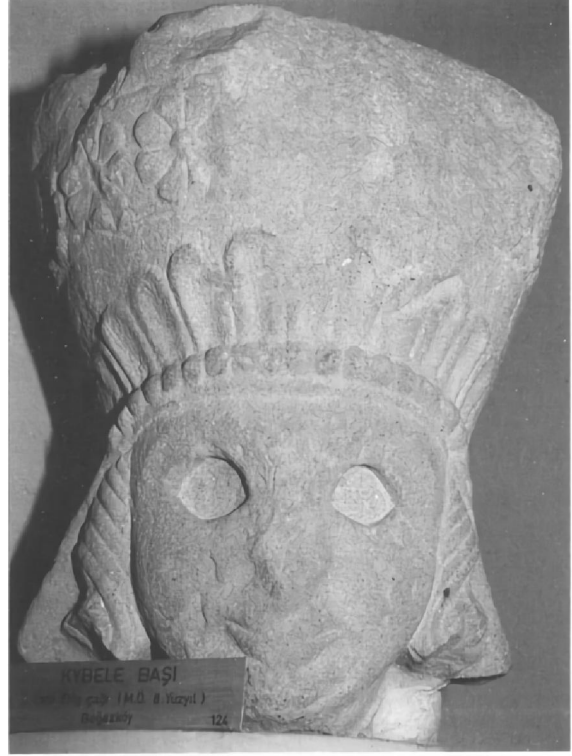
⁷⁸¹ Mellink, "Comments on a Cult Relief...", Tafel 73/2.



Resim 30: Gordion C Tümlüsü'nde Bulunan Ana Tanrıça Kybele Tasviri⁷⁸²



Resim 31: Ayaş Kybele Tasviri⁷⁸³



Resim 32: Salmanköy Kybele Tasviri⁷⁸⁴

⁷⁸² Kohler, *The Gordion Excavations, 1950-1973:...*, Plate 17/D. TumC 26.

⁷⁸³ Erdan, *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da...*, Levha 63/a.

⁷⁸⁴ Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.197, Pl.17.2.2.



Resim 33: Bahçelievler Kybele Tasviri⁷⁸⁵



Resim 34: Etlik Kybele Tasviri⁷⁸⁶

⁷⁸⁵ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.579, Levha 71.

⁷⁸⁶ Roller, "The Phrygian Character of Kybele:...", s.198, Pl.17.3.3.



Resim 35: Boğazköy Kybele Tasviri⁷⁸⁷

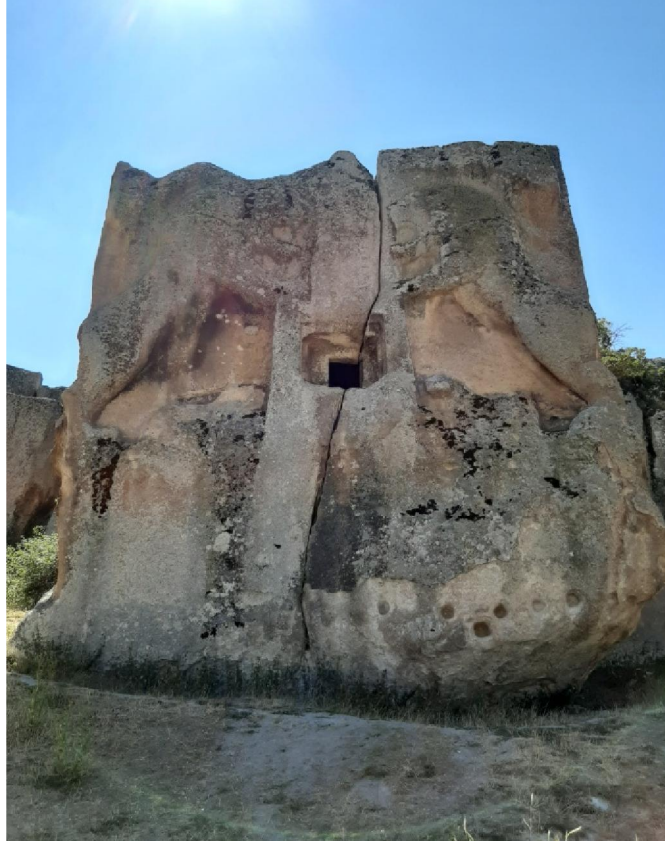
⁷⁸⁷ Bittel, *Hattusha: The Capital...*, Plate 29.



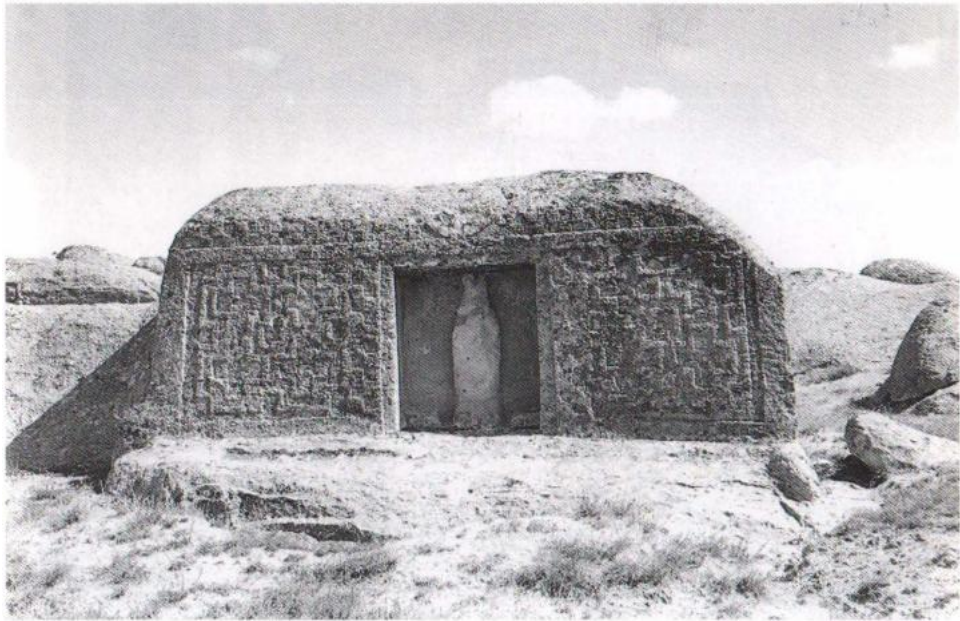
Resim 36: Aslankaya Anıtı Ön Cephe (Fotoğraf: Oğuzhan Altın Arşivi)



Resim 37: Aslankaya Anıtı Yan Cephe (Fotoğraf: Oğuzhan Altın Arşivi)



Resim 38: Aslantaş Anıtı (Fotoğraf: Oğuzhan Altın Arşivi)



Resim 39: Büyük Kapıkaya Anıtı⁷⁸⁸

⁷⁸⁸ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.581, Levha 73/a.



Resim 40: Küçük Kapıkaya Anıtı⁷⁸⁹



Resim 41: Kumcaboğaz Kapıkaya Anıtı⁷⁹⁰

⁷⁸⁹ Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., Plate 185.

⁷⁹⁰ Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., Plate 159.



Resim 42: Deliktaş Anıtı⁷⁹¹



Resim 43: Midas Anıtı Ön Cephe (Fotoğraf: Oğuzhan Altın Arşivi)

⁷⁹¹ Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., Plate 205.



Resim 44: Midas Anıtı Sol Üst Paleo-Phrygçe Yazıt (Fotoğraf: Oğuzhan Altın Arşivi)



Resim 45: Midas Anıtı Sağ Yan Paleo-Phrygçe Yazıt (Fotoğraf: Oğuzhan Altın Arşivi)



Resim 46: Areyastis Anıtı⁷⁹²



Resim 47: Bitmemiş Anıt⁷⁹³

⁷⁹² Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.577, Levha 69.

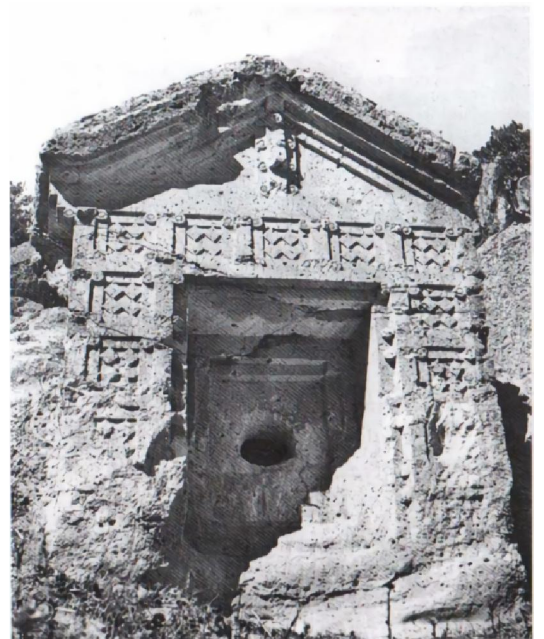
⁷⁹³ Haspels, *The Highlands of Phrygia:...*, Plate 14.



Resim 48: Maltaş Anıtı⁷⁹⁴



Resim 49: Sümbüllü Anıt⁷⁹⁵



Resim 50: Bahşeyiş Anıtı⁷⁹⁶

⁷⁹⁴ <https://kulturenvanteri.com/yer/maltas-aniti/#16/39.04298/30.518429> (06.03.2022).

⁷⁹⁵ Haspels, *The Highlands of Phrygia:...*, Plate 34.

⁷⁹⁶ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.581, Levha 73/b.



Resim 51: Yılantaş Anıtı (Fotoğraf: Oğuzhan Altın Arşivi)



Resim 52: Yılantaş Anıtı Mızraklı Savaşçı ve Diğer Kabartmalar⁷⁹⁷

⁷⁹⁷ Haspels, *The Highlands of Phrygia*:..., Plate 154-156.



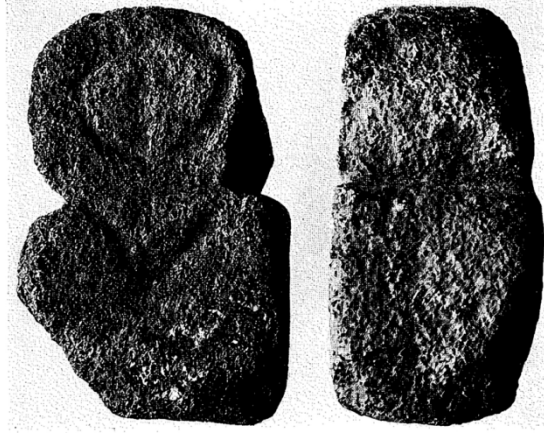
Resim 53: Deliklitaş Anıtı⁷⁹⁸



Resim 54: Değirmen Anıtı⁷⁹⁹

⁷⁹⁸ Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya...*, Levha 72.

⁷⁹⁹ Haspels, *The Highlands of Phrygia:...*, Plate 163.



Resim 55: Boğazköy'de Bulunan İdol Örneği⁸⁰⁰



Resim 56: Gordion'da Bulunan İdol Örneği⁸⁰¹



Resim 57: Kerkenes Dağ'da Bulunan İdol Örneği⁸⁰²

⁸⁰⁰ Boehmer, *Die Kleinfunde von Boğazköy*..., Tafel LXXXI/2160.

⁸⁰¹ Kohler, *The Gordion Excavations, 1950-1973*..., Plate 11/A,B TumB 17.

⁸⁰² Summers, "Kerkenes 2006", s.488, Çizim 7a-b.



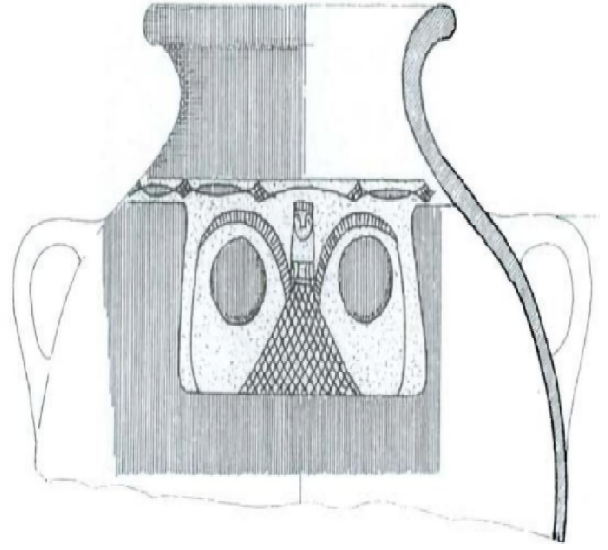
Resim 58: Midas Kent İdollü Basamaklı Anıt⁸⁰³



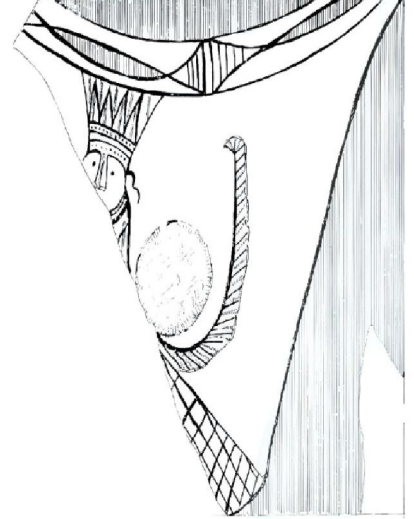
Resim 59: Boğazköy'de Bulunan Ana Tanrıça Tasvirli Çömlek Çizimi⁸⁰⁴

⁸⁰³ Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines*..., s.409, Fig.136.

⁸⁰⁴ Dönmez, "İ.Ö. 1. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde...", Çizim 1.



Resim 60: Maşat Höyük'te Bulunan Ana Tanrıça Tasvirli Çömlek I⁸⁰⁵



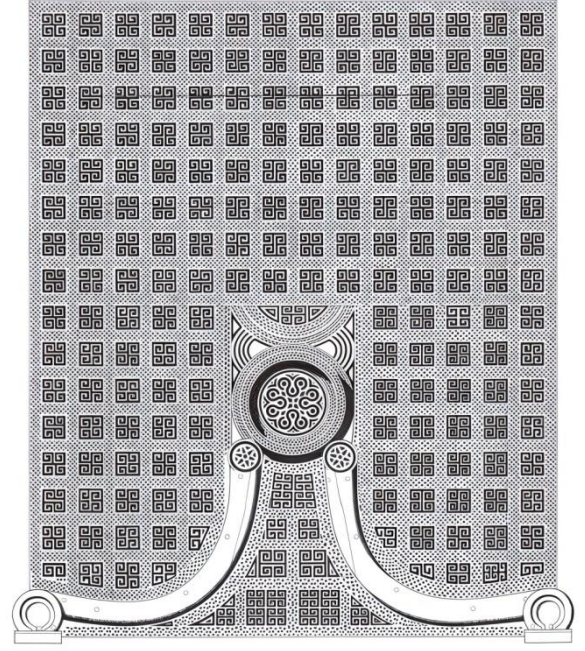
Resim 61: Maşat Höyük'te Bulunan Ana Tanrıça Tasvirli Çömlek II⁸⁰⁶

⁸⁰⁵ Dönmez, "İ.Ö. 1. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde...", Resim 1, Çizim 2.

⁸⁰⁶ Dönmez, "İ.Ö. 1. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde...", Resim 2a-b, Çizim 3.



a)

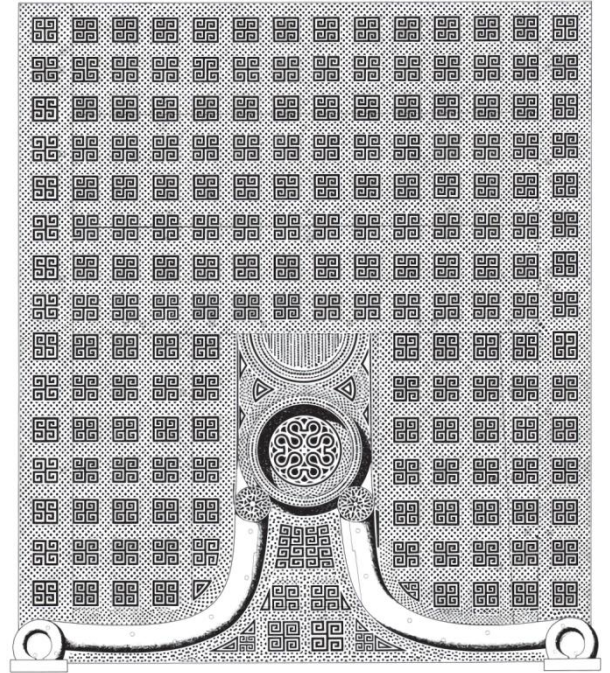


b)

Resim 62: Gordion MM Tümülüsü Servis Standı A⁸⁰⁷



a)



b)

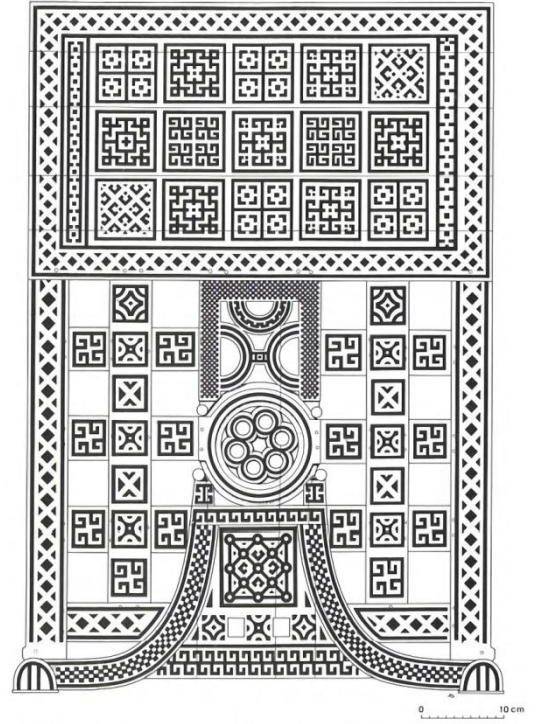
Resim 63: Gordion MM Tümülüsü Servis Standı B⁸⁰⁸

⁸⁰⁷ Simpson, *The Furniture from Tumulus MM*, Color Plates XII (a); Fig.50 (b).

⁸⁰⁸ Simpson, *The Furniture from Tumulus MM*, Color Plates XIV (b); Fig.58 (b).



a)



b)

Resim 64: Gordion P Tümülüsü Servis Standı⁸⁰⁹



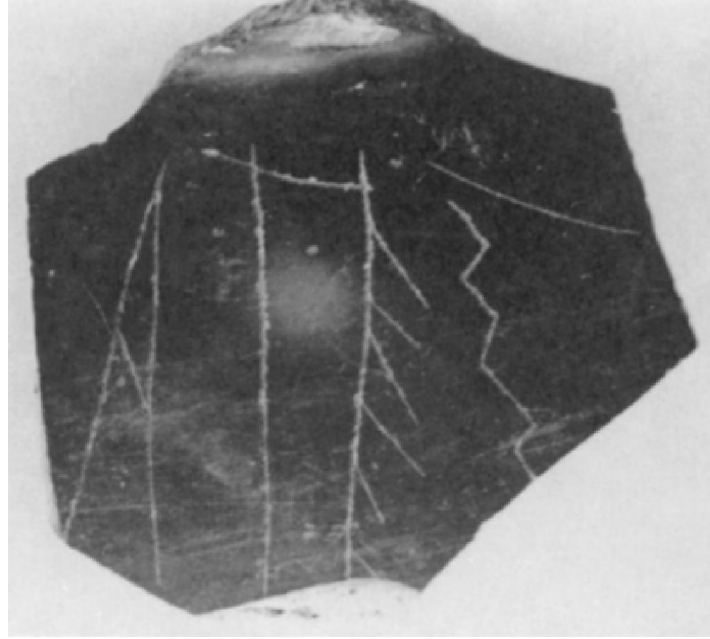
Resim 65: Gordion'da Bulunan Attis Adının Yazılı Olduğu Çanak Çömlek rneđi I⁸¹⁰

⁸⁰⁹ Simpson, Spirydowicz, *Gordion Wooden Furniture:...*, Fig.61 (a); 63 (b).

⁸¹⁰ Young, "Old Phrygian Inscriptions from Gordion:...", Plate 68/33.



a)



b)

Resim 66: Gordion'da Bulunan Attis Adının Yazılı Olduğu Çanak Çömlek Örnekleri
II⁸¹¹

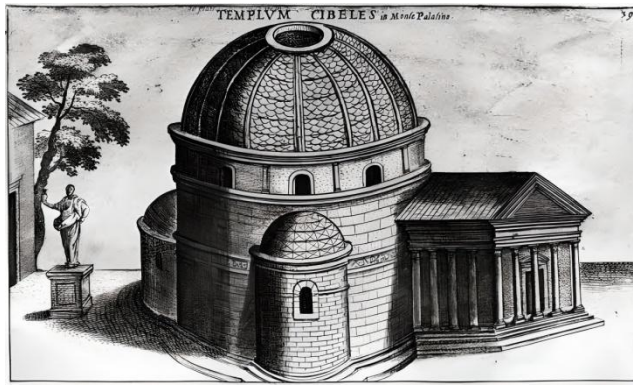
⁸¹¹ Young, "Old Phrygian Inscriptions from Gordion:...", Plate 69/45 (a); 73/50 (b).



Resim 67: Miletos Kybele⁸¹²



Resim 68: Piraeus Adak Steli⁸¹³



Resim 69: Roma Dönemi Palatine'deki Magna Mater Tapınağı Çizimi⁸¹⁴

⁸¹² Rein, "Phrygian Matar: Emergence...", s.231, Fig.2.

⁸¹³ Vermaseren, *The Legend of Attis...*, Plate XI.

⁸¹⁴ Vermaseren, *Cybele and Attis:...*, Plate 31.



Resim 70: Claudia Quinta ve Magna Mater'in Temsil Edildiği Sunak⁸¹⁵



Resim 71: Ana Tanrıça Kybele ve Attis I⁸¹⁶

⁸¹⁵ Vermaseren, *Cybele and Attis*:..., Plate 30.

⁸¹⁶ Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.III, Plate CCVIII.



Resim 72: Ana Tanrıça Kybele ve Attis II⁸¹⁷



Resim 73: Kybele ve Attis'in Yer Aldığı Gümüş Tabak⁸¹⁸

⁸¹⁷ Vermaseren, *Cybele and Attis*..., Plate 57.

⁸¹⁸ Vermaseren, *Cybele and Attis*..., Plate 53.



a)



c)



b)

Resim 74: Attis Temsilleri⁸¹⁹

⁸¹⁹ Vermaseren, *The Legend of Attis...*, Plate V (a); XXI.3 (b); XXXV.1 (c).



a)



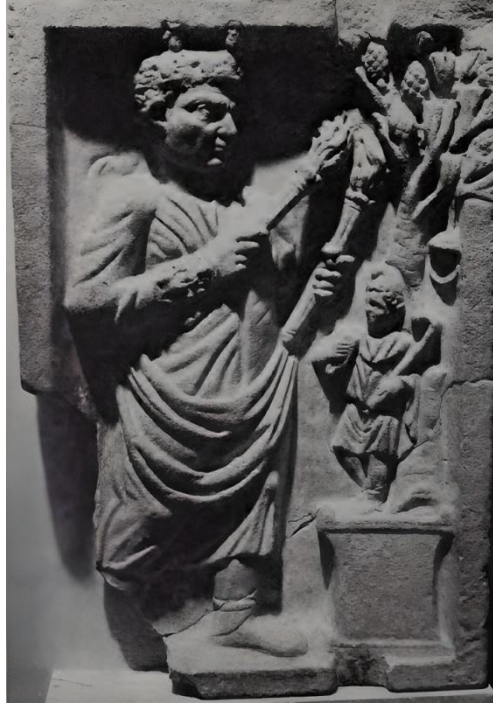
b)



c)

Resim 75: Kybele'nin Rahibi Gallos Temsilleri⁸²⁰

⁸²⁰ Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.III, Plate CXL (a); CXLII (b); CCXCVI (c).



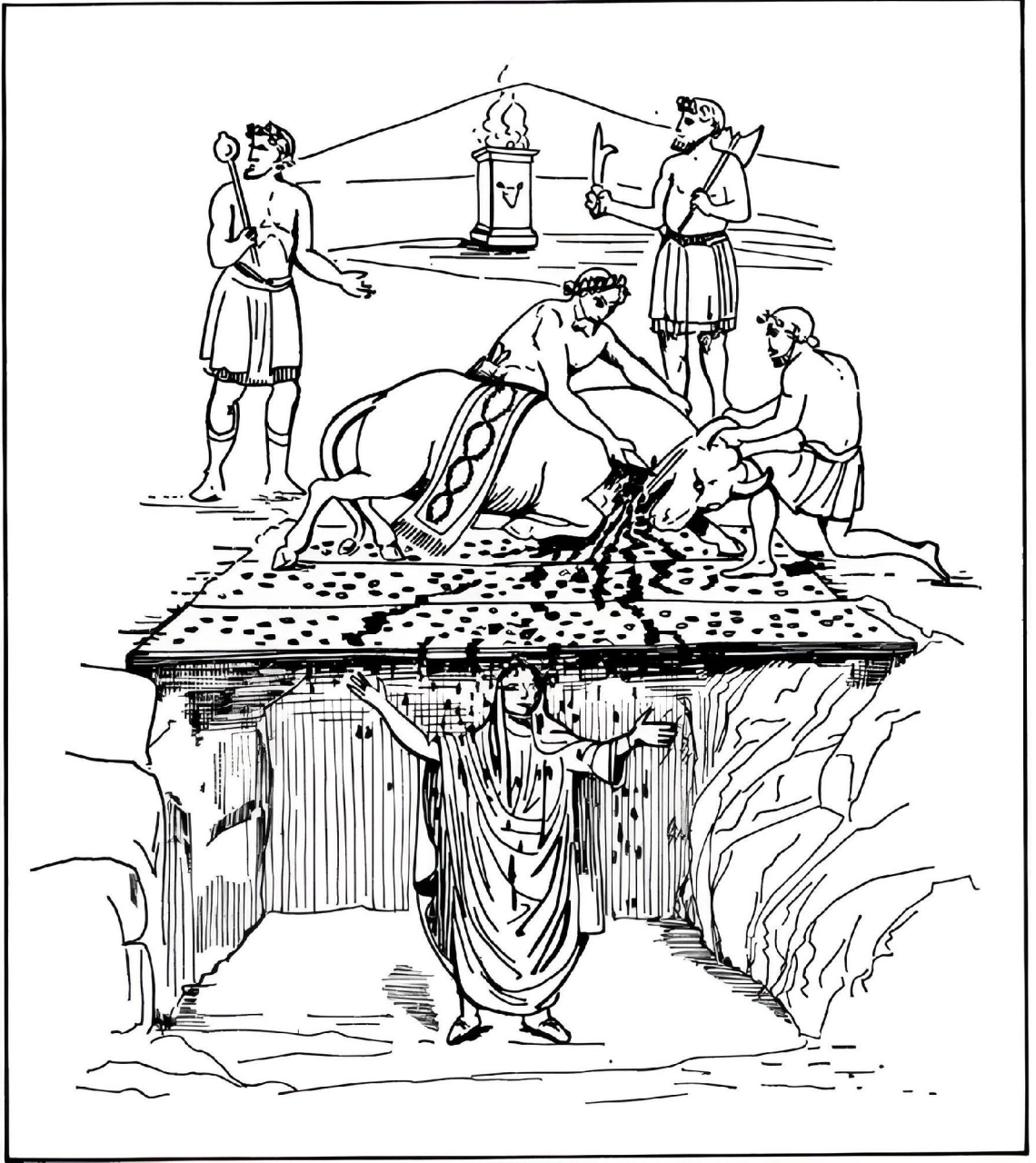
a)



b)

Resim 76: Archigallus Temsilleri⁸²¹

⁸²¹ Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, Vol.III, Plate CCLXXXIV (a); CCLXXXVII (b).



Resim 77: Taurobolium Töreni⁸²²

⁸²² Vermaseren, *Cybele and Attis*..., s.104, Fig.30.



Resim 78: Gordion Megaron 3 Fildişi Süvari Kabartması⁸²³



Resim 79: Gordion Megaron 3 Ahşap Süvari Kabartması⁸²⁴

⁸²³ <https://www.penn.museum/sites/gordion/history/historical-overview/> (13.03.2022).

⁸²⁴ DeVries, "Greeks and Phrygians...", s.47, Fig.8.



a)



b) Rekonstrüksiyon

Resim 80: Gordion Geyik Avı Sahnesi⁸²⁵



Resim 81: Bıçak/Kılıç ile Betimlenen Fildişi Savaşçı⁸²⁶

⁸²⁵ Körte & Körte, *Gordion: Ergebnisse Der...*, s.158, Abb.141 (a); Işık, "Zur Entstehung der tönernen...", Plate XIV/b (b).

⁸²⁶ Işık, "Pişmiş Toprak Mimari Levhaların...", s.282, res.5.



a)



b)



c)

Resim 82: Pazarlı Phryg Piyade Askerleri I⁸²⁷

⁸²⁷ Işık, "Zur Entstehung der tönernen...", Plate X/a (a); X/b (b); X/c (c).



a)



b)



c)

Resim 83: Pazarlı Phryg Piyade Askerleri II⁸²⁸

⁸²⁸ Işık, "Zur Entstehung der tönernen...", Plate XI/a (a); XI/b (b); XI/c (c).



a)



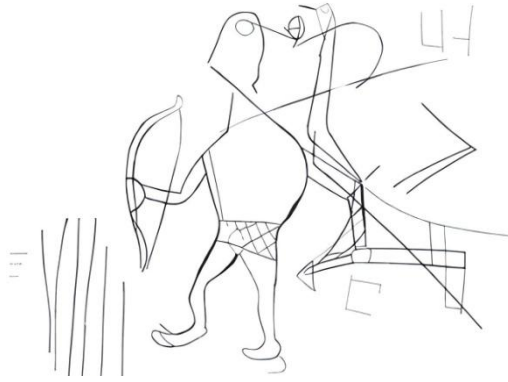
b)



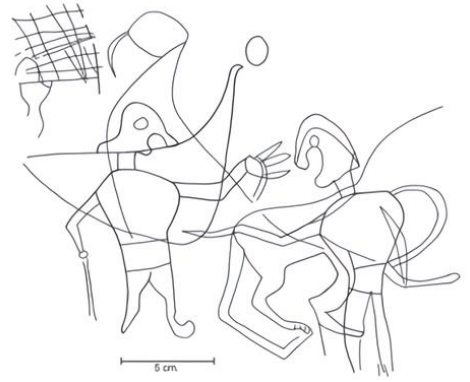
c)

Resim 84: Pazarlı Phryg Piyade Askerleri III⁸²⁹

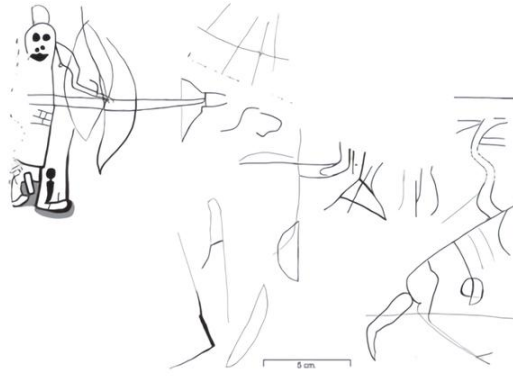
⁸²⁹ Işık, "Zur Entstehung der tönernen...", Plate XII/a (a); XIII/a (b); XIII/b (c).



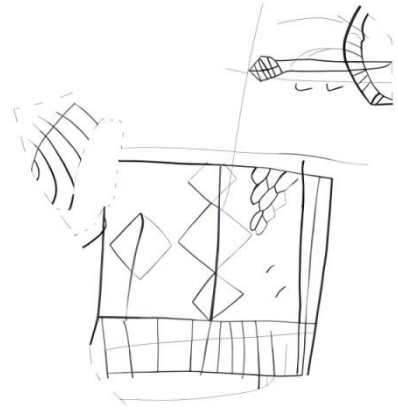
a)



b)



c)



d)

Resim 85: Gordion Megaron 2 Çizimleri⁸³⁰

⁸³⁰ Roller, *Incised Drawings from Early Phrygian Gordion*, s.53, No.2-ST 256 (a); s.61, No.14-ST 268 (b); s.67, No.33-ST 293 (c); s.69, No.37-ST 297 (d).



Resim 86: Midas Kenti Çevreleyen Kaleler⁸³¹



Resim 87: Kocabaş Kale⁸³²

⁸³¹ Polat, "Phrygler Dinsel Mekânlarını Nasıl Koruyordu?...", s.322, res.2.

⁸³² Polat, "Phrygler Dinsel Mekânlarını Nasıl Koruyordu?...", s.327, res.7.



Resim 88: Pişmiş Kale⁸³³



Resim 89: Gökgöz Kale⁸³⁴

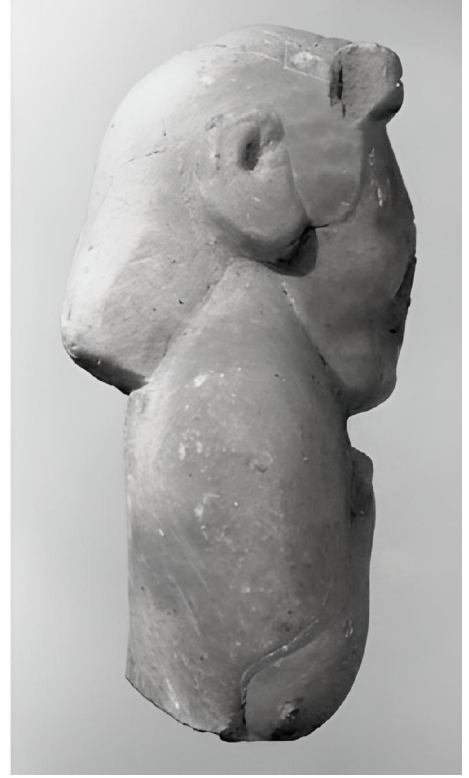


Resim 90: Akpara Kale⁸³⁵

⁸³³ Polat, "Phrygler Dinsel Mekânlarını Nasıl Koruyordu?...", s.328, res.8.

⁸³⁴ Polat, "Phrygler Dinsel Mekânlarını Nasıl Koruyordu?...", s.329, res.9.

⁸³⁵ Polat, "Phrygler Dinsel Mekânlarını Nasıl Koruyordu?...", s.330, res.10.



a)



b)

Resim 91: Gordion Ana Tanrıça Kybele'nin Erkek Hizmetkârları⁸³⁶

⁸³⁶ DeVries, Rose, "The Throne of Midas?...", s.192, Fig.13.12 (a); 13.13 (b).



Resim 92: Gordion'da Bulunan ve Yalnızca Baş Kısımının Korunduğu Erkek Kafası⁸³⁷

⁸³⁷ Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi...*, s.141, res.162.



Resim 93: Elmalı Bayındır D Tümlüsü Gümüş Rahip Heykelciği⁸³⁸

⁸³⁸ Özgen, Özgen, *Antalya Museum*, s.38, res.41.



Resim 94: Kerkenes Dağ Kumtaşı Erkek Heykeli⁸³⁹

⁸³⁹ Draycott, Summers, *Sculpture and Inscriptions...*, Plate 85-86.



Resim 95: İvriz Kaya Kabartması⁸⁴⁰

⁸⁴⁰ Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms:...*, s.151, Fig.10.